2012 123

Toplum ve Bilim

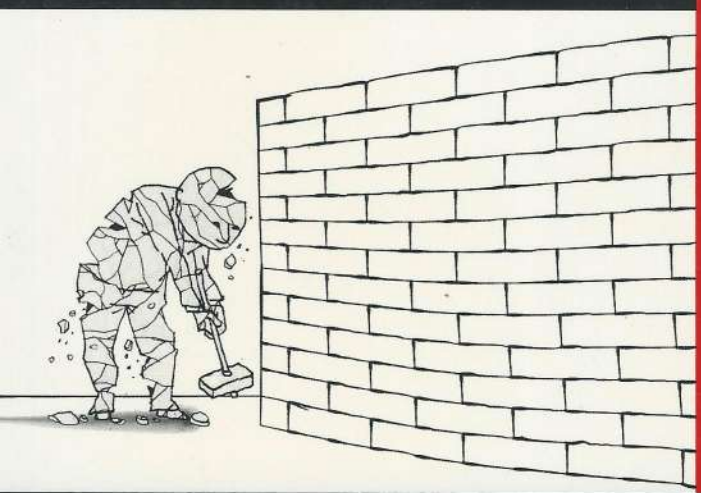

ANAYASA VE DEMOKRASİ

Anayasaların doğumu: TBMM yeni bir anayasa yapabilir mi?	*Murat Sevinç*
Anayasa yargısı ve demokrasi	*Ece Göztepe*
Yandaş tahkimat ve Anayasacılık: İrlandalı bir bakış	*Bill Kissane*
Diyarbakır Askerî Cezaevi (1980-84)	*D. Fırat - H. Topaloğlu*
Gaziliğin hegemonik erkekliğe eklemlenmesi üzerine	*Nurseli Yeşim Sünbüloğlu*
2000'lerde neo-liberal popülizm	*Yiğit Karahanoğulları*
Ev eksenli çalışan kadınların ilişki ağları	*Sidar Çınar*
Necip Fazıl Kısakürek'in hafıza siyaseti	*Fahrettin Altun*
1950'li yıllarda Amerikan sosyal bilim anlayışının etkileri	*Cangül Örnek*
Militarizm ve anti-komünizmin kesiştiği nokta: Kore Savaşı	*G. Öztan - T. Öztan*
Michael Mann ve tarihsel sosyoloji	*Nurullah Ardıç*

Toplum ve Bilim

SAYI 123 • 2012

Bu sayıda... 3

Tümay Arslan - Erden Kosova
Türkiye'de güncel sanat dosyası için çağrı... 7

Murat Sevinç
Anayasaların doğumu: TBMM yeni bir anayasa yapabilir mi? 10

Ece Göztepe
Anayasa yargısı ve demokrasi 44

Bill Kissane
Yandaş tahkimat ve anayasacılık: İrlandalı bir bakış 57

Derya Fırat - Hande Topaloğlu
Total kurum, disipliner cezaevi, kamp: Goffman, Foucault ve Agamben'in kavramlarıyla Diyarbakır Askerî Cezaevi (1980-84) 76

Nurseli Yeşim Sünbüloğlu
'Hiper-görünürken görünmezliğe': Gaziliğin hegemonik erkekliğe eklemlenmesi üzerine bir medya incelemesi 93

Yiğit Karahanoğulları
Neo-liberal popülizm: 2002-2010 kamu maliyesi, finans, dış ticaret dengesi ve siyaset 116

Sidar Çınar
Ev eksenli çalışan kadınların ilişki ağları: Sömürü ilişkileri ve toplumsal farklılıklar eşliğinde dayanışma 146

Fahrettin Altun
Alternatif tarih yazmak: Necip Fazıl Kısakürek'in hafıza siyaseti 170

Cangül Örnek
1950'li yıllarda Amerikan sosyal bilim anlayışının Türkiye'de disiplinler üzerinde yarattığı metodolojik ve tematik etkiler 204

G. Gürkan Öztan - Tebessüm Öztan
Militarizm ve anti-komünizmin kesiştiği nokta: Kore Savaşı 232

Nurullah Ardıç
İktidarın dört atlısı: Michael Mann ve tarihsel sosyoloji 258

DEĞİNİ

Ali Sipahi
HAU: Felsefi antropolojiden antropolojik felsefeye doğru 286

KİTAP ELEŞTİRİSİ

Fikret Adaman - Ayşe Mumcu
Piyasanın idaresi üzerine 292

ABSTRACTS (İngilizce özetler) 298

Toplum ve Bilim

DÖRT AYLIK DERGİ

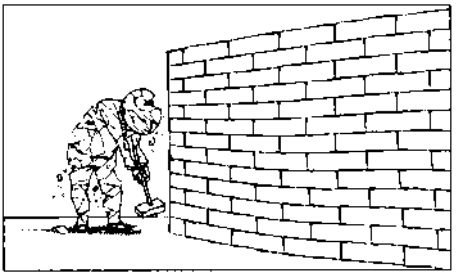

KAPAK DESENİ: Levent Gönenç
KAPAK: Suat Aysu

DÖRT AYDA BİR YAYINLANIR
YEREL SÜRELİ YAYIN

ISSN 1300-9354

KURUCULAR
Murat Belge
Ömer Laçiner

KURUCU EDİTÖRLER
Asaf Savaş Akat
Sencer Divitçioğlu

BİRİKİM YAYINCILIK
VE TİC. LTD. ŞTİ. ADINA SAHİBİ
Ömer Laçiner

YAYIN YÖNETMENİ
İsmet Tanıl Bora
Levent Cantek

SORUMLU YAZIİŞLERİ MÜDÜRÜ
Levent Cantek

YAZI KURULU
Elif Ekin Akşit
Kaya Akyıldız
Emin Alper
Seda Altuğ
Tümay Arslan
Ceren Belge
Burak Onaran
Serdar Şengül
Yüksel Taşkın
Serdar Tekin
Ömer Turan
Sibel Yardımcı

YAYIN DANIŞMA KURULU
Ayşe Buğra · Ahmet İnsel
Huricihan İslamoğlu · Orhan Koçak
Semih Sökmen

YAYIN SEKRETERLERİ
Asena Günal · Kerem Ünüvar

KAPAK VE
SAYFA DÜZENİ TASARIMI
Ali Artun · Ümit Kıvanç
Özlem Özkal

UYGULAMA
Nurgül Şimşek

OFSET HAZIRLIK
İletişim Yayınları

BASKI VE CİLT
Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi
B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul
Tel: 212.613 03 21

E-MAIL ADRESİ
toplumbilim@iletisim.com.tr

BİRİKİM YAYINLARI · SERTİFİKA NO. 11248
Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han
Cağaloğlu 34122 İstanbul
Tel. 212.516 22 60 • Fax: 212.516 12 58

Toplum ve Bilim'de yayınlanan yazılar *Sociological Abstracts* indeksinde yeralmaktadır.

Bu sayıda...

Anayasa konusuna eğilen bir sayıyla karşınızdayız. Konu uzun süredir Türkiye'nin gündeminde. Konuşuluyor, tartışılıyor... Ama geldiğimiz noktada, kamusal tartışmanın anayasa yapma sürecine ne türden bir katkı sağladığına veya daha doğrusu herhangi bir katkı sağlayıp sağlamadığına dair elimizde bir karine yok. Aslına bakarsak bunda şaşılacak fazla bir şey de yok çünkü kamusal tartışmanın diyalog olarak açığa çıkması, görüş ve gerekçelerin müzakere ve çekişme yoluyla ortak bir söze dönüşebilmesi, büyük ölçüde, siyasal alanın nasıl kurulmuş olduğuna bağlıdır. Siyasal alanın kurulumu da nihai ifadesini anayasada bulur. Dolayısıyla, Türkiye toplumuna özgü olmayan, ama içinde bulunduğumuz durumu anlamak için göz önünde tutmamız gereken bir paradoksla karşı karşıyayız. Demokratik meşruiyete sahip bir anayasa yapma süreci, evet, diyalojik bir kamusal alan gerektiriyor; ama unutmayalım, diyalojik bir kamusal alan da demokratik bir anayasanın varlığını ve işlerliğini gerektirir. Anayasal krizler toplumların bu paradoksu yaratıcı biçimlerde aşındırmasını mümkün kıldığı gibi, onun pekiştirilmesine veya yeni hegemonya biçimlerinin inşasına da zemin hazırlayabilir...

Bill Kissane, İrlanda deneyimini irdelediği yazısında, hegemonik biçimde dayatılan, hâkim konumdaki siyasal partinin oldu bittisiyle kotarılan bir anayasanın hikâyesini anlatıyor. Ve haklı olarak bu hikâyenin Türkiye için de önemli dersler içerebileceğini belirtiyor. Uzlaşmaya ve mutabakata dayalı anayasa yapma süreçlerinin demokrasi için önemini yadsımamakla birlikte, anayasanın yapılma biçimi ile demokrasinin orta ve uzun vadede pekişmesi arasında "otomatik" bir ilişki olmadığını ileri sürüyor Kissane. Yazı, bir yandan İrlanda ve Türkiye arasındaki bazı şaşırtıcı benzerliklerin altını çizmesi, diğer yandan da bir anayasanın ayakta kalma ve demokratik meşruiyet kazanma koşullarına ilişkin daha genel saptamalarda bulunması bakımından önem taşıyor.

Murat Sevinç'in yazısı, "Anayasaların doğumu", hem bir serimleme hem de bir "müdahale" niteliğinde. Türkiye'deki anayasa tartışmasına bir yandan dünyadaki örneklerin ışığında (ABD, Fransa, İspanya, Güney Afrika), diğer yandan da anayasacılık literatürünün temel kavram ve sorunlarından hareketle bakarak, kapsayıcı bir serimleme yapıyor Sevinç. Ama daha önemlisi, süregiden tartışmada görmezden gelinen, ciddi biçimde sorulmayan ve dolayısıyla ciddi olarak da yanıtlanmayan bir sorunun altını çizmesi: Neden yeni bir anayasa? Gerçekten de yeni bir anayasanın "neden" yapıldığı, yapılması gerektiği sorusu büyük ölçüde "kim" ve "nasıl" sorularının gölgesinde kaldı şimdiye dek. Yürürlükteki 1982 Anayasası uyarınca seçilen TBMM'nin "kurucu iktidar" kullanmaya hazırlandığı göz önüne alınırsa, "neden" sorusunun önemi ve söz konusu sorunun işaret ettiği "gerekçelendirme" talebinin anlamı daha açık bir biçimde görülecektir. Sevinç'in makalesi normal seçimlerle oluşan yasama organı eliyle kurucu iktidar kullanımının içerdiği, ima ettiği tehlikelere dikkat çekiyor ve bunu yaparken de "kuruculuk" vasfının ikna edici gerekçelerden bağımsız düşünülemeyeceğini vurguluyor.

Anayasacılık ve demokrasi arasındaki gerilimin yüksek tansiyona dönüştüğü malum konu: Anayasal yargı. Ece Göztepe'nin yazısı bu meşakkatli konuya serinkanlılıkla yaklaşırken, sorunu, özellikle ABD ve Fransız geleneklerine bakarak tarihsel bir perspektif içine yerleştiriyor. Anayasal yargı ve demokratik meşruiyet ilişkisini hangi terimlerle tartışabileceğimizin muhasebesini yapıyor. Tartışma sahasındaki tuzakların, tümsek ve çukurların bir haritasını çıkarması bakımından, Göztepe'nin yazısı yeni yazılar için de bir davet niteliğinde aynı zamanda. Önümüzdeki sayıda Anayasa dosyamızı sürdüreceğimizi belirtelim.

* * *

Geçen sayıdaki *biyoiktidar/biyopolitika* dosyamızı da kapatmadık. Bu konuyu elinizdeki sayıda iki "artçı" makaleyle sürdürüyoruz. İkisi de "ağır" konulara giriyorlar: 12 Eylül askerî rejimi döneminde Diyarbakır askerî hapishanesi olayı ve gaziler... Derya Fırat ile Hande Topaloğlu, 1980-84 dönemindeki dehşetiyle Türkiye'nin herhalde en belâlı bellek mekânı olan Diyarbakır askerî hapishanesini, "total kurum", "disipliner kurum" ve "kamp" kavramları ışığında inceliyor. Makaleyi değerli kılan bir başka yan, ne yazık ki ender rastlanan bir işi yapması: Goffman, Foucault ve Agamben'in kavramsal aletleriyle malzemesi arasında gerçekten alış verişli, tartışan bir ilişki kurması. Nurseli Yeşim Sünbüloğlu, "askerî sakatlık" olarak tanımladığı gazilik durumunun medyada temsilini incelerken, konuyu militarizm ve hegemonik erkeklik bağlamına oturtuyor. Beden temsillerinin erkekliğin inşasındaki rolünün teyidi ve sınaması, makalenin öncelikli ilgilerinden biri. Profesyonel askerlik-zorunlu askerlik deneyimlerindeki farkın yeniden ürettiği zihin-beden ayrımının, sınıfsal bir ayrımı yeniden üretmesi, Sünbüloğlu'nun yazısındaki önemli tespitlerden biri. Zira hegemonik erkekliğe beden üzerinden dahil oluyor olmaları, zorunlu askerlik sırasında sakat kalmış alt sınıftan insanların yaşadığı erkeklik krizinin anahtarını sunuyor.

AKP iktidarı, şimdiden, Türkiye'nin siyasal tarihinde başlıbaşına bir dönem statüsü kazanmış durumda. Yiğit Karahanoğulları, bu dönemin ekonomi-politik analizini yapıyor. AKP'nin ekonomi-politik stratejisini, ithal ikameci geleneksel popülizmden ve Özal'lı yılların (Korkut Boratav'ın tabiriyle) "yoz popülizm"inden farklılaşan *neo-liberal popülizm* kavramıyla açıklıyor. Uluslararasılaşmış-finansallaşmış piyasa mekanizmasının, sıcak para hareketleri, değerli kur rejimi, tüketici kredilerinde genişleme, yükselen cari açık gibi etmenlerle, –geçici olarak– "almadan verme" koşullarını yaratması, bu popülizmin temelini oluşturuyor Karahanoğulları'na göre.

Ekonomi-politik rejimle cinsiyet rejimi arasındaki eklemlenmenin bir veçhesini ele alan Sidar Çınar'ın makalesiyle devam edelim. Çınar, ev eksenli çalışan kadınların ilişki ağlarının, gerek üretim (ve sömürü) örgütlenmesi gerek dayanışma bakımından nasıl işlev gördüğünü inceliyor. Bu sosyalleşme "açılımının", kadınlar için bir yanda yardımlaşma ve dayanışmaya, diğer yandan toplumsal-kültürel farklılıklara dayanan gerilimlere kapı açtığını gösteriyor.

Türkiye'de milliyetçi-muhafazakâr ideolojinin görünümlerini inceleyen iki makale de, zımnen bir küçük dosya oluşturuyorlar. G. Gürkan Öztan ve Tebessüm Öztan, militarizm ve anti-komünizmin kesiştiği bir olay, bir imge, bir efsane olarak Kore Savaşı'nı ele alıyorlar. Yarım asır geride kalırken toplumsal belleğin derinlerine gömülen Kore Savaşı, Türkiye'de özellikle anti-komünizmin mitlerinin ve zihniyet kalıplarının inşasında ve yeniden üretiminde önemli rol oynamıştı. Fahrettin Altun'un makalesi, milliyetçi-muhafazakârlığın ikonlaşmış bir şahsiyetiyle, Necip Fazıl'la ilgili. Altun, Necip Fazıl'ın, coşkun bir husumet diliyle hesaplaştığı Kemalist resmî tarihin modernleşme tasavvuruyla aslında nasıl ortaklaştığını gösteriyor. İki zıt kutup olarak görünen/bilinen bu iki anlayış, iktidar istenci, kurtarıcı arayışı, kalkınmacı söylem, her şeyi "ortak iyi" ve "doğru gelecek" adına seferber etme gibi yönelimleriyle, hemâhenkler.

Bu sayıda yine zımnen bir dosya oluşturduğunu söyleyebileceğimiz bir başka odaklanma, sosyal teori üzerine tartışmalarla ilgili. Önümüzdeki sayılarda Türkiye'de sosyal bilimlerin eleştirel bir tarihsel analizine eğilmeyi tasarladığımızdan, bu demet içinde ilkin Cangül Örnek'in makalesine dikkat çekiyoruz. Cangül Örnek, 1950'li yıllarda ithal edilen Amerikan sosyal bilim anlayışının Türkiye'de bu alana vurduğu damgayı inceliyor. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'nin "Hür Dünya"ya bağlanmaya karar vermesiyle maruz kalınan bu positivist-ampirisist etkinin, özellikle bazı disiplinlerde daha önce oluşmuş güçlü bir birikimin yokluğunda, hızla hegemonik hale geldiğini gösteriyor.

Sosyal teori alanına eğilen diğer iki makalenin konusu "yerli" değil. Nurullah Ardıç, Michael Mann'ın temel eserlerini ele alarak, onun önemli temsilcilerinden olduğu tarihsel sosyolojinin imkânlarına dikkat çekmeyi hedefliyor. Özellikle Mann'ın "dört boyutlu iktidar teorisine" odaklanırken, onun çalışmalarına yöneltilen eleştirileri aktarmaktan da geri kalmıyor. Ali Sipahi, yayına yeni başlayan bir İngilizce antropoloji dergisini, *HAU: Journal of Ethnographic Theory*'i tanıtırken, bu-

nu antropolojideki yeni tartışmaları gündeme getirmek için vesile sayıyor. Bu derginin manifestatif teorik çıkışı, antropolojinin Avrupa-merkezciliğinin yeni yollardan geri dönmesini ve "antropolojiden *kavramsal* düzeyde beslenen bir felsefe yerine, felsefeden kavram alan bir antropolojiye ağırlık verilmesini" sorgulamasıyla dikkat çekiyor.

Bir de kitap eleştirisine yer verme olanağı bulduk. Fikret Adaman ve Ayşe Mumcu, Ümit Sönmez'in *Piyasanın İdaresi* kitabını ele alıyorlar. Globalleşen kapitalizm ortamında ulus devletlerin yumuşak karnı olarak tanımladıkları düzenleme kurumları hakkındaki kitabı yararlı bulurken, "keşke"lerini de söylüyorlar.

A. SERDAR TEKİN - TANIL BORA

Toplum ve Bilim'in 112. sayısında yer alan "An analyis of popular healty life discourse" başlıklı makalenin İngilizce özeti unutulmuştur. Yazarından özür diliyor ve bu sayıda yayımlıyoruz.

In the 112th issue of Toplum ve Bilim*, the English summary of the article titled "An analysis of the popular healthy life discourse" was omitted. We apologize from the author and publish it in this issue.*

An analysis of popular healthy life discourse
NİHAN BOZOK
This article, attempts to read the popular healthy life discourse which constructs health as a process of struggle with the body and a series of practices peculiar to this discourse from a critical perspective. This article has three main pivots. Firstly, from a Foucauldian perspective, it reads the subjectivity of individual which is shaped through individual's control over her/his own body and the discourses and calculations of bio-power. Secondly, it focuses on the understanding of molecular body, which occurred with the rise of molecular bio-politics, and whose each mobile part's health should be our concern. Lastly, it deals with the idea of the body, whose outward appearance can be consumed and also who consumes for itself.

Keywords: Health, body, control, bio-politics, molecular bio-politics, consumption

Türkiye'de güncel sanat dosyası için çağrı...

Sosyal ve insani bilimler için 1970'lerdeki 'kültürel dönüş'ün etkisi uzun soluklu oldu. Ama bir süredir bu dönüşün bir başka yere kaydığını söylemek ve belki de buna bir ad vermek lazım: 'estetik dönüş.' Gilles Deleuze, Alain Badiou, Jacques Rancière, Jean François Lyotard'da kaynaklarını bulabileceğimiz 'estetik dönüş'ün, tarih çalışmalarına, siyaset bilimine, film çalışmalarına ya da sanat eleştirisine bağlandığı ortak ve (bir o kadar da eski) bir yer de var: *temsil edilemez olan*. En temel soruları ('sanat nedir, sahiden?' 'iyi sanat nedir peki?') bir kez daha soran, bir hakikat alanı olarak, tikel ve sonlu dünyalarımızda evrenselliğe ve sonsuzluğa açılan bir kırılma olarak, varoluşun sürekliliğinde bir kesinti olarak ya da kesintisiz arzunun üretimi olarak, siyaset hatta mikrosiyaset olarak sanat kavrayışları, aralarındaki farkları paranteze aldığımızda, en azından iki ortak önermeye açılıyor: 'Sanat düpedüz maddi bir şeydir' ve 'Hakikate, sonsuzluğa ve evrenselliğe doğrudan gidemeyiz, ona giden yolun üretilmesi gerekir.' Mladen Dolar'ı da hatırlamakta yarar var burada: 'Sanat, bazılarının yapmak zorunda olduğu pis bir iştir. Ellerinizin kirlenmesi gerekir. Sanatta düşünce denilen şey, bu son derece maddi pratik yoluyla, maddeyle üretilir.'

Ama *Toplum ve Bilim*'i 'Türkiye'de güncel sanat' dosyası hazırlamaya iten tek sebep, 'estetik dönüş' ile sosyal bilimler arasında yaşanan temas ve temassızlıklar üzerine düşünmek değil elbette. Belki de daha heyecan verici başka bir unsurun bizi temelde motive eden şey olduğunu söyleyebiliriz: Türkiye'de pis-bir-iş-olarak-sanatın görünür olduğu, ama daha çok güncel sanat biçiminde görünür olduğu anlarla, çalışmalarla, kolektif oluşumlarla, yorumlama faaliyetiyle birlikte bir karşılaşma. Aslında hikâye şöyle: 20. yüzyıl başındaki avangard hareketin ve 60'lı yıllarda kavramsal sanat yoluyla tezahür eden kırılmanın izini süren sanatsal arayışlar, bir anlamda modernist estetik anlayışından farklı bir sanatsal deneyim alanının yolu-

nu açmıştı. Uzun bir üretim ve tartışma süreci içinden süzülen bu arayışlar son yirmi yıl içinde *güncel sanat* adlandırmasıyla yerleşiklik kazandı. Daha kısa bir hazırlık süreci geçirmiş olmasına rağmen benzer bir işleyiş şaşırtıcı bir yoğunlukla Türkiye'de de deneyimlendi. 70'li yıllarda çalışmalarında deneyselliği öne çıkarmaya özen gösteren birkaç sanatçının ve 80'li yıllarda oldukça dar koşullar içinde sanatta kavramsallık ve yeni görsel teknolojiler üzerine düşünen ve sanat üretiminde bulunan grupların açtığı zemin üzerinde şekillenen güncel sanat pratikleri 90'lı yıllarla birlikte gözle görülür bir hızla yoğunluk kazanmaya başlamıştı bile. İlginç olan ise bu çalışmaların, geçmişe, Türkiye modernleşme tarihine, sanat tarihine doğru yaptıkları 'kaplan sıçrayışı'ydı, - Türkiye'de sanatın ve sanat eleştirisinin Garbiyatçı fantazilerle, milliyetçi-elitist düşünsel ve ruhsal iklimle, modern ataerkil söylemlerle kesiştiği yerlere doğru.

Türkiye'de sanatın daha önce olmadığı ölçüde pis, yıkıcı, provokatif ve kolektif bir görünüm aldığı 90'lı yıllarda güncel sanat alanı, sanatın steril, elit ve beyaz dünyasında (bu dünyanın böyle olduğunu görünür kılarak da) gedikler açtı. Belki de şu söylenebilir: Türkiye'de sanatın tikel ve sonlu evreninde evrenselliğe ve sonsuzluğa giden bir kırılma ânıydı bu. Gülsün Karamustafa, Aydan Murtezaoğlu, Hale Tenger, Ayşe Erkmen, Hüseyin Alptekin, Bülent Şangar gibi sanatçılarla başlayan bu sürecin Canan, Esra Ersen, Halil Altındere, Şener Özmen, Vahit Tuna, Memed Erdener, Serkan Özkaya, Ahmet Öğüt, Burak Delier ve Erinç Seymen gibi isimlerle, Hafriyat, Xurban, Atıl Kunst ve Hazavuzu gibi kolektif oluşumlarla, Oda Projesi, Pist ve Apartman Projesi gibi mekânla ilişkilenen uzun soluklu çalışmalarla, anti-pop ve içmihrak gibi aktivist görsellik mücadeleleriyle devam ettiği söylenebilir.

Oldukça ağır ve sancılı bir gündemin ortasında, hem küresel hem de yerel bağlamda hızlı bir ritmle yaşanan toplumsal değişikliklerin içinde şekillenen bu 'özerk' alan Türkiye'nin siyasal-duygusal coğrafyasına ait sorunları öne çıkardı. Milliyetçilik ve onun ikon haline getirilmiş görsel repertuvarı, militarizm ve gündelik yaşama nüfuz eden şiddet olgusu, üniter devlet yapısı ve etnosantrik uygulamalar, ataerkil değerler ve cinsel kimlikler üzerinden gelen baskılar, farklı ölçeklerde yaşanan göç olgusu ve kentleşmenin beraberinde getirdiği sorunlar zengin bir değini çerçevesini oluşturan unsurlar olarak yan yana dizilmişti. Siyasal gündemle diğer kültürel disiplinlerden daha yoğun, doğrudan biçimde ilişkilenen, ülkenin kurucu ideolojisinin krizini çekincesizce gündeme getiren güncel sanat kendine özgü, ilgi çekici bir alan haline geldi.

Ama....

Kimi zaman sadece içerik düzeyinde kalan bu eleştirelliğin, sunum ve mekân kullanımı açısından aynı seviyede işlerlik kazanıp kazanmadığı, hitap etmek istenen sosyalliklerle ilişkilenip ilişkilenmediği bir sorun olarak duruyor önümüzde. Eleştirelliği törpüleyen bu durum bugün güncel sanatın kurumsallaşması ve giderek daha fazla sermayenin ilgi ve etki alanına girmesiyle birlikte iyice hissedilir hale geldi. Siyasallığın işlenişinde yeni yöntemlerin ve anlayışların geliştirilememesi, sana-

tın ekonomi-politiği üzerine söz geliştirilememesi, kurumsal eleştirinin zemin kazanmaması, sunum yöntemlerinde alternatif oluşumların geri çekilişi ve bunun yerine ticari şablonların, araçsallaştırıcı temsil politikalarının belirleyici hale gelmesi, sanat yapıtlarının ve sergilerinin yorumlanmasında eleştiriye giderek daha az yer verilmesi, izleyici çevresinin giderek daha elit bir sosyolojiye doğru kayması gibi sorunlarla karşı karşıya bugün güncel sanat.

Toplum ve Bilim 125. sayısında Türkiye'deki güncel sanat alanını geliştirdiği eleştirellik boyutuyla, dile getirdiği, belki de ürettiği yeni öznellik biçimleriyle ve değişen iktidar yapılarıyla ilişkisi içinde yaşadığı sorunlarla birlikte incelemeye girişiyor:

– Provokatif işlerin, olayların, 301 davalarının, "Kürtçü sanatçı" adlandırmalarının Türkiye'de sanat eleştirisinin hâkim diliyle birlikte analizleri,

– Aynı dönemde Türkiye'de sanatın daha önce olmadığı ölçüde küreselleşmesi, uluslararasılaşması bağlamında sanat-piyasa ilişkisi üzerine incelemeler,

– Türkiye'de sanatın güncel sanatla birlikte biçim, malzeme ve içeriğindeki değişim üzerine analizler,

– Manifestovari çıkışlarla kendini gösteren kolektif hareketlerin ve sergilerin tartışılması...

Son olarak: Fatma Aliye ve Ahmet Mithat'ın birlikte yazdıkları aşk romanı *Hayal ve Hakikat*'te olduğu gibi hayal olanı, kadınsı bir şey, hayatın, siyasetin ve gerçekliğin dışında bir yanılsama, bu yüzden eril söze, vesayete her zaman teslim edilmesi gereken bir şey olarak mı düşünüyoruz halen? Siyasetin, siyasi mücadelenin sözüm ona gerçekçi dünyasından suya sabuna dokunmayan bir imge dünyasına kaçış olarak mı? Külyutmazlar en çok yanılanlar, hayalin en bayağısına teslim olanlardır!

'Estetik dönüş'ün söylediği şeyse başka: Hakikate giden yol, hayalden geçer.

TÜMAY ARSLAN - ERDEN KOSOVA

Anayasaların doğumu: TBMM yeni bir anayasa yapabilir mi?

*Murat Sevinç**

Özet: Türkiye Cumhuriyeti'nin üçüncü anayasası olan 1982 Anayasası, kabulünden bugüne yaklaşık otuz yıldır tartışma konusu oldu. Önceki iki anayasa döneminde de anayasalar yine aynı hararetle tartışılmıştı. Kökenleri büyük ölçüde siyasal, toplumsal, kültürel ve ekonomik olan yaşamsal sorunların gerek ortaya çıkış gerekçeleri gerekse çözümleri, genellikle anayasa metinlerinde arandı. Oysa değerli anayasacı Mümtaz Soysal, yaklaşık elli yıl önce kaleme aldığı bir yazıda "Anayasaları yaşatan içlerindeki sözcükler değil, dışarılarındaki hayattır." demişti. Türkiye'deki siyasi mücadele tarzı ve hukuk algısı ise bu gerçeği bir türlü kabullenmedi. 1982 Anayasası, bir önceki gibi, askerî darbe sonunda hazırlandı ve ilk şekli son derece faşizan düzenlemelerle doluydu. 2011 yılına dek yaklaşık yarısı değişti. Ancak sözü ve ruhu üzerindeki tartışma hiç bitmedi. Bugün, yeni bir anayasa yapılması gündemde ve okuyacağınız yazı, yeni bir anayasanın doğum koşulları, anayasaların yapım gerekçe ve yöntemleri üzerinde durarak günümüz Türkiyesi üzerine bir söz söylemeye çalışıyor.

Anahtar sözcükler: Anayasa yapımı, değişiklikler, konsensüs, hukuksallık, meşruiyet

> Yönetmek ve komuta etmek, başkalarınca dinlenmek ya da kendine itaat edilmek hakkına 'otorite', elde bulunan ve kendini dinletme ve kendine itaat ettirme gücüne de 'iktidar' diyoruz. Bütün gücü elinden alınmış ve baldıran zehri içmeğe mahkûm olmuş bilgenin manevi otoritesi azalmaz artar. Gangsterin ya da tiranın ise otoritesiz bir iktidarı var.
>
> *Jacques Maritain,* "Demokrasi ve Otorite", 1957

Anayasa nedir? Bir halk ya da ülke, anayasaya neden gerek duyar? Anayasaya gereksinim duyan halk mıdır? Anayasayı yaratan hangisidir; halk mı devlet mi? Devlet nedir? Bu ayrımlar anlamlı mıdır? Bir anayasa "yapılır mı?" yoksa "oluşur mu?" Eğer anayasalar yapılıyorsa, halk, yapanların ilgi alanında mıdır? Peki, halk kimdir? *Anayasaları halk yapar* sözü değerli midir? Yoksa yurttaşa yö-

(*) Ankara Üniversitesi SBF, Anayasa Kürsüsü.

nelik bir iltifattan mı ibarettir? Anayasaları *hâkim sınıf/siyasal görüş* yapar görüşünde olanlar haklı mı? Anayasa yapım yöntemleri neden farklılık gösterir? Asli ve türev kurucu iktidar tartışmasının kökeni ve işlevi nedir? Anayasa *değişikliği* ile *yeni* anayasa yapmak arasındaki ayrım neden önemlidir?

Yukarıdaki soruların ve sorulmayan başkacalarının tek bir yanıtı yok. Topluma, siyasete ve hukuka bakıldığı yere göre değişkenlik gösteren farklı yaklaşımlar söz konusu. Yaklaşımlardan hangisinin baskın olacağı ve bir zaman diliminde kabul göreceği ise, o zamanın hâkim siyasal gücü ile *diğerleri* arasındaki mücadeleyle belirlenir. Güç, yalnızca ülke sınırları içinde kalan ve içe dönük egemenliği kullanan siyasal iktidar değildir kuşkusuz. Hiçbir ülke anayasası/hukuku, yalnızca kendi sınırları içindeki gelişmelerle biçimlenmez. Ancak bu saptama, "hukuk/anayasa dünyasında hiçbir zaman hiçbir doğru yoktur" şeklinde bir yanılgıya da izin vermemelidir. "Doğru", "anlamlı", "hukuksal" ifadeleri elbette bir gerçeğe işaret eder. Yüzyıllar içinde oluşan temel, evrensel hukuk kuralları ve gelenekler; ülkelerin kendi geçmiş deneyimleri, sınıfsal yapıları, kültürel özellikleri, her aşamadaki gelişmişlik düzeyleri ve ayrıca geleceğe dair öngörüleriyle biraraya gelir. Bu birliktelikten, hukuk kuralı, içtihat, yorum, gelenek doğar. Haliyle, hep bir "doğru" ve "hukuksal" olan vardır. Ama istisnalar dışında tüm *hukuksallıklar* zaman içinde dönüşür. Bu nedenle bir dönemin kutsalı; Tanrı'nın gölgesi hükümdardır, sonrasında millet/halk olur ve zaman içinde, insana dönüşüverir. Bu insan, bir boşlukta değil, sonsuz sayıda bağ ile bir topluluk içinde yaşayıp var olandır. Her birinin iktidarı, başka bir hukuk dünyası yaratacaktır ve yaratır da.

Her yeni kutsal, kendi düzenini kurarken, o düzeni yeniden üretenleri de ortaya çıkarır. Hiçbir düzen, onay olmadan uzun süre yaşayamaz ve devletin elinde o onay için sonsuz sayıda ikna aracı bulunur. Ayrıca, kurulanı sürdürebilmek için dili ve kalemi işleyen insanlara da gereksinim duyulur. Hâl böyle olunca bir sistemi ayakta tutan, rızayı yaratan tüm araçlar ve insan, ister istemez o sistemle birlikte evrilir. Bir siyasal/anayasal sistemin hemen bütün kavramları, onları yaratan, uyan, karşı çıkan ve yorumlayanlarla birlikte yaşar. Birlikte yaşamın sonucu, birlikte yükselip sonra hep birlikte güç kaybetmektir ve tüm yükselmeler, güç kayıpları, çürüyüşler; aslında çoğu zaman, *anayasa* adı verilen olgunun dışındaki gelişmelerdir. Olup biten, metni yaratır ve değiştirir. En güçlü olan en hâkim rengi verir. Tabii ortada anayasa adı verilen tek bir metin olmasına da gerek yok. Bazı ülkelerin anayasası birden çok temel yasadan oluşabilir. Bir anayasa kendiliğinden doğmadığı, gökyüzünden inmediği gibi, ölümü de kendi hatası değil, o doğumu gerçekleştirenler arasındaki ilişkilerin dönüşümünün marifetidir.

Anayasa metinleri nasıl ve neden doğar?

Doğum, oluşum sürecini de içerir. Anayasalar da oluşan metinlerdir. Onları oluşturan ve yaşatacak dünya nasılsa, yaşamları da ölümleri de o dünyaya ben-

zer. Bu nedenle, bir anayasa için kullanılabilecek "demokratik", "kısa/uzun", "sivil", "özgürlükçü", "anti-demokratik" ifadelerinin tümü, tarih, deneyim, toplumsal-kültürel yapı farklılıkları, ezcümle metnin omuzlarındaki ideoloji yüküyle belirlenir. Söz konusu kavramların hiçbiri, herhangi bir ülke için aynı anlamı ifade etmeyecektir.

İşte tam burada şu soruyla karşılaşırız: O zaman aynı adı alan her bir sistem ayrı nitelikte midir? Evet; fakat diğer kavramlar gibi her birinin de "olmazsa olmazları" var. Örneğin hukuk devleti ilkesine bakalım. Batı'da, hukuk devleti olduğunu iddia eden çok devlet var. Oysa demokrasi ve insan hakları gibi, hukuk devleti de birkaç ülkenin icadı. Bir şeyi icat eden onun temel niteliklerini de belirler. İlke, zaman içinde sürekli değişir ve zenginleşir. ABD, İngiltere, Fransa gibi ülkeler; bugün *Batılı* şemsiyesi altında yer alan toplumların uyguladığı hemen tüm temel normların yaratıcısı ve ihracatçısıdır. İthal edenler, o normu kendi toprağına uyarlar. Sorun, uyarlama esnasında esas olandan ne kadar sapıldığı. Dolayısıyla, 2011 yılında hukuk devletinin temel kuralları az çok bellidir ve 2011'e özgüdür. Yalnızca "x" ülkesine özgü bir hukuk devleti anlayışı ve örneğin yalnızca o hukuk devletine özgü bir "adil yargılanma" ilkesi olmaz. Olsa olsa ideal olana yakınlık ve uzaklık mümkündür. Demek ki bir ülkenin anayasası demokratik olarak adlandırılacaksa, anayasa metni ve uygulaması ister istemez toprağın şeklini, kokusunu taşıyacaktır ancak örneğin İngiltere demokrasisine taban tabana zıt özellikler de içeremeyecektir. O durumda yalnızca sıfatı demokratik olur.

Anayasa metinleri "nasıl ve neden doğar?" sorusunun son derece uzun ve benzemez yanıtları olabilir. Çünkü her deneyim ayrı bir yaklaşım gerektirir. Burada ancak ortak niteliklerden hareket edip bazı saptamalar yapmak mümkün. Yanıttaki zorluk yalnızca farklılıklardan da kaynaklanmıyor. İşin içinde bir de kurucu iktidar tartışması var ki, hukuk ve siyaset arasındaki ilişkinin en hararetli olduğu alanların başındadır. Haliyle, doğumdaki farklılıklar bir yana, şu sorular meşru ve gereklidir: doğumun kendisinde hukukun ve siyasetin yeri ne kadardır? Siyaset bilimi nerede başlar ve hukuk alanına girer? Karşılıklı etkileşimin boyutu nedir? Hatta söz konusu bir anayasa metni olduğunda, hukuk ile siyaset arasında bir ayrım yapmak ne kadar mümkündür? Burada siyaset ile anlatılan, hem siyaset biliminin kendi özgün alanı hem de ülkedeki güncel siyasi mücadelenin tüm boyutlarıdır.

Ancak bu çetrefil tartışmayı bir yana bırakıp daha vasat bir ortaya çıkış öyküsü anlatılacaksa; yazı, sınıf mücadelesi ve tabii burjuvazinin marifeti ile başlamalı. Anayasa çalışmaları eski çağlara, kent devletleri arasında karşılaştırma yapma olanağı bulunan Eski Yunan'a dek götürülebilir. İmparatorluk döneminde tavsamış ancak 17.-18. yüzyılla birlikte yeniden canlanıp ulus devletlerin dünyayı sardığı dönemde zirve noktasına ulaşmıştır. Yazılı anayasalar burjuvazinin araçlarındandır ve 19. yüzyılda ulus devlet sayısıyla doğru orantılı olarak artmıştır. Ticaretle zenginleşen sınıfın en güvendiği kâğıt parçası senettir ve

edindiği her kazanımı sözleşme konusu haline getirmiştir. İşte yazılı anayasalar ya da anayasal değerdeki yasalar, bu eğilimin sonucudur. İsimleri "toplum sözleşmesi" olabilir. Eğer sözleşme, imzacıların üzerinde uzlaştıkları bir belge demek ise, toplum sözleşmesinin tüm toplumun üzerinde uzlaştığı bir metin olduğu sonucu çıkabilir ki hayli yanıltıcıdır. Burada anlatılmaya gerek olmayacak kadar bilinen gerçek, sözleşme düşüncesinin söz konusu çağda "devletin/egemenin ortaya çıkışını" açıklamak için, burjuvazinin çıkarları doğrultusunda üretilmiş bir kuram olduğudur. Dolayısıyla, ortada bir toplum ve sözleşme vardır ama sözleşmeyi yapan toplumun tüm fertleri değildir. Ancak zaman içinde, devletlerin varlığını sürdürmesi için sözleşmelerin toplum açısından daha katlanabilir hükümler içermesi gereği, anayasaları giderek "uzlaşma" metinlerine dönüştürmeye başlamıştır. Tabii buradaki uzlaşma sözcüğü de tırnak içine alınmaya muhtaç. Her ne kadar 19. yüzyıl ortalarından itibaren sol akımlar ve 20. yüzyılın ikinci yarısının alameti farikası insan hakları düşüncesi, günümüz demokratik anayasalarının "sözleşme" niteliğini hayli güçlendirmiş olsa da, söz konusu ilerleme her anayasanın siyasi mücadelede üstün olanın "sözü" olduğu gerçeğini değiştirmiyor.[1] Günümüzde anayasalar egemen olan siyasi ideolojinin çıkarlarını güvence altına alırken, devletin temel ilkelerine, yurttaşın devlet karşısındaki konumuna, hak ve özgürlüklerine, devletin temel örgütlenmesine dair düzenlemelere yer verir. Egemen ideolojinin gördüğü kabul ve yaşam süresi, elbette metnin hak ve özgürlükler konusundaki başarısına ve uygulanmasındaki gönüllülüğe, ezcümle, siyasal düzenin muhtelif unsurlarına bağlıdır.

Anayasaların ortaya çıkış öykülerinin bir de teknik boyutu vardır ve yukarıdaki satırların gereksinim duyduğu tarihsel ve felsefi tartışmanın ötesinde, pek de heyecan uyandırmayacak tanımların yapılmasını gerekli kılar. Bunun adı, anayasayı yapan gücün kullandığı iktidarın kaynağına ilişkin, "ilk el - ikinci el" tartışmasıdır.

Anayasa değişikliği ve yeni anayasa yapımındaki asli ve türev iktidar tartışmasının kaynağı

Yazılı anayasalar ortaya çıktığında doğal olarak nasıl değiştirilecekleri de konu olmuştur. 18. yüzyıl Fransası'nda Rahip Sieyès, anayasayı hazırlayan parlamentoların onu değiştirme yetkisini düzenleyemeyeceği kanısındaydı çünkü devrim sonrası egemenlik anlayışı bunu gerektiriyordu. Ancak görüş devrimciler tarafından dahi benimsenmedi. Anayasalar, kendi değişikliklerine ilişkin kuralları da içerdi. Yöntem, gerek öngörülebilirliği sağlaması gerekse olur olmaz değişikliklerin önünün alınabilmesi açılarından kabul görmüştür. Elbette değişiklik yönteminin belirlenmiş olması yazılı anayasalar açısından geçerlidir. Örneğin

1 ABD Anayasası'nın sınıfsal analizini yapan Ollman'a göre, "Bir ideoloji olarak anayasa sınıf egemenliğinin acı gerçeklerinin yerine eşit hak ve sorumluluk iddialarının anlatıldığı bir burjuva peri masalı sunar" (Ollman, 2008: 62).

İngiltere gibi, tek bir metnin yerine anayasal değerde yasaların bulunduğu bir ülkede söz konusu olmayacaktır. Yazılı olanların ise bir kısmı diğerlerinden daha güç değiştirme koşullarına bağlanmıştır. Bunlara *katı anayasalar* adı verilir. Örneğin en katısı yürürlükteki en eski anayasa olan ABD Anayasası'dır.

Anayasaların belirlediği değiştirme yöntemleri son derece çeşitlidir. Ancak bu yazının konusu anayasa değişiklikleri değil, yeni bir anayasanın yapılması. Anayasa değişikliği konusunun bu çalışma açısından tek anlamlı yanıysa, *asli ve türev iktidar* tartışması açısından taşıdığı önemdir.

Asli ve türev iktidar tartışması, anayasayı hazırlayan gücün hukuksal tanımıyla ilgilidir

Konu, Cem Eroğul'un *Anayasayı Değiştirme Sorunu* adlı eserindeki asli ve türev iktidar farkı tanımı üzerinden tartışılabilir (Eroğul, 1974: 22 vd.). İlk düzey yani asli iktidar bir hukuki boşluk ortamıdır. Bu durum, bir devletin yeni olarak kurulmasında ya da eskisinin yerine yenisinin kurulmasında görülür. Mesela ABD'de ya da monarşiyi yıkan Fransız Devrimi'nde karşılaşılan durum bu. İkinci düzey olan türev iktidar ise (devletin ana fonksiyonunu tespit konusunda) bir hukuk ortamıdır. Burada devlet yaşamını sürdürüyordur ve ana kuruluşu ile ilgili kural düzenlemeleri yapılır. Yeni kural diğerleriyle eşit değerdedir. Haliyle ikisi de kuruculuktur. Farkları, birinde hukuk boşluğu oluşudur. Eroğul şu soruyu yöneltiyor: Hukuk yaratmak hukuki bir işlem midir? Yanıt, hukuk yaratma işleminin içinde cereyan ettiği ortama göre değişir. Hukuk yaratmak, uygulaması yaptırıma bağlı bazı toplumsal davranış kuralları koymaktır. Bu kurallar, pozitif hukuka dayanan bir otorite tarafından ve önceden belirlenmiş bir yönteme göre konulabileceği gibi, yetkisini fiilî gücünden alan ve sonradan kendi tespit ettiği hukukun usulüne dayanan bir otoriteden de alabilir. Birinde hukuki, diğerinde hukuk dışı işlem söz konusudur. Bir işleme "hukuki nitelik" veren şey, kendisinden önce var olan bir hukuk kuralına göre yapılmasıdır.[2]

Bir toplumda hukuk kuralları çok çeşitli düzeylerde konulabilir. Anayasa kuralı hangi yetkiye dayanarak konulabilir peki? Asli kuruculukta temel kural koyma yetkisini dayandıracak daha eski bir temel kural yoktur. Kamu gücünü elinde bulunduranlar, felsefi düşünceleriyle paralel, yetkilerini Allah'tan, tarihten, milletten, sınıftan alır. Ancak dayandıkları daha eski bir hukuk olmadığından olup biten hukuk dışıdır. Burada bir değer yargısı yok, yani bir eylem hem hukuk dışı hem çok olumlu olabilir ya da hukuk dışılığın sonucu hukuki de olabilir.

Türev kuruculuğa hukuki değerini veren şey ise, üstün kurala değil daha önceki bir kurala dayanmasıdır. Yani, anayasa kurallarının eşit değerde olması ve dolayısıyla işleme hukuki değer kazandıracak bir üstün anayasa kuralı bulunamaya-

2 Tabii bu ifadeler, Kelsenci bir yaklaşımı çağrıştırır. Kelsen'e göre bir normun geçerlilik nedeni daima başka bir normdur; yoksa bir olgu değil.

cağı düşüncesi anlamlı değildir. Anayasa kuralları eşittir ama bu eşitlikten kastedilen içerikleri değil şekilleridir. Ama şeklen eşit olan bu kuralların bazıları, bizzat şeklin düzenlenmesi için getirilmiştir. Yani o kuralların içerikleri, "şekle dairdir." Türev kural yaratma şeklini asli kuruculuktan ayıran, sonucunun değil bizzat işlemin niteliğidir. Aslilik siyasi, "türev kuruculuk hem siyasi hem hukuki bir olaydır" (Eroğul, 1974: 26). Asli organ hukuk yaratma yetkisini eline geçirince yeni organlar yaratır ve bunlar da artık kurulmuş organlardır. Asli kuruculuk hukukun dışında cereyan ettiği için hukuka aykırı olması mümkün değildir. Türev iktidar kurulmuş olandır. Türev kurucu organ, dayandığı hukuki temel bakımından kurulmuş diğer anayasa organlarıyla aynı durumdadır. Örneğin anayasayı değiştiren TBMM, sıradan bir yasayı kabul eden TBMM'den üstün değildir. Yalnızca farklı fonksiyonları vardır. Tabii türev kuruculuğun şu veya bu organa verilmesi ya da uyulacak usulün şu ya da bu olması hukuksal bir zorunluluk değildir. Bunlar hukukun konusu olmayıp siyasi bakımdan doğru bulunmakla ilgilidir.

Türkiye'de neredeyse tüm anayasacılar asli ve türev kuruculuğu benzer biçimde tanımlamıştır. Türkiye'de en çok okutulan anayasa hukuku kitaplarından olan Ergun Özbudun'un eserinde anayasayı yapan iktidar konusunda yazanlara bakalım. Özbudun'a göre;

> Asli kurucu iktidar, bir ülkenin siyasal rejiminde, ihtilâl, hükümet darbesi, ülkenin parçalanması ve ülkedeki yabancı işgale son verilerek bağımsızlığın kazanılması yahut yeniden kazanılması gibi kesintiler nedeniyle bir hukuk boşluğunun doğması durumlarında ortaya çıkar. Bu durumlarda fiilî iktidarı elinde bulunduran sosyal güçler, yeni devletin veya yeni rejimin anayasasını meydana getirirken, kendilerini bağlayan hiçbir pozitif hukuk normu mevcut değildir. Bu anlamda asli kurucu iktidar sınırsızdır ve hukuk dışı bir olaydır... Asli kurucu iktidarı sınırlayan, daha önceden konulmuş bir pozitif hukuk normu yoktur. Tali kurucu iktidar ise, bundan çok farklı olarak, bir ülkenin anayasasının, o anayasada belirlenmiş usullere uyulmak suretiyle değiştirilmesidir. Burada her şeyden önce, bir anayasanın tümden yeniden yaratılması değil, mevcut bir anayasanın bazı hükümlerinin değiştirilmesi söz konusudur. Üstelik bu değişiklikler, mevcut anayasanın anayasa değişikliklerı için öngördüğü usullere uygun olarak yapılır ve hukuki geçerliliğini bu uygunluktan alır. Bu anlamda tali kurucu iktidar, hukuken sınırlı bir iktidardır. Diğer bir deyimle, asli kurucu iktidarın hukuk dışı bir olay olmasına karşılık, tali kuruculuk tamamen hukuki bir fonksiyondur (Özbudun, 2004: 147-148).

Özbudun, asli kuruculuk hakkındaki görüşünü, kitabının son baskılarında kısmen değiştirmiştir:

> Ancak bu, asli kurucu iktidarın, mutlaka anayasal düzende böyle bir kesintinin olması halinde ortaya çıkacağı anlamına gelmez. Bir ülkenin böyle bir kesinti olmaksızın da, ihtiyaçlar gerektirdiği takdirde tümüyle yeni bir anayasa yapması elbette mümkündür. Aksini iddia etmek, yeni bir anayasanın ancak zor kullanımını içeren kesin-

> tiler yapılabileceği anlamına gelir ki, bunu ne mantıkla, ne de demokratik ilkelerle bağdaştırmak mümkündür. Demokratik ilkeler, asli kurucu iktidarın tek ve asli sahibinin halk olmasını zorunlu kılar (Özbudun, 2011: 161).

Örnekler çoğaltılabilir; ancak çok farklı bir değerlendirmeye rastlamak güç. Anayasa yapımı açısından asli ve türev ayrımı tanımlarına yöneltilebilecek –bu ayrımı siyaset bilimi içinde tartışmayı bir yana bırakırsak– hukuksal/teknik bir eleştiri yok.[3] Dolayısıyla Eroğul'un, Özbudun'un ve aynı yönde düşünen diğer hukukçuların görüşü hâkim görüş. Dolayısıyla bu tartışmaya aşağıda, Türkiye'deki güncel durum anlatılırken yeniden dönmek üzere burada ara verilebilir.

Peki, anayasacılık ve anayasa yapım süreçleri açısından değerli deneyimler kazandıran ülkeleri, asli iktidar yetkisi bağlamında nasıl okuyabiliriz?

Örnek teşkil eden asli kuruculuklar

Söze "dünyada" sözcüğüyle başlamak genellikle ciddiyetsiz ve bilim dışıdır. Üstelik Türkiye'deki anayasa yapım süreçleri açısından önemli olan da tüm dünya değil, dünyaya örneklik etmiş bazı yaşamsal örneklerdir. ABD Anayasası'nın doğum aşamasının pek çok açıdan özel bir yeri olduğunu belirtmek gerekir.[4]

ABD Anayasası nasıl yapıldı?

ABD Anayasası'nın yapım süreci, tüm dünyaya örnek olabilecek kadar akılcıdır ve bugün hâlâ hayranlıkla okunmasının, federalistlerin yol gösterici oluşunun nedeni anayasa yapma ve yapılanı anlatma/gerekçelendirme konusundaki olağanüstü başarıdır.

Malum, ABD Anayasası yürürlükteki en eski anayasa. Yapıldığı tarih olan 1787 ile bu satırların yazıldığı 2011 kış ayları arasında geçen zaman düşünüldüğünde, geçirdiği 27 değişikliğe rağmen hâlâ yürürlükte kalabilmesi, anayasayı aynı zamanda yeryüzündeki en ilgi çekici anayasa metni haline getirmiştir. ABD Anayasası'nın neden ve hangi süreç sonunda yapıldığını öğrenmek, anayasaların yapım süreçleri hakkında her ülkeyi ilgilendiren bir ders niteliğindedir.[5]

---

3 Çünkü siyaset bilimi ve tarih tartışması, asli iktidar tarafından "kurulanın" ne kadar yeni olduğu sorusunu teşvik edecektir.

4 Andrew Aroto, 18. yüzyıldan bugüne anayasa yapım şekillerini birkaç başlık altında toparlamıştır: İlki ABD'de olan seçilmiş ya da görevlendirilmiş Kongreler, yine ilk olarak ABD'de ama daha bilinen örneği Fransa'da olan devrimci ya da kurucu meclisler, Bonapartizm olarak da bilinen (çünkü her iki Bonapart da ceberut rejimlerini bir ölçüde halkoylamalarıyla kurmuştu), yürütme organının sıklıkla plebisitlere başvurması, yine bazı ABD eyaletlerinde görülen sıradan parlamentolar ve son olarak İspanya ve Polonya'dan Güney Afrika ve Nepal'e kadar denenen birkaç aşamalı anayasa yapım süreçleri: yuvarlak masa görüşmeleri, geçici anayasalar ve egemenliğe sahip olmayan 'kurucu meclisler" (Arato, 2010: 474).

5 Yeri gelmişken, Türkiye'de "kısa anayasa" meraklılarının sürekli ABD'yi örnek vermelerindeki büyük saçmalığa dikkat çekmekte yarar var. Sözü edilen Federal Anayasa'dır ve 27 Ek yapılmış-

Öncelikle, Anayasa'nın verdiği ilk dersin, "aklı kullanma" ya da "sorunlara en makul çözümü üretme" konusunda olduğu söylenebilir. 17. yüzyıl başında İngiltere'den, monarşinin yetkilerini Tudor Hanedanına göre çok daha sert/mutlak olarak algılayan Stuart Hanedanı yönetiminden uzaklaşan ve çoğu yoksul, maceracı, dindar göçmenlerin uçsuz bucaksız topraklarda geçirdiği yaklaşık 180 yılın sonunda kurdukları 13 devletçiğin, muhtelif gerekçelerle "birlikte yaşama" isteği, bu sağlam yapılı anayasa metnini yaratmıştır. İngiltere, 18. yüzyıl ortalarında koloniler üzerindeki baskıyı artırıp iyiden iyiye ceberut uygulamalara yönelince, 1775'te başlayan savaşı yürütmek için kurulan konfederasyonun organı Kongre'nin oluşturulması (1776), 1776'da Philadelphia'daki Independence Hall'de bir Bağımsızlık Bildirgesi ilan edilip direnme hakkından söz edilmesi ve ardından İngilizlere karşı elde edilen zafer birbirini izlemiştir. İngiltere 13 koloninin bağımsızlığını 1783'te tanımıştır. Kendilerini yöneten kolonilerin önünde iki seçenek vardı. Ya tek başlarına hareket edecekler ya da birlik oluşturacaklardı. Tek başlarına kalmaları bir yandan İngilizler karşısındaki konumlarını zayıflatıyor, diğer yandan kolonilerle her türlü ilişkinin büyük güçlüklerle sürdürülmesine neden oluyordu. Dış tehditten, işgalden bağışık olmamak, ülkenin yerlileriyle tek başına mücadelenin zorlukları, iç ve dış ticaret, dolaşım ve posta hizmetlerinin örgütlenmeye gereksinim göstermesi her koloninin sorunuydu. Yani "akıl" birleşmeden yanaydı. Ancak aynı akıl yaklaşık iki yüzyıl süren bağımsız yaşamın ve kendi kendini yönetme deneyiminin de kaybedilmemesini salık veriyordu. İşte bu gerekçelerle Amerikalının kullanmayı istediği "akıl" yeni bir devlet biçiminin, her şeyiyle özgün sayılabilecek bir siyasal örgütlenmenin ortaya çıkmasına neden oldu. Özgürlüğüne düşkün ama dışarıya yem olmak da istemeyen insanlar, kendileri için en rasyonel çözümü yaratmaya çalıştılar.

Tabii buradaki "Amerikalılar" ifadesinden halkın tümünü anlamamak gerekir. Her ülkede ve her dönemde olduğu gibi anayasayı hazırlayanlar o toplumun seçkinleri, servet sahibi olanlarıydı ve öncelikle güvenceye aldıkları kendi konumlarıydı.[6] İki yüz yıl içinde "seçkin", "çıkar", "halk" ve "servet" sözcüklerinin geçirdiği anlam ve işlev değişiklikleri bu gerçeği değiştirmiyor. Unutmamak gerekir ki Kongre Başkanı ve ilk ABD Başkanı olan George Washington ülkenin en varlıklı bir kaç insanından biridir. Anayasayı hazırlamak için biraraya gelenler, tek bir toplumsal sınıfın farklı tabakalarındandır. Zaten söz konusu "varlık" meselesi, yaratılacak yeni sistemin temel gerekçelerinden biri olmuştur. Çünkü savaş sırasında kullanılan maddi kaynak büyük ölçüde bu sınıftandır ve Konfederasyon, zenginlere çok borçlanmıştır. Merkezî otorite, muhatap olacak güçlü bir yönetim odağı borçların tahsili için de çok önemlidir. Bu gerekçelerle, ana-

tır. Ancak ABD'de eyaletlerin de anayasası vardır ve bazı eyaletlerin metni Türkiye'den çok daha uzundur. Dolayısıyla, ABD'nin kısa bir anayasası yoktur.

6 ABD Anayasası'nın Marksist yorumu için bkz. Ollman, 2008: 53 vd.

yasa yapıcılarının ifadelerindeki halk ve demokrasi kavramlarına günümüzden bakıp duygusal anlamlar yüklenmemesinde yarar var.

Anayasa'nın hazırlık toplantısı, farklı bir anayasa yapım süreci olması yani asli kuruculuk tartışmasına katkı açısından da çok dikkate değer. Çünkü Bağımsızlık Bildirgesi'nin ilan edildiği yerde Mayıs 1787'de toplananlar aslında Konfederasyon esaslarının gözden geçirilmesi için biraraya gelmişti. Dolayısıyla yeni anayasa hazırlamaya başlamaları, bunun bir anayasa kongresi oluşu, aslında ciddi bir hukuksal sorundu. Bunların tümü Konfederasyon Antlaşmasına göre egemenliğe sahip eyaletlerin temsilcisiydi. Kongre'nin yaptığı ise, eyaletlerin üzerinde bir güç merkezi olacak ulusal hükümet kurulmasına teşebbüstü. Yani Konfederasyon esasları ile sınırlı yetkilerini aşıp yeni bir anayasa hazırlamışlardı. Ayrıca Konfederasyon esaslarının değiştirilebilmesi için oybirliği gerekliyken, Anayasanın kabul edilmiş sayılması için, sıradan kararlar için gerekli olan üçte iki çoğunluk yeterli görülmüştü. İşte bu nedenle aslında "hukuk dışı" bir şey yapıyorlardı. Ancak Kongre, metni reddetmedi. İşte asli kurucu iktidar vasfı edinen bu meclistekiler kurulan yeni sistemin tüm niteliklerinin 13 eyaleti ikna edebilecek bir yapıyı işaret etmesi gerektiğinin farkındaydılar. Federal cumhuriyet icadı, İngiltere'den farklı amaçla kurulmuş bir çift meclis yapısı, çağdaşı devletlerde yürütme organı hep bir monark tarafından temsil edilirken bu kez "tek kişiyi" halka seçtirip başkanlık sistemi yaratmak, aynı akılcılık ve yaratıcılığın ürünleridir. Yani seçkinler, kuruculukta asla güncel siyasi gücün kolaycılığına kaçmamıştır.

Anayasayı kabul, yürürlüğe sokma ve tanıtma aşamaları da, kurucu iktidar eyleminde ders çıkarılacak şekildedir. Anayasaya 39 delege imza koydu. Kanun, her devlete onay için gönderildi ve anayasanın yürürlüğe girebilmesi için "dokuz devletin" kurucu meclislerinin onayı koşulu kabul edildi. Yaklaşık bir yılda devletlerin dokuzunun eyalet kongresi, metni kabul etti. Ancak dört eyalet (New York, Virginia, North Carolina ve Rhode Island) imza için biraz daha mücadele vermek zorunda kaldı (en son Rhode Island, 1790'da kabul etti). Bu sürecin anayasa tarihi ve anayasa yapıcılığı açısından en büyük ödülü, herhalde bugün dahi temel eser denilebilecek bir metnin ortaya çıkışı olmuştur: *The Federalist*. Anayasayı hazırlayanlar, her eyaletin özel olarak seçilmiş meclisinin metni onaylama aşamasında, özellikle New York'un kabulde zorlanacağını anlayınca Alexander Hamilton liderliğinde bir kampanya başlattılar. Hamilton, Virginia'lı James Madison ve New York'lu John Jay'i de yanına alarak, eyalet gazetelerinde doksana yakın makale yayımladılar. Eyalet'in anayasaya verdiği onayda bu yazılanların ne kadar katkısı olduğu ölçülemez kuşkusuz (27'ye 30 oy ile kabul edilmiştir) ancak anayasa tarihçiliğine katkısı çok büyüktür. Bu eser, anayasa yapımında gereksinim/çıkar ile aklın nasıl birleştirilebileceğinin en etkileyici kanıtıdır.[7] ABD Anayasası yapımında

7 Bu eser 1962 yılında, *Anayasa Üzerine Düşünceler, Federalistlerin Makalelerinden Seçmeler* başlığıyla Türkçeye de kazandırıldı. Aşağıda Kaynaklar arasında yer verilmektedir. ABD Anayasası için ayrıca bkz. (Wilson, 1983).

akıl ve ikna (örneğin özgürlükler konusundaki endişelerin, alınan sözlerle giderilmesi ve ardından sözler yerine getirilerek, bir an önce ilk on değişikliğin –Bill of Rights– gerçekleştirilmesi gibi) öncelikli olduğundan, kurucular kolaya kaçmayıp siyasal gücün rehavetine kapılmadığından anayasa bu denli uzun yaşayabilmiştir. Amerikan anayasasını yaratan ve uygulayanlar, siyasal/toplumsal sorun ile hukuksal sorunu ayırabilme yeteneğine sahiptir. Bu nedenle yaşanılan her buhranın çözümünü yeni bir anayasa yapımında aramamıştır. Tabii anayasanın biraraya gelen devletlerin harcı olduğunu da unutmamak gerekir.

Türkiye ve özellikle Kıta Avrupası açısından anlamlı bir başka örnek, Fransa'nın anayasa yapım yöntemidir.

Fransa'nın 5. Cumhuriyet Anayasası nasıl yapıldı?

Fransızlar, 1789'un ardından akla gelebilecek tüm sistemleri denemiştir. Fransa tarihi, sistemler açısından bir laboratuardır. Çok sayıda anayasa ve dört cumhuriyet; meclis hükümeti, parlamenter sistem, başkanlık, yeniden parlamenter sistemin ardından yarı başkanlık ve beşinci cumhuriyette karar kıldılar. Zaten yarı başkanlığın en temel ilkesi olan "bakanların yalnızca meclise değil aynı zamanda devlet başkanına karşı da sorumlu olacağı" ilkesinin tarihsel kökeni de 19. yüzyıl başındaki Orlean Hanedanı'ndan miras, Orleancı Parlamenterizm'di. Fransızlar, deneme yanılma yöntemlerini son anayasalarının yapım sürecinde de uygulayarak özgünlükten ödün vermediler. Yeni anayasa, çok ilginç bir şekilde ne bir kurucu meclisin ne de sıradan meclis çoğunluğunun ürünü oldu. Söz konusu Anayasa'nın yapımı, her ülkenin anayasa yapma yönteminin özgül sorunlardan kaynaklanabileceğinin en iyi göstergelerindendir. Demek ki Fransa, 1958'de ne yapılabilecekse, onu yapmıştır.

Fransız 5. Cumhuriyet Anayasası'nın başlangıç serüveni Cezayir sorunuyla bağlantılı. Cezayir'deki bağımsızlıkçı isyan karşısında zorda kalan yönetim Charles De Gaulle'ü yardıma çağırdı. Askerî müdahale karşısında zor durumda kalan Pfimlin hükümeti 28 Mayıs'ta istifa etti. Bunun üzerine devlet başkanı René Coty hükümeti kurma görevini de Gaulle'e verdi. Yeni Bakanlar Kurulu 1 Haziran'da göreve başladı. 3 Haziran'da iki yasa çıkarıldı ve ilkiyle, "ulusun toparlanması" için gerekli tedbirlerin alınması amacıyla hükümete sınırsız yetki tanındı. İkinci yasa ise kurucu gücün de devrini öngörüyordu.[8] Bu arada, *Anayasa Danışma Kurulu* oluşturuldu. Fransa, belli başlı beş temel ilke ihlal edilmemek kaydıyla yeni hükümete ve aslında bir kişiye emanet edilmişti. De Gaulle baştan beri güçlü bir yürütmeden yanaydı. Çünkü unutmamak gerekir ki 1875'ten sonra Üçüncü ve Dördüncü Cumhuriyet (1946) dönemi anayasaları, yasama organını gereğinden fazla güçlendirerek, son derece istikrarsız, kısa süreli hükümetlere (ortalaması altı yedi aydır) neden olmuştu. Danıştay üyeleri ve

8 Bununla hükümete parlamentonun anayasa yapma yetkisi de devrediliyordu (Eroğul, 2010: 153).

uzman bakanlardan oluşan komisyonlar (*Değerlendirme Komisyonu* gibi) metni hazırlıyordu. Eşgüdümü, Adalet Bakanı Debré yapıyordu. Taslak hazırlandıktan sonra de Gaulle tarafından Paris'te, Cumhuriyet Meydanı'nda halka açıklandı. Anayasa %79,25 ile kabul edildi. Katılım %85 civarındaydı.[9]

Oysa Fransa'da 1946 Anayasası'nın yani o sırada yürürlükte olan Anayasa'nın 90. maddesi değişiklik yöntemini belirliyordu. Yani türev iktidarın sınırı çizilmişti. Ancak 1958 hükümet darbesi sonucunda anayasaya fiilen ve tümüyle son verilmiştir. Eroğul'un satırlarıyla:

> 1958 Anayasası'nın hazırlanışı 1852 Anayasasını hatırlatmaktadır. İki anayasa da, önceden tespit edilen beş temel ilkeye oturtulmuştur. İkisi de, aslında bir kişiye güven ifadesi olan halk oylamalarıyla kabul edilmiştir. Ancak, Louis-Napoleon'un beş ilkesi ayrı bir halkoylaması tarafından kabul edilmiş iken, Charles de Gaulle'ü bağlayan beş ilke, Parlamento'nun 3 Haziran 1958'de kabul ettiği bir anayasal kanunla tespit edilmiştir (Eroğul, 1974: 110).

Bunlar parlamentonun General karşısında duyduğu endişeyi yansıtıyordu.

Anayasayı fiilen ortadan kaldıran 90. madde değişikliği ile yeni bir anayasanın hazırlanmasında göz önünde bulundurulacak temel ilkeler saptanmıştır. Dolayısıyla, krizden doğan ve mecburen kuruculuk vasfı kazanan meclis anayasa yapma işini bir kurula (aslında bir kişiye) emanet etmiş olsa da, bazı temel ilkelerden asla taviz verilmeyeceğini de yine bir yasayla güvence altına alıp sınırlı bir asli kurucu iktidar yetkisi tanımıştır.[10]

Görüldüğü üzere, Fransız anayasa yapım süreci pek çok açıdan özgündür ve kuruculuk tartışmasına değerli katkılar sağlamaktadır.

Bu denli özgün ve Türkiye açısından "özellikle" çarpıcı olabilecek (bu konuya aşağıda yeniden dönülecek) bir diğer örnek, İspanya'nın anayasa hazırlık sürecidir.

Franco deneyimi ardından İspanya Anayasası nasıl yapıldı?

Neredeyse kırk yıl süren Franco deneyimi sonrası anayasa yapılması gündeme gelmiştir. Pek çok yerde olduğu gibi, yıkıcı bir deneyim sonrası "yeniden başlama" hedefi vardır. Ortada olağan dönem parlamentosu, başbakanı ve kralı yani sıradan bir yürütme ve yasama dengesi varmış gibi görünse de aslında tüm bu "ola-

9 Ayrıca meclislerden geçirilmemiştir bu metin. Dolayısıyla yine tamamen Fransız yaratıcılığına özgüdür anayasanın hazırlanıp kabul edilmesi. Sosyalist ve Radikaller büyük ölçüde "evet" demiş, Komünistler ve Demokratik Güçler Birliği, "hayır" kampanyası yürütmüştür. Tabii bu oylama bir halkoylaması ve aynı zamanda plebisittir. Evet oyları de Gaulle'ündür. Fransa'ya dair Türkçede değerli iki metin için bkz. (Kuntbay, 1959) ve (Yeni Fransız Anayasası, 1960).

10 Temel ilkeler şunlardı: İktidarın kaynağı temel seçimlerdir, güçler ayrılığını sağlamak gereklidir, hükümetin meclise karşı sorumluluğu esastır, özgürlüklerin güvencesi bağımsız mahkemelerdir, Cumhuriyet'in Birlik içindeki diğer halklarla ilişkisi düzenlenecektir.

ğanlık" bir "olağan dışılık" haline karşılık gelmektedir. Bu nedenle İspanya'da sıradan meclis çoğunluğunun yeni bir anayasa yapabilmesi, söz konusu sıradanlığın yalnızca görüntüden ibaret oluşuyla açıklanabilir ki bu yanılsamayı bozan, Kral'ın bir konuşmayla, parlamentoyu kurucu meclis ilan edişi olmuştur.[11] General'in yönetimi, 1972'de çıkan bir yasa ile kendinden sonraki yönetici olarak tayin ettiği Juan Carlos'a geçti. Demokratik dönüşüm için çok sayıda reform gerekiyordu. Carlos, Adolfo Suarez'i Başbakan olarak atamıştır. Seçim yapılmış, af ilan edilmiş, siyasi reform için Franco'cu orduyu ikna çabası başlamıştır. Generaller fazla tepki göstermeyince reform yasası meclisten geçmiştir. Önce, Siyasi Reform Yasası Aralık'ta halkoylamasına sunulmuş ve yaklaşık %95 ile kabul edilmiştir. Ardından çok zorlu bir iş, siyasi kararlılık sayesinde başarılmış ve tüm siyasi partiler yasallaştırılmaya çalışılmıştır. Amaç, siyasi yelpazeyi parlamento dışında bırakmamaktır. Haziran 1977 seçimlerine uzlaşmayan ETA'nın partisi EİA dışında tüm partiler katılmış ve önemli bir eşik aşılarak farklı siyasal eğilimler mecliste temsil şansına kavuşmuştur. Suárez'inki birinci parti (UCD –Demokratik Merkez Birliği–) ve Suárez tarafından siyasal reformlar konusunda ikna edilen Sosyalist Felipe Gonzalez'in partisi (PSOE –İspanya Sosyalist İşçi Partisi–) ikinci parti olmuştur ki bu sonuç, sürecin devam edebilmesi açısından çok önemliydi. Asıl ilginç olan, yeni meclisin kuruculuk vasfını, Kral'ın konuşmasıyla kazanmış oluşudur. Kral, Temsilciler Meclisini açış konuşmasında şaşırtıcı bir çıkış yaparak anayasa talep etmiştir. Bu, bir ilktir. Kral yani devletin başı, meclise kuruculuk vasfı tanımıştır. Oysa Siyasi Reform Yasası'nda parlamentoya böyle bir kuruculuk niteliği verilmemişti. Meclis bunun üzerine, *Anayasal İşler ve Kamusal Özgürlükler Komisyonu* oluşturmuştur. Tüm partilerden oy oranları kadar üye alınmıştır. Üç ay içerisinde taslak hazırlayacak bir alt komisyon kurulmuştur. Yöntem: Taslak önce Komisyon'da, sonra iki Meclis'te, ardından Meclis/Senato ortak Komisyonu'nda görüşülerek benimsenecek ve metin halkoyuna sunulacak. Süreçte partiler ön safta yer almış, sivil örgütler daha ziyade baskı unsuru işlevi üstlenmiştir. Tabii ilgili kurullar dikensiz gül bahçesi de değildir. PNV (Milliyetçi Bask Partisi) ve terör eylemlerini zaman zaman artırarak sürdüren ETA uzlaşmayı güçleştirmişse de demokrasiye geçiş yönündeki siyasi kararlılık duraksamamıştır. Merkeze yakın partiler arasında ise uzlaşma sağlanabilmiştir. Bilindiği gibi en büyük pazarlık bölgeler konusunda yaşanmış ancak sağın ve Frankocu ordunun tepkileri de göğüslenip PNV'yi görünüşte memnun etmese de içten içe ikna eden bir yapı benimsenebilmiştir.[12] Halkoylaması Aralık 1978'de yapılmış, Anayasa ülke genelinde yakla-

11 Conversi'ye göre Kral ya da daha kapsayıcı isimlendirmeyle monarşi, İspanya'da anayasa yapım sürecinde ve en merkezî devletten neredeyse federal bir sisteme geçişte son derece kaynaştırıcı bir işlev görmüştür. Kral, eski rejim yanlıları ve çok önemli bir figür olarak ordu ile yenilik yanlılarının saygı duyduğu bir siyasal figür durumundaydı (Conversi, 2002: 224-229).

12 İspanya'daki müthiş ikna sürecine ilişkin Türkçedeki en doyurucu kaynak için bkz. Özçer, 2006: 96-128. Ayrıca, milliyetçiler, etnik sorunlar ve Franco mirası ile nasıl başa çıkılıp 'sistem yaratan' anayasa yapıldığını adım adım anlatan bir başka yararlı kaynak için bkz. Conversi, 2002: 2-21.

şık %84 ile kabul edilmiştir. Tüm çalışmalar, teröre rağmen, kararlılıkla sürdürülmüştür. Yani mesele yine, siyasi kararlılıktır.

Bu üç özgün ve Türkiye açısından değerli asli kuruculuk örnekleri ardından bir de Güney Afrika'ya bakmakta yarar olabilir. Aslında Güney Afrika gibi Türkiye ile karşılaştırma yapmanın neredeyse olanaksız olduğu bir sistemin söz konusu edilmesi başlangıçta haklı olarak yadırgatıcıdır. Ancak son bir yılda konuyla ilgili herkesin bu ülkeden söz etmesinin gerekçesi, Türkiye'nin Kürt sorunu ile Güney Afrika'da yaşanan gelişmeler arasında benzerlik bulma çabasıdır. Kürt sorunu ile Apartheid arasında benzerlikler bulmak bir noktadan sonra hayli zorlama da olsa, anayasanın iki topluluğun "barışma" sürecindeki ürünlerden biri olduğu da gerçektir. Ayrıca, anayasa yapımı çoklukla siyasal seçkinlerin işi olarak algılanır ve bu gerekçeyle anayasa yapım süreçlerinin anti-demokratikliği üzerine yaygın bir kanı vardır. İşte Güney Afrika Anayasası'nın değerli bir özelliği, yapım sürecinin göreceli olarak "kapsayıcı/katılımcı" olmayı hedeflemesi ve büyük ölçüde başarılı oluşudur.[13] Süreç, anayasa yapım yönteminin kendisinin bir "siyasal eylem" olduğunu sergilemesi açısından dikkate değer. Dolayısıyla kısaca değinmek yararlı olabilir.

Bir istisna: Güney Afrika'da Anayasa nasıl yapıldı?

Güney Afrika'da İkinci Dünya Savaşı sonrasında beyazların partisi NP (National Party) iktidara gelmiş ve ayrımcı bir yönetim uygulamaya başlamıştır. Söz konusu ayrımcı uygulama ve çok daha kalabalık olan siyah ırk üzerinde uygulanan ırkçı siyaset sonraki kırk yılda çatışmanın artmasına neden olmuştur. 1980'lerle birlikte NP, aşamalı olarak ırkçı siyasete son verdi. 1990'larla birlikte önce siyasi yasaklar kaldırılmış, ANC (Afrika Ulusal kongresi) ile NP müzakerelere başlamış (Mandela liderliğinde) ve 1991'de tüm partilerin katıldığı All Party Congress kurulmuştur. 1991 Aralık ayında NP, uygulanan siyasetten dolayı "özür" dilemiş ve geçici bir hükümet kurulmasını kabul etmiştir. Bu arada beyazlar, reform sürecine evet diyen (%68) bir oylama yapmış, süreç bir iki yıl bazı kesintilere uğramış, 1993'te *Çok Taraflı Müzakere Forumu* (MPNF) toplanmıştır. Bunu oluşturan komisyonların her biri altı üyeden oluşuyordu ve siyasi kanatlarla bağları yoktu. Görüşmeler sırasında geçici bir anayasa metni üzerinde uzlaşıldı. 1994'te ilk kez siyahlar seçime katıldı ve ANC (Mandela'nın liderliğinde) oyların %62'sini aldı. Seçilen 490 milletvekili, bir Kurucu Meclis oluşturdu: Constitutional Assembly. Görevi anayasayı hazırlamaktır. Ayrıca parlamentoda da bu meclise idari ve siyasi anlamda yardımcı olup işlerini kolaylaştıracak komisyonlar oluşturulmuştur. 1995 ortalarında halka yönelik bir iletişim kampanyası başlamıştır. Muhtelif yöntemler uygulanır: medya kampanyasıyla tüm

13 Güney Afrika'daki farklı grupların, cins ve etnik grupların anayasa yapım sürecindeki etkileri ve bunu sağlamak için yaratılan mekanizmalar için bkz. Klug, 1996: 18 vd.

basın organlarında yurttaşın düşüncesinin önemli olduğu anlatıldı, yaklaşık 1,7 milyon dilekçe toplandı ve elemelerden sonra bunlardan 11 bin öneri çıktı; kamuyu bilgilendiren sempozyumlar yapıldı, anayasal eğitim programları geliştirildi, atölyeler düzenlendi, ayrıca uzman görüşleri için "ulusal sivil toplum dinleme programı" düzenlendi, kısa sürede 596 kurumun görüşleri alındı, telefon/iletişim hatları kuruldu vs. İletişim ve katılım amaçlı akla gelen her şey denendi. 1995'in 22 Kasımı'nda ilk anayasa taslağı yayımlandı. Sonrasında görüşmeler belli maddeler üzerinde yoğunlaştı. Yeni bir kampanya başlatıldı ve kamuoyu katkısı talep edildi. Sonunda, yeni Anayasa 8 Mayıs 1996'da kabul edildi. Metin Anayasa Mahkemesi tarafından incelenir. Temel haklar, ombudsmanlık ve yerel yönetimler konusundaki bazı eleştirilerle metni geri gönderir. Ancak değişikliklerin ardından ikinci kez geri dönmez ve 10 Aralık'ta Mandela tarafından imzalanan metin, 4 Şubat 1997'de yürürlüğe girer. Kurucu Meclis kendisini feshetmiştir. Güney Afrikalıların en büyük başarısı, müzakerelerden hiçbir zaman vazgeçilmemesi, yurttaşa ulaşılabilecek tüm kanalların kullanılması; sonuç olarak amaca varma yolunda sergilenen "içten" çabanın varlığıdır.

Artık Türkiye'nin kendi anayasa yapım deneyimine geçilebilir. Bu kısımda, Türkiye deneyimi ile yukarıda anlatılan örneklerin ortak noktaları tespit edilmeye çalışılacaktır.

Türkiye açısından, bazı ortak noktalar

Türkiye ile diğer örnekler arasında asli iktidarın kullanılması konusunda bazı ortak noktalar olup olmadığının tespiti ve buradan hareketle güncel sorunların analizi; öncelikle, Türkiye'nin serüveninde anayasaların "nasıl" ve "neden" hazırlandığının anlaşılmasını gerekli kılıyor.

Cumhuriyet Türkiyesi, anayasalarını nasıl hazırladı?[14]

Cumhuriyet'in ilk anayasası 1924 tarihlidir. 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ise Kurtuluş Savaşı koşullarının ürünüdür ve aynı anda 1876 Kanunu Esasi de yürürlükte olduğundan iki anayasalı geçici bir dönemin metnidir. Bu nedenle 1921'in nasıl hazırlandığı bir yana bırakılıp ilk Cumhuriyet anayasasına bakılabilir.[15]

---

14 Türkiye konusuna geçerken, Mümtaz Soysal'ın şu satırlarını hatırlatmakta yarar var: "Anayasa sözünün bıkkınlık verecek kadar sık kullanıldığı başka bir toplum bulmak herhalde çok güç. Türk toplumu, her tartışmasında, her yazısında, her söylevinde 'anayasa' sözünün edildiği bir toplum oldu" (Soysal, 1969: 1).

15 Cumhuriyet anayasalarının yapım süreçlerine dair bilgiler Bülent Tanör'ün, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri* adlı eseri başta olmak üzere anayasa tarihine yer veren pek çok klasik anayasa kitabında yer almaktadır. Metinler açısından en değerli eser ise, Şeref Gözübüyük ve Suna Kili'nin hazırladığı, *Türk Anayasa Metinleri*'dir.

1924

Anayasa çalışmaları *Kanun-u Esasi Encümeni* tarafından başlatıldı. Kurucu meclis kimliğinde olmayan ama asli kurucu iktidar yetkisi kullanarak yeni anayasa hazırlığına girişen, yasama döneminin ikinci yılındaki bir Meclis söz konusuydu. Dolayısıyla 1924'ü hazırlayan meclis aslında yalnızca türev iktidar yetkisi kullanabilecek bir organdı. Hâlihazırdaki parlamentonun, kendi içinden çıkan komisyonla yeni bir anayasa yapabilmesi o dönem zirveye çıkmış olan; TBMM'nin, dolayısıyla milletvekillerinin 'egemenliğin tek ve gerçek temsilcisi olduğu' algısıyla açıklanabilir. Bu arada, TBMM'nin Cumhuriyet'e yeni bir anayasa hazırlamak durumunda olduğu da düşünülmeli. Hâl böyle olunca anayasanın özel olarak örgütlenmiş bir kurucu meclis tarafından hazırlanmasına ve halkoyuna sunularak kabulüne gerek duyulmamıştır. Anayasa tasarısı hazırlanması yönünde bir öneri de yok. Komisyon (Encümen) bu hazırlığı, anayasa önerisi, tartışma ve kabulünü düzenleyen bir hüküm olmamasından da yararlanıp kendiliğinden yapabilmiştir. Ardından Meclis'te görüşme ve kabul yetersayıları üzerine hayli uzun tartışmalar yapılmış, sonunda Genel Kurul (Heyet-i Umumiye), başlığı ile içeriği uyuşmayan bir karar almıştır.[16] Burada çarpıcı olan, hiçbir mecburiyetleri olmadığı halde milletvekillerinin, anayasayı görüşme ve kabul yeter sayıları üzerine böylesine çok tartışma yapıp özel bir yöntem arayışında olmaları.

Anayasa'nın hangi metinler göz önünde bulundurularak hazırlandığı bilgisine, gerek tutanaklarda gerekse tutanakları yeni Türkçeye çevirip 1957'de yayımlayan Ş. Gözübüyük ve Zekai Sezgin'in *1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri* adlı eserine *Önsöz* yazan T. Bekir Balta'nın satırlarında rastlamak mümkün. Görüşmelerden anlaşılıyor ki, yabancı metinlerden yapılan aktarma çok sınırlı. Fransa Üçüncü Cumhuriyet Anayasası ve 1921 tarihli Polonya (Lehistan) Anayasası yalnızca bazı özellikleri nedeniyle göz önünde bulundurulmuş. Balta'nın cümleleriyle:

> Mahaza metinlerin mukayesesi gösteriyor ki, Anayasamıza yabancı metinlerden yapılmış iktibaslar pek mahduttur... mahdut haller hariç anayasamız umumiyetle rejimimizin o güne kadarki gelişimini esas alarak, 93 Kanunî Esasisi hükümleriyle, belli başlı demokratik memleketlerin anayasa müesseselerini de göz önünde tutarak Meclis, kendi anlayışına göre tedvin etmiş bulunmaktadır (Balta, 1957: Önsöz).[17]

16 11.3.1340 (1924) gün ve 83 numaralı Genel Kurul kararının başlığı şöyle: *Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun Ekseriyeti Mutlakanın Sülüsan Ekseriyetiyle Kabul Edilmesine Dair Heyet-i Umumiye Kararı.* Oysa bu başlığın altında yer alan karar metninde, "...kanunun ekseriyeti mutlakanın sülüsan ekseriyetiyle müzakere ve kabulü takarrür etmiştir." satırları var. Yani başlığa göre toplam üye sayısının salt çoğunluğunun üçte ikisinin aranması yalnızca *kabul* için geçerliyken, karar bu sayıyı hem *müzakere* hem de *kabul* için öngörüyor. Oysa tutanaklar okunduğunda bu sayının yalnızca kabulde arandığı, *görüşme yetersayısının* ise üye tamsayısının salt çoğunluğu olduğu anlaşılıyor. Dolayısıyla doğru olan kararın metni değil başlığı.

17 Adı geçen Fransız Üçüncü Cumhuriyet Anayasası 1875 tarihli. Ülke, 1871'de yaşanan ve derin izler bırakan Paris Komünü deneyiminin ardından 1875'e dek Bourbon, Bonaparte ve Orle-

Balta ayrıca, 1924 Anayasası'nın Polonya Anayasası'nın bölüm sistematiği ve birinci maddesinin yazılış şeklinden etkilenildiğini de vurgulamıştır. Cumhuriyetin ilk anayasası, 20.04.1340 tarih ve 491 sayı ile ilan edilmiştir.

1961

1961 Anayasası'nın özgün yanlarından biri askerî darbe ardından yapılmasıdır. Dolayısıyla buradaki asli iktidarı belirlemek basitti. Hükümeti devirip yönetimi ele geçiren ve o güne dek kurulmuş olan yöntem kurallarını silip yenisini yaratmaya muktedir olan kurucu, silahlı güçtü. Darbenin ardından yaşanan ara dönem 27 Mayıs'ta başlayıp 25.10.1961'de TBMM'nin toplanmasıyla kapanmıştır. 27 Mayıs-12 Haziran arasında herhangi bir anayasal temele dayanmayan hukuk dışı bir yönetim vardır. 12 Haziran'da "Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun Bazı Hükümlerinin Kaldırılması ve Bazı Hükümlerinin Değiştirilmesi Hakkında Geçici Kanun"un kabul edilmesiyle TSK adına siyasal gücü kullanan MBK (Milli Birlik Komitesi) hukuksal çerçeveye kavuşmuştur. Bunun adı bir anayasa değişikliği yasası olsa da aslında geçici nitelikte yeni bir anayasadır. Yasa'yla TBMM'nin tüm yetkileri MBK'ye devredilerek çalışmalarının gizli olacağı kabul edilmiştir. MBK Başkanı *devlet başkanı* olacaktır.[18] Devrik siyasal güç sahiplerinin suçlarını araştırmak için *Yüksek Soruşturma Kurulu* ve yargılama için dokuz üyeden oluşan *Yüksek Adalet Divanı* kurulmuştur. 13 Aralık günü geçici anayasada değişiklik yapılarak yeni anayasanın bir KM (*Kurucu Meclis)* tarafından hazırlanacağı kabul edilmiş ve bu Meclis geçiş döneminin son aşaması olarak 6.1.1961'de çalışmaya başlamıştır. Böylece Türkiye ilk kez bir "Kurucu Meclis" ile tanışmıştır. Meclis'in bir kanadı, yıkılan yönetim dışında kalan çevrelerin, parti, kurum ve sivil toplum örgütlerinin olabildiğince geniş katılımı sağlanarak oluşturulan *Temsilciler Meclisi*ydi (TM- 256 üye ve MBK üyesi olmayan bakanlar). Diğer kanat ise 23 üyeli MBK.[19] TM, *Anayasa*

---

ans hanedanları arasındaki çekişme nedeniyle belirsizliklerle dolu bir dönem yaşamış ve Wallon adlı milletvekilinin verdiği önergenin kabulüyle Üçüncü Cumhuriyet'e geçmişti. 1875'te başlayan yeni anayasal düzen parlamenter cumhuriyeti kurmaya yönelikti ve 1940'taki işgalle son buldu (1946 Anayasası ile Dördüncü Cumhuriyet'e geçildi). 1875 Anayasası'nın özelliği o güne dek monarşilerde uygulanan parlamenter sistemi cumhuriyete uyarlamasıydı. Genel kanı 1875 Anayasası'nın, 1924 Anayasası'nda devlet şeklinin Cumhuriyet olduğu yönündeki hükmün değiştirilemezliğiyle ilgili 102. maddesinin üçüncü fıkrasına ilham kaynağı olduğu yönünde. Ancak tutanaklar dikkatle incelendiğinde, örneğin Cumhurbaşkanı'nın yetkilerinin artırılarak parlamento karşısında güçlendirilmesine yönelik önerilere şiddetle karşı çıkanların ve çift meclisli sisteme geçilmesi konusunda kabul görmeyen önerilerde bulunanların, Fransa'daki iki meclisli sistem ve İngiltere'de benzer simgesel yetkilerle donanmış devlet başkanı modellerinden etkilendiğini tahmin edebiliriz. 1921 tarihli Polonya Anayasası ise *Mart Anayasası* olarak biliniyor. Savaş sonrası demokratik zihniyetle, azınlık hakları ve inançlar karşısında yansızlık ilkelerini vurgulayan ve Üçüncü Cumhuriyet Anayasası'ndan çokça etkilenerek hazırlanan bir metin.

18 Türkiye'de darbeler esnasında başa geçen yöneticiler, "cumhur"a karşı mahcubiyetten olsa gerek, seçilene dek "cumhurbaşkanı" sıfatını kullanmamışlardır.

19 MBK'nin 14 üyesi, 13.11.1960'ta MBK içinde ara dönemi uzatmaktan yana olan azınlığa karşı yapılan darbe sonucunda yakalanıp yurt dışı temsilciliklerinde zorla görevlendirilmişlerdi.

Komisyonu ve *Seçim Yasası Komisyonunu* seçti. Tasarılar iki mecliste de görüşülüyor, anlaşmazlık çıkarsa *Karma Komisyona* gidiyor ve nihai metin iki meclisin birleşik toplantısında üyelerin üçte ikisinin oyuyla kabul ediliyordu; dolayısıyla üye sayıları göz önünde bulundurulduğunda üstünlük TM'deydi. Anayasa Komisyonu, İstanbul Ön Tasarısını başlangıç, SBF Tasarısını ise yardımcı metin kabul etmiştir ve 1924'ten de çokça yararlanmıştır. Hazırlanan Anayasa darbenin yıldönümünde KM'den geçti ve 9 Temmuz'da halkoylamasına sunularak %61,5 evet oyuyla kabul edildi. Ekim 1961'de yapılan genel seçimlerin sonunda TBMM 25 Ekim'de toplanınca KM'nin hukuki varlığı da sona erdi.

1982

12 Eylül ile başlayan dönem 27 Mayıs sonrasından çok daha uzun sürmüştür. Üç alt döneme ayrılır: Darbenin yapıldığı günden DM'nin (*Danışma Meclisi*) toplandığı 23.10.1981'e; bu tarihten, yeni anayasanın halkoylamasında kabul edildiği 7.11.1982'ye ve 7 Kasım 1982'den TBMM'nin toplanıp başkanlık divanının oluşturulduğu 6.11.1983'e dek uzanan üçüncü dönem. Bu süreçte son söz tartışmasız şekilde beş generalden oluşan MGK'nin elindeydi.

MGK Başkanı Kenan Evren 12 Eylül günü radyo ve TV'de bir konuşma (*Resmi Gazete'de* yayımlanan) yapmış ve bu konuşma 45-50 gün sonra kabul edilen *Anayasa Düzeni Hakkında Kanun* ile anayasal nitelik kazanmıştır. Konsey, 25.9.1980'de *İçtüzük* yaparak, TBMM'ye ait yetkileri MGK'ye devretmiştir. Bu dönemde, hükümet ve parlamento dağıtılmış, dokunulmazlıklar kaldırılmış, sıkıyönetim ilan edilerek askerî mahkemeler kurulmuştur. 27.10.1980'de *Anayasa Düzeni Hakkında Kanun* kabul edilmiş ve altıncı madde ile 1961 Anayasasına aykırı olan MGK işlemlerinin anayasa değişikliği olarak yürürlüğe gireceği ilan edilmiştir. Yani 1961 Anayasası, sıradan kararlarla değiştirilmiştir. Darbeciler açıkça ve bilinçli olarak anayasayı/hukuku aşağılamıştır. Anayasayı hazırlayacak olan iki kanatlı (MGK ve DM) KM (*Kurucu Meclis*) 29.6.1981'de kurulup Ekim'de çalışmaya başlamış, darbeciler işlerini pek aceleye getirmemiştir. DM'nin (Danışma Meclisi) 160 üyesi de MGK (yani beş general) tarafından seçilmiştir. Meclis'te son söz her zaman MGK'nindir (kararların salt çoğunlukla alındığı düşünülürse aslında üç üyenindir). 16.10.1981'de bütün partiler kapatılmış, onlara ilişkin her türlü görüş bildirilmesi yasaklanmıştır. Prof. Orhan Aldıkaçtı başkanlığındaki *Anayasa Komisyonu* (15 kişi) 1981 Kasımı'nda çalışmalara başlamış ve tasarı Ağustos 1982'de *DM Genel Kurulu*'nda ilk kez görüşülmüştür. Komisyon çalışmaları kapalı olduğundan hazırlanan metin bilinememiş, 5 Ağustos'ta yeni bir karar alan MGK tartışmayı, siyasal partilerin yöneticileri dışındaki üyeleri ve basın, üniversite gibi kuruluşlarla sınırlı kalmak kaydıyla serbest bırakmıştır. Ancak 12 Eylül'ün ruhunu sergileyen şu trajikomik ifadeyle birlikte: "...münhasıran Anayasa taslağının geliştirilmesi maksadı içinde

kalınacak, Anayasa'nın halkoylamasında, halkın vereceği reyin nasıl olması gerekeceği hususunda etki yapacak herhangi bir telkinde bulunulmayacak..." Tasarı 23.9.1982'de DM, 18.10.1982'de ise pek çoğunda gerekçesini açıklama gereksinimi dahi duymadıkları değişikler yapan MGK tarafından kabul edilmiştir. 21.10.1982'de çıkan kararla, Anayasa'nın devlet adına tanıtılması görevi *resmen* MGK başkanı Evren'e verilmiştir. Tahmin edilebileceği gibi konuşmaların *eleştirilmesi* de yasaklanmıştır. Anayasa 7.11.1982'de oylanmış ve seçmenlerin %91,27'sinin katıldığı seçimde Anayasaya %91,37 *evet* %8,63 *hayır* oyu çıkmıştır. MGK, bu tarihten 6.12.1983'e dek yetkilerini kullanmaya devam ederken ayrıca, seçimlere katılacak adaylar ve partiler için kendisine *veto* hakkı tanımıştır. Dolayısıyla seçimlere 'sakıncasız' görülenler katılabilmiştir. 6 Aralık'ta MGK ve DM'nin varlıkları son bulurken MGK Başkanı Anayasa'nın halkoylamasında kabul edilmesiyle Cumhurbaşkanı olmuştur.[20] Kuşkusuz MGK'nin etkisi; Cumhurbaşkanı Konseyi, özel veto düzenlemesi, siyaset yasakları ve yasaklanan siyasetçiler vs. gibi yöntemlerle uzun süre devam etmiştir.

Görüldüğü gibi, 1982 Anayasası'nın hazırlanış ve kabul ediliş sürecindeki hiçbir uygulama, demokratik anayasa yapıcılığı kurallarıyla bağdaşmaz. Bu süreçte, göreli de olsa serbest faaliyette bulunan partilerden, sivil toplumdan, kamuoyunun sağlıklı bilgilendirilmesi amacından ve sınırlı da olsa demokratik yöntemlerle oluşturulan meclislerden eser yok. 12 Eylül ardından beş general canlarının istediğini yapmış, üstelik seçimin plebisiter niteliği nedeniyle (anayasa kabul edildiğinde Evren'in de Cumhurbaşkanı seçilmiş sayılması) evet oylarının Evren'e mi yoksa Anayasaya mı verildiği de anlaşılamamıştır.[21] 1982 metni, içeriği bir yana, hazırlanması açısından da Türkiye anayasacılığının dip noktasıdır.

---

20 Asli kurucu iktidarın gerçek sahibi olan MGK'nin başındaki isim olan Evren'in hukuksal konumunu daha iyi anlatabilmek için şu hatırlatılmalı: Kenan Evren, 1983 yılının Temmuz ayına dek MGK Başkanlığı, Cumhurbaşkanlığı ve Genelkurmay Başkanlığı görevlerini aynı anda yerine getirmiştir. Bu durum, Cumhuriyet tarihimizde ilktir.

21 Ara dönemin etkisi yalnızca o birkaç yılla sınırlı kalmamıştır. Bunun önemi, yalnızca anayasa hazırlamakla yetinmeyen asli kurucu iktidarın, siyasal yaşam açısından önemli tüm yasaları da bu dönemde çıkarıp onlara hukuksal koruma sağlamasıdır. Böylece kurma fonksiyonu mevzuat dünyasının her düzeyinde etkisini sürdürebilmiştir. Söz konusu geçici maddeler, Anayasa'nın 174. maddesinden sonra gelmek üzere Altıncı Kısım'ında yer alır. Halkoylamasında MGK Başkanı Evren Cumhurbaşkanı seçilmiş sayılmış (md.1), MGK'nin diğer dört üyesi Aralık 1983'ten itibaren altı yıl *Cumhurbaşkanlığı Konseyini* oluşturmuş (md.2); yine altı yıl boyunca cumhurbaşkanınca geri gönderilen anayasa değişikliklerinin kabul edilmesi için üye tamsayısının dörtte üçü aranmıştır. Ayrıca önde gelen siyasetçilere on yıllık siyaset yasağı getirilmiştir (md.4). Herhalde en önemli geçici hüküm *Geçici 15. Madde*'dir. Geçici 15. Madde'nin ilk iki fıkrası özetle dönemin sorumlularını, karar alıcılarını yargılamadan bağışık kılmaya yöneliktir. Bu kısım, 12.09.2010 yılında gerçekleşen anayasa değişikliği halkoylamasıyla kaldırılmıştır. O dönemde çıkarılan yasa, KHK ile Anayasa Düzeni Hakkında Kanun uyarınca alınan karar ve tasarrufların anayasaya aykırılığının iddia edilemeyeceğini hükme bağlayan son fıkrası ise 2001 yılında kaldırılmıştı. Ancak kaldırılırken, anayasa yargısına havale edilmesi durumunda anayasaya aykırı bulunması muhtemel sayısız yasa vs. hükmü için özel bir düzenleme yapılmadığından ancak *somut norm denetimi* (itiraz yolu) seçeneği kalmaktadır ki bu durum anayasaya aykırılıkların giderilmesinin uzun zaman alacağı anlamına gelmektedir. Dolayısıyla 2011 yılında dahi 12 Eylül'ün etkisinden söz edilmesi boşuna değildir.

Cumhuriyet Türkiyesi, anayasalarını neden hazırladı?

Dünyadaki önemli örneklere bakıldığında, anayasaların darbelerden, yeni bir devletin kurulma aşamasında, eski rejim sona erdiğinde, önemli krizlerin ardından ya da değişikliği kaçınılmaz hale getiren sorunların varlığı durumunda gerçekleştirildiğini görüyoruz. Anayasalar hemen tüm ülkelerde farklı "yöntemlerle" hazırlanmıştır. Ancak teknik anlamdaki tüm farklılıklara mukabil hemen tümünün bazı ortak gerekçeleri de vardır. Darbe anayasalarını bir yana bırakırsak tüm ülkeler makul bir uzlaşmayı, yurttaş kabulünü aramış ve bunu çeşitli yöntemlerle yaratmaya çalışmıştır. Türkiye'de askerî darbeler sonrasında hazırlanan darbe anayasalarının da kurucu meclis yöntemlerini benimsemeleri ve nihai olarak halkoylamasına başvurmaları göz önünde bulundurulursa, yurttaş onayının meşruiyet açısından değeri kabul edilebilir.[22] İkinci ortak özellik ise, ülkelerin tümünün çeşitli düzeylerde bunalımlarla karşı karşıya olmalarıdır. Haliyle anayasa yapımı, "olmazsa olmaz" bir araç olarak ortaya çıkmıştır. Tümünün kabul edilebilir bir gerekçesi, bir *kriz tanımı* vardır.

Bu veriler ışığında Türkiye'de nasıl bir manzarayla karşılaşılıyor? Türkiye'de asli iktidar gücünü kullananlar, neyi ne kadar kurmuştur? Başka bir ifadeyle, kurulan nedir? Kurulanın ne olduğuna dair verilecek bir karar doğal olarak "sorun nedir?" sorusunu beraberinde getirecektir.

1921

1921 Anayasası Kurtuluş Savaşı yürütenlerin hazırladığı bir metindi ve "sorun", savaş için en işlevsel yapıyı yani *meclis hükümeti* sistemini kurabilmekti. Çok önemli bir özelliği olan "yerel yönetim modeli" ise, bir yandan halkçılık düşüncesi, yerel kongre iktidarları, Bolşeviklerle kurulan sıkı ilişkilerin izlerini taşırken, diğer yandan Kürt siyasetine umut veriyordu; dolayısıyla *çözüme* yönelikti.

1924

İlk Cumhuriyet anayasası 1924, parlamenter ve meclis hükümetinin özelliklerini birlikte taşırken, çok partili yaşamda sorun çıkaracak bir egemenlik tanı-

22 A.Ü. SBF ve Hukuk Fakültesi hocalarının 1960'ta hazırladıkları öneri bu konuya değinir. İlk kez bir kurucu meclis öngörüldüğü ve ilk kez bir halkoylaması yapılacağı için görüş ilgi çekicidir. Çalışmaya göre, halkoylaması tek ilaç değildir demokratik meşruiyet için, hatta yetersizdir. Mutlaka millet tarafından seçilen bir meclise ihtiyaç vardır. Çünkü seçmen önüne gelen metni tartışma olanağından yoksundur ve hatta olağanüstü dönem geçsin diye manevi baskı altındadır da. Oysa demokrasi yalnızca bir karara oy vermeyi değil, aynı zamanda kararın içeriği üzerinde de tasarruf edebilmeyi gerektirir. Ayrıca halkın seçtiği meclis anayasayı yaparsa ayrıca halkoylamasına sunmaya da gerek kalmaz. Böyle bir deneyimimiz de yoktur. Meclis seçilmesi, partilerin de güçleri oranında temsilini ve nihai olarak anayasanın benimsenmesini sağlayacaktır. Milletçe seçilecek meclisin bir yıl gibi kısa süreli bir kurucu meclis olması gerekir. Bu meclis siyasi deneyim ve uzmanlığı birleştirmelidir. Kurucu Meclis anayasayı çok daha hızlı hazırlar (Gerekçeli Anayasa Tasarısı, 1960).

mı getiriyordu. Çünkü dönemin egemenlik anlayışı çoğulcu olmaktan çok çoğunlukçuydu; meclis önünde bir güç ve meclisin yurttaşın hak ve özgürlüklerine halel getirebileceği düşünülmemişti. Anayasa, devleti kuranların "kurma" amacına uygun hazırlanmıştı. Uğradığı tüm değişiklikler de aynı amaca yönelikti; ta ki DP dönemine kadar. Seçmene "poz yapan" değişiklikler devrini DP başlattı. Anayasa, çok partili yaşamla birlikte özellikle sorun olarak algılanmaya başlandı.[23] Gerek DP öncesi gerekse DP döneminde sık sık yeni "sorun"lar saptandı ve çözüm için anayasa değişiklikleri önerildi.[24]

1961

1961 Anayasası, darbe anayasası olması ve başkaca olumsuzlukları[25] bir yana, döneminin ilerisinde, anayasacılığımızın zirvesi niteliğinde bir metindi ve düzenlemelerin büyük bir kısmı 1950-60 arası yaşanan "sorunları" çözmeye yönelikti.[26] Tabii "sorun"u tanımlayan da çözüm üreten de 1950'de iktidarını kaybedenlerdi: Asker ve sivil bürokrasi. DP'nin mirasçıları, 1965 seçimlerinde çoğunluğu elde etti. 12 Mart'ta Başbakan Demirel şapkasını alıp gitti ama iki yıl içinde yapılan değişikliklerin büyük kısmı o şapkadan çıkan taleplere uygundu; yani yeni "sorun" 1961 Anayasası olmuştu.[27]

---

23 Ergun Özbudun, 1945-50 arasını "otoriter rejim anayasası altında demokrasiye geçiş" başlığı altında inceler. Özbudun'a göre 1924'te rejimin otoriter niteliğini çağrıştıracak bir hüküm olmasa da CHP'nin otoriter rejimi anayasaya rağmen kurulmuştur (Özbudun, 1993: 54-55). 1961 ve 1982 Anayasalarının yapımını ise "temsilî olmayan meclisler" başlığı altına almıştır (Özbudun, 1993: 58).

24 DP, TBMM'ye sunduğu hükümet programında (29 Mayıs 1950) anayasa değişikliğinden söz ediyordu. Bazı anayasa değişikliklerinin yapılması gerekir çünkü 1924 Anayasası güçler birliği esasına dayanan, yurttaş hak ve özgürlüklerini yeterli güvenceye alacak hükümlerden mahrum olan ve millet egemenliği yerine tek parti egemenliğinin kurulmasına engel olamamış bir anayasadır. İlginç olan DP'nin sonraki yıllarda bu eğilimi sergilemesidir. Ancak aynı vaat Dördüncü Adnan Menderes Hükümeti programında da tekrarlanmıştır: "Uzun zamandan beri bahis konusu olan Anayasa tadilleri için hazırlıklara başlanması ve 1958 seçimlerinden evvel behemahal bu tadillerin tahakkuk ettirilmesi lazımdır, kanaatindeyiz" (Arar, 1968). CHP, 1954 ve 1957 seçimlerine giderken anayasa değişikliğinden söz etmiş; GİK bildirisiyle diğer partileri bu konuda bir toplantıya çağırmıştır. Seçimlerden önce hangi konularda anayasa değişikliği gerektiği ortak bildiriyle yayımlanmıştır. Yurttaş hak ve özgürlüklerinin güvence altına alınması, anayasa mahkemesinin kurulması, yargıç güvencelerinin sağlanması, yürütmenin yasama tarafından daha oranlı bir şekilde kontrol edilebilmesinin sağlanması gibi. Hürriyet Partisi de seçim beyannamesine anayasa reformu eklemiştir. CHP'nin 14. Kurultay'da Ana Davalar Komisyonu 14 Ocak 1959'da ünlü İlk Hedefler Beyannamesini yayımlamıştır. Buradaki hemen tüm öneriler 1961 Anayasası'nda yer almıştır.

25 MGK (Milli Güvenlik Kurulu), askerî yargı, iki kanatlı meclis yapısı gibi.

26 Egemenlik tanımının değiştirilmesi, Anayasa Mahkemesi'nin kurulması, özerk kurumların yaratılması, temel hakların sınırlanması konusunda getirdiği "öz" güvencesi, yargı bağımsızlığın sağlanması için kurumsal güvenceler ve tamamen yeni olan sosyal hakların anayasal güvenceye kavuşturulması gibi.

27 Dönemin önemli siyasi ve akademik figürü Turan Güneş 1961 Anayasası'na "kendini savunamayan dilsiz, günahkâr anayasa" der. Tercüman, Yeni Forum ve Mülkiyeliler Birliği'ndeki (22 Mayıs 1980) toplantıları "duygusallığın, yüzeyselliğin inanılmaz örnekleri" olarak tanımlar (Güneş, 1983: 37). Herhalde şu saptamasına katılmamak güç: "Anayasamız iyidir, ilericidir; onu ka-

1982

12 Eylül darbesinde, 12 Mart'ın bir prova olduğu da anlaşıldı. Aynı Başbakan yine şapkasını alıp gitti. Hazırlanan anayasa, 1965-80 arasındaki "sorunları" çözmeye yönelik oldu. 1961 Anayasası ile ülke yönetilemezdi çünkü anayasa yurttaşa "bol geliyordu." Gereksinim duyulan ise "yurttaşın üzerine tam oturacak" bir anayasa hazırlamaktı.[28] Beş General (MGK), telaşla (16 sayılı karar) *24 Ocak kararlarını* (Süleyman Demirel - Turgut Özal işbirliği) güvence altına aldı; ülkede sivil topluma ve özellikle sol siyasete ilişkin ne varsa silindir gibi ezdi, olağan rejime geçene dek düpedüz tüm kurumlarıyla faşizmi yaşama geçirdi. Geçici 15. Madde ile dönemin hukuku (yasaları vs.) ve sorumluları da koruma altına alındı. Anayasa, artık palazlanmış olan sermayenin en azından kısa vadeli taleplerini karşılıyordu; sosyal/sendikal hak ve özgürlükler her açıdan kuşa çevrildi, siyasi partilerle işbirliği yasağı getirildi. İlk kez bir anayasa metnimiz bütünüyle *kutsal devleti* yurttaşa karşı korumaya yönelikti. Amaç, topluma yeni değerler doğrultusunda biçim verebilmekti ve bir bütün olarak 12 Eylül hukuku bu konuda hayli başarılı oldu.

---

pitalizme ve faşizme karşı savunmalıyız diyenler de, felaketimizin sebebi anayasadır diyenler de aslında aynı anlayıştan hareket etmektedirler. O da bir ülkenin sorunlarının anayasa ile çözülebileceği ya da bir ülkenin sorunlarının anayasadan kaynaklandığı! En karışık sosyal ve siyasal olayları böyle basite indirgemek bizim düşünce tembelliğimizin, yalınkatlığımızın ve sorunlara duygusal açıdan bakmamızın bir sonucudur" (Güneş, 1983: 40).

28 12 Eylül'e gidilen süreçte anayasa yapımı için uygun ortam yaratılması çabasının en dikkate değer ve ibret verici öyküsü Tercüman Seminerleri, Yeni Forum toplantıları gibi etkinliklerdir. 1980 yılının Nisan ve Mayıs aylarında Tercüman Gazetesi, Yeni Forum ve İstanbul Barosu-İ.Ü. Siyasal Bilimler Fakültesi çatıları altında anayasa seminerleri düzenlenmiş, 1982 Anayasası'nın temelleri bir ölçüde bu seminerlerde atılmıştır. Özellikle Tercüman Gazetesi seminerleri ve Tercüman yazarı Nazlı Ilıcak'ın yazdıkları "öngörü" açısından hakikaten manidardır. Bu ayların en hararetli tartışma konusu biraz da Anayasa'nın ilgili hükmündeki "yaptırımsızlık" nedeniyle bir türlü sonlandırılamayan cumhurbaşkanı seçimiydi. Seçimin aldığı kabul edilemez hal ve hiç kimse üzerinde uzlaşılamamış olması, son yıllardaki sorunların çoğunu anayasada görenlerin, anayasa tartışması başlatmasına ve özellikle devlet başkanının halk tarafından seçilmesi üzerinde ısrarla durulmaya başlamasına neden olmuştur. Halk tarafından seçim 1970'lerin başında Necmettin Erbakan'ın hayaliydi ve 1980'de, darbeden hemen önce iki kez meclis gündemine getirilip reddedilmişti. Ardından Özal ve Demirel tarafından da savunulan bu düşü gerçekleştirmek 2007 yılında, yine bir devlet başkanı seçim krizini gerekçe yapan AKP'ye (Adalet ve Kalkınma Partisi) kısmet olmuştur. Tercüman'ın semineri *"Siyasi Rejimin İşler Hale Getirilmesi, Anayasa ve Seçim Sistemimiz"* başlığını taşıyordu ve konuşmacıları, Turhan Feyzioğlu, Yaşar Karayalçın ile darbe sonrasında kurulan Anayasa Komisyonu'nun başkanı olacak Orhan Aldıkaçtı'dır. Konuşmacılar, yaşanan aksaklıkların faturasını büyük ölçüde anayasaya çıkarmış ve yürütmeyi güçlendirecek, yüksek yargı organlarının hükümete set çekmesini engelleyecek önlemler üzerine görüş bildirmişlerdir. Tabii, istikrarsızlık eleştirilerine muhatap olan seçim sistemi de değiştirilmelidir. Dolayısıyla konuşmacılar, yaşanan bunalımın gerekçeleri konusunda Süleyman Demirel ile hayli benzer tespitlerde bulunmuştur. (Bu arada anayasa taslak metin hazırlığı söylentilerinin odağında Coşkun Kırca ve A. Başer Kafaoğlu vardır.) Toplantıların özelliği, her zaman olduğu gibi nedeni ve tabii çözümü siyasi olan sorunların anayasa değişikliği ile çözüleceğinin düşünülmesi ve anayasa konularına karşı sergilenen yüzeysel yaklaşımdır. Önerilerin çoğu 1982 Anayasası'nda yer bulmuştur. Konuya ilişkin en kapsamlı kaynak için bkz. *İki Seminer ve Bir Reform Önerisinde Tartışılan Anayasa*, 1982.

Güncel durum ve tartışmalar

1982 Anayasası, sonuncusu Mart 2011'de olmak üzere 17 kez değiştirildi.[29] En kapsamlı değişiklikler 1995, 2001 ve 2010 yıllarında yapıldı. Anayasa'nın anti demokratik düzenlemelerden arınması için en gerekli düzenlemeler kuşkusuz 1995 ve özellikle 2001 değişiklikleridir. Her değişiklik aşamasında meclis tartışmalarında yeni bir anayasanın yapılması gerektiği muhtelif milletvekilleri tarafından gündeme getirilmiştir. Ancak bu arada Anayasa'nın yaklaşık yarısı değiştiğinden ve değişmeyenler içinde kalan sorunlu bazı düzenlemeler meclis te yer alan parti eğilimlerinin büyük ölçüde yararına hükümler içerdiğinden olsa gerek, yeni bir anayasa yapımı hep sürüncemede kaldı. 2011 milletvekili genel seçimleri propaganda süreci sırasında iktidar partisi AKP (Adalet ve Kalkınma Partisi) seçim vaadi olarak yeni anayasayı gündeme getirdi. 2007 yılında da gündeme gelmiş ancak Ergun Özbudun ve ekibinin (altı kişi) hazırladığı taslak kamuoyunda bir süre tartışmaya neden olduktan sonra gündemden düşmüştür. Tabii bu arada geçtiğimiz 30 yıl boyunca pek çok kurum (TOBB, TÜSİAD, Barolar gibi) anayasa önerisi hazırlamıştır. Önerilerin çoğu birbirine benzer nitelikler göstermektedir. Tümü, parlamenter demokrasi içinde temel haklara dair sorunları en aza indirmeye yöneliktir. Bu satırların yazıldığı tarihte ise, Meclis'teki her partiden iki kişi kabul edilerek bir komisyon oluşturulmuş ve Anayasa alanında çalışan "profesörlerden" bir kısmı TBMM'ye davet edilerek anayasa yapım süreci hakkındaki görüşlerine başvurulmuştur.[30] Sürecin bu aşamasında iki temel tartışma konusu olduğu söylenebilir: TBMM "yeni" bir anayasa yapabilir mi? Yeni anayasa nasıl yapılmalı?

TBMM "yeni" bir anayasa yapabilir mi?

Eylül 2011'de TBMM'ye davet edilen profesörlerin önemlice bir kısmı TBMM'nin yeni bir anayasa yapabileceği görüşündedir. Ana eğilim, yeni bir anayasayı yapmak için darbe ya da savaşa gereksinim duyulmaması gerektiği, bunun anlamsızlığı ve bu nedenle halihazırdaki meclis yani "türev" kurucu iktida-

29 18 kez değişmiş gibi görünse de aslında 17 kez değiştirilmiştir. Çünkü: 17 Ekim 2007 günlü (26673) Resmi Gazetede yayınlanan metin, bir anayasa değişikliği değil (17. ve 18. Geçici maddelere ilişkin). Hukuk dışı bir biçimde, daha önce kabul edilmiş ve halkoylamasına sunulmasına karar verilmiş bir anayasa değişikliğinde değişiklik yapan bir metin. Bunun kaderi, anayasa olup olmayacağı, tamamen ilk değişikliğin (on dördüncü değişikliğin) kaderine bağlı. Bu kaderi de, 21 Ekim 2007 halkoylaması belirledi. On dördüncü değişikliği ve bu değişiklikte değişiklik yapan metni, ancak halkoylaması "anayasa" haline getirdi. Halkoylamasından önce, bunlara anayasa değişikliği demek olanaksız. Nitekim, 6 Ağustos 1988'de (3467 sayılı yasayla) kabul edilen anayasa değişikliği, 25 Eylül 1988 günlü halkoylamasında reddedilince, anayasada hiçbir değişiklik olmamıştır. Beni bu değişiklik konusunda uyaran Prof. Cem Eroğul'a teşekkür borçluyum. Eroğul'un bu tespiti için ayrıca 19 Ekim 2007 tarihli Cumhuriyet gazetesindeki yazısına bakılabilir.

30 19 Eylül 2011, *Anayasa Hukuku Hocalarıyla Toplantı.*

rın adı "yeni" olan bir anayasa yapabileceği yönünde olmuştur. Anayasacıların çoğu, bir meclise kuruculuk vasfını tanırken, hukukla belki yalnızca dolaylı ilgisi kurulabilecek bir terminoloji kullanmaktadır. Bir başka argüman ise, Anayasa'da TBMM'nin yeni bir anayasa yapmasını engelleyecek bir hükmün olmadığıdır. Doğru; Anayasa'nın herhangi bir yerinde "TBMM yeni anayasa yapamaz" hükmü bulunmamaktadır ancak aynı Anayasa'nın değiştirilmez maddeleri vardır ve çoğu anayasacı, asli kurucu iktidar tartışmasını bugüne dek o maddeler üzerinden inşa etmiştir.

Bu durumda Türkiye'deki hukuk tartışması açısından öncelikle şu soruya yanıt bulmak gerekir: Ortada hukuksal bir boşluk yokken, hukuk düzeni ve anayasa varlıklarını sürdürüyorken, yaşayan ve değişmez maddeleri olan bir anayasanın bütünüyle değiştirilmesi mümkün müdür?

İnceleme, taban tabana zıt iki görüş üzerinden yapılabilir. İlki Kemal Gözler'in, diğeri TÜSİAD Raporunu hazırlayanlardan Turgut Tarhanlı ve Ergun Özbudun'un düşünceleri. Gözler gibi düşünenler daha az olmakla birlikte her iki eğilimin de destekçileri vardır.

Gözler, TBMM'nin adı "yeni" olan bir anayasa yapamayacağı ancak anayasa değişikliği gerçekleştirebileceği görüşünü savunuyor. Gözler'e göre TBMM kurulmuş yani tali iktidardır ve bu nedenle yeni bir anayasa yapma yetkisine sahip değildir:

> Şunu açıkça söyleyelim: 27 Mayıs 1960 ve 12 Eylül 1980 hükümet darbeleri gibi bir hükümet darbesi olmadıkça, Türkiye'de aslî kurucu iktidarın ortaya çıkması mümkün değildir. Aslî kurucu iktidar ortaya çıkmadıkça da, mevcut Anayasa ilga edilemez. Mevcut Anayasa ilga edilemez ise, yeni bir anayasa da yapılamaz. Yürürlükteki Anayasaya göre seçilmiş ve yürürlükteki Anayasaya göre çalışmakta olan TBMM, nasıl olacak da, kendisinin varlık sebebi olan, kendisini kuran Anayasayı ortadan kaldıracaktır? TBMM'nin kendisini kuran Anayasayı ilga etmesi, bizzat kendisini de ortadan kaldırması anlamına gelir. TBMM, nasıl olacak da kendini ve keza diğer anayasal organları ortadan kaldıracaktır? Ayrıca belirtelim ki, Türkiye'de birilerinin yürürlükteki Anayasayı ilga etmeye ve bu şekilde bu Anayasa ile kurulmuş olan yasama, yürütme ve yargı organlarını ortadan kaldırmaya veya bunların anayasal görevlerini yapmasını engellemeye teşebbüs etmeleri, sadece mantıkî bir tutarsızlık değil, aynı zamanda ceza hukuku bakımından suç teşkil eder (Gözler, yayınlanacak).

Gözler, TBMM'nin yalnızca anayasa değişikliği gerçekleştirebileceğini ve bunu Anayasa'nın 175. madde hükümlerine uyarak yapmak zorunda olduğunu ısrarla vurgulamıştır.

Karşı görüş çok daha yaygındır

TÜSİAD için hazırlanan metinde (yuvarlak masa toplantısı) sonuç değerlendirmesi yapan Tarhanlı ve Özbudun'un görüşleri, yeni anayasanın olağan

TBMM tarafından yapılmasının daha uygun olacağı yönündedir (Tarhanlı ve Özbudun, 2011: 39 vd.). Temel gerekçeleri şöyle: Olağan TBMM'nin yeni anayasa yapması önünde hukuksal bir engel yok (yukarıda dikkat çekilen ikinci sav), çünkü demokratik bir rejimde asli kurucu iktidarın tek sahibi halktır ve halk, kurucu iktidarını serbestçe seçilmiş temsilcileri eliyle her zaman kullanabilir. Yeni bir anayasanın ancak anayasal süreçte bir kesinti olması halinde yapılabileceği görüşü, mantık ve sosyolojik gerçeklerle bağdaşmamaktadır.

Yazarlara göre ayrıca anayasayı olağan TBMM yapmalıdır çünkü salt anayasa yapımı çalışmalarını yürütecek ayrı bir meclisin kurulması, dünya uygulamasında hemen hiç rastlanmayan bir yöntem olduğu gibi, iki meclisin aynı anda faaliyette bulunmaları bir yetki kargaşasına yol açabilecek ve şayet TBMM onaylamazsa, girişim sonuçsuz kalmış olacaktır. Kurucu Meclis'te halkça seçilmemiş üyelerin varlığı meclisin demokratik meşruiyetini gölgeler. Üstelik TBMM'nin anayasayı yapma ve değiştirme iktidarını kısmen dahi olsa başka bir organa devredebilmesi mümkün görünmemektedir.[31]

Yazarlar, anayasayı yapacak TBMM'nin temsil niteliğinin artırılması gerektiğini de haklı olarak vurgulamıştır. Baraj makul seviyeye indirilmelidir. Belli sayıda seçim çevresinden birini alan partilerin barajdan muaf tutulması da düşünülebilir. Bir *Partiler Arası Uzlaşma Komisyonu* kurulması da yerinde olur. Dışarıdan bolca uzman komisyonlara davet edilmelidir. Anayasa yapım sürecinin olabildiğince demokratik bir ortamda yapılabilmesi için, ifade ve siyasi örgütlenme özgürlüklerini kısıtlayan düzenlemeler kaldırılmalıdır.

Görüldüğü gibi farklı görüşlerden ikincisi, TBMM'nin yeni bir anayasa yapabileceğini ancak bazı ön koşulların yerine getirilmesi gerektiğini savunurken, ilk görüşün sahipleri TBMM'nin yalnızca anayasa değişikliği gerçekleştirebileceği, dolayısıyla ortada hukuksal boşluk yokken yeni bir anayasa yapamayacağı kanısındadır.

Çok zıt görünmekle birlikte farklılığı, bazı açılardan törpülemek mümkün olabilir.

Sorunu aşmak mümkün mü?

Gözler'in haklı olduğu nokta, şu anda Türkiye'nin bir anayasası olduğu ve metnin nasıl değiştirileceğinin belli olduğudur. Anayasa'nın, değişikliği düzenleyen 175. maddesi de, ilk dört maddenin içeriği de bellidir. O maddeler değiştirilmeden, ilk üç madde sorunu aşılmadan, sanki bir anayasa hiç yokmuşçasına yeni bir metnin oluşturulması, sosyolojik gerçekler ve mantık bir yana, çok güç. Çünkü mantık ve sosyolojik gerçeklerle bağdaşmayan anayasalar da hukuksal açıdan bağlayıcıdır.

Tarhanlı ve Özbudun'un da haklı olduğu noktalar var. Bir anayasa yapmak için

31 Bu görüşle, TBMM'nin, kurucu iktidarın değiştirilemez maddeleri öylece dururken yeni bir anayasa yapabileceği düşüncesini bağdaştırmak çok sorunlu görünmektedir.

darbe, savaş ya da yeni bir devlet beklemek gerçekten de toplumsal/siyasal gerçeklerle bağdaşmamaktadır. Ayrıca TBMM'nin yeni bir anayasa yapmasını yasaklayan bir hüküm de yoktur. Gerçi ikinci gerekçe çok daha zayıftır; çünkü herhangi bir anayasada böyle bir düzenlemenin bulunması pek akıl kârı olmayacağı gibi, değiştirilemez hükümler türev iktidarı sınırladığı için aslında bu anlama gelmektedir.

İki görüşü birbirine yaklaştırabilecek bir öneri mümkün olabilir. Ancak öncelikle yöntem tartışmasının çok önemli olduğunu hatırlatmak ve kabul etmekte yarar var. Şekil, içerik kadar ve hatta çoğu zaman içerikten önemlidir. Çünkü şekil ya da başka bir adlandırmayla yöntem üzerine yapılacak tartışma doyurucu olmazsa ve bu konuda vasatî de olsa bir uzlaşma sağlanamazsa, bu durum, ortaya çıkacak ürün ne olursa olsun onun sahiplenilmesini engelleyecektir. Eğer düzgün ve güncel siyasi tartışmaların sığlığına savrulmadan bir yöntem tartışması yapılabilirse, yukarıda aktarılan ve zıt iki savın aslında birbiriyle yakınlık kurabilecekleri de görülür.

1982 Anayasası'nın "ilk üç maddesi" değiştirilemez ve değiştirilmesi teklif dahi edilemez. Anayasa'nın hazırlık aşamasında DM Anayasa Komisyonu, 1961 Anayasası döneminde olduğu gibi yalnızca birinci maddenin (devlet şeklinin Cumhuriyet olduğu yönündeki düzenleme) değiştirilemeyeceğini kabul etmiş ancak MGK madde sayısını üçe çıkarmıştır. 2008 yılına dek, hemen tüm anayasacılar değiştirilemeyecek maddeleri sayan dördüncü maddenin değiştirilmesi durumunda ilk üç maddenin de değiştirilebileceğini savunmuş[32] ancak Anayasa Mahkemesi 2008 yılında verdiği kararda, asli kurucu iktidarın yaratığı olduğu ve değişirse ilk üç maddenin anlamsızlaşacağı görüşüyle dördüncü maddenin de değiştirilemeyeceğine karar verdi. Anayasa Mahkemesi'nin 2008'de verdiği bu karar kamuoyunda "türban kararı" olarak biliniyor (*Resmi Gazete*, 22.10.2008 - 27032). Karar, anayasa değişikliklerinin denetimini yaptığı, şekil denetimini aştığı savıyla şiddetle eleştirildi.[33] Ancak Mahkeme'ye öfke duyanlar,

32 *İki Anayasa*'da Tanör, ilk üç maddenin değiştirilebileceğini ve bunun dördüncü madde değiştirilerek yapılabileceğini savunur (Tanör, 1986: 176). Hemen ardından Tanör, Anayasa'daki sorunların kısmi değişikliklerle giderilip giderilemeyeceğini, yeni düzenlemelerle anayasanın demokrasi açısından bir sorun olmaktan çıkma olasılığı olup olmadığını da sorar (*a.g.e.*: 188) ve olumlu bir yanıt vermenin çok zor olduğu kanısına varır. Söz konusu düşüncenin doğal uzantısı ise yeni bir anayasa önerisidir: Anayasa değişikliğinde olduğu gibi yeni anayasa yapımında da yetkili organ TBMM'dir, ayrı bir kurucu meclis şart değildir. Örnek olarak 1924 Anayasasının hazırlık sürecini verir: "Bunun aksini düşünmek, yani meclisin yeni bir anayasa yapamayacağını ileri sürmek, yeni anayasaların yapılabilmesinin ancak ihtilallerle ve bunlardan sonra kurulan 'kurucu meclis'lerle mümkün olabileceğini söylemek olur ki, bunun mantıklı ve ciddi bir yanı olamaz" (*a.g.e.*: 189). Tanör'ün 1924 Anayasası için yaptığı yorum, 1924 Meclisi'nin gündeminde yeni bir devletin kuruluşu olduğunu gözetmeyen, biraz kolaycı bir değerlendirme olmuştur. Ayrıca Anayasa Mahkemesi'nin 2008 tarihli kararı, onun "dördüncü madde değişirse sorun kalmaz" düşüncesini de geçersiz kılmıştır.

33 Elbette her mahkeme kararı eleştirilebilir. Ancak Türkiye'de muhafazakâr eğilimin yargıya yönelik eleştirisi, çoğu zaman "yerindelik denetimi" itirazı altında neredeyse yüksek yargı organlarının varlığını sorgulamaya varmaktadır. Oysa yargı kararları eleştirilebileceği gibi muhatapların o yargı kararları doğrultusunda bazı yöntem değişiklikleri yapması da mümkündür ve çoğu zaman gereklidir. Andrew Arato, Türkiye üzerine kaleme aldığı bir makalesinde, Anayasa

kararın veriliş mantığının, ilk üç maddenin aşılabilmesi konusuna dair ipuçları barındırdığını görmek istemedi.

Oysa dikkatli bir okuma, ilk üç madde sorununu, anayasanın sınırı içinde kalarak ve hatta yargı kararlarına uyarak aşmanın çok güçlü ipuçlarını veriyor. Şöyle ki: Dördüncü madde "Anayasanın 1. maddesindeki Devletin şeklinin Cumhuriyet olduğu hakkındaki hüküm ile, 2. maddesindeki Cumhuriyetin nitelikleri ve 3. maddesi hükümleri değiştirilemez ve değiştirilmesi teklif edilemez" der. Anayasa Mahkemesi 2008 kararında 1970'lerdeki içtihadına dönerek özetle şunu vurguladı: Anayasa'nın herhangi bir maddesindeki değişiklik, üstü kapalı ya da açık şekilde ilk üç maddedeki ilkelerden birine halel getirebilir. Bu durumda o değişiklik, dördüncü maddedeki yasağı ihlal ediyor demektir. Yani teklif edilemez. Teklif edilemeyecek bir değişikliğin, biçim koşulu olan "teklif çoğunluğunu" sağladığı düşünülemez. Mahkeme, değişikliği bu gerekçeyle "şekilden" iptal etmiş ama iptale giden yolda aslında esas denetimi yapmıştır. Kararın tartışmalı olduğunu hatırlatıp şu yaşamsal soruya bakalım: Dördüncü maddedeki yasağın kapsamı nedir? Tek bir sözcük değiştirilemez mi? Örneğin İstiklal Marşı'nın adı "Bağımsızlık Marşı" yapılamaz mı? Devletin dili "resmî dile" dönüşmez mi? Onlarca soru sorulabilir. Herhalde yasağın böylesi anlamsız bir katılıkta yorumlanması hem akıl hem hukuk dışı olur. Mahkeme'ye göre:

> Yürürlükteki Anayasamızın öngördüğü düzen, anayasal normlar bütünü ve bu bütünü somutlaştıran ilk üç maddede ortaya çıkan bir anayasal düzendir. Kurucu iktidarın siyasal düzene ilişkin temel tercihi Anayasa'nın ilk üç maddesinde, bunun somut yansımaları ise diğer maddelerde ortaya çıkmaktadır... Bu durumda Anayasa'nın 4. maddesi dâhil olmak üzere her bir maddede yapılacak değişikliklerin siyasal düzende değişikliklere ve kurucu iktidarın yarattığı anayasal düzende dönüşümlere yol açması mümkündür. O halde Anayasa'nın diğer maddelerinde yapılacak değişikliklerle Anayasa'nın 4. maddesinin yasama organı için çizdiği sınırların aşılma olasılığı göz ardı edilemez.

Kararın kalanı okunduğunda şu görülüyor: Mahkeme'ye göre "temel ilkeler" yalnızca kuru sözcükler değil, tercih edilen siyasal düzenin somutlaşmış halidir. Eğer ilk üç maddedeki ilkeler birer sözcükten ibaret değilse, o zaman değiştirilmezlik yasağını "nokta/virgül"ün değiştirilemezliği şeklinde algılamak için hiçbir neden yok. Üstelik Anayasa'nın hem dördüncü hem de diğer maddelerinde bizleri "tek satır dahi değiştirilemez" düşüncesine yöneltecek bir ifade de yok. Bu du-

---

Mahkemesi eleştirisinden yola çıkarak, Roosevelt ve Indira Gandhi'nin siyasi hedeflerine ulaşmak için baskı altına aldıkları yüksek mahkemelerin sonrasında nasıl anti-demokratik kararlar verebildiğini hatırlatıyor. Arato'ya göre Gandhi olağanüstü hal yasalarıyla neredeyse Hindistan demokrasisini yok edecekti ve Roosevelt, refah devleti siyaseti esnasında baskı altına aldığı Yüce Mahkeme'nin ABD'li Japonlar hakkında verdiği kararla (Korematsu v. The U.S.), yaklaşık 140 bin Japon'un gardiyanlığına soyunmuştu (Arato, 2010b: 346).

rumda, Anayasa'nın ilk üç maddesinin özünün değiştirilemeyeceği sonucuna varılabilir. Örneğin devlet şeklinin Cumhuriyet oluşu, Cumhuriyet'in nitelikleri yani laik, sosyal bir hukuk devleti oluşu vs. Çünkü bunlar asli kurucu iktidarın talebidir ve kuruluş aşamasının özünde olan değerlerdir. Ancak öz dışında, örneğin Cumhuriyet'in demokratiklik niteliğini güçlendirecek ifadeler konulmasının, dilin "resmî dile" dönüşmesinin, insan hakları ilkesinin güçlendirilmesinin ilk üç maddenin özüne ve düzenleniş mantığına ne zararı olabilir? Anayasa'daki değişmezlik yasağı bu şekilde okunursa hem daha özgürlükçü bir yorum yapılmış hem de bu yorum, Anayasa Mahkemesi kararından türetilmiş olur.[34]

Ezcümle, ilk üç madde temel değerler korunmak kaydıyla, Anayasa Mahkemesi kararı doğrultusunda ve ona uygun olarak değiştirilebilir. Bunun önünde hukuksal bir engel yok. Demek ki bu düzenlemelerin bu yönde değiştirilmesi için bir darbe vs. yani asli kurucu iktidar beklenmesine hiç gerek yok. Eğer Anayasa'nın tümü değiştirilebilirse adının "yeni" olmasına hukuksal bir engel kalır mı? Yapan iktidarın asli olmadığı düşünülürse, evet kalır. Çünkü tüm maddeleri bile değiştirilse sonuç olarak Anayasa'nın 175. maddesine göre değişip Cumhurbaşkanı tarafından imzalanacak ve gerekirse halkoylamasına sunulacaktır. İşte bu noktada da Gözler'in haklı olduğu düşünülebilir. Dolayısıyla yürürlükteki anayasaya göre Anayasa'nın tüm maddeleri verili hukuk kuralları içinde kalarak değiştirilebilecek ancak bu işlem 175. maddenin çizdiği çerçevede kalınarak yapılacaktır. Konuya dair getirilebilecek hukuksal öneri bu olabilir.

Gelelim anayasanın nasıl yapılacağına.

Anayasa nasıl yapılmalı?

1982 Anayasası'nın tümüyle değiştirilmesinin yani "yeni" bir anayasa hazırlanmasının söz konusu olduğu günden bu zamana, tartışılan konuların başında anayasa yapımı konusu geliyor. Bunun muhtelif gerekçeleri var: Öncelikle, Cumhuriyet döneminde özel koşulların ürünü olan 1924 Anayasası bir yana bırakılırsa, darbe anayasası olmayan bir anayasanın nasıl yapılacağı konusunda deneyimsizlik söz konusu. "Katılımcı", "uzlaşmacı" gibi ifadelerin sıkça duyulur olmasının nedeni, meşru ya da bir başka deyişle yürürlüğe girdiğinin ertesi günü tartışılmaya başlanmayacak bir anayasa hazırlayabilmek. Bu amaca yönelik çok sayıda görüş ileri sürülüyor ve ortak noktaları yapım sürecindeki katılımı artırmak için düşünce üretmek. Tabii, katılımdan tam olarak ne kastedildiği hiç birinde açık değil çünkü bir katılım tanımı yapabilmek için Anayasa'nın hangi saikle hazırlandığının anlatılabilmesi gerekli ki katılımcıların kimler olabileceği ve katılımın niteliği ortaya çıksın. Bu konuya sonuç kısmında değinile-

34 Nitekim Fransız Anayasası'nın devletin Cumhuriyet olduğunu hükme bağlayan birinci fıkrasına 2003 değişikliği ile Fransa'nın "desantralize" (ademi merkeziyetçi) olduğu ilkesi eklenmiştir. Düzenleme, Cumhuriyet ilkesini güçlendirici niteliktedir.

cek. Dolayısıyla, ilki yapılamazsa ikincisi ile ne anlatıldığı da bilinemez. İkinci gerekçe ise, halihazırdaki TBMM'nin yeni bir anayasa yapıp yapamayacağı konusundaki teknik hukuk tartışması ki yukarıda anlatılmaya çalışıldı.

Türkiye'de konuya dair yapılan bazı toplantı ve hazırlanan metinlerden örnekler vermek aydınlatıcı olabilir.

TEPAV'ın, 2007 yılında gerçekleştirdiği "*Anayasa Platformu, 1. Ulusal Çalıştayı Sonuç Raporu*"nda (Anayasa Platformu), anayasadaki temel sorun üzerinde durulmuş ve yapım yöntemi üzerinde görüş alışverişinde bulunulmuştur. Rapor'un bu çalışmayı ilgilendiren kısmı "Anayasaların yapılması/değiştirilmesi" başlığıdır (TEPAV, 2007: 134). Tartışmacılar, çok geniş bir katılım için STK'ları da kapsayan ve Komisyon çalışmalarına bir şekilde katılmalarını sağlayacak öneriler getirmiştir. Türkiye için kurucu meclis önerileri daha çok asli kuruculuk tartışmasının üstesinden gelme amacına yönelik görünmektedir. TEPAV çalışmasının katkısı TBMM'nin anayasa yapması durumunda katılımın sağlanması için neler yapılabileceğine yönelik:

> Sivil toplumun katkı sağladığı ancak parlamento tarafından yürütülen bir anayasa yapım süreci için: a. Sivil toplum temsilcilerinden oluşan geniş katılımlı bir danışma meclisi veya kurulu oluşturulması, anayasayı hazırlayacak TBMM komisyonunun sorunlu bulduğu konuları burada tartışmaya açması; b. Oluşturulacak anayasa yapım komisyonunun, çalışmalarını STK'lardan oluşan geniş katılımlı bir danışma kurulunun görüş ve önerileri ışığında yürütmesi; c. Taslağın TBMM'de sivil toplum temsilcileri ve siyasileri biraraya getiren ilgili bir komisyonca hazırlanması; d. Anayasa'nın doğrudan sivil toplum inisiyatifiyle STK, meslek örgütleri ve uzmanlardan oluşan bir danışma meclisince hazırlanması ve halkın görüş ve önerilerine sunulması (TEPAV, 2007).[35]

Bir başka katkı 2011 yılında tartışmaya neden olan TÜSİAD raporudur. Mart 2011'de gerçekleştirilen yuvarlak masa toplantısında, yeni anayasanın yapım yöntemi, ilk konu başlığıdır. Tüm konuşmacılar bir konuda uzlaşmıştır: Tamamen yeni bir anayasa yapacak bir organ olarak TBMM'nin yetkilerini sınırlayan pozitif hukuk kuralı mevcut değildir. Bununla birlikte, kurucu nitelikteki bir organ açısından, sosyolojik ve politik koşullar ile ülkenin uluslararası hukuktan kaynaklanan yükümlülükleri ve insan hakları gibi sınırlayıcı koşullar mevcuttur (TÜSİAD, 2011: 13). Metin, 2011 Haziran seçimlerinden sonra yeni anayasanın yapım sürecinin kolaylaştırılabilmesi için "güven artırıcı tedbir" olarak adlandırılabilecek bazı anayasa ve yasa değişiklikleri önermiştir. Örneğin, ülke barajının düşürülmesi,

35 Türkiye Barolar Birliği'nin 2007'de hazırladığı anayasa metninin Genel Gerekçesi'nde, yeni bir anayasanın hangi yöntemle yapılacağı ya da bir anayasaya neden gereksinim olduğu konusunda çok açık bir görüş sergilenmemiştir. Daha çok, iktidardaki partiye yönelik endişe ve 2007 değişikliklerine duyulan tepkinin ürünü olduğu söylenebilir. 1921'in yapılış süreci ve 1961'in metnindeki demokratik ruhun yol gösterici olacağı ve 2000'lerde bu niteliklere "toplumsal dinamik" faktörünün de eklendiği savunulmuştur. Amaç, anayasal arayış olan bir ülkedeki tartışmaya bir anayasa taslağıyla katkı yapmak şeklinde açıklanmıştır (TBB, 2007:1-28).

ifade hürriyetini sınırlandıran yasaların değiştirilmesi ve siyasal parti mevzuatının liberalleştirilmesi gibi. Toplantıda anayasa meclisi önerenler olduğu gibi, olağan yasama sürecinden yana olanlar da vardır. İkinci yolu benimseyenlerin bir başka teklifi, önceki değişikliklerde olduğu gibi bir *partiler arası uzlaşma komisyonunun* kurulmasıdır. Üçüncü model ise, anayasanın olağan yasama meclisinin onayına sunulmaksızın, doğrudan halk tarafından seçilen geniş temsile dayalı bir kurucu meclis tarafından yapılması olmuştur (s. 14). İlk öneri: Anayasa Meclisi kurulması. Kuralları "yasa" belirleyecek. Görevi yalnızca yeni anayasanın taslak metnine odaklanmak olacak. Hazırlanan metin, olağan yasama sürecinden geçecek ve sonunda mutlaka halkoylaması yapılacaktır. Toplam üyenin yalnızca %10'u uzman olacaktır. Bu meclis, günlük çekişme ve parlamentodaki sorunlardan masun olacağından işine odaklanabilecektir. Bu görüşün temsilcilerine göre geniş temsilin olmadığı bir kuruldan çıkacak anayasa uzun ömürlü olmaz. İkinci öneri: Mevcut yöntemle yapılması. TBMM Anayasa Komisyonu, farklı alanlardan uzmanların ve TBMM'de temsil edilmeyen siyasi eğilimlerin, STK'ların katılması için uygun yöntemler geliştirebilir. Ayrıca TV'den canlı yayın, kamuoyu denetimini de artıracaktır. Eğer mutlaka güçlü bir uzlaşma aranırsa anayasa yapma hedefinden uzaklaşılır. Üçüncü öneri: Geniş temsile dayalı kurucu meclis oluşturulması ki anayasaya ek madde koyma yöntemiyle yaratılabilir. Ön halkoylamasıyla, temel ilkeleri belirlemek kaydıyla yeni bir anayasa yapımı için halktan onay istenebilir. Bu yolla, seçim sisteminden doğan zafiyet aşılır. Kadınlar, sürece daha anlamlı oranda katılabilir. Türev iktidar tartışması da sonlanabilir. Günlük siyasi çekişmelerin yansıması önlenebilir. Süre sınırı konularak, sürüncemede kalması engellenmiş olur. 100-150 kişilik meclis, doğrudan halk tarafından, barajsız nispi temsil ile seçilmeli. Her parti, aldığı oy oranında temsilci bulundurmalı. %40'ın altında olmamak kaydıyla, aday göstermede bir kadın kotası konulmalı. En geç iki yıl gibi makul bir sürede işini tamamlamalı. Anayasa, Kurucu Meclis'te 2/3 ile kabul edilmelidir. Bu metnin, yeniden olağan yasama meclisinde kabul edilmesine gerek yoktur.

Görüldüğü gibi iki metinde yer alan öneriler çok benzerdir. Ayrıca konu üzerine kafa yoran diğer yazarların görüşlerini de özetliyor. Türkiye'de yukarıda sayılanlar dışında, anayasanın başkaca yöntemlerle de yapılabileceğini ileri süren daha özgün bir görüşle karşılaşılmamıştır. Bu nedenle önerilerin yukarıdaki görüşlerle sınırlı olduğunun hatırlatılması yeterli olur.

Anayasa yapım süreçleri ve Türkiye'deki süreçler üzerine çok önemli çalışmalar yapan Andrew Arato, 2010'da kaleme aldığı bir makalesinde, çeşitli anayasa yapım yöntemlerinden söz ettikten sonra, en demokratik yöntemlerle yapılmış anayasaların dahi (ABD ve Güney Afrika gibi) bugün kendisine "üstü kapalı otoriter dayatmayı" ya da "demokrasinin araçsallaştırılmasını" çağrıştırdığı belirtiyor. Arato'nun bu savdan hareketle vardığı sonuç ise şöyle: Söz konusu örneklerden yeteri kadar ders çıkarılırsa, sıradan ya da kurucu meclislerin anayasa yapmaları (ciddi meşruiyet sorunları varlığını sürdürse de) mümkün ola-

bilmektedir. Aslında temel sorun model seçmekten çok "meşruiyet sorununu" çözmek. Arato, "çok aşamalı" yöntemden yana olduğunu ancak bunun da kendisi için önemli olan yanının meşruiyete sağladığı katkı olacağını özellikle vurguluyor. Yazar için önemli olan uzlaşma, açıklık, yasallık ve demokratik kurallarla yapılmış seçimler. Her bir yöntem, birbirinden farklı adımlarla çoğulculuğu, katılımcılığı sağlayabilir (Arato, 2010a: 474 vd.). Bu bağlamda, kurucu meclis, sıradan parlamento, partiler arası uzlaşma komisyonu, sıradan meclis komisyonunun üye sayısının özel durum göz önünde bulundurularak artırılması gibi seçeneklerin tümü aranan işbirliğini sağlayabilir.

İşbirliği için koşullardan biri, örneğin çok temel terminoloji üzerinde uzlaşabilmek olabilir. Türkiye açısından temel sorunlardan biri, özellikle sağ kanat siyasetin "halk egemenliği" ile TBMM'deki çoğunluğu özdeş kabul etmesidir. Büyük ölçüde 1950-60 arasında yaşanan ve kısmen 1924 Anayasası'ndaki egemenlik tanımının yorumundan kaynaklanan bu anlayışın doğal uzantısı, TBMM'nin yapacağı anayasanın "millet iradesini" yansıtacağı yönündedir ki bir anayasanın sözleşme niteliği önündeki en önemli engellerden biri budur. Oysa örneğin 1982 Anayasası 175. maddesinde anayasanın kabulü için, kabul oranına göre zorunlu ve cumhurbaşkanının isteğine bağlı halkoylaması yöntemi öngörmüştür. Haliyle, yalnızca TBMM kabulü yeterli kabul edilmemiştir ki bu durum meşruiyet algısı açısından önemlidir. Yine Arato'ya göre %10 seçim barajı halkoyunun TBMM'ye yansıması açısından başlıbaşına sorundur; üstelik Amerikan ve Fransız devrimlerinden bugüne bir kişi, bir organ ya da bir kurumun halk egemenliğini tek başına temsil edemeyeceği de yaşamsal bir gerçek olarak kabul görmüştür (Arato, 2010a: 479). Bu nedenle, TBMM'nin, daha doğrusu nasıl oluştuğuna bakmaksızın bir organın ulusun anayasasını tek başına yapmasının meşruiyetini savunmak çok güç.[36]

"Anayasayı hangi organ yapar? ve anayasa nasıl yapılır?" sorularının ardından hem bu soruları kapsayıp hem de Türkiye'deki tartışma açısından anlamlı olabilecek, belki de asli/türev iktidar tartışmasına katkı sunabilecek eylem, "*anayasa neden yapılır*?" sorusu üzerine düşünmektir.

Dolayısıyla...

Türkiye'nin anayasa serüveninin temel açmazlarından biri, öncelikle "teşhis koyma" konusundadır. Bir anayasanın sorunlara çözüm üretebilmesi, sorun konusunda doğru tanımın yapılıp uygun çözüm önerilerinin getirilmesine bağlıdır. Türkiye'de nedeni ve tabii çözümü sosyal-ekonomik yapıdan kaynaklı tüm sorunların kaynağı, kolaycılığa savrulup anayasa olarak gösterilmiştir. Oysa

36 Arato tüm tespitlerinin ardından çok aşamalı bir yapım sürecinin ve kurucu meclisin Türkiye açısından daha anlamlı olabileceği sonucuna varmıştır. Ayrı bir seçim yöntemiyle oluşturulmuş, taslak hazırlamakla görevli bir meclis.

anayasa metinleri temel ilkeleri belirlerken her derde deva olmayı hedeflemez. Belirlenen temel ilkelerin nasıl *uygulandığı*, nasıl *yorumlandığı* ve o ilkelerin toplum-siyasetçi tarafından ne kadar *sahiplenildiği* metnin kendisi kadar yaşamsaldır. Yani büyük mesele anayasa yapımı kadar, onun nasıl okunduğudur.[37]

Her yeni anayasa yapım süreci ya da anayasa değişikliğinde öncelikle sorunun doğru tanımı gerekir. Ardından çözüm konusunda asgari bir uzlaşmanın sağlanması için gerekenler yapılmalıdır.[38] Değerli olan, katılımın ve iknanın öneminin fark edilmesidir. Bu katılımın teknik açıdan nasıl örgütleneceği başka bir sorundur ve her ülkede farklı; o ülkenin yapısına, yasama geleneklerine, siyasi atmosferine uygun bir çözüm bulunabilir. Formülün adı, kurulmuş meclis, kurucu meclis, partiler arası uzlaşma komisyonu vs. olabilir, önemi yok.

Bir diğer yaşamsal konu, anayasaların "herkesin" anayasası olamayacağı, ayrıca "ideolojisiz" anayasanın olanaksızlığının kabulüdür. Anayasa her zaman ve yerde hâkim siyasal güç tarafından yapılır. Bu durum, anayasaların sıradan yurttaş ya da hâkim görüşe muhalif olanlar açısından bir şey ifade etmediği anlamına gelmez. Kuşkusuz yurttaşın onayı, anayasanın çağa uygun ilkeler içermesi, devlet ile yurttaş arasındaki ilişki alanının olabildiğinde özgürlükçü yapılanması gerekli ve mümkündür. Ancak tüm bu kavramlar kaçınılmaz olarak ideolojik-

37 Mümtaz Soysal'ın *Dinamik Anayasa Anlayışı*'nda yaptığı "okuma", metin ile uygulama ve anlamlandırma arasındaki ilişkiyi sergilemesi açısından Türkçedeki en değerli metindir. Soysal'a göre; "Statik bir anayasa anlayışı, anayasayı belli ilkelerin, belli dengelerin 'saklı' tutulması için bir araç olarak görür ve 'metin lehine mevcut karine'yi ya da kurucuların 'amaçları'nı bu yolda yorumlar. Dinamik anlayışta ise, hareket noktası yine metindir ama bu defa kurucuların amacı değil, anayasanın kendinden, kendi bütünlüğünden, tarihsel oluşumun belli bir aşamasında ortaya çıkmış olmasından doğan amaç göz önünde tutulmalıdır. Kurucular, bu amacı hiç düşünmemiş bile olabilirler ya da bu amacı düşünmüş ve kuruluş sırasında azınlıkta kalmışlardır. Ama kurucu çoğunluğun niyetleri dışındaki objektif koşullar, toplumun tarihsel gelişme çizgisi üzerinde, metne, bütün bunları aşan çok daha temelli ve anlamlı bir amaç kazandırır. Bu bakımdan 1961 Anayasası ilk bakışta 'bürokratik intelligentsia'nın bir 'teminat belgesi' olarak görülebilir ve birçok hükümlerinin, hele Kurucu Meclis aşamasından önce yapılan çalışmalardaki amaçları da hesaba katarak, bu yönde yorumlanması mümkündür... Dinamik anlayış, Anayasayı yığınlara benimsetmek, onu yukarıdan aşağıya kabul ettirilmiş bulunan ve belli bir denge durumunu sürdürmeye yarayan belge olmaktan çıkarıp yaşamasıyla toplumu yaşatan, yaşadıkça da kendi gerçek dayanaklarını güçlendiren kurallar bütünü haline getirmek için de gerekli. Anayasanın geçerli ve sürekli bir 'otorite' kazanması ancak böylelikle mümkün" (Soysal, 1969: 88-89).

38 Tanımlanan sorunun çözümü için yeni yapılar kurmak, köktenci değişiklikler yapmak gerekebilir. Ancak bu olasılık, geleneğin ve kazanımların tümüyle bir yana bırakılacağı anlamına da gelmez. Bu konuda 1982 Anayasası hazırlanırken A.Ü. SBF'nin sunduğu önerideki satırlar değerlidir. A.Ü. SBF ve Hukuk Fakültesi öğretim üyelerince hazırlanıp kamuoyuna sunulan öneride, 1961'in metni esas alınıp belirlenen sorunlar bunun üzerindeki değişikliklerle çözülmeye çalışılmıştı. *Anayasa Üzerine Görüşler* başlığı altında yeni anayasanın neyi hedeflemesi gerektiği anlatılır: "Her anayasa düzenlemesinin kendinden önceki döneme tepki niteliği taşıması doğaldır. Ancak bu tepkinin, toplum katlarını altüst eden bir ihtilal sonucu olmadıkça, toplumun kendi tarihsel gelişmesi içinde çizmekte olduğu ana çizgiye ters düşmemesi, edinilmiş deneyimleri hiçe sayarak yepyeni yanılgı olasılıkları doğurmaması ve her şeyden önce, çözmek istediği sorunların yerine yeni sorunlar yaratmaması, oluşturulacak yeni kurumlar ve kuralların sağlamlığı ve sürekliliği bakımından zorunludur. Bu kurumlar ve kurallar, geniş bir tartışma ortamı açılmadan hazır reçeteler biçiminde benimsenirse ya da görünürde açık bir tartışma ortamı içinde ille de kabul edilmesi gerekli vazgeçilmez birer çözüm olarak ileri sürülürse, arkadan gelecek hayal kırıklıklarının ve dolayısıyla tepkilerin büyük olması da doğaldır" (SBF Önerisi, 1982: 203 vd.).

tir ve bir anayasa, baskın ideolojinin anayasası olmadığı durumda da (eğer böyle bir şey mümkünse), o ideolojiye taban tabana zıt bir hüküm içermeyecektir. Dolayısıyla herkesin anayasası ve ideolojisiz anayasa ifadeleri; bilimsel, tarihsel açıdan anlamsız oluşları bir yana, ideoloji yüklü sözlerdir.[39]

Dünya örneklerinde anayasalar, birbirlerinden farklı gerekçelerle doğmuştur. Yapım yöntemleri de çeşitlidir. Ancak benzer noktaları, ortada "çözümsüzlük" oluşudur. Dolayısıyla "neden anayasa yapılıyor?" sorusunun hayli belirgin bir yanıtı vardır ve anayasa söz konusu krizin çözümünde ilk ve en önemli araç olarak akla gelmektedir. Kökten sayılabilecek bir değişikliği temsil etmektedir. İspanya'da, Rusya'da, ABD'de, İtalya ve Almanya'da, eski Doğu Bloku ülkelerinde, Fransa'da, Güney Afrika'da ve diğerlerinde. Ortada çözümü çok güç bir sorun olması, kuşakların o sorun ya da sorunlarla yaşamak zorunda kalmayacak oluşlarının gerekçesidir.[40]

Türkiye, önceki üç Cumhuriyet anayasasında kuruculuk vasfının nasıl ve neden kullanıldığını açıklayabilmiştir. Her üç anayasada da bazı temel ilke ve toplumsal/tarihsel kazanımlara gerekli duyarlılık gösterilmiştir. Bu anlamda asli kurucu iktidar tümüyle yıkıp yeniden kurmamıştır anayasal sistemi. Anayasalar farklı düzenlemeler içeriyor olsa da, kuruculuk asıl olarak yetkinin kullanılmasında belirmiştir.

Türkiye'de yeni bir anayasa yapılacak ve TBMM kuruculuk vasfını edinecekse, bu anayasanın "neden" yapıldığını sormak, "nasıl" yapılacağını sormak kadar önemlidir. Haliyle, "Türkiye'nin krizi nedir?" sorusu meşru ve gereklidir. Kriz tanımı için "darbe anayasası" (yarısı değişmişken), "yakışmıyor", "seçimlerde vaat

---

39 TBMM Başkanı Cemil Çiçek, Ankara Üniversitesi'ne gönderdiği 11 Kasım 2011 gün ve 28677 sayılı yazısında çağrıyı şu ifadelerle gerçekleştiriyor: "Halen yürürlükte olan 1982 Anayasası, kabul edildiği günden itibaren siyasi partiler, sivil toplum kuruluşları, akademisyenler ve toplumun farklı kesimleri tarafından eleştirilmiştir. Bugüne kadar yapılan çok sayıda değişikliğe rağmen üzerindeki askerî vesayet gölgesini ve darbe anayasası imajını atamamış, halk tarafından benimsenmemiştir... Amacımız 1982 Anayasasının yasakçı ve vesayetçi zihniyetinden uzak, vatandaş odaklı, özgürlükçü ve demokratik temsil esasına dayanan, hepimizin içinde kendisini bulacağı, "işte benim anayasam" diyebileceği bir anayasa yapmaktır." Müslüman kapitalist iş adamlarının derneği (MÜSİAD) de 2 Aralık'ta açıkladıkları anayasa taslağının gerekçesinde benzer bir dille "kapsayıcılık" gerekçesini kullanmıştır.

40 Sözü burada iki büyük insana bırakalım. İlki Thomas Jefferson: "... anayasalar değiştirilmez kılınabilirler mi? Bir kuşak, bir başkasını, zamanın sonuna kadar gelip geçecek bütün başkalarını bağlayabilir mi? Sanmıyorum. Yaratan yeryüzünü canlılar için yapmıştır, ölüler için değil. Haklar ve yetkiler yalnızca kişilerindir, eşyanın değildir, iradeyle bezenmemiş maddenin değildir. Ölüler ise eşya bile değildir. Onların vücutlarını meydana getiren madde parçacıkları şimdi bin çeşit başka hayvanın, bitkinin ve maddenin bir bölümü olmuştur. Böyle olunca, o parçacıkların insan biçiminde oldukları zamanki hak ve yetkileri neye dayanmaktadır? Bir kuşak çoğunluğu sağ kaldıkça kendini bağlayabilir; bu kaybolunca onun yerini alan başka bir çoğunluk öncekilerin bir zamanlar taşıdıkları hak ve yetkileri eline alır ve yasalarla kurumları kendisine uyacak biçimde değiştirebilir. Öyleyse, insanın doğal ve devredilmez haklarından başka hiçbir şey değiştirilemez değildir" (5 Haziran 1824'te John Cartwright'a yazdığı mektup) (*Thomas Jefferson'dan Seçme Parçalar*, 1961: 85). Diğeri Tarık Zafer Tunaya: "Her hukuki durum gibi, anayasalar da "ebedi" (ölmez) değildir. Bu bakımdan yüzyılları, gelecek kuşakları bağlayan anayasadan söz edilemez. Anayasaları tarih içinde, bir kez saptayıp onlara değişmezlik tanımak, onları fosilleştirmek olur. Şu halde anayasalar değişecektir. Değişmelidir" (Tunaya, 1980: 130).

ettik", "herkesi kucaklasın" ifadelerinden daha ciddi ve kabul edilebilir gerekçelere gereksinim duyulduğu açık. Aksi halde TBMM çoğunluklarının, her istediğinde değişmez maddeleri de değiştirerek, yeni bir anayasa yapmasının önünde kuramsal açıdan hiçbir hukuksal engel bulunmadığının kabulü gerekir.

Eğer yeni anayasayı zorunlu kılan bir gerekçe varsa, ardından yapım aşamasına dair kafa yorulmalıdır. Diğer ülke örneklerinde benimsenmiş ve örnek niteliğinde tek bir yöntemin olmadığı açık. Türkiye'de halihazırda bir meclis varken kurucu meclise gereksinim duyulmayacağı da haklılık payı olan bir sav olarak görülebilir. Ancak sorun, örneğin %10 seçim barajı olan bir ülkede söz konusu savın geçerliliğidir. Kurucu meclislerin fazla yaygın olmaması saptaması, iki ayrı konu olsa da, ister istemez %10 ülke seçim barajının ne denli yaygın olduğu sorusunu teşvik eder. Bu sorun üzerinde durulmadan TBMM'nin yeni bir anayasayı dilediği gibi yapabileceğini savunmak, örneğin seçim barajı %30'a çıkarıldığında oluşacak tek partili bir meclisin yeni bir anayasayı yapmasının önünde meşruiyet sorunu olmadığının da yine kuramsal açıdan kabulünü gerektirir.

İncelenen diğer örneklerdeki "uzlaşma çabası" da örnek olması gereken bir başka konudur. Türkiye örneğinde asgari bir "uzlaşma/meşruiyet", anayasa yapımı için gerekli ve sağlıklı toplumsal/siyasal ortamın yaratılması için gereken yasal düzenlemelerin, mevzuat değişikliklerinin (öncelikle siyasal alanı düzenleyenlerle, TCK ve TMK gibi ifade özgürlüğü önünde büyük tehlike teşkil eden yasalarda) yapılması anlamına gelecektir. Adı dışında her şeyi yeni bir Anayasa'nın, değiştirilemez maddeler sorunu aşılarak yapılabileceği ve Anayasa'nın 175. maddesine göre oylanabileceği yukarıda anlatılmaya çalışıldı. Daha serbest bir alan yaratıldıktan sonra üzerinde, partilerin çoğu tarafından az ya da çok uzlaşılan metin yargıya intikal etmeyeceği için, meşruiyet tartışması kısmen sürecek olsa da yasallık sorunu büyük ölçüde çözülmüş olur. Burada söz konusu edilen "daha serbest siyasal alan"; bir anayasanın kabul edilmiş, benimsenmiş sayılması için, yalnızca TBMM'nin yetkileri ya da halkoylaması yönteminin sağlayacağı meşruiyetten fazlasına gereksinim duyulduğu anlamına gelmektedir. İşte tüm bu "olmazsa olmazlar", salt hukukun değil aynı zamanda ve hatta daha çok, siyasetin konusudur. Türkiye açısından yaşamsal olan, anayasayı yapacak olanları kurucu iktidar haline dönüştürebilecek gerekçenin (örneğin, 'Kürt sorunu') açıkça dile getirilmesini sağlamak için, şu sorunun sorulmasıdır:

Yeni bir anayasa neden yapılır?

KAYNAKÇA

Anayasa Üzerine Düşünceler, Federalistlerin Makalelerinden Seçmeler; 1962, Hamilton- Jay- Madison, Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları, çev. Mümtaz Sosyal, Yenilik Basımevi, İstanbul.

Arar, İsmail (1968) *Hükümet Programları 1920-1965*, Burçak Yayınevi, İstanbul.

Arato, Andrew (2000) "The New Democracies and American Constitutional Design", *Constellations*, 7(3): 316-340.

Arato, Andrew (2004) "Sistani v. Bush: Constitutional Politics in Iraq", *Constellations*, 11(2): 174-192.

Arato, Andrew (2009) "Redeeming the Still Redeemable: Post Sovereign Constitution Making", *International Journal of Politics, Culture and Society*, 22(4): 427-443.

Arato, Andrew (2010a) "Democratic constitution-making and unfreezing the Turkish process", *Philosophy Social Criticism*, 36 (3-4): 473-488.

Arato, Andrew (2010b) "The Constitutional Reform Proposal of The Turkish Government: The Return of Majority Imposition", *Constellations*, 17(2): 345-350.

Conversi, Daniele (2002) "The Smooth Transition: Spain's 1978 Constitution and the Nationalities Question", *National Identities*, 4(3): 223-244.

Eroğul, Cem (1974) *Anayasayı Değiştirme Sorunu*, A.Ü. SBF Yayınları -371, Sevinç Matbaası, Ankara.

Eroğul, Cem (2010) *Çağdaş Devlet Düzenleri*, 7. Baskı, İmaj Yayınları, Ankara.

Gerekçeli Anayasa Önerisi (1982) A.Ü. SBF Yayınları -497, Sevinç Matbaası, Ankara.

Gevgilili, Ali (1973) *Türkiye'de 1971 Rejimi*, Milliyet Yayınları, İstanbul.

Gözler, Kemal (yayınlanacak) "Asli Kurucu İktidar - Tali Kurucu İktidar Ayrımı: TBMM Yeni Bir Anayasa Yapabilir mi?", Ece Göztepe ve Aykut Çelebi (der.), *Yeni Anayasa: Demokratik Bir Anayasa İçin Öneriler,* Metis Yayınları, İstanbul.

Gözübüyük Şeref, Sezgin Zekai (1957) *1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri*, A.Ü. SBF İdari İlimler Enstitüsü Yayınları, Ankara.

Gözübüyük Şeref, Kili Suna (2006) *Türk Anayasa Metinleri*, İş Bankası Yayınları, İstanbul.

Güneş, Turan (1983) *Araba Devrilmeden Önce*, Kaynak Yayınları, İstanbul.

Heinz, Klug (1996) "Participating In The Design: Consitutional-Making In South Africa", *Revue d'etudes Constitutionnelles*, 3 (1): 18-59.

İki Seminer ve Bir Reform Önerisinde Tartışılan Anayasa (1982) Birikim Yayınları Hukuk Dizisi-2, Kent Basımevi, İstanbul.

Kuntbay, İhsan (1959) *Yeni Fransız Anayasası, Fransa'da 1946 Anayasasından 1958 Anayasasına,* çev. Bülent Daver, TODAİE A/25, Ankara.

Ollman, Bertell (2008) *Diyalektik Soruşturmalar*, çev. Cenk Saraçoğlu, Yordam Kitap, İstanbul.

Özbudun, Ergun (2004) *Türk Anayasa Hukuku*, 8. Baskı, Yetkin Yayınları, Ankara.

Özbudun, Ergun (1993) *Demokrasiye Geçiş Sürecinde Anayasa Yapımı*, Bilgi Yayınevi, Ankara.

Özbudun, Ergun (2011) *Türk Anayasa Hukuku*, Yetkin Yayınları, Ankara.

Özçer, Akın (2006) *Çoğul İspanya,* İmge Yayınevi, Ankara.

Sartori, Giovanni (1997) *Karşılaştırmalı Anayasa Mühendisliği*, çev. Ergun Özbudun, Yetkin Yayınları, Ankara.

Soysal, Mümtaz (1969) *Dinamik Anayasa Anlayışı*, Sevinç Matbaası, Ankara.

Tanör, Bülent (1998) *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Tanör, Bülent (1994) *İki Anayasa*, 3. Baskı, Beta, İstanbul.

Thomas Jefferson'dan Seçme Parçalar (1961) çev. Mete Tunçay, Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları, Yenilik Basımevi, İstanbul.

Tunaya, Tarık Zafer (1980) *Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku*, Fakülteler Matbaası, İstanbul.

Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Önerisi (2007) 4. Baskı, TBB Yayınları, Ankara.

Wilson, James Q. (1983) *American Government, Institutions and Policies*, 3rd ed., Heath and Company, Lexington.

Yeni Fransız Anayasası –Üzerine Bir Seminer– (1960) İdare Eden: Bahri Savcı, Konuşmacılar: Fahir Armaoğlu ve Bülent Daver, SBF İİE Yayınları No: 10, Ajans Türk Matbaası, Ankara.

Yeni Anayasa Yuvarlak Masa Toplantıları Dizisi: Yeni Anayasanın Beş Temel Boyutu (2011) TÜSİAD, İstanbul.

Zinn, Howard (2005) *Amerika Birleşik Devletleri Halklarının Tarihi*, çev. Yavuz Alogan, İmge Yayınevi, Ankara.

Anayasa yargısı ve demokrasi

*Ece Göztepe**

Özet: Anayasa yargısı, salt seçimle tanımlanan demokratik ilke karşısında bir demokratik meşruiyet sorunuyla karşı karşıyadır. Buna göre, halkın seçim yoluyla demokratik meşruiyet verdiği temsilcilerin kararlarının (yasaların) Anayasa Mahkemesi tarafından denetlenmesi ve iptal edilmesi, halk iradesinin atanmış yargıçlar tarafından bertaraf edilmesi olarak algılanmaktadır. Oysa sadece prosedürel biçimde kavranmayan, maddi demokrasi anlayışı, kararların alınma biçimi kadar içeriklerini de dikkate alan, dolayısıyla kurulu anayasal düzenin değer tercihlerine uygun kararlar alınmasının önem taşıdığı bir yönetim biçimine karşılık gelir. Bu nedenle anayasa yargısı ve demokrasi ilişkisinde, hem demokrasinin tanımı üzerinde içerik bakımından düşünülmeli, hem de Anayasa Mahkemesi'nin kararlarının hukuki çerçeve içinde rasyonel, gerekçeli ve tartışılabilir nitelikte olmasının zorunluluğu vurgulanmalıdır.

Anahtar sözcükler: Anayasa yargısı, anayasal demokrasi, demokratik paradoks, Anayasa Mahkemesi

"Sadece bireylerin diktatörlüğü değil, parlamenter çoğunlukların da diktatörlüğü mümkündür".**

Konrad Adenauer,
Federal Almanya Cumhuriyeti'nin ilk başbakanı

Prolog

Normlar hiyerarşisi içinde anayasaların üstünlüğü ilkesinin kabulü, bunun rasyonel bir sonucu olarak bu hiyerarşiye uygun normların tesis edilip edilmediğinin denetimi sorunu ve nihayet bu denetimin hangi organ tarafından ya-

(*) Bilkent Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Anayasa Hukuku ABD.

(**) 1949 tarihli Federal Alman Anayasası'nı hazırlayan Parlamenter Konsey oturumunda yaptığı konuşmadan (Parlamentarischer Rat, 2. Sitzung des Plenums, s. 25).

pılacağı sorusu, 19. yüzyıl anayasacılık hareketlerinin en temel meseleleri olarak karşımıza çıkmaktadır. İlk kez Amerikan Yüksek Mahkemesi'nin (*Supreme Court*) 1803 tarihli *Marbury v. Madison*[1] davasında yargısal düzeyde cevap verdiği bu sorunun Kıta Avrupası'ndaki gelişimi için yaklaşık bir yüzyıl daha beklemek gerekmiştir. *Marbury v. Madison* davasının önemi, davanın konusu ve sonucundan ziyade Yüksek Mahkeme'nin karar gerekçesinde ve argümantasyonunda yatmaktadır. Dünyanın belki de en çok atıf yapılan bu ünlü mahkeme kararı, gerçekte 1776 Bağımsızlık Bildirgesinden sonra bugünkü Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) devlet biçimi hususunda Federalistler (bugünkü Demokrat Parti) ile Antifederalistler (bugünkü Cumhuriyetçi Parti) arasındaki şiddetli iktidar savaşının bir izdüşümüdür. Federalistler güçlü bir federal devlet ve bunu güvence altına almaya elverişli güçlü bir federal yargı örgütünü savunurlarken, Antifederalistler bu türden bir örgütlenmenin eyaletlerin varlığını ve yetkilerini tehdit edeceğini düşünüyorlardı. Tam da bu nedenle 1788'de yürürlüğe giren Amerikan Anayasası'na *Bill of Rights* adı altında 10 maddelik bir ek yapılarak (1791) federal devletten gelebilecek tehditlere karşı bir güvence oluşturulmaya çalışılmıştır.

ABD'nin kuruluşundan itibaren siyasi üstünlüğü elinde bulunduran –dolayısıyla yeni kurulan devletin üzerine inşa edildiği temel değerleri büyük ölçüde belirlemiş olan– Federalistler 1800 yılında yapılan seçimlerde Antifederalist Thomas Jefferson'a karşı seçimleri ve iktidarı kaybetmişlerdir. İktidarın devredilmesine günler kala Federalist Başkan John Adams yargı örgütünde, aynı siyasi görüşü paylaştığı yargıçların atanması yoluyla, kendisinden sonra gelecek Başkanın hareket alanını daraltma çabasına girişmiştir. Bu doğrultuda önce, birlikte çalıştığı İçişleri Bakanı[2] John Marshall'ı *Supreme Court* başkanlığına atamış; Kongre'de kabul edilen bir yasayla (*Circuit Court Act*) federal mahkemelerin hâkim sayısı iki katına çıkarılmış ve nihayet Columbia Bölgesi (*District of Columbia*) için kırk iki yeni yargıç ataması yapılmıştır. Böylece Federalist Başkan Adams ömür boyu göreve atanan yargıçlar eliyle federalist düşüncenin yargı eliyle korunmasını güvence altına almaya çalışmıştır. Görev tesliminin yapılacağı 3 Mart geceyarısına kadar yeni atanan yargıçların atamaları Senato tarafından onaylanmış ve atama belgeleri –dört kişi hariç olmak üzere– yeni yargıçlara teslim edilmiştir. Atama belgesini alamayan yargıçlardan bir tanesi de sözü edilen ünlü davanın davacısı olan William Marbury'dir.

Antifederalist Başkan Jefferson'ın 4 Mart 1801 tarihinde görevi devralmasıyla iktidar savaşının ikinci sahnesi açılmıştır. Atama belgesini alamayan William

1 5 U.S. 137 (1803). Karara (www.law.cornell.edu) adresinden ulaşılabilir. *Marbury v. Madison* davasının tarihsel önemi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Brugger, 2003; Hoffmann-Riem, 2003; Abernathy, 2003. Kararın kapsamlı bir Türkçe çevirisi için bkz. Gözler, 2011: 711-725.

2 Bu görev o dönemde "Secretary of State" olarak nitelendirilmekteydi. Bugün Dışişleri Bakanlığı görevine karşılık gelen kavram, o dönem için, İçişleri Bakanlığı görevine eşdeğer kabul edilebilir (Bkz. Gözler, 2011: 717 dn. 21).

Marbury yeni İçişleri Bakanı James Madison'a karşı, atama belgesinin verilmesini sağlamak için *Supreme Court*'ta dava açmıştır. Hukuki dayanağı ise, *Supreme Court*'a "uygulama emri kararı"[3] verme yetkisi yanıyan 1789 tarihli Adliye Yasasıdır (*Judiciary Act*). Ama yeni Bakan, Başkan Jefferson'ın emri üzerine eksik kalan atama belgelerini vermeyi ve dava açıldıktan sonra da dava sürecine katılmayı reddetmiştir. Bu arada Yeni Kongre, önce federal mahkeme yargıçlarının sayısını ikiye katlayan yasayı yürürlükten kaldırmış ve atama belgeleriyle ilgili davanın görülmesini engellemek için *Supreme Court*'un 1802 yılında yapacağı oturumları iptal etmiştir. Bir diğer önemli husus ise, Marbury'nin açtığı davaya bakacak olan *Supreme Court*'un başkanının, atama belgelerini imzalayıp yargıçlara teslim etmekle görevli olan eski İçişleri Bakanı John Marshall olmasıdır. Günümüz hukuk devleti ilkesi çerçevesinde hâkimin reddi nedeni[4] olacak bu durum, 1802 yılı itibariyle sadece iktidarın güvenmediği bir mahkeme başkanı olmakta somutlaşmıştır.

İki yüz yılı aşkın bir süredir hukuk dünyasının dilinden düşürmediği kararın hüküm fıkrası aslında son derece kısadır: "Anayasa metni, *Supreme Court*'un ilk derece mahkemesi olarak bir "uygulama emri kararı" vermesini öngörmemektedir. Aksi yöndeki Adliye Kanunu hükmü Anayasaya aykırı olduğundan uygulanamaz". Davayı daha ilk baştan yetkisizlik nedeniyle, esasa girmeksizin reddetmesi gereken *Supreme Court*, inceleme sırasını tamamen tersine çevirmiş ve yıllar içinde neredeyse kararın gerekçesi gibi algılanmaya başlanan bir *obiter dictum*'la[5] Marbury'nin talebini reddetmiştir.

Kararda anayasaların, asli kurucu iktidarın sahibi olan halkın siyasal iradesini ve kurduğu siyasal sistemin temel ilkelerini ortaya koyduğu ve iktidarı kullanan organların yetkilerini çizdiği belirtilmektedir. Bu yetki dağılımını güvence altına almak için anayasa koyucu sıfatıyla halk, yazılı bir anayasa yapma yolunu seçmiştir. Bu nedenle de yasamanın anayasaya aykırı işlemlerinin geçersiz olması da esas olacaktır. Yargıcın görevi, birbiriyle çatışan yasa normlarında olduğu gibi, anayasayla çatışan yasa normlarında da hangisinin uygulanabilir olduğuna karar vermektir ki, somut davada anayasanın esas alınması ve anayasayla çatışan yasa normunun ihmal edilmesi/uygulanmaması ilkesi benimsenmiştir.[6] Yüksek Mahkeme Başkanı Marshall, gerçek bir argümantasyon dehası örneği olan bu kararla belki siyasi yoldaşı Marbury'nin talebini reddetmiştir, ama gelecek yıllarda Yüksek Mahkeme'nin sahip olduğu çok önemli bir yetki-

3 "writ of mandamus".

4 Roma hukukundan beri kabul edilen "nemo iudex in suo causa" ilkesi uyarınca kimsenin kendisini ilgilendiren bir davada yargıç olamaması hali.

5 Somut karar açısından asli önem taşımayan, ama mahkemelerin gerekçelerinde asıl konuyu açıklamak ya da gelecekteki muhtemel sorunlar konusundaki içtihadın ipuçlarını vermek için kullandığı açıklamalar. Bu nedenledir ki *Marbury v. Madison* kararı için Başkan Jefferson, "obiter dissertation of the Chief Justice" ifadesini kullanmıştır. Bkz. Sullivan/Gunther (2001), Constitutional Law, 14th Edition, s. 12'den aktaran Brugger, 2003: 20.

6 *Marbury v. Madison* kararı, s. 176 vd.

nin temellerini atmıştır. Bir yazarın deyişiyle, "muharebe kaybedilmiş, ama savaş kazanılmıştır".[7]

Marbury v. Madison davasının aşırı siyasallaşmış, hukuk araçlarıyla yürütülen bir iktidar savaşı olduğuna kuşku yok. Buna rağmen davanın hukuki arka planına dikkatle bakıldığında özünde, bir hukuk düzeninin üstüne kurulduğu değerlerin ne olduğu ve bunların kuşaklar boyu nasıl güvence altına alınacağı sorusuyla karşı karşıya olunduğu anlaşılacaktır. ABD açısından, devletin örgütlenme biçimi (federal bir yapı mı, yoksa konfederal bir yapı mı sorusu) ve son kertede kabul edilen federal devlet yapısını güvence altına alacak kurumların oluşturulması, 19. yüzyıl başında en temel sorunu teşkil ediyordu. *Marbury v. Madison* davası sonucunda anayasada öngörülmemiş olsa da, sistemi, siyasal düzeni koruma görevi son merci olarak *Supreme Court*'a verilmiştir. Bu sorumluluk, diğer anayasal organların anayasaya uygun hareket etme yükümlülüğünü ortadan kaldırmadığı gibi, bir otokontrol mekanizması yanında güçler dengesi içinde anayasaya uygun devlet yönetiminin başka araçlarla da sağlanmasına engel oluşturmamaktadır. Kıta Avrupası'na bakıldığında ise tartışmanın, daha 18. yüzyıl başında başka bir noktadan başladığı görülecektir.

Atlantik'in diğer yakasında anayasa ve demokrasi ilişkisi üzerine

Kıta Avrupası'nda mutlak monarşilere karşı milleti, halkı temsilen ortaya çıkan burjuvazinin mücadele edeceği köklü ve o zamana değin mutlak anlamda egemen bir monarşinin varlığı, parlamentonun işlevini ABD'de olduğundan farklı gerekçeye dayandırma zorunluluğunu da beraberinde getirmiştir. Parlamento, hem yeni egemenin kurumsal ifadesi, hem de meşruluğun yeni kaynağı olarak milletin şekillendirdiği ilk ve son karar mercii olarak tasavvur edilmiştir. "Anayasal düzeni *önceleyen* bir siyasal birim olarak tasavvur edilen halk, herhangi bir anayasal normla bağlı olmaksızın kendi hukuki ve siyasal düzenini kurma yetkisine sahip" olarak düşünülmüştür (Böckenförde, 1986: 13). Ancak anayasal düzen kurulduktan sonra egemenin iradesi yorumlanmaya, belli organlar aracılığıyla gerçekleştirilmeye ihtiyaç duymaktadır. 1748'de Montesquieu'nün söylediği gibi bunun aracı, temsili demokrasidir (Montesquieu, 1992). Temsili demokrasilerde egemen halkın iradesi, seçimler, halkoylamaları ve anayasada belirlenen yasama, yürütme, yargı organları tarafından dile getirilir. Bu gerekliliğin teorisi ise Fransız Devrimi'nin ünlü düşünürlerinden Emmanuel-Joseph Sieyés tarafından oluşturulmuştur. Halkın ne olduğu sorusu Fransız Devrimi'nde, Sieyès'in "Qu'est-ce que le tiers état?" (Üçüncü Sınıf Nedir?) yazısında olabildiğince soyut ve kapsayıcı biçimde yanıtlanmıştır (2005). Sieyès'in "üçüncü sınıfı", halkla

7 Brugger, 2003: 21. *Supreme Court* bu kazanılmış yetkisini ikinci kez ancak 1857 yılında kullanmıştır. Yani ilk "savaşın" üstünden elli yedi yıl geçmesi ve o dönemin aktörlerinin etki ve anılarının azalması beklenerek yola devam edilmiştir.

(*peuple*) ve tüm ulusla (*une nation complète*) eşdeğer kabul edilmiştir. 1795 Fransız Anayasası'nda da Fransız Cumhuriyeti'nin birliğinden ve bölünmez bütünlüğünden (*La République française est une et indivisible*), tüm Fransız yurttaşlarının egemenliğinden bahsedilmiştir (*L'universalité des citoyens français est le souverain*). Oysa bu tarihte siyasal haklar bakımından bir eşitlik ve birlikten söz etmek henüz mümkün değildir (Bubner, 2002: 121 vd.). Günümüz ulus-devletleri için vazgeçilmez bir kurucu ilke olan temsil ilkesinin temelleri, görüldüğü gibi Sieyés tarafından atılmıştır. 1789'un Ocak ayında yayınladığı kitabında Sieyés, burjuvaziyi (*Tiers-Ètat*) devletin taşıyıcı unsuru, ulusun kendisi[8] olarak tanımlayarak halk egemenliğinden nihai olarak ulus egemenliğine geçişi sağlamıştır. Zaman zaman ulus yerine halk sözcüğünü kullansa da, Sieyès her iki kavrama aynı soyut anlamı yüklemektedir. Bölünmez bir bütün olarak algılanan üçüncü tabaka, yani ulus, "siyasal toplumun oluşumunun ilk aşamasında ortaya çıkar; yani her şeyden önce vardır, her şeyin kökenidir" (Göztepe, 2010: 137 vd.).[9]

Abbé Sieyès, ulusun temsili meselesini parlamentoda somutlaştırmakla yetinmemiş, Fransız Devrimi'nin ardından "*jury constitutionnaire*" adı altında anayasanın gözetilmesini güvence altına alacak bir kurum da oluşturulmasını önermiştir (Hoffmann-Riem, 2003: 29). Buna dayanak teşkil eden anayasal teori ise, *pouvoir constituant* (asli kurucu iktidar) ile *pouvoir constitués* (kurulmuş iktidar) arasındaki ayrıma içkin olan yetki hiyerarşisiydi. Buna göre, millet egemenliğinin ifadesi olan anayasa, bu anayasaya göre kurulacak olan iktidarların sınırlarını ve yetkilerini çiziyordu ve halkın temsilcileri, egemenliğin gerçek sahibi olan milletin bu en temel iradesine uygun hareket etmek zorundaydılar. Bilindiği üzere, Sieyés'in önerdiği türden bir kurum Fransa'da 1958 Fransız Anayasası döneminde bile, diğer Kıta Avrupası örnekleri dikkate alındığında, çok cılız bir formda Anayasa Konseyi'nde (*Conseil Constitutionnel*) vücut bulabilmiştir. Fransa örneğinde bunun en önemli nedenlerinden biri, hiç kuşkusuz mutlak monarka karşı burjuvazinin halk adına elde ettiği yasama yetkisini mutlaklaştırma arzusu olmuştur. Bu arzu, temsili demokrasiyi açıkça reddetmesine karşın Rousseau'nun genel irade teorisine de bağlanınca, temsilcilerinin iradesinin denetlenmesi fikri olanaksız hale gelmiştir. Buna daha sonra Marx'ın başka bir bağlamda dile getireceği, anayasayı koruyanları kimin denetleyeceği sorusu eklenince, temel bir değerler manzumesinin ifadesi olan anayasaya itaatin sağlanmasının kurumsal bakımdan güvence altına alınması, 20. yüzyılın deneyimleriyle şekilleninceye kadar uygulama alanı bulamamıştır.

8 "*Tiers-Ètat*'nın gücünü veya saygınlığını azaltmak düşüncesi benim aklımın ucundan bile geçmez, çünkü o benim zihnimde her zaman ulus kavramıyla aynı şeydir". Bkz. Emmanuel Joseph Sieyés (2005: 19).

9 Emmanuel-Joseph Sieyés (2005: 14); Ağaoğulları (2006: 192 vd.); Carl Schmitt (1993: 78), Redslob (1912: 38 vd.).

Siyasal düzenin değerleri ve demokrasi ilişkisi üzerine

Görüldüğü üzere, milletin siyasal düzeni önceleyen bir yapı olarak yapmaya muktedir kılındığı anayasa, yapıldığı andan itibaren temsili bir demokraside temsilciler eliyle uygulanmaktadır. Ancak siyasal düzeni önceleyen halkın anayasayla ne türden bir düzen kurduğu, siyasal değerlerinin ne olduğu ya da olması gerektiği sorusu, bu noktada henüz yanıtlanmış değildir. Çünkü siyasal yapının meşruiyet kaynağının monark değil millet olması, siyasal düzenin değerlerinin daha iyi, eşit ya da hakkaniyetli olacağının güvencesi değildir. John Stuart Mill, "Özgürlük Üzerine" (1859) isimli eserinde demokrasi ile insan hakları arasındaki çelişkinin, halkın doğrudan kendisinden kaynaklanan, demokratik meşruiyete sahip bir iktidarla ortadan kalmadığına işaret etmektedir. Çünkü egemenin halkla özdeş olması, başka bir ifadeyle halkın kendi kendini yönetmesi, bu yönetimin sınırlandırılması gerekliliğini ortadan kaldırmamaktadır. Çünkü halkın kendisi de tiran olma kapasitesine sahiptir. Bu nedenle Mill, bireylerin topluma karşı hakları olması gerektiğini belirterek, aslında insan haklarının ulus-devlet düzeyinde devlete karşı kabul edilmesinin liberal anlamda temellerini atmıştır.

Gerçekten de 19. yüzyılda ulusların devletleşme sürecinde millet egemenliği, iktidarın kaynağı olan halkın kendini var etmek ve varlığını meşrulaştırmak için sınıflandırma, dışlama, yok sayma, hatta yok etme hakkını da kendinde görmesinde somutlaşmıştır. Böylelikle demokrasiyle insan hakları ilişkisinin siyasetin iki ana, ama birbirinden *bağımsız* ilkesi olduğu (Menke/Pollmann, 2007: 175), yani aralarındaki ilişkinin zorunlu bir paralellik arzetmediği tarihsel bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim 1776 Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi ve 1789 Fransız Yurttaş ve İnsan Hakları Bildirgesi'ndeki vaat ve ilkelerle, ulus-devlet kapsamında kadınlara, siyahlara, dinî azınlıklara yönelik ayrımcılıklar, bildirgelerde yer alan insan ve yurttaş kavramlarıyla kastedilen şeyin sınırlarını gösteren mükemmel örneklerdir. Dolayısıyla millet egemenliği anlamında demokrasinin niteliğine ilişkin soru(n), demokratik unsurlar üzerine inşa edilen siyasal düzenin belli bir değerler bütününü kapsayıp kapsamadığı sorusudur. Bu meselenin uzandığı en uç nokta, millet iradesinin ifadesi olan ve parlamenter çoğunluğa dayanan kararların sorgulanamaz, değiştirilemez ve denetlenemez olduklarının ileri sürülmesi ve parlamentonun son kertede anayasal değerler üstü bir karar organı olduğunu kabul eden ya da zımnen ileri süren görüştür.

Hukuk devleti/insan hakları ile demokrasi arasında bir çelişki gören demokrasi anlayışı, bazı yazarlar tarafından "karar alma odaklı, totaliter, radikal demokrasi anlayışı"[10] olarak nitelendirilmektedir (bkz. Kägi, 1978: 127). Totaliter demokrasi anlayışı tek bir düşünürün kavram dünyasından çıkmamakla birlikte, en başta Rousseau'nun düşünce sistemine yapılan atıflarla temsili demokrasiler için eklek-

10 Yazar "*dezisionistisch-totalitär*" ve "*Demokratismus*" kavramlarını birlikte kullanmaktadır.

tik biçimde kurgulanmaktadır. Bu haliyle de biraz rasyonel, biraz da mitsel, kendine özgü bir karışımın ürünüdür. Radikal demokraside, alınan kararların içeriği, demokratik süreçler ya da değerler değil, son kertede bağlayıcı olan kararların kendisi belirleyicidir. Radikal demokrasinin mutlaklığı, mutlak monarşilerden kalma bir fikri, egemenliğin bölünmezliği fikrini, temsili demokrasilerdeki kuvvetler ayrılığı ilkesine rağmen sürdürmektedir. Bu anlamda da "demokratik bir Leviathan" yaratılmaktadır (Kägi, 1978: 135). Radikal demokrasi norma ve biçime düşmandır. Norm statik, halkın dinamik katılımına ket vuran, yaratıcı dinamiğini engelleyen, sınırlayan bir şey olarak algılanır (Kägi, 1978: 147).

Anayasaların içerikleri ve değiştirilebilme prosedürleri dikkate alındığında, anayasa hukukunda klasik olarak ikili bir ayrım yapılmaktadır: Katı ve yumuşak anayasalar. Diğer bir ifadeyle, millet egemenliğinin, anayasayı yapan başlangıç iradesi (siyasal düzenin temel değerleri) doğrultusunda sınırlandığı anayasalar ile anayasanın millet egemenliğinin daimi ve dinamik ifadesi olarak anlaşılıp her daim onun iradesine tabi olduğunun kabul edildiği anayasalar. Bu ikinci türün en tipik örneği, 24 Mart 2005 tarihinde kabul edilen *Constitutional Reform Act*'e kadar Birleşik Krallık'tı. İngiliz anayasacılık tarihinin en kapsamlı yasa değişikliklerinden birisi kabul edilen bu yasa ile artık Birleşik Krallık'ın parlamentonun egemenliği ilkesine, yani yumuşak anayasa geleneğine veda ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Anılan kanunla kurulan Birleşik Krallık Yüksek Mahkemesi (*Supreme Court of United Kingdom*) İngiliz anayasacılığının en önemli ilkelerinden olan parlamentonun üstünlüğü ilkesini sınırlandıran, dolayısıyla seçilmiş halk temsilcilerinin istedikleri her konuda, önceki parlamentoların iradeleriyle ya da daha üst bir normla bağlı olmaksızın karar vermelerini engelleyici bir yargısal yapı kurmuştur. "*Devolution cases*" denilen dava türleri aracılığıyla Birleşik Krallık *Supreme Court*'u, Galler, İskoçya ve Kuzey İrlanda'ya devredilen bölgesel yasama ve yürütme işlemlerinin Avrupa Birliği hukuku ile Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne uygun olup olmadığını da denetleyebilmektedir. Bu nedenle artık Birleşik Krallık hukuk sisteminde de bir yargı organı tarafından kontrol edilen biçimsel bir "düzen tercihi, değiştirilemez, uyulması gereken üst normların" varlığı kabul edilmelidir.[11] Bu anlamda Yüksek Mahkeme'nin uzun vadede bir anayasa mahkemesinin işlevine sahip olacağı, literatürde daha ilk günden itibaren dile özellikle getirilmiştir.[12]

11 Bu elbette, parlamentonun üstünlüğü ilkesinin geçerli olduğu dönemde Birleşik Krallık'ta her yasama döneminde parlamento çoğunluklarının köklü, radikal sistem değişikliği yoluna gittikleri ve kendilerine hiçbir sınır koymadıkları biçiminde anlaşılmamalıdır. Birleşik Krallık pekçok yazılı ve yazılı olmayan hukuki teamülle, bağlı olunan bir değerler sistemi yaratmayı başarmıştır. Ama 2005 sonrasında bu değerlerin kurumsal güvenceye kavuşturulmuş olması asıl dönüm noktasını teşkil etmektedir.

12 Bu görüşler ve *Constitutional Reform Act*'le ilgili ayrıntılı ve yetkin bir çalışma için bkz. Yolcu, 2011: 82 vd. Yüksek Mahkeme'nin yetki ve görevlerinin açıklayıcı bir şeması için bkz. (http://www.supremecourt.gov.uk/docs/UKSC_StoryPanel_9_1100hx800w_v6.pdf) (Erişim tarihi: 19.12.2011).

İngiltere'nin kendine özgü yapısından ve tarihsel koşullarından doğan parlamentarizmi, Kıta Avrupası'na aktarılması sırasında geçirdiği dönüşümler çerçevesinde inceleyen Kluxen, Kıta Avrupası'ndaki hukuki pozitivizmin, siyaseti salt işlevsel anlamda ele aldığı ve siyasete içkin tözsel değerleri dışladığı için, maddi anlamda hukuk devleti ilkesine aykırı olduğunu belirtmektedir (Kluxen, 1983: 180 vd). Salt biçimsel karar alma süreçlerinin hukukiliğine odaklanan hukuki pozitivizm, devlet organlarının aldığı kararların meşruluğunu da salt prosedürel meşruluğa indirgemiştir. Böylesi bir hukuki/siyasal düzen tasavvurunda iktidarın formel biçimde ele geçirilmesi ve sonrasında her istenilenin yapılmasına, herkes için bağlayıcı olan, ortak bir toplumsal değer fikri reddedildiği için, pratikte hiçbir engel yoktur. Oysa bundan yaklaşık 320 yıl önce John Locke "*Second Treatise of Government*" (1690) adlı eserinde çoğunluk kararlarının kabulü için varlığı gereken önkoşulları büyük bir açıklıkla sıralamıştır: Siyasal birimin görece homojen bir yapıya sahip olması; somut bir yaşam dünyasının varlığı; dil, gelenek, anlayış vb. unsurlarda somutlaşan bir ortaklık duygusu, çoğunluk usulüyle alınan kararların bireyler tarafından kabul edilmesinin ve uygulanmasının koşullarıdır. Bu önkoşulların gerçekleştirilemediği modern anayasal devletlerde ise, çoğunluk kararına katılmayan azınlığın da kararı kabul etmesini sağlayacak yeteri kadar ortak çıkar ve fikirlerin varlığı zorunludur. Bu nedenle de çoğunluk ilkesi, hiçbir şekilde koşula bağlanmayan bir siyasal biçim ilkesi olarak kabul edilemez. Aksine normatif olarak düzenlenemeyen sosyal, siyasal-kültürel koşulların varlığıyla bir anlam kazanır ve bu yolla siyasal birliğin devamını olanaklı kılabilir (Kluxen, 1983: 212-213).

19. yüzyılda anayasalar öncelikle devletin örgütlenmesini düzenlemeye yönelik, dolayısıyla devlet organlarını muhatap alan ve yargısal yaptırıma bağlanmasa da bağlayıcı kabul edilen metinlerdi. Bu nedenle de idari makamların ve yargı organlarının uygulamak için başvurdukları metinler olmaktan çok, yasakoyucuya ödevler yükleyen bir işleve sahipti, ama burada dahi yasakoyucuyu içerik açısından bağlayan düzenlemeler içermiyordu. Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'nde ya da Amerikan Anayasası'na eklenen ve *Bill of Rights* olarak anılan ilk on değişiklik maddesindeki temel hak ve özgürlükler bile, anayasanın yasalar karşısında üstünlüğü ve çatışma durumunda yasama işleminin geçersiz sayılması gerektiği biçiminde anlaşılmıyordu. Bu anlayış Kıta Avrupası'nda 20. yüzyılın ilk yarısına kadar değişik gerekçelerle sürdürülmüştür[13] (Schönberger, 2011: 390 vd.). İkinci Dünya Savaşı sonrasında anayasaların temel hak ve özgürlükleri güvence altına alması ve bunların yargısal bakımdan korunabilir bir biçime kavuşturulması, gerçekte normlar hiyerarşisinin mantığına içkin olan, ama anayasa metinlerinin kendisinde açıkça dile getirilmeyen anayasanın üstünlüğü ilkesinin, kurumsal korumayla ilişkilendirilmesi sonucunu doğurmuştur.

13 Fransa'da Carré de Malberg, Constribution à la théorie générale de l'État, 1920/1922 ve Albert Venn Dicey, Introduction to the Study of the Law of the Constitution, 1885.

Yargı ve demokrasi ilişkisi üzerine

Bir ulus-devlette normlar hiyerarşisinde en üstte yer alan anayasanın korunması meselesi, her demokratik düzende ortaya çıkan bir sorundur. Çünkü anayasanın devletin bütün organları açısından bağlayıcı olması, anayasanın kendi kendini korumasının bir garantisi değildir ve anayasa normlarının içeriği, uygulanması ya da ihlali halinde ortaya çıkan sorunları çözmeye yetkili son bir karar merciinin varlığı bir zorunluluk olarak ortaya çıkmaktadır. Bu merci, 19. yüzyıldaki meşruti monarşilerde tarafsızlığına güvenilen hükümdar olabildiği gibi, yine monarka karşı yasama gücünü elinde tutma mücadelesi veren ve yurttaşların koruyucusu olma ihtimali yüksek olan parlamento da olabilmekteydi. Ama modern demokrasilerde yasama organının birincil yetkisinin sonucu olan yasaların anayasaya uygunluğunu yine yasama organının kendisinin denetlemesi, moral bir özdenetimden öteye geçemeyecektir. Demokratik bir hukuk devletinde başta yasama işlemleri olmak üzere diğer devlet işlemlerinin anayasaya ve yasalara uygunluğunun denetimi yetkisinin mahkemelere verilmesi, kararlarının siyasal değil, salt hukuki gerekçelere dayanacak olması nedeniyle, diğer güvence sistemlerine göre daha avantajlı ve olanaklı görünmektedir (Böckenförde, 1999: 10 vd.).

Milletin temsilcisi olarak görev yapan yasama organının işlemlerini denetleme gibi önemli bir işlev ve görevle donatılmış bir yargı organının (Kıta Avrupası'ndaki tercihle, merkezileşmiş anayasa yargısının taşıyıcı unsuru olarak anayasa mahkemelerinin) demokratik meşruiyeti sorunu, kaçınılmaz şekilde ortaya çıkmaktadır. Ancak bu noktada ilk söylenmesi gereken şey, demokratik meşruiyet kavramının yasama organı için kullanıldığı biçimiyle, doğrudan doğruya bir yargı organı olarak anayasa mahkemelerine uygulanamayacağıdır. Bir devlet içinde farklı işlev ve görevlerle donatılmış iki organın, aslında bu organlardan birisi için öngörülmüş ölçütlerde sınanması, yanlış bir sorudan yanlış cevaplara yönelinmesi sonucunu doğuracaktır. Yasama organının demokratik meşruiyetinin kaynağı olan seçimler, demokratik siyasal rejimlerin başat unsuru olarak kabul edildiğinde, "halk tarafından seçilme ve halka hesap verme" başlığı altında anayasa yargısının varlığı, en başta da Anayasa Mahkemesi üyelerinin göreve gelme biçimleri, meşruluk kavramı çerçevesinde sorgulanır hale gelmektedir (bkz. Özbudun, 2005: 345 vd; Turhan, 2006: 47 vd.). Ancak yasama organı üyeleri bakımından ilk önermedeki seçilme dışında, hesap verme kavramına daha yakından bakıldığında, gerçek anlamda bir hesap verme, sorumlu tutulma, verilen zararların tazmini anlamında bir hesap vermeden bahsedilmediği anlaşılacaktır. Kastedilen daha çok, tekrar seçilmeme, devlet yönetiminde tekrar görev alamama gibi dolaylı bir hesap vermedir ki, bu türden bir hesap verme son derece soyut olup hukuka aykırı eylem ve işlemlerden sorumlu olma sonucunu doğurmamaktadır. Bu nedenle de bir hukuk düzeninde siyasetçilerin hesap ver-

mesi ile yargı organı üyelerinin hesap vermesi, hem niteliksel bir farklılık göstermektedir, hem de gerçekte siyasal alanda da bu kavramın kapsamı son derece muğlak bırakılmaktadır.

Bunun yanında salt anayasa yargısının varlığı, bir hukuk düzeninin hukuk devleti karakterinin pekiştirildiği anlamına da gelmez. Bu tesbiti yapabilmek için Anayasa Mahkemesi'ne verilen görev ve yetkilerin içeriğine ve sistem içinde yerine getirdiği işleve daha ayrıntılı biçimde bakmak gerekecektir. Salt anayasal organlar arasındaki yetki uyuşmazlıklarının çözülmesi yetkisinin Anayasa Mahkemesi'ne verilmiş olması, demokratik hukuk devleti ilkesinin korunması için yeterli değildir. Buna karşılık Anayasa Mahkemesi'ne bireysel başvuru hakkının tanınması yoluyla, hem sistem içindeki anayasaya aykırı normların ayıklanmasının, hem de temel hak ve özgürlüklerin tam güvence altına alınmasının sağlandığı, bu yolla demokratik hukuk devleti amacının gerçekleştirildiği saptanabilir (bkz. Duran, 1984: 4). Değerli hukukçu Lütfi Duran'ın daha 1982 Anayasası yürürlüğe girdikten bir yıl sonra yaptığı müthiş öngörülü tesbitler, 1961 Anayasası'ndan farklı olarak, yeni Anayasa'nın anayasa yargısını ve Anayasa Mahkemesi'ni parlamenter demokrasinin gelişmesi ve pekişmesinin bir aracı olarak görmediğini ortaya koymaktadır. Duran'a göre, "bu kayıt ve koşullarla yapılacak yargısal denetim, ne muhalefet güçlerinin, ne de temel hak ve özgürlüklerin, demokratik bir toplum için gerektirdiği gibi korunmasını sağlayabilecek nitelikte ve güçte görünmemektedir" (Duran, 1984: 25). Duran'ın bu tesbiti, 2010 yılı anayasa değişikliğiyle kabul edilen ve 23 Eylül 2012 itibariyle uygulanacak olan Anayasa Mahkemesi'ne bireysel başvuru hakkının düzenlenme biçimi ve çok dar tutulan kapsamı dikkate alındığında, çok da değişmiş görünmemektedir. O halde Türkiye'de Anayasa Mahkemesi'ni siyasal sisteme yönelik bir tehdit olarak algılamak, ne ölçüde gerçekçidir?

Anayasa yargısının demokratik bir düzendeki varlığının gerekliliği ve meşruluğu tartışılırken en çok vurgulanan husus, yargıçların seçiminde yasama organına daha fazla yetki verilmesi gerekliliğidir. Anayasa mahkemelerinin meşruluğunu sağlamanın bir yolu olarak halkın anayasa yargıçlarını seçmesi önerisi ise, toplumun temel normunun/değerlerinin belirlenmesi ihtiyacından ayrı düşünülemeyeceğinden, kendinde bir meşruluk ölçütü olarak kabul edilemez. Anayasa Mahkemesi yargıçlarının yasama organı tarafından seçilmesi önerisinin altında yatan fikir, yasama organındaki çoğunluk kararı dolayımıyla Mahkeme'nin kararlarının demokratik meşruluğa kavuşturulacağı varsayımıdır. Ancak bu varsayım kendi içinde bir çelişkiyle malûldür. Anayasa Mahkemesi üyelerinin parlamenter çoğunluk tarafından belirlenmiş olması halinde dahi, Mahkeme'nin parlamentodaki çoğunluk tarafından kabul edilmiş olan bir yasayı iptal etmesi durumunda, parlamentodaki siyasal çoğunluk iradesi, sayıca kıyaslanamayack ölçüdeki bir yargıç topluluğu tarafından bertaraf edilmiş olacaktır. Bu durumda kaynak iradenin (yani yargıçların seçilmesine ilişkin parlamento kara-

rının) hâlâ demokratik meşruiyeti sağladığı iddiası, hayli zayıf kalmaktadır. Son kertede Anayasa Mahkemesi'nin kararlarının, ancak Mahkeme üyelerinin parlamento tarafından seçilmesi halinde demokratik meşruiyet kazanacağı iddiası, parlamentonun dolaylı biçimde niye kendi kararlarını küçük bir topluluğa iptal ettirdiği sorusuna bir cevap niteliği taşımamaktadır.

Mahkeme üyelerinin seçimi prosedüründen bağımsız olarak, gözden kaçırılmaması gereken husus, demokratik meşruiyetin salt yargıçların halkın temsilcileri tarafından seçilmesiyle değil, bir hukuk devleti içinde gerekli olan diğer güvence mekanizmalarıyla da destekleyici biçimde var edilmesi gerektiğidir. Bunlara örnek olarak, yargıçların tarafsızlığını tehlikeye atacak ya da gölgeleyecek biçimde, yargıç seçimine tek taraflı siyasal etkinin engellenmesi ve yargıçların yüksek mesleki niteliklerinin güvence altına alınması verilebilir. Bu nedenle de Anayasa Mahkemesi yargıçlarının ne salt basit yasama çoğunluğunun, ne de yürütmenin takdiriyle belirlenmesi söz konusu olamaz (Böckenförde, 1999: 15). Buna karşılık Anayasa Mahkemesi üyelerinin seçiminde cumhurbaşkanına tanınan belirleyici rolün, cumhurbaşkanının görüşleri paralelinde ek vesayet organı olarak çalışmasına hizmet ettiğini düşünen yazarlar da vardır (bkz. Özbudun, 2011: 135).

Peki bir mahkemeye verilen anayasayı koruma ödevinin, anayasanın üstünde bir egemenlik kurma tehlikesini ortaya çıkarmaması nasıl sağlanabilir? Her ne kadar anayasa yargısının "siyasal" bir yargılama kolu olduğu ileri sürülse de, en başta Anayasa Mahkemesi Anayasa'nın 138 vd. maddelerinde yer alan yargı güvencelerine ve anayasal direktiflere bağlı olarak faaliyet gösteren bir organdır. Yani en başta bağımsızlık olmak üzere, taleple bağlı olma, kararların gerekçeli olması zorunluluğu, dolayısıyla rasyonel, kontrol edilebilir ve metodolojik olarak tutarlı kararlar verme yükümlülüğü Anayasa Mahkemesi için de geçerlidir. Dolayısıyla yargılamanın konusunu oluşturan normun ve verilen kararların etkisi bir kenara bırakılırsa, anayasa yargısı da yargı faaliyetlerinin temel özelliklerine sahiptir (Böckenförde, 1999: 11 vd.). Buna karşılık anayasa yargısını bu denli tartışma konusu yapan husus, anayasa yargısının konusunun doğrudan doğruya siyasal yetkilerin kullanılmasının hukuki sınırını çizmekle yükümlü olmasında, yani dolaylı bir biçimde politikayı şekillendirme yetkisinde yatmaktadır. Ama bu durum, yapılan denetimin hukuki olması zorunluluğunu ve gerçeğini ortadan kaldırmamaktadır.

Sonuç yerine

Anayasanın üstünlüğü ve buna bağlı olarak anayasa yargısı ve demokrasi ilişkisi, gerçekte anayasacılık hareketinin başlangıcından bu yana, bir ülkedeki hukuk, anayasa ve devlet düzeni algısı ve varsayımının üzerine inşa edilen, büyük bir yapının yapıtaşlarından birkaç tanesidir. Dolayısıyla sorunlara bakarken salt bu yapıtaşlarından birisine odaklanmak, sorunun parçası olduğu bütün görül-

meden, meselenin tartışılmasına katkıda bulunamaz. Bu yazının sınırlarını aşmakla birlikte, Türkiye'de anayasa yargısına yönelik temel eleştiriler, gerçekte anayasacılık hareketinin ve demokrasi anlayışının temel unsurlarında yatmaktadır. Yine aynı nedenle anayasa yargısı ve demokrasi ilişkisini (ya da çelişkisini) açıklarken, demokrasi anlayışı konusunda Fransız anayasacılık geleneğine yaslanırken, ABD'deki *Supreme Court* yargıç seçim sürecini (Başkan tarafından, Senato'nun üçte ikilik onayıyla atanma) selektif biçimde öne çıkarmak, tutarlı bir açıklayıcılık sağlamaktan uzaktır.

Türkiye'deki anayasa yargısının demokrasiyle çelişkisi, bir yandan kurulu anayasal düzenin meşruiyeti sorunundan, bir de elbette siyasal organların/aktörlerin, kararlarını çoğunlukçu bir anlayışla diğer aktörlere dayatma arzusundan kaynaklanmaktadır. Alexander Hamilton *Federalist Papers*'da[14] yargının, yasama karşısında üstün olduğu düşüncesinin, halk ile halkın temsilcilerinin çoğunluğunun birbirine karıştırılmasından kaynakladığını belirtmektedir. Çünkü anayasaya aykırı yasaların yok hükmünde olması gerektiğini kabul etmemek, halkın temsilcilerinden oluşan çoğunluğun halkın kendi iradesinden üstün olduğunu kabul etmek anlamına gelecektir.

Anayasa yargısının sonuçlarına katlanmak ve Mahkeme'nin kararlarını, Mahkeme'nin varlığını ve meşruiyetini sorgulamadan kabul etmek, ileri derecede bir demokrasi kültürünü gerektirmektedir. Mahkeme'nin kararlarını kabullenmenin diğer bir boyutu ise, kararların uygulanmasını sağlamaktır. Çünkü Anayasa Mahkemesi, kararlarının icrasını sağlayacak güçten yoksundur ve yasama ile yürütme organının desteğine ihtiyacı vardır. Bu nedenle, Mahkeme kararlarını etkisiz kılacak yasama faaliyetine girişilmesi ve iptal edilen normların içerik olarak benzerinin yasama organı tarafından tekrar kabulü ya da aynı sonuca ulaşmak için Mahkeme'nin denetleyemeyeceği (düşünülen) bir başka işlem türüyle gerçekleştirilmesi, anayasal düzenin korunması fikrine aykırıdır. Son husus, tartışmanın diğer tarafı olan Anayasa Mahkemesi'nin, kararlarının içeriğiyle ilgilidir. Anayasa mahkemeleri, kararları başka bir organ tarafından denetlenmediği için değil, kararları rasyonel argümanlara dayandığı, hukuken ikna edici olduğu ve olası siyasal sonuçlarına rağmen, hukuki çerçevede verildiği için meşruluğa sahip olduklarının bilincinde olarak faaliyet göstermek zorundadır.[15] Aksi takdirde uzun vadede anayasa yargısının hem toplum, hem de siyasal aktörler nezdinde hukuki meşruluğu ortadan kaybolmaya mahkumdur.

---

14 Federalist Papers'ın 78. yazısı (http://www.foundingfathers.info/federalistpapers/fed78.htm).

15 Örneğin, Türk Anayasa Mahkemesi'nin E. 2009/85, K. 2011/49 sayılı, 4721 sayılı Medeni Kanunun evli kadınların soyadını düzenleyen 187. maddesine ilişkin olarak verdiği red kararında yer alan, "İtiraz konusu kuralın Anayasa'nın 90. maddesiyle ilgisi görülmemiştir" cümlesi, bir rasyonellik örneği olmaktan uzaktır. Çünkü Türkiye'nin taraf olduğu Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 8. ve 14. maddeleri ve Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi'nin (CEDAW) 1 (g) maddesi, doğrudan doğruya 90. maddenin 5. fıkrasının son cümlesinin uygulanmasına ilişkindir ve Medeni Kanunun ilgili hükmü karşısında esas alınması gereken, iç hukuk normlarıdır.

KAYNAKÇA

Abernathy, Charles F. (2003) "The Lost European Aspirations of US Constitutional Law", *24. Februar 1803. Die Erfindung der Verfassungsgerichtsbarkeit und ihre Folgen* içinde, Trier: WVT Wissenschaftlicher Verlag, s. 37-50.

Ağaoğulları, Mehmet Ali (2006) *Ulus-Devlet ya da Halkın Egemenliği*, Ankara: İmge Kitabevi.

Böckenförde, Ernst-Wolfgang (1986) *Die verfassunggebende Gewalt des Volkes – Ein Grenzbegriff des Verfassungsrechts*, Frankfurt a.M.: Metzner.

Böckenförde, Ernst-Wolfgang (1999) "Verfassungsgerichtsbarkeit: Strukturfragen, Organisation, Legitimation", *Neue Juristische Wochenschrift (NJW)*, s. 9-17.

Brugger, Winfried (2003) "Kampf um die Verfassungsgerichtsbarkeit: 200 Jahre Marbury v. Madison", Werner Kremp (Hrsg.), *24. Februar 1803. Die Erfindung der Verfassungsgerichtsbarkeit und ihre Folgen* içinde, Trier: WVT Wissenschaftlicher Verlag, s. 9-21.

Bubner, Rüdiger (2002) *Polis und Staat. Grundlinien der Politischen Philosophie*, Frankfurt a.M.: Suhrkamp.

Duran, Lütfi (1984) "Türkiye'de Anayasa Yargısının İşlevi ve Konumu", *Anayasa Yargısı, Cilt: 1*, Ankara: Anayasa Mahkemesi Yayınları, s. 3-27.

Gözler, Kemal (2011) *Anayasa Hukukunun Genel Teorisi, Cilt: II*, Bursa: Ekin Yayınları.

Göztepe, Ece (2010) "Çoğunlukçu Demokrasi Anlayışına Karşı Çoğulcu Demokrasi Modelleri: Normatif Düzenleme Olanakları ve Bunun Sınırlılığı Üzerine Bazı Düşünceler", *Çoğulcu Demokrasi - Çoğunlukçu Demokrasi İkilemi ve İnsan Hakları*, (Editör: Ece Göztepe), Ankara: TBB Yayınları, s. 130-173.

Hoffmann-Riem, Wolfgang (2003) "Das Ringen um die verfassungsgerichtliche Normenkontrolle in den USA und Europa: Zweihundert Jahre Marbury v. Madison", *24. Februar 1803. Die Erfindung der Verfassungsgerichtsbarkeit und ihre Folgen* içinde, Trier: WVT Wissenschaftlicher Verlag, s. 23-35.

Kägi, Werner (1978) "Rechtsstaat und Demokratie. Antinomie und Synthese", *Der bürgerliche Rechtsstaat*, Mehdi Tohidipur (Hrsg.), Franskurt a.M.: Suhrkamp, s. 127-158.

Kluxen, Kurt (1983) *Geschichte und Problematik des Parlamentarismus*, Frankfurt a.M.: Suhrkamp.

Menke, Christoph/Pollmann, Arnd (2007) *Philosophie der Menschenrechte*, Hamburg: Junius Verlag.

Montesquieu (1992) *Vom Geist der Gesetze* (Band I und II) (übersetzt und herausgegeben von Ernst Forsthoff), Tübingen: J.C.B. Mohr.

Özbudun, Ergun (2005) "Yargının Demokratik Sistemlerde Konumu: Demokratik Bir Güç mü, Bürokratik Bir Hegemonya mı?", *Demokrasi ve Yargı*, (Editör: Ozan Ergül), Ankara: Türkiye Barolar Birliği Yayınları, s. 336-351.

Özbudun, Ergun (2011) *Otoriter Rejimler, Seçimsel Demokrasiler ve Türkiye*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Redslob, Robert (1912) *Die Staatstheorien der Französischen Nationalversammlung von 1789*, Leipzig: Verlag von Veit&Comp.

Schmitt, Carl (1993) *Verfassungslehre*, 8. Auflage, Berlin: Duncker&Humblot.

Schönberger, Christoph (2011) "Der Vorrang der Verfassung", *Öffentliches Recht im offenen Staat. Festschrift für Rainer Wahl zum 70. Geburtstag*, Ivo Appel/Georg Hermes u.a. (Hrsg.), Berlin: Duncker&Humblot, s. 385-403.

Sieyés, Emmanuel-Joseph (2005) *Üçüncü Sınıf Nedir?*, çev. İsmet Birkan, Ankara: İmge Kitabevi.

Turhan, Mehmet (2006) "Anayasa Yargısının Demokratik Hukuk Devletindeki İşlevi ve Meşruluğu", *Anayasa Yargısı İncelemeleri-1*, (Editörler: Mehmet Turhan/Hikmet Tülen), Ankara: AYM Yayınları, s. 41-69.

Yolcu, Serkan (2011) *İngiltere'de Kuvvetler Ayrılığı ve Yargı Bağımsızlığı Alanındaki Gelişmeler*, Ankara: Seçkin Yayınları.

Yandaş tahkimat ve anayasacılık: İrlandalı bir bakış

Bill Kissane *

Özet: İrlanda ve Türkiye, anayasal tarihlerinin benzerlikleri açısından bazı ortak yönlere sahiptir. Bu bağlamda, söz konusu benzerlikler Türkiye'nin içinde bulunduğu toplumsal anayasa tartışmaları için önemli bir katkı sağlama potansiyelini barındırmaktadır. Genel olarak, oydaşmayı ön plana çıkaran tasarımlardan çok çoğunlukçu anayasal sistemleri benimsemiş bu iki ülkenin anayasal gelişimleri, zaman içinde "kaybedenlerin" yeni bir anayasa yazma iddiasıyla işaretlenmiştir. Bu sebeple, her ne kadar farklı kavramsal tartışmalar üzerinden ve farklı etmenler odağında yürütülse de, anayasal tartışmalar genel olarak anayasa değiştirme iradesinde bulunan çevrelerin devlete el koyma güdüsüyle hareket ettikleri suçlaması etrafında gelişmiştir. Ayrıca, her iki ülkede de ciddi azınlık sorunlarının bulunması, çoğunlukçuluğa özel bir anlam atfedilmesine sebep olmuş, güçler ayrılığı ilkesini sağlamak için pek çok zaman yazılı olmayan kurallardan faydalanma yoluna başvurulmuştur.

Anahtar sözcükler: Anayasa tartışmaları, çoğunlukçu anayasal sistemler, yandaş tahkimat

Türkiye'deki anayasa tartışmalarında aşina olduğumuz iki soru öne çıktı: baskın bir parti, meşru bir anayasayı nasıl yapabilir ve eğer bu parti baskın olmaya devam ederse, bu anayasa saygınlığını koruyabilir mi? Baskın bir partinin devletin kurumlarını tedricen ele geçiren bir rehber ideolojiyle ilerlediği bir ortamda, yandaş tahkimat kurma süreci bağlamında bu sorular acil bir şekilde önümüzde duruyor. Pek çok kişi, konsensüse dayalı bir anayasa yazım sürecinin iktidardaki AKP'nin daha ileri düzeydeki tahkimatını engelleyeceğini ve uzun vadede AKP'nin hâkimiyetini sınırlayabilecek bir güçler ayrılığı yaratacağını düşünüyor. Böyle bir şey, aynı zamanda bütün partiler tarafından desteklenecek bir belgenin ortaya çıkmasına ve böylece genel uzlaşmayı artırmaya da yarayabilir. Dolayısıyla bu yaklaşım, anayasayı yapma biçimi ve onun başarılı olma şan-

(*) London School of Economics, Siyaset Bilimi.

sı arasında güçlü bir ilişki olduğunu varsayıyor. Yine de bu ilişki kendiliğinden bir ilişki değil. Ben burada, Türkiye için alternatif bir model sunmak için değil, yandaş tahkimat süreçlerinin dışında gelişen demokratik bir anayasayı tartışmak için çelişkili bir örnek sunacağım. İrlanda gibi, genelin dışında kalan örnekler, bir anayasa yapılırken önemli olanın ne olduğunu anlamaya çalıştığımız bir dönemde analitik yaklaşımımızı keskinleştirebilir.

Yandaş tahkimat sorunu

Herhangi kutuplaşmış bir ülkede, anayasanın hazırlanış biçimiyle onun başarı şansı arasında içkin bir ilişki biçimi olduğunu varsaymak, doğal bir içgüdüdür. Başbakan Erdoğan'ın kendisi de geniş uzlaşmadan, toplumsal oydaşmadan ve ileri demokrasiden bahsediyor. Ayrıca bir grup anayasa uzmanı da, süreci doğal oydaşmanın yetersiz kaldığı bir ortamda, partiler için oydaşma yaratabilecek bir fırsat olarak görüyor. Böylece Türkiye'nin anayasal hükümet deneyimi, istikrarsızlık ve kutuplaşmayla işaretleniyor. Türkiye'de devlet, geçmişte düzeni sağlamak için kendini müdahale etmek zorunda hissetti ve oyuna yeni kurallar koydu. Seçilmiş siyasetçilerin uzlaşmışçasına bu şekilde hareket etmeleri, böyle bir korumanın artık gerekli olmadığını gösteriyor olabilir. Bugüne kadarki kalıp, anayasa yapımında devlet elitlerinin orantısız bir rol oynaması şeklindeydi ki bu da 1924, 1961 ve 1982 anayasalarının geniş anlamda temsil yeteneği olan bir Kurucu Meclis dayanağından mahrum olmaları sonucunu doğurdu (Özbudun ve Gençkaya). Daha özelde, dinin rolüne dair uzlaşma konusunda genel bir başarısızlık meydana geldi ve bu defa da, oydaşma kendiliğinden belirmediği için, seçkinlerin biraraya gelmesi süreç için gerekli bir ilk adım olabilir (McLaren ve Cop, 2011). Ancak bu konu, hâlâ daha kurumlar arası ilişkileri kutuplaştırıyor. Hem mahkemeler hem de hükümetin kontrolündeki meclis, anayasa değişikliğini belirleme hakkı için mücadele ediyor. Arato, ikisinin de bunu kendi başlarına yapmaya yetecek kadar meşruiyete sahip olmadığına inanıyor ve anayasa yapımı sürecininin buzlarını eritmek için bütün partilerin katılımıyla ve özel bir seçimle oluşturulmuş bir anayasal kurul oluşturulmasını öneriyor (Arato, 2010: 483-85).

Türkiye'nin anayasal hayatı, iki demokrasi kavramı tarafından şekillendirilmiştir. Kavramlardan biri (Rousseaucu), egemenliği, seçilmiş çoğunlukla kullanılan *milli iradede* görmektedir. Diğeriyse, yöneten çoğunluklara duyulan güvensizliği içinde barındırırken, onların bir bekçilik sistemi yoluyla sınırlandırılmasını amaçlamaktadır. Sorun, ikisinin de demokratik hükümete karşı çoğulcu ya da oydaşmacı bir yaklaşım içermemesi (Coşkun, 2012: 20) ve birlikte var olmalarının hiçbir zaman istikrarlı bir güçler ayrılığı meydana getirmemiş olmasıdır. Yeni bir güçler ayrılığı sistemi ihtiyacıyla birlikte, güçlü çoğunluk hükümeti geleneklerinin nasıl bağdaştırılacağı sorusunu gündeme getirmesi sebebiyle

bekçilik, artık kabul edilebilir olmaktan çıkmıştır. İkinci soru, bir partinin baskın olduğu yerde sistemin nasıl çalışabileceğine dairdir. Genelde Türkiye'de, tek parti iktidarı dönemlerinde anayasal devlet, sıkıntılar yaşamıştır. Meclis, farklı ideolojilerden pek çok partiyle oluşup da iktidar dağıldığında, güçler ayrılığı yasama sürecine içkindir. "Anayasa dışı" güçler ayrılığının olmadığı durumlarda, yazılı kurallar, çoğunlukçu demokrasinin anayasal devletin önüne geçmesinin sorumluluğunu taşımaktadır (Dahl, 1956: 36).

Türkiye'de belirmeye başlayan anayasal süreç, yeni bir başlangıç olarak değil de bir yolun devamı şeklinde görülebilir (Coşkun, 2012). Değişime gebe olan dönemler üzerine odaklanmak ve geçmişteki anayasa yapımlarını kaçırılmış fırsatlar şeklinde görmek yerine, neyin sürekli olduğuna bakmak da önemlidir. Cumhurbaşkanını halkın seçmesi, yargı üzerinde daha büyük bir siyasal parti denetimi ve olası bir başkanlık sistemine geçiş, 1924 anayasının saf çoğunlukçuluğuyla daha uyumludur (*a.g.e.*: 3). Demokratikleşme yazınında, kurumlara genelde iki ana rol biçilir: "stratejik etkileşimin olumsal etkileri ve demokratik konsolidasyonun öngörülebilir temelleri" (*a.g.e.*). Batı Avrupa modeli, samimi bir demokratikleşme için kurumların rolü üzerine yoğun tartışmalar yürütülmesini gerektirmişken, Türkiye'deki 2011 seçimleri sırasında, kurumsal konularda kamusal tartışma oldukça zayıftı (Mert, 2011). Bu noktada, aslında her iki akım da sınırlı değişim öneriyor: anayasa değiştiren ülkelerde bile görülen çoğunlukçu kurumların genel direnci (Lijphart, 1999: 305) ve Türk seçkinlerinin gücü ellerinde yoğunlaştıran kurumların liberalleşmesi için itici bir neden görmedikleri gerçeği, merkezî ya da üniter devlet yapısı, meclisin yürütmedeki baskın konumu, liderlerin baskın konumda bulunduğu siyasi partiler ya da nisbi olmayan seçim sistemi.

Türk anayasacılığının "öngörülebilir" boyutu, yeni bir başlangıç için umutları çok da yeşertmiyor. Yeni bir Türk anayasası için fırsat yaratan, daha çok devlet kurumlarının kontrolünü aşamalı olarak ele geçirmeyi amaçlayan bir ideoloji güdümündeki bir partiyle ortaya çıkan "yandaş tahkimat" süreci oldu. Bunu takiben oluşturulacak anayasa, tarafların oydaşmasıyla üretildiği için değil, anayasal ivme yeni şartın bir *oldu bitti* şeklinde gelişeceği yolunda açık mesajlar ilettiği için hayatta kalabilir. Öte yandan, eğer referandum yeni anayasa için yüksek düzeyde bir meşruiyet yaratabilirse, bu aynı zamanda yeni kurallar seti etrafında işbirliğini de güçlendirebilir. Türkiye'deki muhalefet de, yeni anayasal düzende, (a) daha güçlü aktörler anayasanın kurallarını tanıdığı ve (b) etrafında karşılıklı beklentilerin inşa edilebileceği alternatif bir kurallar setini tartışmaya yeterli kaynak olmadığı için basitçe bu yeni anayasal oluşumu kabul edebilir (Carey, 2009: 160, 176).

Oldu bitti olarak sunulan bir anayasa, ilk anda çok sınırlı bir meşruiyete sahip olacaktır. Yine de eğer AKP'nin kendisi iktidarını uygularken anayasanın prensiplerine riayet ederse, anayasa kabul görebilir ve böylece muhalefetin farklı bir

anayasal düzen talebinin bir nedeni de ortadan kalkar. Anayasanın hükümetin iktidarının sınırlarının aşılmasını nasıl tanımladığına dair açık bir işaret olmalı ki bu da güçlü bir güçler ayrılığı sistemi gerektirir (Elkins, Ginsburg ve Melton, 2009: 93-109). Bu bağlamda sorun, yandaş bir tahkimat sürecinden bir güçler ayrılığı sisteminin nasıl filizlenebileceği şeklinde beliriyor. Oydaşmacı model, dikkatlice yönetilen ve baskın bir aktörün olmadığı stratejik bir etkileşim durumunda, böyle bir sistemin yükselebileceğini göz önünde bulunduruyor. Hegemonik modelse, baskın bir partinin neden kendi gücünü bu şekilde sınırlandıracağı ya da neden bu sınırların saygı görmeye devam etmeleri gerektiği konusunda kesin bir açıklama yapamıyor. Burada, karşılaştırmalı analiz, oydaşma/hegemonya ayrımında gözden kaçan etkenleri gösterebilir. Genelde saf anayasa yapımı modelleriyle düşünme eğilimi içinde olduğumuza göre, karma bir örnek incelemek de faydalı olabilir. 1937 İrlanda anayasası, *Bunreacht na hÉireann*, bir *oldu bitti* olarak sunulmuş, güçlü çoğunlukçuluğu güçler ayrılığıyla birleştirmiş ve onu yaratan partinin baskın konumunu uzun süre korumuştur.

Bu, geçerli bir karşılaştırmadır çünkü hem İrlanda hem de Türkiye, güçlü çoğunlukçu geleneklere sahiptir. Her ikisinin de tek meclisli parlamentoları 1923'e kadarki bağımsızlık mücadeleleri süresince ulusal egemenliğin sembolleri olarak görülmüş, iktidar yürütmede yoğunlaşma eğiliminde olmuş ve güçlü hükümet ihtiyaçları üzerine temellenen seçim çağrıları sıklıkla başarıya ulaşmıştır. İktidarın geleneksel yoğunlaşması göz önünde bulundurulduğunda, güçler ayrılığının her zaman işlememesi bir süpriz değildir. Gerçekten de, güçlü hükümete atfedilen değerle güçler ayrılığı arasındaki çelişen takaslar, her iki ülkenin de anayasal tarihlerinde iz bırakmıştır. Türkiye'de, Demokrat Parti dönemi, bu soruna yönelik, 1961'de başarısızlığa uğrayan liberal bir denemeye sahne oldu. İrlanda'da da, 1922'de (bağımsızlıktan kısa bir süre sonra) oluşturulan deneysel sistem çöktü. Yine de on beş yıl sonra bulunan *Bunreacht na hÉireann* formülü, geçerliliğini 75 yıl korudu.

"Yetki gaspı" korkularına rağmen, İrlanda'da bir partinin baskınlığı 1937 Anayasasıyla sınırlandırıldı. "Ulusal irade" olarak çoğunlukçu bir demokrasi anlayışı, anayasayı yapan milliyetçi parti Fianna Fáil tarafından anayasaya geçti. Devleti, zamanın İrlanda nüfusunun çoğunluğu tarafından benimsenmiş ulusalcı ve Katolik değerlerle tanımlayan, *Bunreacht h hÉireann*, bu parti hegemonyasını hem dile hem de sürekli hale getirdi (Kissane, 2011). Fianna Fáil'in 1932'de iktidara gelişinden beş yıl sonra kabul edilen bu prensip, aynı AKP'nin durumunda da olduğu gibi, parlamento seçimlerinde ardı ardına üç zaferin devamında gelmişti. Oylarını 1932 ve 1933'te de artıran Fianna Fáil'in şansı, 1937'de de yolundaydı. Yapılan plebisitte, anayasa muhalefet partilerinin muhalafetiyle karşılaştı; dolayısıyla anayasa, bir *oldu bitti*ydi. Türkiye'deki gibi, demokrasinin doğası üzerine ilkeli tartışmalar yerine yoğun bir kutuplaşma içinde kimin kime ne yaptığına dair karşılıklı suçlamalarla hatırlanan anayasa hakkındaki tar-

tışmalar, devletin şekilleniş sürecinin ihtilaf yaratan eski hatıralarını yansıtıyordu. Mevcut güçler ayrılığı sistemi, 1922-23 iç savaşını takip eden rekabetçi parti siyasetlerine karşı koyamadı. Yine aynı Türkiye'deki gibi, devletin şekilleniş sürecinde kaybedenler, kurucu anayasayı değiştirebilecek kadar güçlü olduklarından, bu anayasayla ortaya çıkabileceklere dair korkular doğaldı.

Yandaş tahkimat ve İrlanda anayasası

İrlanda bağlamı da, derin kutuplaşma örneklerinden birini teşkil ediyordu. Fianna Fáil, 1926'da İrlanda iç savaşında kaybeden tarafta yer alanlar tarafından savaştan üç yıl sonra kurulmuştu. Rakipleri Fine Gael ise, 1933 yılında savaşı kazanan seçkinler tarafından kurulmuştu. Devlet kurumlarındaki ayrıcalıklı konumlarını sürdürseler de, devlet üzerindeki baskın konumları zamanla erozyona uğradı. Gerçekten de 1937 Anayasası, bu grubun anayasasının (1922) yerini aldı ve 1921 İngiliz-İrlanda Antlaşmasını geçersiz saydı ki bu da iç savaşa yol açacak şekilde bağımsızlık hareketinin ikiye bölünmesine yol açtı. Anayasal tartışma, 1930'larda bugünün Türkiyesi'nde de görebildiğimiz bir sebeple yeniden ivme kazandı. Bu durum, ya statü değişimi ya da biraz düzenlenme ihtiyacı içindeki 1922 Anayasasında yapılan değişikliklerle (27) ortaya çıktı. Söz konusu anayasa değişiklikleri üzerindeyse en büyük iki parti uzlaşamadı. Oydaşmacı bir taslak süreciyse, iç savaş arka planı sebebiyle bir seçenek olarak görülmedi. 1922 Anayasası, iç savaşın kaybedenlerinin dışlandığı bir kurucu mecliste yapılmıştı. Kazananlar kendilerini devleti oluşturan taraf olarak gördüler ancak bu noktada, seçim demokrasisi aşamalı olarak onların siyasal hâkimiyetini kırdı. Devletin Birleşik Krallık'la ilişkileri ya da 1922'de adanın paylaşımı gibi konular üzerinde herhangi bir oydaşma zemini de söz konusu değildi. Zaten tam da bu konular üzerine bir iç savaş yaşanmıştı. İç savaş, *Yeşile Karşı Yeşil* şeklinde vuku bulmuştu ancak bu konuda ortaya koyduğu ayrımcılık hiç de az değildi (Hopkinson, 1988). Sonuçta Fianna Fáil, kendini *Cumhuriyetçi Parti* olarak adlandırırken, Fine Gael *Birleşik İrlanda Partisi* adını aldı.

İrlanda'daki bu derin duygusal çatlağın en tepesinde, Türkiye'yle paralellikler taşıyan dondurulmuş bir anayasal süreç yatıyor. Fianna Fáil, mevcut anasayayı, İrlanda'nın bağımsızlığını sınırlayan 1921 İngiliz-İrlanda Antlaşmasına bağlıyordu. De Valéra'nın muhalifleri tarafından gerçekleştirilen "bir yürütme darbesi" diyerek suçladığı kurucu meclis (Kissane, 2005: 196-197), iç savaş sırasında toplanmıştı. Fine Gael içinse, 1922 kurucu meclisinin kararları kutsallığını koruyordu ve Antlaşma ancak Britanya'yla yapılacak bir antlaşma yoluyla gözden geçirilebilirdi. Bu görüş, İrlanda mahkemeleri tarafından da paylaşılıyordu. Türkiye'deki gibi, anayasal düzen, kurucu güçlerin parlamento çoğunluğunu reddetti ki zaten devam eden süreçte kendi iradesini dayatmak için referandumu kullandı. Türk Anayasa Mahkemesinin başörtüsü olayında verdiği ünlü ka-

rarda olduğu gibi, devletin kurucu ilkelerinin yeniden gözden geçirilmesi, normal siyasetin sınırları içinde gelişmiyordu. Türkiye'de olduğu gibi, böylesi gözden geçirmeler yapacak ya da yeni bir anayasa yazacak gücü ima eden bu tip hukuki görüşler, sadece olağandışı anayasal süreçlerle mümkün olduğu için Fianna Fáil de referandumun devlet için yeni bir başlangıcı temsil ettiği bir "anayasal devrime" girişti. Bu devrimin aldığı biçim anayasalken, hareketin itici kuvveti tipik bir yandaş tahkimattı.

İki ülke arasında başka paralellikler de mevcut. 1937 Anayasasının mimarı Eamon de Valéra, tartışmalı bir kişilikti ve özellikle iç savaş konusunda suçlanıyordu. Başbakan Erdoğan gibi, o da hapiste kalmıştı (1923'ten 14 yıl önce). De Valéra, rakipleri tarafından Antlaşmayı sadece kendi antlaşması olmadığı için reddeden otokrot bir adam olarak görülüyordu (Kissane, 2007). İrlanda'da, oluşturulacak yeni Başkanlık kurumunun "ülkedeki en büyük siyasi fanatik için bir taht" olacağı yönünde korkular mevcuttu (Kissane, 2011: 94). 1937 anayasa taslağı, "bu anayasayla bağlı, ek yetki ve görevlerin Başkan tarafından yasayla konulabileceğini" söylüyordu. 1930'ların Avrupası'na güçlü adamlar hükmediyordu ve hükümetlerin Başkanlık biçimleri, peş peşe pek çok hükümette liberal demokrasinin melez alternatifleri olarak seçilmişti. Muhalefet lideri olan Fine Gael'li William Cosgrave, anayasanın karşı çıkılabilir yanlarının –Başkanın yetkileri, kadının konumunun zayıflaması, basının kontrol altına alınması– parlamenter demokrasinin sonunu işaret ettiğini düşünüyordu (*Dáil Debates*, vol 69, 21 June 1937).

Din faktörü, iç savaşın ayrımına yedirilmişti. Her iki taraf da geniş ölçüde Katolikti ancak 1922 Anayasası, kilisenin parlamenter siyasetten dışlanması konusunda son derece kararlı bir komite tarafından yazılmış ve Protestan azınlığa yeni devlette bir rol vermeye kararlı bir hükümet tarafından desteklenmişti. 1922 Anayasası, oldukça sekülerdi ve de halk oylaması, oransal temsil, güçlü yetkilere sahip bir Senato ve dinsel özgürlük konularında bu arzusunu ortaya da koydu. Adanın paylaşımı, geçici görünüyordu ve birleşik İrlanda potansiyel olarak büyük bir Protestan azınlık (%30) barındıracaktı. Bu bağlamda, Katolik kilisesi, 26 eyaletli devlette elde ettiği devasa iktidarı sürdüremeyebilirdi. 1922 ve 1937 arasında, yine de vurgu toplumsal bütünleşme üzerineydi; iç savaşın her iki tarafı da Kilisenin desteğini çekmeye çalıştı ve Katolik ahlâkını, çoğunluğun dini olduğu gerekçesiyle, yasalaştırıldı. Bu süreç, şimdi artık anayasaya kadar gidebilirdi.

1937'yle birlikte, iktidar tehlikeli bir biçimde bazı odaklarda birikiyordu ve de Valéra'ya "bir diktatörlük kurmak için klasik bir fırsat" sunuyordu (Farrell, 1988: 31). İrlanda parlamentosu, 1937'nin başlarında tek meclisli bir yapıdaydı. Ertesi yıl, Senato kaldırıldı ve Anglo-İrlandalı azınlığın elinden esas gücü alındı. Böylesi bir meclis, artık "Dev'in" tutkularını frenleyecek şekilde çalışamazdı. Dahası, Genel Valilik kurumu da –Antlaşmanın kapsamında İrlanda yasamasını kilitleme gücüne sahipti– kaldırılmıştı. Bu, baskın bir partinin kendi irade-

sini yasalaştırmasının önüne nasıl geçileceği konusunu muğlakta bıraktı (aynı bugünkü Türkiye'deki gibi). De Valéra, 11 Mayıs 1937'de Dáil'e (geriye kalan avam kamarası) anayasayı sundu. *Dáil*, Başkanın kaç defa seçilebileceği, Senato'nun seçimleri için düzenlenecek paneller, devlet siyasetinin rahatça eleştirilmesi özgürlüğü ve kadınların hakları konusunda, pek çok defa önemli değişiklikler yaptı. Yine de, de Valéra *Dáil*'e bir danışma kurulu muamelesi yaptı ve halkın egemenliğin kaynağı olduğunu vurguladı. Genel seçimle aynı gün, bir plebisit düzenlendi ve halk, bütün demokratik güvencelerin kaldırıldığı bir anayasayla yeni bir metin (Dail'in gözden geçirme ve değişiklikleriyle birlikte) arasında "Hobbesçu bir tercihle" karşı karşıya kaldı (*Irish Independent*, 8 May 1937). Türkiye'de de seçmenlerin, benzer bir tercihle yüz yüze bırakılma ihtimali var.

Muhalefet, anayasa hazırlama sürecinden dışlanmıştı. De Valéra, açık hükümete inanmıyordu ve 16 Mart 1937'de tamamlanan ilk taslak, gizli bir şekilde kabine üyeleri ve üç hâkimin de içinde bulunduğu bir grup deneyimli kişiye sunuldu. Bakanlardan, dairelerden ve diğer kişilerden aldığı yorumların üzerine, de Valéra bu yorumların ışığında taslağın incelenmesi ve yeniden gözden geçirilmesi için bir komite oluşturdu. Komite, dört deneyimli memurdan oluşuyordu ki bunlardan biri Dış İşleri Departmanının hukuk müsteşarı olan ve büyük bir etkiye sahip John Hearne'ydi. Bu taslağın ilk gözden geçirmesi, 1 Nisan 1937'de tamamlandı. Bu taslak, böylece yorumları alınmak üzere farklı departmanlara ve bazı kişilere gönderildi (Keogh ve McCarthy: 38-60). 10 Nisan'da, ikinci gözden geçirilmiş taslak bakanlara sunuldu ve 23 Nisan'da, düzeltilmiş bir nüsha basına verildi. 1 Mayıs'ta, belge *Dáil Éireann* üyelerine ulaştı. Onların onayını alarak, bir komite aşamasıyla başarıyla sonuçlanacak bir plebisit beklenmeye başlandı. Sonuç yakındı. Anayasa, küçük bir çoğunlukla (seçim havuzunun %56,5'i ile) geçmiş ve seçmenlerin sadece %38'i lehte oy kullanmıştı. Anayasal süreç, çok az heyecan uyandırabilmişti.

AKP gibi, Fianna Fáil de, rejimin kendini sınırladığını hissettiği kısımlarını reformdan geçirmek için seçim gücüne ihtiyaç duyuyordu. Yeni bir anayasa, tek parti hâkimiyetinin getirdiği kutuplaşmış siyasi ortamın ömrünü uzatabilirdi. Ancak, Fianna Fáil anayasal ivmeyi ele geçirmeseydi, İkinci Dünya Savaşı'na gelindiğinde devletin otoriter eğilimleri birikmiş olacaktı. Bu açıdan İrlanda'yı Türkiye için uygun bir örnek kılan şey, yandaş tahkimat sürecinin 1937 Anayasasıyla daha da öteye götürülmemesidir. Bu paradoksu açıklamak, baskın parti sistemleri için ne tip bir güçler ayrılığının uygun olacağı genel sorusunu da bir ölçüde aydınlatabilir. Bu sorun, Türk anayasasının oydaşmayla yazılıp yazılmadığı konusuna da uygulanabilir. Dahası, yeni Türk anayasasının oydaşmayı bozmak pahasına statükodan daha mı iyi olacağı sorusuna verilecek bir cevap, pratik bir karşılaştırmadan türetilecek somut bir kriter gerektiriyor. Böyle bir karşılaştırma, çok az oydaşmacı ya da katılımcı anayasa yazım geleneği olan bir ülke için çok daha uygun gözüküyor.

Önemli olan nokta, İrlandalı anayasa yazıcıları, teritoryal anlamda oldukça merkezî bir devlet yapısını benimsemişler ancak gücün otonom kurumlar yoluyla dağıtıldığı bir çerçeve yaratmışlardı (Mair, 2004: 44). 1937'de, Sean MacEntee adında bir bakan, İrlanda yürütmesinin "sınırsız iktidarına" mutlak bir hudut olmadığı yorumunu yapabiliyordu (Kissane, 2007: 214). İrlanda, iki savaş arası Avrupası'nda en üst düzeyde bir yürütme istikrarının tadını çıkartmıştı. Yürütmeyle meclis arasında güçlü devamlılık tercih edilmişti. De Valéra için, Dáil halk tarafından yönetmemek üzere değil, yönetmesine müsaade edilmesi gereken bir hükümet seçmesi için seçilmişti (Ward, 1995: 219). Öngörülebilir bir şekilde, anayasa Westminster tarzında bir kabine hükümeti öngörüyordu.

Yine de yürütmenin baskın konumunun çok fazla olduğu konusunda genel bir hak verme söz konusuydu ve niteliksiz çoğunluk kuralı (iç savaşın tarafları tarafından anlaşıldığı üzere), anayasa devletini erozyona uğratıyordu. Yetki gaspı söz konusu değildi. Weimar Cumhuriyeti modeli üzerinde bir yarı başkanlık sistemi, bir seçenekti. Weimar Cumhuriyeti'nin 1919 Anayasası, yedi yıllık bir görev süresi için doğrudan halk tarafından seçilmiş bir başkan ve başkan, kabine ve meclis arasında bölünmüş bir iktidar öngörüyordu. Weimar başkanı, kendine gelen yasaları imzalamak zorundaydı ancak bunları bir referandum için halka götürme yetkisine de sahipti. Acil durumlarda, 48. madde başkana meclisi askıya alma, doğrudan yönetme ve temel hakların anayasal korunmasını askıya alma yetkisini veriyordu. İrlanda başkanı da halk tarafından yedi yıllığına seçilecek, yasaları halka götürme hakkı kendisine sağlanacaktı ve bir ön taslak, "*Oireachtas* (meclis)"in başkan tarafından toplantıya çağrılabileceğini ya da lağvedilebileceğini vurguluyordu. 17. madde, bu gücün Bakanlar Kurulunun tavsiyesi üzerine kullanılabileceğini söylüyordu. Anayasanın ilk taslağı, başkanın bir iç ya da uluslararası kriz anında, gerekiyorsa, ulusal bir hükümete başkanlık etmesini de öneriyordu ve 24. madde de, bakanlar kurulu tavsiyesi ve Dáil'in onayıyla, ciddi bir istikrarsızlığın meydana geldiği durum ve bölgelerde anayasayı geçici olarak askıya alma yetkisini tanıyordu. Bu yetkiler, hızlıca kaldırıldı. Ekim 1936'da kabine tasarıyı tartıştığında, ulusal hükümetle ilgili madde silinmişti, başkanın meclisi sadece başbakanın tavsiyesi üzerine toplantıya çağırıp lağvedebilmesi kabul edilmiş ve anayasanın geçici olarak askıya alınması yetkisinin üzerine çok gidilmemiş ve kısa bir süre sonra da kaldırılmıştı (Kissane, 2011: 87-88). Sadece, sınırlı bir yarı başkanlığa izin çıkmıştı.

Anayasal sürecin, daha da ileri düzeyde bir Fianna Fáil tahkimatı hale gelmesini engelleyen şey, seçkinlerin –ya da daha çok de Valéra tarafından yazım için seçilmiş küçük memurlar komitesinin– 1922'de geliştirilen güçler ayrılığı sisteminin yeniden hayata geçirilmesi ihtiyacını kabul etmesiydi. Böylece, referandum, senato, başbakan, yüksek mahkeme ve kişisel haklar üzerine hali hazırda mevcut olan hükümler, yeniden değerlendirildi. Başkanın çoğunlukla hükümetin tavsiyesiyle işletilen yetkilerinin anayasal görevlerin vurgulanması için kul-

lanılması önemliydi. Başkanın kanunları yüksek mahkemeye veya referandum için halka göndermesi, danıştaya danışılarak yeniden incelenecekti. 1937'de yöneltilen itirazların pek çoğu, kanunları halka gönderme yetkisinin aslında *Oireachtas*'ın her iki meclisinde de geçmiş kanunlar için kullanılacağı yönündeydi. Anayasanın korunması görevi, hep beraber hareket eden *Seanad*, *Dáil* içindeki önemli bir danışma grubu ve başkana yüklenmişti (Kissane, 2011: 72). Böyle bir olasılık, Türkiye için de masada. İrlanda'nın ilk başkanı, 1937'de Fine Gael'le anlaşma sağlandıktan sonra seçilen Douglas Hyde, hiçbir partiyle ilişkisi olmayan Protestan bir akademisyendi.

Türkiye'deki tartışmanın büyük bir kısmı oydaşmacı ve oydaşmacı olmayan anayasa yazım yolları arasında bir dikotomi olduğunu varsayıyor. AKP, anayasayı kendi başına mecliste geçirecek kadar milletvekiline sahip değil ve meclis komisyonunda şimdiden diğer partilerle konuşmaya başladı. Yine de iktidar, büyük ölçüde onun üzerinde toplanmış halde. Sonunda, yazım süreci hiçbir modele tam olarak tekabül etmeyebilir: muhalefet, hâlâ daha "Erdoğan'ın anayasası" olarak görülen belgenin içeriğini etkileyebilir. Bazı partiler, yazımda rol alabilir ve referandumda karşıt bir tutum alabilir. İrlanda anayasa yazım sürecinde gizli bir oydaşma öğesi olduğu için (sadece referandum sonrasında belgenin açıkça kabul görmesi sözkonusuydu) İrlanda da karmaşık bir örnekti. 1934'te de Valéra, 1922'den hangi hükümlerin demokratik hakların korunması için gerekli olduğuna karar vermek ve bunların nasıl olağan yasama ikinci plana atılmadan sürece dahil edebileceği konusunda tavsiyeler hazırlamak üzere bir kamu hizmeti komitesi atadı (Hogan, 1997). Komite, 28 Mayıs'la 3 Temmuz 1934 arasında on toplantı düzenledi. Bağışıklığı önerilen maddeler, kişisel haklar, ulusal meclis, devlet gelirleri, sayıştayın rolü ve mahkemeler üzerine maddelerdi. Bunlar 1937 Anayasasıyla birleştirildi ki bunlar içinde üç kıdemli Fine Gael liderinin komiteye önerdikleri de vardı. De Valéra, komiteyi toplayarak onlara iç savaşın tarafları arasında bir anlaşmaya ulaşabilecek bir yaklaşımla, demokrasi için hayati olarak gördükleri hükümlerin hangileri olduğunu sordu. Kişisel haklar, dinsel özgürlük ve bağımsız yargı, böylece 1937'de korundu.

Bütün demokratik hükümetler, iktidarlarının ilk sınırı olarak halka dayanırlar ancak deneyimlerimiz, "ek önlemlerin" de gerekli olduğunu gösteriyor. Bu önlemlere, biz anayasacılık adını veriyoruz (Wormuth, 1949: 3). İrlanda'da bu önlemler, oydaşmasız anayasa yapma tarzına rağmen güçlendirildi. İrlanda sivil toplumunun ne düşündüğü sorulmamış ve kamuoyunda tartışmalar son derece sınırlı kalmıştı. Yazım süreci, yukarıdan aşağıyaydı.

Daha çok işlevselci bir perspektifle karşı karşıyayız. Federalizmin başarıyla çalışması için, Lijphart bazı işlevlerin çalışmasının gerektiğini ve yapıların yaratılmasının ya da bu işlevlerin yerini alacak şekilde uyarlanmasının gerekliliğini öne sürmüştür. Benzer şekilde, İrlanda'daki tek taraflı politik hâkimiyeti sınırlamak için, yeni yapılara ihtiyaç vardı ve 1937 Anayasası onları ya sıfır-

dan yarattı ya da 1922 Anayasasındakileri uyarladı. Yeni anayasa, farklı kurumlar ve veto koyucular arasında dağıtarak iktidarın belli merkezlerde birikmesinin önünü aldı ve böylece kendini liberal demokrasilerin "bölünmüş iktidar boyutuyla" ilişkilendirdi. Bugün Türkiye'de de böylesi bölünmüş iktidar kurumlarına ihtiyaç var.

1937 Anayasasının hâlâ daha kabul görmeye devam etmesinin sebebi, Fianna Fáil'in hâkimiyetinin iki çok açık yoldan sınırlandırılmasıydı. Anayasada, PR/STV (nisbi temsil/aktarılabilir tek oy) seçim sistemi yer alıyordu. Her ne kadar PR sistemi genel olarak Avrupa'da gözden düşse de, 1937 Anayasası 1922 Anayasasına (sadece nisbi temsil sistemi yer alıyordu) göre daha ileri giderek PR/STV sistemini benimsedi. 1970'lerden bu yana, sık aralıklarla (şimdilerde sabit bir şekilde) kurulan koalisyonlar (diğer değişiklikler arasında), daha büyük bir iktidar dağılımı sağlarken daha az çoğunlukçu bir sistem yarattı (Bulsara ve Kissane, 2009). İrlanda örneğinde, "Duverger kanununa" göre karşıt bir örnek olarak atıf alırken, nisbi seçim sistemi, çok partili sistemin ve dolayısıyla da bir koalisyon hükümetinin ortaya çıkması için yeterli bir neden olarak değerlendirildi. Ancak, Gallagher, iki iç savaş partisinin, Duverger 1986'da da kendi görüşünü açıklamadan önceki beş seçimin her birinde oyların %80'inin üstüne çıkarken, daha sonraki beş seçimde (1987-2002), ortalamalarının sadece %68 olduğuna işaret etmiştir (Gallagher, 2005: 521). 2007 seçimlerinde sonuç %70 ve 2011'deyse sadece %53'tür.

Yine aynı şekilde, ikinci mesele de ele alındı. Muhalif partiler, eğer baskın parti, iktidarını icra ederken kendini ilkelerle sınırlandırırsa, hegemonik bir anayasayı kabul edebiliyorlar ve böylece muhaliflerin başka bir anayasal düzen istemeleri için bir neden de kalmıyor. Bu noktada anayasanın hükümetin iktidarı üzerine koyduğu sınırları aşmanın nasıl tanımlanacağına dair açık işaretler olması gerekiyor. Bu açıdan, yargısal gözden geçirme ve zorunlu anayasal referandum, İrlanda için son derece önemli oldu. Bu konuda, PR/STV konusundaki referandumlar, bize güzel bir örnek sunuyor. De Valéra, savaştan sonra iki kere çoğunlukçu Britanya sistemine dönmeyi denedi. Böylesi reformlar, partisini açıkça daha baskın bir konuma getirecekti. Ancak, bu değişikliklerin gerçekleştirilmesi için referandum yapılması gerektiği şeklindeki anayasal gerekliliği kabul etti. Daha küçük partiler bile halkı iki kere bu değişiklikleri veto etmeleri gerektiğine inandırdılar ve bu sonuç, Fianna Fáil tarafından kabul edildi (Kissane, 2009: 22-26). Sonuçta İrlanda'da savaştan beri anayasa sadece referandumla değiştirebildi.

Hayatta olduğu gibi siyasette de yeni başlangıçlara her zaman arzu duyulur. Üstelik eğer değişim ve süreklilik arasındaki denge bozulduysa, oydaşma belki de dolaylı bir sonuç olabilir. İrlanda ve Türk anayasal süreçleri, Güney Afrika ya da Batı Almanya'da olduğu gibi, *bütün* kesimler tarafından despotik bir yönetim ya da bir felaket ortaya çıkarken geçmişi inkâr etmek için hissedilen bir ih-

tiyaçtan doğmadı. Onun yerine, demokratikleşme süreci, devlet kurumları içindeki yoğun mücadeleyle yürüyor (Bayramoğlu, 2011). Öte yandan, eski rejim ve yeni meydan okuyan kesim arasında güç dengesi, bariz bir şekilde değişti ve veto koyucuların zayıflığı ciddi değişimlere imkân sağladı (Mahoney ve Thelen, 2010: 1-28). Yine de, eğer İrlanda'da veto koyucular ciddi bir rol oynama imkânından alıkonsalardı, memurların tercihi hâlâ daha devamlılıktan yanaydı ve 1922'den beri, anayasa geniş ölçüde demokratik olagelmiş ve bazı ortak alanlar korunmuştu. De Valéra, iç savaşta kendine muhalif olanların bir rol oynamasını engellemişti ancak onların anayasalarından bazı şeyleri ödünç alma konusunda kendini özgür hissetmişti. Bu, kutuplaşmanın çözülmesine yardımcı oldu. Sonuç olarak, 1937 bir belgenin basitçe bir başka belgeyle yer değiştirmesi olarak görülmedi. Daha çok 1922 Anayasasının çekirdeğinin yeniden inşasıydı yaşanan. Bu çok önemli bir değişimdi ve mevcut sistemin mantığını değiştiriyordu ancak yeni öğelerin var olan kanun ve kurumların üzerine nakledilmesiyle değişim bir anda farklı bir görünüm almıştı. Böylece dondurulmuş bir anayasal süreç yeniden canlanmış ve değişimle süreklilik arasındaki denge kırılmıştı. Muhalefet yeni sistemi kabul etti ancak bunu açıkça yapamadı ki bu süreci zaten daha da hegemonik kılardı.

Güçlü hukuki devamlılığın birleşimi, anayasa yapımının biçimiyle özü arasındaki ilişkinin çok da formel bir yaklaşımla anlaşılmaması gerektiğini gösteriyor. Bu sürekliliğin bir nedeni, 1937'de İrlanda'da yandaş tahkimatın Türkiye'deki kadar ilerlememiş olması. AKP gibi, Fianna Fáil, devletin acı çektirdiği insanlar tarafından yönetiliyordu ancak 1932'den önce, tek kaynakları seçim güçleriydi. Ellerinde yerel yönetimler yoktu (devlet ağır bir şekilde merkezileşmişti), Katolik kilisesi düşmanca davranıyordu ve kaybedenler iç savaş sonrası iktisadi tablonun uç köşelerinde yer alıyordu. Eski Ulusal Ordu çalışanları, kamu iş alımlarında kayrılıyordu. Franco öldüğünde İspanya'da olduğu gibi, devlet aygıtı tamamen 1922'de Antlaşmanın lehinde tavır alan kişilerden ya da işleri sebebiyle tarafsız kalanlardan oluşuyordu. 1932'den sonra, Fianna Fáil bürokrasiyi ya da güvenlik güçlerini önemli ölçüde reformdan geçirmeyi denemedi. Kaynaklarının eksikliği düşünüldüğünde (gazeteleri, *The Irish Press* ancak 1931'de çıktı), pasif devrimden daha fazlasını yapamazlardı. Böylece devleti değil, anayasayı değiştirdiler. AKP, daha fazla kaynak ve ayrı bir ideolojiyle, rejimin yeniden oluşturulmasını sağlayabilir. Gerçekten de, ancak böylesi bir yeniden rejim örgütlenmesi sayesinde Türkiye demokratikleşmesini önemli ölçüde ilerletebilir.

Başkanlık sisteminin ortaya çıkamaması, de Valéra'ya popülerlik ya da etki anlamında zarar vermedi. On yıllar boyunca Fianna Fáil'in lideri olarak kaldı. Parlamenter hükümet, Fianna Fáil'in arzulayabileceği şekilde, saygı gören bir siyasal hâkimiyet biçimiydi. İrlandalı milliyetçi liderler, her zaman parti lideri olmuştur ve Britanya yönetimi altında, içsel devlet geleneğinin Türkiye'de görü-

len hiçbir boyutu ortaya çıkamazdı. Bu, yandaş tahkimat sürecinin aldığı anayasal biçim tarafından sınırlanmasını da daha mümkün kılıyor. İrlanda'da kimin devlet eliti olma iddiasında bulunabileceği daha az önemlidir. Gerçekten de, siyasi seçkinler, Türkiye'deki seküler seçkinlerin olduğu anlamda, hiçbir zaman devlet seçkinleri olmamıştır. Fine Gael, kendini "devleti kuran parti" olarak düşünmektedir ve toplumda prestijli bir konum elde etmesi daha olasıdır. Ancak, 1937'den beri, –her ne kadar İrlanda'da Protestan, kadın ve sosyalist başkanlar olmuş olsa da– hiçbir zaman kendi üyelerinden birini devletin başına seçtirmeyi başaramadılar. Kendilerinin bir zamanlar "hiçbir şeyi olmayan adamlar" olduğunu hatırlayan Fianna Fáil, 2011'e kadar siyasi hâkimiyetini sürdürdü ancak iş dünyasının seçkinlerinin eline geçmiş devletin 2008'de neredeyse iflas ettiğinde görüldü ki bu, ekonomik olarak tam bir felakete yol açmıştı. Buna karşın, başkanlık artık adayların seçilmek için partilerden bağımsız olduklarını vurguladıkları saygı gören bir kuruma dönüştü.

Bu kurum, hiçbir zaman Türkiye'deki cumhurbaşkanlığının sembolik önemini kazanamadı. 1937'de gücünü kısıtlamak, bunun esas ön koşuluydu. Eğer devlet başkanı, de Valéra'nın altında yürütme yetkisiyle donatılmış olsaydı, kutuplaşma İkinci Dünya Savaşı'nda da devam ederdi. Fianna Fáil "pasif devrimin" sadece ikinci planda olduğunu ve esas önemli olanın anayasal süreç olduğunu kanıtladı. Herşey bir tarafa, İrlanda gerçek bir iç savaş yaşadı; bu siyasi sistemde belirleyici oldu ve anayasa bir cumhuriyet ilan etmedi ya da taksime bir son getirmedi. Üzerinde kavga edilecek çok fazla "bitmemiş iş" vardı. Onun yerine, başkanlık (büyük ölçüde törenseldir), devletle hükümet arasında bir ayrım tesis edilmesine imkân verdi ve böylece onun dizaynı önem taşıdı. Bu, özellikle başkanlık yönetiminin Avrupa demokrasisini zayıflatmak için kullanıldığı bir bağlamda meydana gelmişti. Benzer görüşler, PR/STV ya da referandum için de öne sürülebilir. Eğer anayasa bazı önemli bakımlardan çoğunlukçu-karşıtı olmasaydı, Fianna Fáil'in hâkimiyeti İrlanda'da siyaseti kutuplaştırmaya devam edebilirdi.

Yandaş tahkimat ve anayasacılık

1937 Anayasası, iç savaşla ilgili sorunların pek çoğunu çözmüştü ve gelecekteki Fianna Fáil hâkimiyeti, bundan böyle anayasal hükümlerle kısıtlanmıştı. Devletin kurucu süreçleri üzerinde çatışmayı sonlandırması ve çoğunlukçu pratiklerin anayasal devlete daha fazla zarar vermesini engellemesi açısından, örneğimizin Türkiye'ye uygunluğu son derece açık. Öte yandan, bir devletten çıkardığımız dersleri başka bir devlete uygulamak, itiraz götürür bir şey. Bu itirazlardan biri, toplumsal kutuplaşmanın derecesinin –ya da daha çok sekülerlik ve Kürt sorunu konusundaki ayrımların derinliği– eşi benzerinin olmaması. Fianna Fáil'in yüzleşmesi gereken meydan okuma, iç savaş ve taksimin ürü-

nü olan bir devletin toplumla özdeşleşmesini artırmaktı. Güney İrlanda toplumunun homojen yapısı, bu konuda oldukça yardımcı oldu. Son 20 yılda Türkiye'de yaşananla karşılaştırılabilir bir ideolojik sapma, 1937'de söz konusu değildi. Gerçekten de, 1937 Anayasasının her iki taraf için de kabul edilebilir bir şekilde devleti içine almasıyla birlikte, "iç savaş siyaseti" ve anayasal çatışma evcilleştirildi ve daha çok PR/STV gibi devlet içinde güç dağılımını konu edinen sorunlara odaklanıldı.

Anayasanın güneydeki nüfusun geniş bir çoğunluğunda paylaşılan milliyetçi ve dinsel değerleri vurgulamasıyla, toplum 1970'lere kadar büyük ideolojik tartışmalardan bağışık bir şekilde yol aldı. Ancak İrlanda iç savaşının yol açtığı ayrışma, Türkiye örneğindekiyle karşılaştırabilecek dinsel bir öğe içermiyor: Kutsal İrlanda –İrlanda'nın bir ahlâki topluluk olarak gösterimi– gerçekte iç savaş ayrışmasını aştı. 1937 Anayasasının "manifesto" nitelikleri, doğal olarak devam etti. Her ne kadar amaçlarını yerine getirme araçları farklılaşsa da, iç savaşın her iki tarafı da, bütün ada için tam bağımsızlık istedi. Gerçekte, Fianna Fáil, Katolik ahlâkını yasalaştırarak Fine Gael'den daha da ileriye gitti. İktidara gelişleri, *Yeşil üstüne Yeşil* şeklinde olmuştu ve içinde geliştiği ideolojik oydaşma, hem sınıf siyasetini hem de sekülarizmi dışlamıştı. Bu bağlamda siyasetin uysallaştırılması daha olası görülüyordu. Eğer bağımsızlık aşamalı bir şekilde sağlansa ve tam özgürlüğün nasıl sağlanacağı konusunda farklılıklar, yeni devletin kontrolünün (ve onun yarattığı işlerin) bir sorun haline geldiği bir dönemde ortaya çıkmasaydı, iç savaş olmayacaktı. Türkiye'deyse, AKP'nin Türk toplumunda yaratacağı değişikliklerin derecesi ve bunun jeopolitik sonuçları, çok daha büyük olur.

Dahası, anayasanın temel varsayımı –değerlerine anayasada sembolik bir değer verilen bir ulusun varlığı– bugünün Türkiyesi'nde sorunludur. Bu nedenle, pek çok kişi Kuzey İrlanda'ya Kürtler için daha uygun bir model olarak bakıyor. 1998 Belfast Barış Anlaşması, tek bir ulusal kimlik olduğunu varsaymadı ve anayasal konuların barış kurma ve kurumsal yeniden yapılanmayla birlikte tartışıldığı kapsayıcı bir müzakere sürecinden ortaya çıktı (McGarry ve O' Leary, 2004). Yine de karşılaştırmanın da kendi sınırları var. Dört parti arasında bir koalisyon, gerçekten zorunlu ve 1920 ila 1972 arasında Kuzey İrlanda'da görüldüğü gibi bir tek parti hâkimiyetinden, 1998'de dikkatlice kaçınıldı (eğer örtük bir şekilde vazgeçilmediyse). Burada Türkiye, devlet kurumları arasındaki mücadeleyle ideal bir sosyal biraraya gelmeyi içeren iki istikametli bir demokratikleşme süreci yaşaması anlamında farklılaşıyor. Bu iki istikameti birleştirmek oldukça zor. 1937 Anayasası, yandaş tahkimat sorununu dile getirdi ancak onu uzlaştırmayı denemedi. 1998 anlaşması da, tek parti hükümetine niyetlenmedi.

Yine de çoğulculuk meselesi, İrlanda sınırlarının güneyinde ortaya çıkacaktı. Tarihsel olarak, bütün İrlandalı anayasa yapıcıları, bir topluluğun (Katolik

ve milliyetçi) (potansiyel olarak) daha baskın olmasıyla toplumsal çoğulculuk gerçeği arasındaki gerilimle mücade ettiler. Daha 1937 Anayasası bile çoğulculuk meydan okumasıyla karşılaştı ve Katoliklikle ulusal kimlik arasındaki yakın bağlantı, onun hükümleri altında gözden geçirildi. Dinle ulusal kimlik arasındaki doğru ilişki meselesi bir kenarda kaldı ve 1969'la 1990 arasında Kuzey İrlanda çatışması başladığında anayasa üzerindeki oydaşma yıkıldı. Daha geniş bir Protestan azınlığın İrlanda siyaseti tarafından potansiyel bir kucaklanması, anayasanın modasının geçmesi için yeterliydi. Bu durum, pek çok açıdan İsrail devleti içinde, Filistin sorununun Yahudiliği sorunsallaştırmasına benziyordu. Türkiye'de de Kürt sorunu 1923'te kurulmuş devletin doğasını sorunsallaştırdı.

Herhangi bir ulusal kimliğin kesin bir tanımı yok ve böylesi çatışmalar, demokratikleşmenin kaçınılmaz bir boyutu. Mesele, anayasaların bu sorunları nasıl ele aldığı. Bu noktada, 1937 Anayasasından alınacak dersler olabilir; ne de olsa yeni Türk anayasasının federalizm ya da güç paylaşımı (iki standart seçenek) konusunda herhangi bir şey sunması çok da olası değil. İrlanda'da meydana gelenler, anayasadaki sembolik işaretlerin somut tavizlerle desteklenmesi ve verilen sözlerin zaman içinde yerine getirilmesi gerektiğini öne sürüyor. Lerner, kimlik sorunlarının sadece anayasalarda çözüldüğünü ve dil ve din gibi konulara karar verme sorumluluğunun sıklıkla siyasi kurumlara bırakıldığını söylüyor (Lerner, 2011). Burada 1937 Anayasası "zamanla artan" bir yaklaşım belirledi. Bir ulusal kimliği (Katolik ve milliyetçi) kayırmasına rağmen, dinsel otonomi ve özgürlük sağlamak için mevcut hukuki çerçeve ve pratikleri kullandı. Protestanlar iç savaşta açı çektiler ancak 1937'de nüfusun %6'sından daha azını teşkil ediyorlardı. 1922 Anayasasında sahip oldukları gücü kaybettiler ancak 1937'de dinsel özgürlük, eğitimsel ve dinsel otonomi ve nisbi temsil elde ettiler. Otonomi açısından, Protestanlar 1923'e göre 1937'de daha kötü bir durumda değillerdi.

Din konusu, 1969'da Kuzey İrlanda çatışmasının başlamasının ardından patlayacaktı. 1960'lardan beri, ekonomik kalkınma, Kuzey İrlanda sorunu ve genel bir sekülerleşme, anayasanın içinde işlev gördüğü bağlamı değiştirdi. Bir açıdan, 1937 Anayasası İrlanda toplumuna küçük gelmeye başladı; temel zayıflık, dibacesinde yer alan toplum tanımıydı. Diğer bir açıdan, ortaya çıkan çatışma, bu anayasal bağlamda çözülmüştü ki onun milliyetçi ve dinsel ahlâk sistemi, toplumun büyüme potansiyeliyle çakışmıyordu. Anayasalar, kendilerine otorite sağlayan şey anlamında siyasi sistemlere "dışsaldır": bağımsız bir mücadele yerleri, kurucu babalarla bağlantıları, dile getirdikleri değerler, siyasi sistemin dışındadır. Ancak anayasalar aynı zamanda devlet kurumları arasında iktidar paylaşımını gerçekleştirmeleri anlamında "içseldir" (Dearlove, 1989: 534). İrlanda anayasasına "dışsal otoriteyi" ilk olarak veren milliyetçi, babaerkil ve dinsel değerler, meydan okumalarla karşılaştığı için, anayasanın iktidarı kurumlar

arasında paylaştırma biçimi, bu çatışmaların kendilerini nasıl ortaya koyduklarını açısından son derece önemli. Bu, geçen on yıllarda, mahkemelerin, başkanlığın ve referandumun artan önemini açıklıyor. Mahkemeler, daha ilerlemeci bir anayasa icat ederek tarihsel kararlar verdi. Referandumlar, Katolikliğin ve Kuzey İrlanda'nın statüsüne dair hükümleri değiştirdi. 1990'la 2011 arasında, başkan kadındı.

Zaman içinde, anayasanın "ek" kısımlarına riayet edilmezken, –çoğunlukçu yapılarını sürdüren– "çekirdek" yasama kurumları, denetlenebilirlik, yozlaşma ve adam kayırmayı da içeren ciddi sorunlarla birlikte bir parti hükümeti krizi içinde şüpheli konuma geldiler. Anayasa, bir yüksek mahkeme ve yasamayı bu mahkemeye götürme yetkisine sahip bir başkan yarattı ve anayasanın sadece referandumla aşılabileceğini dayattı. Uzun bir süre için, hâkimler, nadiren hükümete karşı geldiler, İngiliz parlamenter egemenlik anlayışına son derece saygılılardı. 1960'tan sonra, daha iddialı bir tutum belirdi. Böylece, neredeyse yüz kadar farklı kanun hükmünde hükmün ve içtihat hukuku kurallarının ya anayasa dışı bulunduğu ya da mahkemeler tarafından farklı yollardan radikal bir biçimde değiştirildiği, 25 yıllık bir döneme girildi (Hogan, 1997: 268). 1960'larda sadece bir kere görülen başkanın kanunları yüksek mahkemeye götürmesi, 1970'lerde iki kere, 1980'lerde üç kere ve 1990'larda tam dört kere yaşandı. Devlet, aşamalı olarak saf bir temsili demokrasi olmaktan çıkmıştı. 1940'larda hiç referandum olmamıştı; 1950'lerde bir, hem 1960'larda hem de 1970'lerde iki tane referandum düzenlenirken 1980'den beri neredeyse yirmi tane referandum gerçekleştirildi. Anayasa, 1950'lerdeki "arka planda kalan bir siyasi belgeden" devlet içindeki hukuki gelişmenin merkezinde yer alan itici bir güç haline geldi (Boyle ve Greer, 1984: 20-21).

Bir araştırmacı, 1937 Anayasasının "manifestosuyla" hukuki kısmı arasında bir ayrıma gitti. İlki, bir toplum fikrini dile getiren hükümlere gönderme yapıyordu. Benzer bir gözlem, Türkiye'nin 1982 Anayasası için de yapılabilir. 1937 Anayasasını giderek değiştirme deneyimi ve onu bu şekilde güçlendirme, hukuk ve manifesto arasındaki dengenin tam anlamıyla sorgulandığını gösteriyor. Denge değiştiğine göre –ya da daha çok manifesto hukuk tarafından düzenlendiği için– kurumlar parçalı olarak harekete geçmeye ve anayasanın değer çatışmasını başka yere kanalize etmesi için kendi otonomilerinin sağlanmasına ihtiyaç duydular. Yeni Türk kurumlarının içinde stratejik etkileşimlerin sahne aldığı bağlamın değişmesinden (oydaşmacı bir modelle) meydana gelebileceğine inananlar, umutlarını anayasa yazım biçimine yüklemiş durumdalar ancak AKP projesinin arkasındaki güçlü çoğunlukçu itkiye yeterli önemi vermiyorlar. Bu noktada, eğer anayasanın hukuki ve kurumsal hükümleri değil de manifesto kısmının *anayasa* olduğu düşünülüyorsa, İrlanda paradoksal bir örnek olarak beliriyor. Hiç kuşku yok ki 1937'de dile getirilen ulusal kimlik anlayışı devlete "hukuk-ötesi" bir meşruiyet atfetti ancak anayasanın uzun vadede iş görmesinin

sebebi, anayasa yazıcıların anayasa yapımının can alıcı amaçları üzerine odaklanmasıydı: hakları güvenceye almak, hukukun üstünlüğünü pekiştirmek ve iktidar için rekabeti sınırlayabilecek bir güçler ayrılığı yaratmak.

Yandaş tahkimatla anayasacılık arasındaki gerilimin tam kalbinde, çoğunlukçu demokrasiyle anayasal devlet arasındaki kısımda, başka bir sorun daha yatıyor: anayasal "ikicilik". İrlandalıların kendi anayasal süreçlerinden çıkardıkları ve yandaş tahkimatı anayasal anlamda daha az zararlı kılan bir şey de, üst düzey ve sıradan hukuk yapımı arasındaki ayrımın korunmasıydı. Bruce Ackerman'ın "ikici" Amerikan anayasa tarihi, gelişmeci bir anayasal değişiklik üreten üç büyük "anayasal sürece" –1776 Anayasası, İç Savaş sonrası yeniden yapılanma ve 1930'larda New Deal– işaret ediyor (Ackerman, 1991: 3-33). Değişimin bazen anayasa değişikliğinin formel kurallarının dışında yapılması ve kamuoyu seferberliği gerektiği için, "ikici" yol, hukuk yapımında oldukça kullanıldı. Yüksek hukuk yapımının (halkı da dahil etme) gerekliliğinin nedeni, ABD Anayasasının federal hükümetin normal metodlarla potansiyel olarak çözülemez sorunlarla uğraşmasını engellemekti: Konfederasyonun, iç savaşın ve büyük bunalımın orijinal maddeleri. Kanunların özündeki, anayasal prosedürlerdeki ya da her ikisindeki değişiklikler de bu üç süreci takip etti.

"İkicilik", ABD Anayasasının çok katı olduğunu ve ancak halk seferberliğinin gidişatı etkileyebildiği sıradışı zamanlarda değişimin meydana gelebileceğini ortaya koyuyor. Yeni İrlanda ve Türk anayasal düzenlerinin yandaş tahkimat süreçlerinden belirdiği ve bir yüksek hukuk yapımı olmasa da böylesi bir tahkimatın, yeni bir anayasa olasılığı yaratmak için gerekli olduğu gerçeğinden daha az olmamak üzere yaklaşımın, pek çok sınırlılığı var. Gerçekten de her iki ülkede de 1922 ve 1982 anayasalarından beri göreli olarak anayasa değişikliği yapmak kolaydır, değişim süreçleri daha bir aşamalıdır ve toplumsal seferberlik parti siyasetinden daha az önemlidir. Toplumsal baskılar da daha az önemlidir. Yine de, demokratikleşme, Amerikan yeniden yapılanma döneminde olduğu gibi, devlet kurumları üzerinde yoğun bir mücadele yarattı. Bu mücadelenin olası sonuçlarından biri devletin her üç dalında da daha ileri düzeyde bir yandaş tahkimat olduğu için, burada ilgi çekici soru, İrlanda'nın neden ikici bir anayasal sistemi koruduğudur.

Gerçekten de, yandaş tahkimatın tehdit ettiği tam da hukuk yapımının iki biçiminin varlığıydı. Türkiye'deki gibi, mevcut (1922) anayasada değişiklik yapma kolaylığı –meclisin salt çoğunluğu yeterliydi– iki ucu keskin bir kılıç yarattı. Tatmin etmekten uzak ve deneysel bir anayasada (1922) değişiklikler yapmaya imkân tanıdı ancak sıradan ve yüksek hukuk yapımı arasındaki ayrımı da yerle bir etti. Anayasa değişikliği, partilerin gücünü yansıtmaya başladı ve özel bir anayasa değişikliği metodunun meşruiyetinden artık bahsedilemez olmuştu. Antlaşma öncesi hükümet, 1928'de referandumu (halkın Antlaşmanın memnun olmadığı kısımlarını değiştirmesini engellemek amacıyla) anayasadan kal-

dırdığında ve de Valéra, 1936'da senatoyu kapatırken referandumu reddettiğinde, ayrım iyice erozyona uğradı.

Ancak, bu ayrım 1937'de yeniden kuruldu. Anayasa, 1922'nin tersine, bir plebisitle geçti ve ancak (üç yıllık bir geçiş döneminin ardından) referandumla değişebilecek, ayrıca başkan (mahkemelerle birlikte) olağan yasamanın anayasaya uygunluğunu kontrol etme yetkisine sahip olacaktı. Toplumda anayasa tartışması olmamasına rağmen, 1937, olağan ve yüksek hukuk yapımı arasında ayrımın yeniden tesis edildiği ve anayasanın yüksek hukuk şeklindeki statüsünün iç savaş siyasetinin kutuplaşmış yapısını selamete erdiren bir anayasaydı. Ackerman'ın algısına göre, seçkinlerin kaçtığı yüksek hukuk ilkesinin halk tarafından gerekliliği teyit edildiğinde, 1937 Anayasası, iç savaş sonrası demokratik erozyon sürecini tersine çevirmişti. Normal zamanlarda böylesi bir erozyonu engellemek için yeni mekanizmalar oluşturulmuştu. Gerçekten de zorunlu anayasal referandumun insanları anayasal karar verme sürecine üçten daha fazla defa dahil etmesiyle, insanlar, 1937'den sonra sürece dahil olmaya devam ettiler.

Böylelikle, 1937 Anayasası, tadilatçı ("iki istikametli" hukuk yapımını yeniden sağlaması) ve koruyucu (parti seçkinlerinin böylesi anayasal süreçlerde alınan kararları kendi seçim tabanlarını kullanarak istismar etmesini engellemesi) bir işleve sahip olduğu için "yeni bir başlangıç" olarak görülmemeli. Bu birleşim, çoğunlukçu itkilerin anayasal devlete eklemlenmesini engelledi ve farklı aktörlere Fianna Fáil'in hâkimiyetindeki bir siyasal sistemde kendi amaçlarını gerçekleştirme şansı verdi. Onsuz güçler ayrılığının nasıl çalışabileceğini görmek ya da aynı anayasal çerçevede değişim gerçekleştirilmesi çok zor olacaktı. Ackerman'ın anayasal değişikliğin nasıl bazen devletin bazı kurumlarının değiştirilmesine ve sıradışı süreçlere ihtiyaç duyduğu saptaması, Türkiye için de uygundur. Her şey bir yana, yandaş tahkimat, süreci ikici düzenin yıkılışına getirdi ve kurumları yeniden tasarlama eğilimi, basitçe partilerin güçünü yansıtmaya başladı. Anayasal süreç için kamusal tartışmanın ve katılımın niteliğinin önemli olduğu Amerikan modeli, soruna bir çözüm sunuyor. İrlanda'nın takip ettiği yolsa, Türkiye'de olduğu gibi, devletler içindeki güçlü çoğunlukçu geleneğe dayanan parti siyaseti gerçeklikleri ile daha uyumludur.

Sonuç

Bu makaledeki amacım, hegemonyayı desteklemek ve oydaşmacı siyaseti eleştirmek değildi. Eğer her dört parti de kendi konumlarını tatmin edecek bir anayasa üzerinde anlaşırlar ve bu toplumda destek bulursa, yeni Türk anayasası sorunlara farklı bir yaklaşım ortaya koyacak ve insanların nasıl bir toplum içinde yaşamak istediklerine dair bir beyan görevi de görecek. Karvonen, fırtınalı iki savaş arası dönemde her bir Avrupa ülkesinin anayasasının kaderinin, kurumsal tasarıma dayanmaktan ziyade partilerin kendilerini söz konusu metne ne ka-

dar bağlı hissedip hissetmediklerine göre belirlendiğini öne sürüyor (Karvonen, 1993). Bunun yokluğunda, hükümet değişiklikleri, sıklıkla daha az demokratik anayasalara neden olan istikrarsızlığa yol açıyor. AKP sonsuza kadar iktidarda kalmayacağına göre, bu hegemonik yaklaşımın tehlikelerinden biri olarak gözüküyor. Bu noktada, İrlanda genel kanının tersine bir örnek oluşturuyor çünkü ilk anda bir *oldu bitti* olarak görülen bir anayasa sıklıkla vuku bulan hükümet değişikliklerinden zarar görmedi. Bu sonuç için farklı açıklamalar mevcut ancak anayasal tasarım, anayasanın biçimsel olarak nasıl kabul edildiğinden çok daha önemliydi. Tasarım, Türk anayasının oydaşmacı bir usülle yapılıp yapılmayacağı konusunda önem taşıyacak. Bu, Kuzey İrlanda'nın bir model teşkil edebileceği sosyal uzlaşma için son derece önem taşıyan arayışın çok da önemli olmadığı anlamına gelmiyor. Ancak 1937 Anayasası, daha kesin ancak daha az önemli olmayan bir sebepten Türkiye'ye son derece uygun; iktidar, belli merkezlerde yoğunlaştığında, onun sınırlandırılması anayasacılığın yaşamsal bir görevidir.

Çeviren ERBİL ERTÜRK

KAYNAKÇA

Ackerman, B. (1991) *We the People: Foundations*, Boston: Harvard University Press.

Arato, A. (2010) "Democratic constitution-making and unfreezing the Turkish process", *Philosophy and Social Criticism*, 36.

Bayramoğlu, A. (2011) Talk on "Democratization and Political Change in Turkey: What Future for Cyprus", House of Commons, Grand Committee Room, 12 Aralık 2011.

Boyle, K. ve Greer, D. S. (1984) *The Legal System North and South: A Study Prepared for the New Ireland Forum*, Dublin.

Bulsara, H. ve Kissane, B. (2009) "Arend Lijphart and the transformation of Irish Democracy", *West European Politics*, 32(1): 172-196.

Carey, J. M. (2009) "Does it matter how a constitution is created?" Barany, Z ve Moser, R. G. (der.) *Is Democracy Exportable?* içinde, Cambridge, 155-178.

Coşkun, C. (2012) "The endurance of Turkey's majoritarian system of governance", *Government and Opposition*.

Dahl, Robert A. (1956) *A Preface to Democratic Theory*, Chicago: University of Chicago Press.

Daly, P. (2008) "A Sound Constitution", *Dublin Review of Books*.

Dearlove, J. (1989) "Bringing the Constitution back in: Political science and the state", *Political Studies*, 37(4): 521-39.

Elkins, Z., Ginsburg, T. ve Melton, J (2009) (der.) *The Endurance of National Constitutions*, Cambridge: Cambridge University Press.

Farrell, A. (1988) "From first Dail through Irish Free State", Farrell, B. (der.) *De Valéra's Constitution and Ours* içinde, Dublin, 18-32.

Gallagher, M. (2005) "The discrete charm of STV", Gallagher, M. ve Mitchell, P. (der.) *The Politics of Electoral Systems* içinde, Oxford: Oxford University Press, 511-35.

Hogan, G. (1998) "Murphy and Twomey (ed.) *Ireland's Evolving Constitution, 1937-1997*", *Bar Review*, 3(9): 268.

Hopkinson, M. (1988) *Green Against Green: The Irish Civil War*, Dublin: Gill and MacMillan.

Karvonen, L. (1993) *Fragmentation and Consensus: Political Organisation and the Interwar Crisis in Europe*, Boulder: Colorado.

Kelly, J. (1980) *The Irish Constitution*, Dublin.

Keogh, D. ve McCarthy, A. (2007) *The Making of the Irish Constitution 1937: Bunreacht na hÉireann*, Cork: Cork University Press.

Kissane, B. (2005) *The Politics of the Irish Civil War*, Oxford: Oxford University Press.

Kissane, B. (2007) "Eamon de Valéra and the Survival of Democracy in Inter-War Ireland", *Journal of Contemporary History*, 42(2): 213-227.

Kissane, B. (2009) "From people's veto to instrument of elite consensus: The referendum experience in Ireland", Setala, M. ve Schiller, T. (der.) *Referendums and Representative Democracy: Responsiveness, Accountability, and Deliberation* içinde, Routledge, 17-34.

Kissane, B. (2011) *New Beginnings: Constitutionalism and Democracy in Modern Ireland*, Dublin: UCD Press.

Lerner, H. (2011) *Constitution-Making in Divided Societies*, Cambridge: Cambridge University Press.

Lijphart, A. (1999) *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty Six Countries*, New Haven ve Londra: Yale University Press.

Mahoney, James ve Thelen, Kathleen (2010) *Explaining Institutional Change: Ambiguity, Agency and Power*, Cambridge: Cambridge University Press.

Mair, Peter (2004) "De Valera and Democracy", T. Garvin, M. Manning, ve R. Sinnott (der.) *Dissecting Irish Politics: Essays in Honour of Brian Farrell* içinde, Dublin: University College Dublin Press, 31-47.

McGarry, J. ve O' Leary, B. (der.) (2004) *The Northern Ireland Conflict: Consociational Engagements*, Oxford: Oxford University Press.

McLaren, L. ve Cop, B. (2011) "The Failure of Democracy in Turkey: A Comparative Analysis", *Government and Opposition*.

Mert, N. (2011) "Yeni Anayasa, demokratikleşme ve Kürt meselesi", *Milliyet*, 8 Nisan 2011.

Özbudun, E. ve Gençkaya, O. F. (2009) *Democratization and the Politics of Constitution-Making in Turkey*, Budapeşte ve New York: CEU Press.

Ward, A. (1994) *The Irish Constitutional Tradition: Responsible Government in Modern Ireland*, Dublin: Irish Academic Press.

Wormuth, F. D. (1949) *The Origins of Modern Constitutionalism*, New York: Harper and Brothers.

Total kurum, disipliner cezaevi, kamp: Goffman, Foucault ve Agamben'in kavramlarıyla Diyarbakır Askerî Cezaevi (1980-84)*

*Derya Fırat** - Hande Topaloğlu***

Özet: 1980-1984 yılları arasında kamu görevlileri tarafından tutuklular üzerinde ağır ve sistematik işkencenin yaygın ve sürekli biçimde uygulandığı Diyarbakır Askerî Cezaevi "Dünyanın en kötü şöhretli 10 cezaevi" arasında yer almıştır. Bu makale, 1980 sonrasında özelikle Kürt halkı için bir "bellek mekânı" haline gelmiş olan Diyarbakır Askerî Cezaevi'ni, Michel Foucault'nun "disipliner kurum" kavramı, Giorgio Agamben'in "kamp" kavramsallaştırması ve Erving Goffman'ın "total kurum" tanımlarından hareketle tartışmaktadır. Bu tartışma kavramsal bir sınıflandırmanın ötesinde, şimdiye kadar gerek tarih yazımında gerekse toplumsal süreçlerde dışarıda bırakılan kişisel tanıklıklara başvurarak, 12 Eylül 1980 darbesinin, bu travmatik tarihsel olayın ardından gerçek bir toplumsal hesaplaşmanın nasıl, hangi biçimlerde ve hangi koşullarda gerçekleştirilebileceğini sorgulamaya yönelik analizlere katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar sözcükler: Diyarbakır Askerî Cezaevi, kolektif bellek, bellek mekânları, total kurum, disipliner kurum, kamp

1980 yılında Adalet Bakanlığı tarafından inşa edilen Diyarbakır Cezaevi 12 Eylül sonrasında Sıkıyönetim Askerî Cezaevi olarak kullanılmıştır. 1980-1984 yılları arasında kamu görevlileri tarafından tutuklular üzerinde ağır ve sistematik işkencenin yaygın ve sürekli biçimde uygulandığı Diyarbakır Askerî Cezaevi "Dünyanın en kötü şöhretli 10 cezaevi" arasında yer almaktadır. "Diyarbakır Cezaevi Gerçeğini Araştırma ve Adalet Komisyonu" raporunda sözkonusu cezaevinde 1980-84 yılları arasında uygulanan işkence ve insanlık dışı muamelelere

(*) Bu makale, Bellek ve Kültür Sosyolojisi Çalışmaları Derneği (BEKS) tarafından, Nisan 2010'dan beri sürdürülmekte olan "Bir Kolektif Bellek Çalışması: 12 Eylül" adlı saha çalışmanın verilerinden hareketle yazılmıştır. Bu çalışmada, MSGSÜ, Sosyoloji Bölümü doktora ve yüksek lisans öğrencilerinden Melike Işık Durmaz, Betül Tansel, Tuba Emiroğlu, Öndercan Muti, Yudum Şit, Kibar Kaya ve Sevda Darıcıoğlu yer almıştır.

(**) MSGSÜ, Sosyoloji Bölümü.

yer verilmiştir.[1] Özellikle darbeden birkaç ay sonra Diyarbakır Cezaevi yönetimine atanan Binbaşı Esat Oktay Yıldıran'ın gelişiyle cezaevindeki insan hakları ihlalleri yoğunlaşmıştır. Resmî rakamlara göre 1981 ve 1984 yılları arasında cezaevinde 34 kişi hayatını kaybetmiş, onlarca kişi sakat kalmıştır.

Diyarbakır Askerî Cezaevi'nin bir "bellek mekânı" olduğu, geçmişle hesaplaşma ve geçmişin işlenmesi sürecine katkı sunmayı hedefleyen "Bir Kolektif Bellek Çalışması: 12 Eylül" adlı araştırmamız sonucunda ortaya çıkan önemli bulgulardan biridir. Fransız tarihçi Pierre Nora "bellek mekânlarını", bir belleği taşıyan, sürdüren, tüm maddi ve/veya sembolik temsiller, "kolektif mirasın kristalleştiği noktalar" olarak tanımlar. Nora'ya göre bir şeyin "bellek mekânı" olması için hatırlama isteği, hatırlama niyetinin olması gerekir. Bellek mekânları kolektif belleğin kristalize olduğu, iltica ettiği, sığındığı yerlerdir. Bu bağlamda, bellek mekânlarının "minimum işaretle maksimum anlamı ifade ettiği" söylenebilir (Nora, 2006). Nisan 2010'dan itibaren İstanbul, Ankara, İzmir, Diyarbakır, Mardin, Çorum, Fatsa, Konya, Yozgat, vb. gibi farklı şehirlerde, farklı yaşlarda, farklı sınıfsal ve etnik kökene sahip toplam 180 kadın ve erkekle yapmış olduğumuz derinlemesine görüşmeler 1980-1984 yılları arasında gerçekleşen insan hakları ihlallerinden dolayı, Diyarbakır Askerî Cezaevi'nin Türkiye toplumu ve özellikle Kürt halkı için bir "bellek mekânı" haline geldiğini ortaya koymuştur.

Bu makale, 1980 sonrasında özelikle Kürt halkı için bir "bellek mekânı" haline gelmiş olan Diyarbakır Askerî Cezaevi'ni, Michel Foucault'nun "disipliner kurum" kavramı, Giorgio Agamben'in "kamp" kavramsallaştırması ve Erving Goffman'ın "total kurum" tanımlarından hareketle tartışmayı deneyecektir. Bu tartışma kavramsal bir sınıflandırmanın ötesinde, şimdiye kadar gerek tarih yazımında gerekse toplumsal süreçlerde dışarıda bırakılan kişisel tanıklıklara başvurarak, 12 Eylül 1980 darbesinin, bu travmatik tarihsel olayın ardından gerçek bir toplumsal hesaplaşmanın nasıl, hangi biçimlerde ve hangi koşullarda gerçekleştirilebileceğini sorgulamaya yönelik analizlere katkı sunmayı amaçlamaktadır.

1980 askerî darbesi sonrası uygulanan işkencenin derecesiyle ve başta Kürtler olmak üzere siyasi mahkûmlarıyla önem kazanan ve adını duyuran Diyarbakır Askerî Cezaevi hem yönetim biçimi hem de tutukluların maruz kaldığı uygulamalar açısından "total kurum"a örnek teşkil eder. Savunma ve yaşam hakkı dahil olmak üzere tüm anayasal ve kişisel hakların askıya alınması durumu göz önüne alındığındaysa, bu askerî cezaevinin aynı zamanda Agamben'in "kamp" kavramsallaştırmasına uygun bir işleyişe de sahip olduğu söylenebilir. 1980-84 yılları arasında uygulanan işkence ve insanlık dışı muamelelerin şiddeti ve kapsamı açısından, 1980 askerî darbesiyle Türkiye genelinde uygulanmaya başla-

1 Söz konusu işkenceler (basına yansıdığı kadarıyla) şunlardır: falaka, köpek saldırma, zincir, ayaktan asma, germe, tepe, kule, ranza altı, kantar, kervan, sehpa, cop sokma, çek-çek, lağım suyuna sokma, kitap okuma, marş söyletme, öl dediğimde, sigara içirme, banyo, gece nöbeti, sayım düzeni lokomotif, pislik yedirme, işeme, tecavüz, hastane, verem salgını, ayakta bekletme, konuşma yasağı, gece baskını, vs. Bkz. http://www.diyarbakirzindani.com

yan sıkıyönetim, olağanüstü hal uygulamaları içinde Diyarbakır Askerî Cezaevi'nin "istisna" oluşturduğu söylenebilir. Tüm bunların yanı sıra, uygulanan disipliner yöntemler Diyarbakır Cezaevi'ni Foucaultcu anlamda bir "disipliner kurum" haline de getirmiştir. Bedeni hedef alan ve ıslah etmeye dayanan uygulamaların, mahkûmlara dayatılan askerî okul düzeninin asimilasyon pratiklerinin, hapishane dışında da etkili olmayı amaçlayan bir disiplini telkin etmek amacında olduğu saptanabilir. Burada vurgulanması gereken nokta, bu makale kapsamında "total kurum", "disipliner kurum" ve "kamp" kavramsallaştırmalarının Max Weber'in terimleriyle birer ideal-tip olarak ele alınacağıdır. Bu bağlamda, tanıklıklardan hareketle, Diyarbakır Askerî Cezaevi'nin, 1980-84 arasındaki uygulamalarla hangi açılardan bir "total kurum"a, bir "disipliner kurum"a ve bir "kamp"a yaklaştığı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Bir total kurum olarak Diyarbakır Cezaevi

Goffman, "total kurum"u *Asylums: Akıl Hastaları ve Diğer Kapatılanların Toplumsal Koşulları Üzerine Denemeler* adlı kitabında şu şekilde tanımlar: Total kurum, belli bir süre için toplumun genelinden koparılmış ve resmî yönetimlerce sınırlandırılmış bir hayat süren çok sayıda bireyin kaldığı ve çalıştığı mekân olarak tanımlanabilir. Total kurumların temel özelliği hayatın farklı alanları (uyuma, çalışma, yemek yeme, tuvalete gitme vs.) arasındaki olağan sınırların ortadan kaldırılmasıdır. Total kurum içinde, yaşamın tüm alanları, yönleri aynı ve tek iktidarın yönetimi altındadır. Kurum içindekilerin gündelik yaşamının her aşaması ortaklaşa ve kalabalık gruplar halinde yaşanır, herkes aynı muameleye tabi tutulur ve aynı şeyleri hep beraber yapmaları beklenir. Tüm gündelik hayat edimleri, her bir faaliyet bir sonrakini takip edecek şekilde sıkıca planlanmıştır. Faaliyetlerin tamamı sabit bir sistem, resmî kurallar ve yönetici kadrolar tarafından yukarıdan dayatılır. Yürütülen farklı faaliyetlerin tümü, kurumun resmî amaçlarını ifa etmek üzere tasarlanan tek bir rasyonel plana göre düzenlenir. Total kuruma girişte, bireyler kurum öncesi rollerinden ve bazen de vatandaşlık haklarından mahrum edilirler. Bireylerin, kuruma giriş sürecinde kişisel biyografileri kayıt altına alınır, fotoğrafları çekilir, beden tetkikleri yapılır, saçları kesilir, kişisel eşyaları alıkonulur ve kıyafetleri kurumsal olanlarla değiştirilir. Böylece bireyler kendilik tanımlarının önceki kaynaklarının birçoğundan vazgeçmek zorunda bırakılırlar (Goffman, 1961).

Tanıkların aktardıklarından hareketle, Diyarbakır Askerî Cezaevi'nde gündelik hayatın tüm yönleri ve edimlerinin aynı mekânda gerçekleşmekte olduğunu; gündelik hayatın tüm aşamalarının askerî yönetimin keyfî kararlarınca planlandığını; tüm edimlerin, cisimleşen asimilasyonist ve milliyetçi politikalarda görülebileceği gibi iktidarın resmî amaçlarını yerine getirmek üzere tek bir rasyonel plan çerçevesinde tasarlanmış olduğunu; işkence ve insanlık dışı uygulama-

ların öncelikli amacının bireyleri fiziksel olarak yok etmek değil, kişiliklerinden "arındırmak" (*stripping*) olduğunu saptayabiliriz. Tüm bu özellikler göz önüne alındığında 1980 öncesinde ve sonrasında Diyarbakır Cezaevi'nin kuşkusuz dünyadaki tüm cezaevleri gibi Goffman'ın tanımıyla *total kuruma* bir örnek teşkil ettiğinden bahsedebiliriz.

Goffman ayrıca, total kurumların hepsinin eşit derecede kapatılma içermediğini ve "dışarısıyla sosyal iletişime geçmeye ve ayrılmaya (dışarı çıkmaya)" yönelik aynı sınırlarla ayrılmadığını söyler. Bu açıdan bakıldığında Goffman'a göre bazı kurumlar diğerlerinden daha "total"dir (Davies, 1989: 80). Kuşkusuz total kurumlar içinde tasnif edilen cezaevleri, diğer total kurumlara (huzurevleri, askerî veya yatılı okullar, manastırlar, akıl hastaneleri vs.) göre daha "total"dir. Bu bakımdan dönemin cezaevleri arasında Diyarbakır Askerî Cezaevi, kapatılma derecesi ve içerdekilere uygulanan şiddetin yoğunluğu itibariyle öne çıkar.

Makalenin bundan sonraki kısmında ise Diyarbakır Cezaevi'nde 1980-1984 yılları arasındaki uygulamaların söz konusu cezaevini Foucaultcu anlamda disipliner tekniklerin uygulandığı "modern" (klasik dönem sonrası) bir *cezaevine* (Foucault, 1992) mi, yoksa Agamben'in "modern siyasal uzamın gizli paradigması olarak gördüğü" *kamp* (Agamben, 2001: 161) kavramsallaştırmasına mı yakınlaştırdığı tartışılacaktır.

Disipliner tekniklerin uygulandığı bir cezaevi

Foucault, cezaevini, iktidarın iktidar olarak en açık, doğrudan, maskesiz bir biçimde kendini gösterdiği, tezahür ettiği yer olarak betimler: "Genel anlamda ceza sistemi iktidar olarak iktidarın en açık tarzda kendini gösterdiği biçim değil mi? Birini hapse atmak, onu beslenmeden, ısınmadan yoksun bırakmak, dışarı çıkmasını, sevişmesini engellemek, vs. bu iktidarın hayal edilebilecek en ölçüsüz tezahürüdür. Hapishane, iktidarın en aşırı boyutlarıyla çırılçıplak ortaya çıkabileceği ve kendini ahlâki olarak aklayabileceği tek yerdir. (...) iktidar hapishanede kendini gizlemez, maskelemez" (Foucault, 2005: 34-35).

Diyarbakır Cezaevi de kuşkusuz tüm cezaevleri gibi iktidarın şiddetini ve gücünü en açık, doğrudan, kendini saklamadan sergilediği, bütüncül bir tahakkümün gerçekleştiği yerdir.

Esat Oktay Yıldıran'ın 1980 sonrasında Diyarbakır Cezaevi'ne atanmasıyla, söz konusu cezaevi Foucaultcu anlamda disipliner tekniklerin uygulandığı bir cezaevine yakınlaşmaya başlamıştır. Görüştüğümüz kişiler, Esat Oktay Yıldıran'ın kendinden önce Diyarbakır Cezaevi'nde sergilenen iktidarın şiddetini ve gücünü yeterli görmediğini ve gelir gelmez cezaevini, daha sıkı kurallarla yönetildiğini düşündüğü "askerî okula" çevirme, tutukluları ise askerî okul öğrencisine dönüştürme çabasına tanıklık etmişlerdir.

> "Tabii artık yavaş yavaş şey başladı, hani cezaevi içinde artık darbeden sonra o eski askerleri değiştirmeye çalıştılar. (...) İşte ondan sonra iki üç ay sonra, tam şeyini hatırlamıyorum ama Esat Oktay geldi, iki üç ay sonra artık. Esat Oktay'ın gelişiyle aslında her şey başladı. Esat Oktay geldiğinde, bütün koğuşları gezdi, tabii o ekibiyle gelmiş falan. Burası artık şeydir dedi: Burası bir cezaevi değil, burası bir askerî okuldur, siz de bu askerî okulun öğrencilerisiniz. Yani, adam öyle bir şey anlattı ki; dışarıyla ilgili kafanızda hiçbir şey kalmayacak, siz bu askerî okulun düşüncelerine göre, ideolojisine göre, her şey onla donatılacaksınız, onla dışarı çıkacaksınız. Ama dışarı çıkma diye bir şey yok tabii. Ama onun konuşmasını dinlediğimde, böyle dedim kesinlikle hiçbirimiz burdan sağ çıkmayız, hepimizi katleder bu adam. Ondan sonra şey başladı tabii cezaevinde; artık kurallara uyacaksınız. Tabii ilkin, normal işte yemek duası gibi, İstiklal Marşı gibi, işte görüşe giderken tek sıra halinde git, artık Kürtçe konuşma şu bu yok. İşte revire çıkma. Hani o insani şey gibi görülen şeyler aslında daha farklıydı. Sorun kurallara uydurma değildi, sorun daha farklıydı, daha sonra ortaya çıktı." (Gazeteci, 49 yaşında, Erkek – 10.04.2010, İstanbul)

Kuşkusuz, Esat Oktay Yıldıran'ın Diyarbakır Cezaevi'ni "askerî okula" dönüştürme projesinin amacı tutukluların sadece daha sıkı kurallara tabi olması, iktidarın iktidar olarak gücünü daha mutlak bir biçimde uygulaması veya bu yolla bütüncül bir tahakküm gerçekleştirilmesi değildir. Yukarıda görüşmecimizin de ifade ettiği gibi, amaçlanan sadece "kurallara uydurma" değil, bir başka görüşmecimizin aktardığı gibi daha genel olarak "terbiye etmekti":

> "Yani Esat Oktay Yıldırım diye bir yüzbaşı vardı. Diyarbakır zindanına geldiği zaman ben Diyarbakır zindanını terbiye ederim mantığıyla gelmişti." (Emekli - İşçi, 47 yaşında, Erkek – 14.09.2010, Diyarbakır)

Foucault, *Hapishanenin Doğuşu* adlı kitabında disipliner iktidarın "terbiye etme" görevine sahip olan iktidar olduğunu vurgular. Disipliner iktidarın, itaatkâr bedenin oluşturulmasında kullandığı teknikler "hiyerarşik gözetim", "normalleştirici yaptırım" ve "sınav"dır. Görüşmecilerimizin aktardıklarına göre Diyarbakır Cezaevi'nde, gözetim dışarıdan ve içerden olmak üzere iki biçimde sağlanmaktaydı.

> "Nerden görüyor? Bir içerdeki ispiyoncusuyla seni denetliyor. İkincisi her yerde gözetleme delikleri var. İçerde de nöbetçiler var. Sürekli ama sürekli, sürekli işkence altındasın. Her şey işkence..." (Serbest Meslek, 52 yaşında, Erkek – 15.09.2010, Diyarbakır)

"Normalleştirici cezalandırmaya" gelince, Foucault, ceza(landırma) sisteminden ziyade disipline edici bir sistemden bahsetmemizin daha doğru olacağını söyler. Disipline edici tekniklerin amacı terbiye edilmiş bireyin, itaatkâr bedenin üretimidir. Cezaevi bu üretimin, ehlileştirme ve eğitim yoluyla gerçekleştiği totaliter aygıttır (Foucault, 2001). Disipliner iktidar rejimi içinde cezalandır-

manın öncelikli amacı kefaret/bedel ödetme veya baskı değil ama tek kelimeyle özetlenecek olursa "normalleştirmedir" (Foucault, 1992: 226).

> "Yani şeyi var orda bir de, uzmanların huzurunda yapılan işkenceler var, sana diyor ki gel benim dediğimi yap, al mesela bu beyaz kâğıdı imzala ben seni koğuşa götüreyim, banyo olsun yemek olsun yatak olsun ve en önemlisi de seni bırakayım diyor. Yani bunu, beyin olarak eğer bitmişse ne derse onun dediğini kabul ediyor. E düşün, şimdi bir insan sürekli aç ve sürekli dayak, o dayak kaba dayağın yanında götürüp bir de uzman insanların şeyinde seni işkence yapıyor ve öbür tarafta senin arkadaşına senin yanında işkence yapıp psikolojini bozmaya çalışıyor ve bunun karşılığında da diyor ki gel bak bana sana ne güzel şeyler veriyorum benim gibi ol. Biraz iraden zayıfladığı an onlar gibi olursun itirafçılık böyle oldu." (Sendikacı, 56 yaşında, Erkek – 15.09.2010, Diyarbakır)

Diyarbakır Cezaevi'nde 1980-84 yılları uygulanan normalleştirmenin asimilasyonla aynı anlama geldiği söylenebilir. Diyarbakır Cezaevi, Türkleştirme yoluyla tutukluların "rehabilite edildiği" bir laboratuar olarak işlemiştir. Bu askerî cezaevinde gerçekleşen uygulamaların iktidarın asimilasyon politikalarından biri olduğu başka çalışmalar tarafından da vurgulamıştır (Zeydanlıoğlu, 2009: 92).

> "Diyarbakır Cezaevi'nin şöyle bir özelliği vardı. Diyarbakır Cezaevi'nde ayırt edilmesi gereken en önemli şey, Diyarbakır Cezaevi bir Türkifikasyon, bir Türkleştirme projesiydi. Türkleştirme politikasıydı, kişiliksizleştirme politikasıydı, aşağılama politikasıydı ve bunun içinde söylüyorum, kaçakçısına da, sıradan insana da yapılan aynı uygulamalardı. Mesela bir Alman vardı. Bu Alman, Çayan'ın belgeselinde de izlemişsinizdir, Van taraflarında tercümanlık yapıyor. Tercümanlık yaparken propaganda yaptığı iddiasıyla gözaltına alınmıştı. (...) O koridorun sonunda küçük bir odada, kadınlar koğuşunun da karşısında bu Alman'ı tek başına tutuyorlardı. Bu Alman propaganda yaptığı gerekçesiyle gözaltına alınmış, hapse atılmıştı. Bu Alman'a da "Ne mutlu Türküm diyene. Her Türk asker doğar" dedirtiyorlardı. Dili dönmüyordu." (Serbest Meslek, 52 yaşında, Erkek – 15.09.2010, Diyarbakır)

Foucault disipliner cezanın temel işlevinin sapmaları azaltmak olduğunu ve bu yüzden de esas olarak *ıslah edici* olmak zorunda olduğunu belirtir (Foucault, 1992: 225). Disipliner cezalandırma, alıştırma, tekrarlama, birçok kez tekrarlanan yoğunlaştırılmış eğitim gibi cezalara öncelik verir (*a.g.e.*: 225). Diyarbakır Cezaevi'nde uygulanan "ıslah edici" yaptırımların neredeyse tamamı hem asimilasyon/Türkleştirme amacı taşımaktadır hem de biçim açısından Foucault'nun sözünü ettiği tekrara dayalı eğitim niteliğine sahiptir.

> "Zorla İstiklal Marşı söyletmek, Atatürk'ün Nutku'nu ezbere okutmak, o büyük Nutuk ders olarak, işte ders dediğin nedir? İşte koğuşlarda ayakta sıraya diziliyorsunuz,

orada biri okuyor bir cümle okuyor o cümleyi herkes tekrarlıyor. İşte böyle bir uygulama." (Gazeteci, 67 yaşında, Erkek – 03.05.2010, İstanbul)

"Ha diyelim ki tek kelime Türkçe bilmeyen birine 24 saat veya 48 saat mühlet veriyor başına da bir tane öğretmen, buna sen diyor, 48 saat içinde İstiklal Marşı'nın 12 kıtasını ezberleteceksin. Yani şimdi buna ve ezberlemediği zaman muazzam dayak her ikisine de. Biri ezberlememiş biri de ezberletememiş. Şimdi düşün Diyarbakır'ın sıcağı meşhurdur. Diyarbakır'da yazın camlar kapalıydı. Sıcakta camlar kapalıydı ve bütün camlara Türk bayrağı çizilmişti. Yani koğuştaki camlara Türk bayrağı çizilmiş. Kıpkırmızı. Tavanlarda Türk bayrağı var yani yattığın zaman Türk bayrağı görüyorsun. Dışarıya bakmak istediğin zaman, zaten göremiyorsun dışarıyı çünkü kırmızı beyaz Türk bayrağı görüyorsun. Bayrağı işkence aracı olarak kullanıyor." (Gazeteci, 67 yaşında, Erkek – 03.05.2010, İstanbul)

Foucault disipliner cezalandırmanın alıştırma, tekrarlama, gibi cezalara öncelik verdiğini söylerken aynı zamanda, söz konusu yaptırımların, ıslah etkisinin tekrar sürecini durdurma veya pişman olmaktan kaynaklanmadığının ama bizatihi bu tekrarlamanın ve alıştırmanın mekanik bir sonucu olarak insanın terbiye edildiğinin altını çizer: "Cezalandırmak idman ettirmektir" (Foucault, 1992: 226).

"Irkçı marşlar. 50'nin üzerinde 50-60 arası ırkçı marş, okuma yazması olmayan insanlara ezberletilerek ırkçı marşlar söyletildi. İstiklal Marşı, bayrak falan hep işkence aleti olarak kullanıldı." (Serbest Meslek, 52 yaşında, Erkek – 15.09.2010, Diyarbakır)

"'Türkiye'm, Türkiye'm Cennetim' şarkısı var işte bir de 'Çırpınırdı Karadeniz'. Bunları günde 15-20 defa dinlerdik, söyletirlerdi." (Gazeteci, 49 yaşında, Erkek – 10.04.2010, İstanbul)

Diyarbakır Cezaevi'nde maruz kalınan asimilasyona yönelik uygulamalardan bir diğeri de görüşlerde uygulanan Kürtçe konuşma yasağıdır. Diyarbakır Cezaevi'nde tutukluların aileleriyle görüşme yaptıkları kabinin üstünde yazan yazı bu yasağın en açık göstergesidir: "Türkçe konuş çok konuş".

"Hanımım Türkçe bilmezdi. Bir gün unutmam geldi, dört beş asker de beni getirdi, cam vardı aramızda biz telefonla konuşuyorduk, benim sürekli ayağıma dürtüyor diyor Kürtçe konuşma, kadın da Türkçe bilmiyor. Biz Kürtçeye başladık içerde beni çok dövdüler, sen niye Kürtçe konuştun diye. Dedim bilmiyor, ben nasıl Kürtçeye başladım o başladı zaten ben cevabını verdim mecbur kaldım ama geri dönüşte bizi çok dövdüler." (Serbest Meslek, 61 yaşında, Erkek – 14.09.2010, Diyarbakır)

"Kürtçe yasaktı benim annem tek kelime Türkçe bilmezdi. Gelirdi kapıya, anlaşamıyorduk; konuşamıyorduk. Bir kelime Kürtçe konuştuğun zaman biz tonlarca dayak yiyorduk. Gelip pencerede yüz yüze bakardık, beş dakka bitti hadi git. Sadece gözle görüşebiliyorduk. Ama daha sonra arkadaşlar o şeyi kırdılar. Yani Kürtçe yasak olmasına rağmen bir şeyler söylemek istediği zaman iki kelime Kürtçe o dayağı göze alarak o şeyi dışarıya sızdırıyordu, söylüyordu. Dayak da yiyordu; işkence de görüyordu.

> Ona rağmen dedim ya bazı şeyler göz önüne alınarak dışarıya yansıtılıyordu." (Emekli - İşçi, 47 yaşında, Erkek – 14.09.2010, Diyarbakır)

Diyarbakır Askerî Cezaevi'nin 12 Eylül 1980'den sonra, Esat Oktay Yıldıran'ın gelişiyle askerî okul mantığıyla idare edilmeye başlandığı söylenebilir. İşkence uygulamaları ve genel olarak cezaevinin idaresi ehlileştirme ve disipline etme amacı taşımaktadır. Sürekli tekrarlara dayalı terbiye etme, askerî marş ezberletme ve Kürtçe konuşma yasağı, normalleştirme pratiklerinin cezaevindeki yansımasıdır. Islah etme, ehlileştirme kısacası normalleştirme 1980-84 arası Diyarbakır Cezaevi söz konusu olduğunda asimilasyon/Türkleştirme anlamına gelmektedir. Tüm bu uygulamalar göz önüne alındığında Diyarbakır Askerî Cezaevi'nin darbeyi takip eden dört yıl içinde Foucaultcu anlamda disipliner tekniklerin uygulandığı bir cezaevi kavramsallaştırmasına yaklaştığı olgusu saptanabilir.

Cezaevinden "kamp"a

Diyarbakır Askerî Cezaevi'nin 12 Eylül 1980'den birkaç ay sonra, özellikle de Esat Oktay Yıldıran'ın gelişiyle değişmeye başladığını vurgulamıştık. Bu tarihten itibaren cezaevindeki uygulamalar göz önüne alındığında, bir yandan "disipliner tekniklerin uygulandığı bir cezaevi" kavramsallaştırmasına yaklaşmaya başlayan Diyarbakır Askerî Cezaevi, öte yandan eş zamanlı olarak Agamben'in "kamp"ına da dönüşmektedir. Sakinlerinin gözünde, darbe sonrasındaki uygulamaların şiddeti ve yoğunluğu söz konusu cezaevinin bazı açılardan "kamp"a dönüşmeye başladığının sinyallerini vermektedir.

> "Yeni yönetici şeyler geldi subaylar. İlkin bir hava başçavuşu vardı. Gestapo diyorduk ona, o geldi. Ama aşırı şey Esat Oktay Yıldıran'ın gelişiyle başladı. Cezaevinin içini değiştirdiler. Başladı tabii işkence işte, gece koridora çıkarıyorlar işkence yapıyorlar ama o koridordaki işkenceyi duyarken müthiş etkileniyorsun. Düşün gece saat üçte bazen de teypten dinletiyorlar kadın sesi. İşkencede öyle bir haykırıyor ki. Canlı işkence gibi hissediyorsun zaten. Bütün koğuşlar ayakta. (...) O, ilkin öyle başlattılar işkenceyi." (Gazeteci, 49 yaşında, Erkek – 10.04.2010, İstanbul)

Kuşkusuz Diyarbakır Cezaevi'nin ancak bir "kamp"ta geçebilecek uygulamalara sahne olması, 12 Eylül Askerî darbesiyle başlayan sıkıyönetim uygulamalarından ayrı düşünülemez. Ama burada vurgulanması gereken nokta, sıkıyönetim uygulamalarının yürürlükte olduğu diğer cezaevleri içinde yaşanan şiddetin derecesi açısından Diyarbakır Cezaevi'nin bir istisna oluşturduğudur. Agamben saf, mutlak ve aşılamaz biopolitik bir uzam olarak kurulan *kamp*'ın ancak ve ancak istisna hali üzerine bina edilebileceğini söyler (Agamben, 2001: 162). Diyarbakır Cezaevi'nde 1980-84 arası yaşananları tarif etmek için araştırmacılara göre

"işkence" terimi yetersiz kalmaktadır: "Literatürden bilindiği kadarıyla, "iyi işkence", acı verir, eziyet eder, konuşturmaya, aşağılamaya ve yola getirmeye yöneliktir ama amaçları arasında, öldürmek sakat bırakmak yoktur" (Paker, 2003: 12). Murat Paker, Diyarbakır Askerî Cezaevi'nin, uygulanan işkencenin amacı açısından "toplama kamplarına yakın bir konumda" olduğunu vurgular (2003: 12). Agamben'e göre ise "eğer kampın özü istisna durumunun somutlaştırılmasına ve ardından da, çıplak hayat ile hukuk kuralının belirsizlik eşiğine girdiği bir mekânın yaratılmasına dayanıyorsa, o zaman şunu kabul etmek zorundayız: İçinde işlenen suçlar ne kadar farklı olursa olsun, adı ne olursa olsun ve nerede olursa olsun böyle bir yapının inşa edildiği her türlü yerde bir kampla karşı karşıyayız demektir" (Agamben, 2001: 226).

Diyarbakır Cezaevi'ni, 12 Eylül Askerî darbesi sonrası Türkiye'nin diğer cezaevlerinden ayıran bir diğer özelliği de büyük/küçük, kadın/erkek, siyasi/siyasi olmayan, muhalif/muhalif olmayan vs. gibi ayrımlar yapılmaksızın "herkese eşit muamele" yapılmış olmasıdır.

> "Diyarbakır Cezaevi, şimdi bazı insanlar mesela şöyle düşünüyor: Ya işte işkenceler yapıldı. Ve kim anlasa şey der zaten. Herkese aynı şeyi yapmış, kaçakçıya da yapmış siyasiye de yapmış, farklı farklı gruplara da yapmış. Diyelim ki sistemden yana olanlar var, bazı aileler var, örneğin şeyler var Siverek'te (...) var ve yahut diyelim ki (...) var ve yahut diyelim ki (...) var. Bunlara da yapılmış. Bunlara yapılmış, bunlara yapılmamış diye bir şey yok. (...) Herkese aynısı yapılmış yani. Sonra düşün ki şöyle bir şey var yani Kürt olmak yeterlidir. Oraya gitmişse yeterlidir. Yani sen cezaevine girmişsen onun için herhangi bir onurun yok ve bu onurunu korumak için direnirsen artık sen ölümlerden ölüm seçeceksin ve şimdi işte televizyonlarda gösteriyor Ebu Garip, ben Ebu Garip'in on mislini yaşadım. Zulmü de yaşadım çırılçıplağı da yaşadım. İnsanların nasıl orda birbiri üstüne yattığını da yaşadım." (Sendikacı, 56 yaşında, Erkek – 15.09.2010, Diyarbakır)

> "Diyarbakır Cezaevi'nin şöyle bir özelliği vardı. (...) insanlara sen şu örgüttensin, sen bu örgüttensin diye bir ayrım gözetmeden yapılan her şey ortaktı. Eroinden tutuklanana da aynı muamele yapılıyordu, TKP'den tutuklanana da, PKK'den de, öbüründen de... Sen şu örgüttensin sana az vurayım gibi bir uygulama yoktu. Herkese ortak uygulama vardı. Kendilerince bir kural vardı. Kural, insanları kişiliksizleştirmek, aşağılamak, kişiliklerini yok ederek yapma... herkese ortak yapılan uygulamalardı. (...) 100'lerce, binlerce insan vardı, sıradan köylüler, sıradan vatandaş vardı. Örgütle hasbelkader bağı olan sıradan insanlar çok vardı. (...) Ama kimseye özel muamele yapılmadı. Ama tavır koyana, karşı gelene daha çok işkence yapıldı. Kim karşı koymuşsa, ona daha fazla yapıldı." (Serbest Meslek, 52 yaşında, Erkek – 15.09.2010, Diyarbakır)

Agamben'e göre söz konusu istisnai durumun paradigması "bütüncül tahakkümdür". Bütüncül tahakküm, taraflara bir düzeni öngörmelerini ve kurmalarını yasaklar. Tahakkümün esasını oluşturan terör, ayırt etmeksizin herkesi ve herhangi bir kişiyi hedef alabilir. Buradaki kasıt, normal/anormal, alışık olu-

nan/istisnai olan, haklı/haksız, suçlu/suçsuz gibi kategorilerin ve nirengi noktalarının anlam ve geçerliliklerini yitirdikleri bir iklim yaratılmasıdır (Derumeaux, 2009-2010: 25). Ayrımların, farklılıkların anlamını yitirdiği bu "kayıtsızlık eşiğinin"[2] aşılması, Diyarbakır Cezaevi'nde "Kürt" olmanın veya daha genel anlamda öteki olmanın hatta yanlışlıkla da olsa orada bulunmanın insanlık dışı muameleye maruz kalmak için yeterli olmasını da beraberinde getirmiştir.

> "Kürt olması yeterlidir. Kadınmış, erkekmiş, çocukmuş, yaşlıymış fark etmiyordu. 80 yaşındaki adamı, adam çoban Mardin tarafından getirilmiş. Hiçbir suçu yok hiçbir ideolojik düşüncesi yok. Sırf Kürt olduğu için getirip 17 yıl cezaevinde kaldı. 80 yaşındaki insana yapılacak muamele değildi o ama yapılıyordu." (Emekli - İşçi, 47 yaşında, Erkek – 14.09.2010, Diyarbakır)

Foucaultcu anlamda disipliner teknikler sürekli cezalandırmanın mikro-ekonomisi aracılığıyla edimleri değil ama bireyleri farklılaştıran bir uygulama gerçekleştirirken (Foucault, 1992: 213), kamp her tür ayrımın, farklılıkların anlamını yitirdiği bir kayıtsızlık alanı oluşturarak, bireysel farklılıkları siler.

> "Adam bunu getirince köyde ağa olsa da, artık ben bunu da gördüm ağanın oğlu da işkence gördü, ağanın kendisi de işkence gördü. Şimdi oradan baskın olduğu köye asker geldiği zaman ağanın oğlu diyor ki ben ağanın oğluyum, beyin oğluyum, ben burada misafirim. O da bizden yani o insanlardan farkı kalmadı. O da işkence gördü, onu da soydular." (Yönetici - STK, 46 yaşında, Erkek – 14.09.2010, Diyarbakır)

Agamben'e göre kamptakilerin kıyımı ne hukuki düzlemde ne de dinî düzlemde açıklanabilir. Kamptakiler öldürülebilen ama kurban edilemeyen anlamındaki *homo sacer*'in apaçık bir örneğini oluşturuyorlardı ve söz konusu kıyım biyopolitik boyutta gerçekleşmişti (Agamben, 2010: 153). Normal düzenin fiilen askıya alındığı kampta öldürülebilir olana uygulanabilir olan vahşetin sınırları da hukuka değil, kampın egemeni olanın uygarlık ve ahlâk anlayışına bağlı oluyordu (*a.g.e.*: 227). Diyarbakır Cezaevi'nin koşullarına tanıklık edenler yaşananların vahşetini akıl, hukuk, din düzleminde açıklamakta zorlandıklarını dile getiriyorlar.

> "Yani o yazılanları sizler de okuyorsunuz, biz yaşadık ama tekrar dinledikçe bunlar olur mu diye hakikaten kendime soruyorum insanlık yani... ama insan olmaktan çıkıp bir başka alanda başka bir platformda düşündüğün zaman olabilirliğini kabullenebiliyorsunuz. Ya da akıl dışılığını, çünkü yapılmış olanların akılla bir ilgisi yok. Yani şimdi akılla yorumluyorsun akılla bir ilişkisi yok. İnsan değerleriyle yorumluyorsunuz, felsefelerle yorumlamaya çalışıyorsunuz, dinle açıklamaya çalışıyorsunuz... olmuyor." (Avukat, 62 yaşında, Erkek – 14.09.2010, Diyarbakır)

2 Agamben'in Türkçeye "belirsizlik eşiği" olarak çevrilen "soglia di indifferenza", "seuil d'indifférence" kavramını bu metin içinde "kayıtsızlık eşiği" olarak çevirmeyi daha uygun gördük.

Tanıklık edilen vahşet ancak "insan olmaktan çıkıp bir başka alanda" düşünüldüğü zaman anlamlandırılabiliyor. Agamben'in terimleriyle söylersek insan olmaktan çıkmış insan, haklarından arındırılmış, bireyselliği yok edilmiş, "çıplak hayat"a indirgenmiş olarak düşünüldüğü zaman anlaşılır oluyor. Çıplak hayata indirgeme ve çıplak hayat üzerindeki tasarruf hakkı, kampta egemenin iktidarının mutlak göstergesidir. Başka türlü ifade edersek bütüncül tahakkümün koşulunu söz konusu tasarruf hakkı oluşturur.

> "Ben senin ömrünün on yılını alacağım. Ben senin burdan çıksan artık erkekliğini bitirecem, ben senin böbreklerini bitirecem, ben senin beynini burda bitirecem yani bu uzman kadro o gardiyanlara talimat veriyor git buna vur vur vur onu komaya sok..." (Sendikacı, 56 yaşında, Erkek – 15.09.2010, Diyarbakır)

Diyarbakır Cezaevi'nde uygulanan bütüncül tahakküm, tüm uygulamaların ve kurum içindekilerin tüm ihtiyaçlarının karşılanmasının tek bir otorite altında gerçekleştirilmesinin ötesinde tüm bunların işkenceye dönüşmesi biçiminde tezahür etmiştir.

> "Burada anlatmaya kalksam günlük uygulamaları, yapılanlar değil 1-2 saatte günlerce anlatmakla bitmez. Her gün bir şeyi hatırlarım ve günleri haftaları alır. Bir cezaevi düşünün ki bütün insanın doğal ihtiyaçları, uyuması, yürümesi, yemek yemesi, insani olan tüm doğal ihtiyaçları işkenceye dönüşmüş." (Serbest Meslek, 52 yaşında, Erkek – 15.09.2010, Diyarbakır)

> "Tek ilacımız Lasonil. Antienflamutur falan öyle şeyler. Lasonil falan krem vardı. Beni tepeden tırnağa mos mor oldum. Bu arkadaş bir hafta beni tepeden tırnağa lasonilliyordu. Bir hafta 10 gün sonra morluklar açılmaya başladı. Bu bir uygulamadır, bir tanesi. Bu süreçte her şeyi yerine getirmek zorundasın. Kalkıp tekmil vermek zorundasın. Ama ben birkaç gün yapamamışım. Bu sadece bir tek uygulama. Yemek işkence, banyo zaten yok, toplasan 1-2 defadır banyoya gidişimiz, 3-4 defadır. Her şey o kadar... hamama gidiyorsun, o da... çırılçıplak don katıyla duruyorsun, sıraya giriyorsun, komik gelebilir, ama herkes yürüyüş kararıyla gidiyor. Bu arada hortumlarla çıplak vücuduna vuruyorlar. Hamamda soğuksa, kışsa, soğuk su, yazsa sıcak su veriyor. 1-2-3 yıkan diyor. O sıra giriyor ıslak vücuduna kalaslarla hortumlarla vuruyor. Sözde seni yıkatmış ya, sabunlu sabunlu. Son sayı 3. Dökünüyorsun. Yürüyüş vaziyeti alıyorsun. Sonra diyor, hamamdan çıkmışsın, yat! Seni o koridor boyunca süründürüyor. Zaten yıkanmamışsın, bir de... geliyorsun, "ranza altı" diyor. Zaten ranza altı tahta ranzadır. 20 cm değil yüksekliği, seni zorla onun altına sokuyor. Velhasıl seni güya banyoya götürmüş, her tarafın yeniden her yerin kirini bulandırıyor. Onun üstüne elbiseni giyiyorsun. Yani insanın doğal olan her şeyini işkenceye dönüştürmek, bir. İkincisi zamanın 24 saatini işkenceye dönüştürmek. Zaman diye bir kavram yok, her dakika, her saniye işkencedesin. Uyumak bile kurallarına göre. Kıpırdamayacaksın..." (Serbest Meslek, 52 yaşında, Erkek – 15.09.2010, Diyarbakır)

Burada söz konusu olan yaşam veya ölüm üzerinde iktidardan çok çıplak hayat üzerinde uygulanan bir iktidardır. Agamben'e göre ne ölüme terk etmeyi ne de yaşatmayı hedef alan bu türden uygulamalar 20. yüzyıl biyopolitikasının en özgül özelliğini oluşturur: "artık ne ölüme terk etmek ne de yaşatmak söz konusudur, aslolan sadece hayatta tutmaktır. Biyoiktidarın zamanımızdaki belirleyici etkinliği, hayatın ya da ölümün üretimine dayanmaz; daha ziyade (...) sonsuz bir hayatta kalışın üretilmesine dayanır" (Agamben, 2010: 156). Ölüme terk etmeksizin ve yaşatmayı hedeflemeksizin "hayatta tutmak", hayatı bilinçli hayattan ayırmayla mümkün olur. Diyarbakır Cezaevi'nde asimilasyona yönelik uygulamaların yanı sıra kimliksizleştirme ve/veya benlik yitimine yol açma çabaları buna örnek teşkil edici niteliktedir.

> "(...) o günden sonra yani orası da böyleyse burada öleyim yani ölümü bir insan günde yüz kere tercih ediyor. Ya yine ölünmüyor bir ölsek de kurtulsak. Böyle bir vahşet yaşadık. Tabii şimdi gittik cezaevine gerçekten de yani niçin sorguda ölmedik de buraya geldik. Artık orda sorguda günler sayılıdır, bugün biter yarın biter. İşte bu bir ayı geçti, iki ayı geçti yani böyle bir şeydi cezaevi yani ne zaman biteceği belli değil." (Sendikacı, 56 yaşında, Erkek –15.09.2010, Diyarbakır)

> "Sürekli ama sürekli, sürekli işkence altındasın. Her şey işkence... Bu çıldırtıyor insanı, kaldı ki çıldıranlar da oldu. Bir sürü insan fiziksel hastalık dışında, tüberküloz falan dışında cezaevinden akli dengesini yitirerek çıktı." (Serbest Meslek, 52 yaşında, Erkek – 15.09.2010, Diyarbakır)

> "İhtiyarlara en çok yapıyorlardı bunu. İşte geliyor diyor: "Kaç çocuğun var?", işte anlatıyor: "iki kızım var, bir oğlum var", "kızın ne yapıyor?" tek tek soruyor, diyor senin kızını getireceğim. Affedersin öyle bir anlatıyor ki adamı, yani böyle o an öfkeyle atlarsın üzerine, hani derler saldırırsın diye. Bizim bir yaşlı amca vardı, iki kızı vardı ikisi de mühendisti. En son ona yaptılar, çok yaptılar. Kendini çok tutuyordu adam, ağlıyordu her gün ranzaların altında. Anlattı kızını getireceğim, burda soyacağım böyle yapacağım, yani ne yapacağını orda tarif ede ede, ede ede anlattı. En son bir kriz geçirdi, saldırdı bunlara. Ama adam gerçekten kendini kaybetti. Orda kafayı yedi, yaşlı bir amcaydı. Aylarca, yıllarca adamı o şeyiyle o psikolojiyle doktora götürüyorlardı. Hep geceleri geç yatıyor, yani adam böyle şuurunu kaybetti biliyor musun? Kaldıramadı yani, öyle bir onurlu bir insandı ki." (Gazeteci, 49 yaşında, Erkek – 10.04.2010, İstanbul)

Diyarbakır Cezaevi'nde işkence uygulamalarının hedeflerinden birinin "insanda, organik hayatı hayvani hayattan, insani olmayanı insani olandan (...), bitkisel hayatı bilinçli hayattan ayırma" olduğu sonucuna varabiliriz. Agamben'e göre "biyoiktidarın en öncelikli hedefi insan bedeninde yaşayan ve konuşan, zoé ve bios, insan-olmayan ve insan arasındaki mutlak ayrımı yani hayatta kalışı üretmektir" (Agamben, 2010: 156). Hayatta kalışın üretilmesi, öznellik yitimiyle, kimliksizleştirmeyle gerçekleşir. Amaçlanan bireyi değiştirmek, dönüştürmek, Foucault'nun sözünü ettiği disipline edici teknikler aracılığıyla uy-

gulanan bir tür normalleştirmenin ötesinde, bireyin öznelliğinin tüm içeriğinden arındırılması ve böylelikle insanın çıplak insana indirgenmesidir.

Diyarbakır Cezaevi'nde, yaşamı/ölümü üretmektense hayatta kalışı üretme, çıplak insana indirgeme amaçlı Agambenci anlamıyla "biyoiktidar" uygulamalarının varlığından bahsetmek mümkündür. Saha çalışmamızdan hareketle, bu türden üç farklı uygulama saptadık. Bunlardan biri, cezaevi yönetimi tarafından verem hastalığının tutuklular arasında bilinçli olarak yaygınlaştırılmasıdır.

> "Düşün yüzlerce insan verem oldu orda. Gerçekten, bize geliyor diyor ki, balgam verin tahlil yapacağız; götürüyorlardı yemeğin içine atıyorlardı. Bak, cezaevinde o kadar insan verem oldu ki. Bunlar hep net yapılanlardır yani bize. Mesela biz, 6-7 tane arkadaş verem, kan kusuyordu. Üretiyor böyle. Bizim yanımıza sağlam arkadaşları koydular, hepsi verem oldu. Yüzlerce insan verem oldu Diyarbakır'da." (Gazeteci, 49 yaşında, Erkek – 10.04.2010, İstanbul)

Verem hastalığının tutuklular arasında yaygınlaştırılması ve bu yolla cezaevi içinde suni bir biçimde verem salgını yaratılması, bedenin biyolojik varlığını doğrudan hedef alan bir "biyoiktidar" uygulaması olarak değerlendirilebilir. Bu türden bir diğer uygulama ise, tutukluların cezaevi yönetimince "iğdiş" edilmesini veya bu sonuca yol açan işkencelere maruz bırakılarak cinsel kimliklerinin tahrip edilmesini içerir.

> "Yakalandı, yakalandı. Tırnakları çekildi. Veya takip edildi, hepsi bulundu. Çoğu tasfiye edildi, kısırlaştırıldı, iğdiş edildi. Yani felaket. Çoğu genç hanımına dedi, efendim sen gidebiliyorsun, gidip evlenebiliyorsun, benim senden bir farkım kalmadı. Vahşet, dünyada görülmemiş şeydir vahşet, bu kadarı olur mu?" (İşçi, 55 yaşında, Erkek – 29.04.2010, İstanbul)

İğdiş edilmenin yanı sıra, çıplak insana indirgeme amacı taşıyan bir tür "biyoiktidar" uygulaması olarak kabul edebileceğimiz, tutuklu bedenine yönelik bir başka müdahale biçimi ise, dilekçeyle başvuru boyutunda bir resmiyete büründürülmesiyle, cezaevindeki akıl dışı uygulamaları gözler önüne seren sünnet uygulamasıdır.

> "Diyarbakır Cezaevi'nde bütün erkekler çırılçıplak muayeneden geçirildiler. Şimdi bu muayeneden geçirilenlerden eğer işte tabii hapishanede olanlar en aşağı 15 yaşın üzerindedir. 14-15 yaşın üzerindedir. Bu tarihe kadar eğer sünnet olmamışlarsa otomatikman onlar Ermeni. (...) Ermeni olarak kabul ettiler. Tabii cezaevinde olanlar yalnız diyelim ki Müslümanlar değil. Süryanilerden de hapishanede olan vardı işte, Keldanilerden vardı. Yani tek tük hapiste olanlar vardı. Diyelim Ermeni olup, yani Ermeni asıllı olup da işte özellikle TİKKO'dan birkaç tane vardı. Bunlar sünnet olmamışları yani. Şimdi sünnet olmayanlar otomatikman Ermeni oldular. Bunları zorla sünnet etmeye kalktılar, sünnet olmayanlardan dilekçe aldılar ve dilekçede şu; ce-

> zaevi müdürlüğüne işte Diyarbakır Sıkıyönetim Komutanlığı Askerî Cezaevi Müdürlüğüne, ailemin ihmali nedeniyle bugüne kadar sünnet olamadım. İdarece sünnetimin yapılmasını arz ederim. Yani düşünebiliyor musun?" (Gazeteci, 67 yaşında, Erkek – 03.05.2010, İstanbul)

Tanıklarının anlatımlarından yola çıkarak Diyarbakır Askerî Cezaevi'nin, 1980-84 yılları arasında mahkûmları askerî iktidara itaate zorunlu kılması ve yüksek derecede kapatılmaya maruz bırakmasının yanı sıra uygulanan insanlık dışı muamelelerle yaşam ile ölüm arasında süresi meçhul bir hayata mahkûm etmesi nedeniyle "kamp" kavramsallaştırmasına oldukça yakınlaştığını söylemek yanlış olmaz.

Diyarbakır Askerî Cezaevi'nin gerek insan hakları ihlalleri gerek bedene yönelik biyopolitika uygulamaları gerekse asimilasyonist polikalar bağlamında hem total kurum, hem disipliner kurum, hem de kamp kavramsallaştırmalarıyla ilişkilenebileceği, teorik arka plan ve tanıklıklardan hareketle yukarıda incelenmiştir. Burada vurgulanması gereken bir diğer nokta ise Diyarbakır Cezaevi'nde yaşanmış olan direniş süreçleridir. Bu bağlamda, cezaevi koşullarında hayatta kalmayı mahkûmların adaptasyon stratejileriyle açıklayan Goffman'ın teorilerine tekrar bakmak faydalı olacaktır.

Cezaevi koşullarına adaptasyon: Direniş çizgisi

Goffman'a göre total kurumlarda resmî yönetimlerce planlanan gündelik hayatta bireysel karar alma mekanizması ortadan kaldırılır, dışarısıyla kurulan iletişim ise sınırlanır veya tamamen kapatılır. Goffman, cezaevinde – ve diğer total kurumlarda- uygulanan mortifikasyon[3] ve soyma (*stripping*) işlemlerinin genel amacının bireylerin "kendilik alanlarının" yıkılması, kişinin kendini tanımladığı ve hayatta tutunduğu tüm kimliklerinden soyulması olduğunu söyler (Goffman, 1961). Yukarıda tanıklıklar aracılığıyla ayrıntılarıyla aktarılan kişiliksizleştirme ve yıldırma politikalarının sonucunda tutukluların, sahip oldukları etnik ve siyasi aidiyetlerin ve ahlâki görüşlerin yıkılmasının hedeflendiği saptanabilir.

Goffman, tutukluların, maruz kaldıkları kişiliksizleştirme ve benliğin soyulması uygulamaları karşısında bazı adaptasyon stratejileri geliştirdiklerini söyler ve bu adaptasyon biçimlerini dört başlık altında açıklar. Bunlardan ilki, tutuklunun kendi bedenine yönelen politikalar dışındaki her şeye kayıtsız kaldığı durumsal geri çekilmedir (*situational withdrawal*). İkincisi, kurumsal dünyaya adaptasyonun kolonize etme mantığıyla içselleştirildiği ve tutuklunun içeriyi dışarıdan daha iyi olarak tanımlamaya başladığı kolonyal çizgidir (*colonizati-*

3 Tıpta "bir dokunun veya hücrenin kangren olması/ölümü (nekroz)" olarak geçen *mortification*, Goffman terminolojisinde bireyin bedensel arzularının tahakküm altına alınması, baskılanması, aşağılama ve küçük düşürme anlamlarına gelir.

on). Üçüncüsü, kişinin "örnek - mükemmel mahkûm" rolünü oynamaya yöneldiği tahvil (*conversion*) çizgisidir. Son olarak ise, Diyarbakır Askerî Cezaevi'nde örneklerine daha sıkça rastladığımız direniş ve uzlaşmazlık (*intransigence*) çizgisi bulunmaktadır (Goffman, 1961).

> "İşkenceler çok yoğun. Tabii bu işkencelerle işte herkesi itirafçı yapmaya çalışıyorlar. Ama böyle bir vahşet var. Ama gerçekten Diyarbakır Cezaevi'nde buna karşı bir o kadar da bunun gibi, çok onurlu çok büyük bir direniş oldu." (Gazeteci, 49 yaşında, Erkek – 10.04.2010, İstanbul)

Esat Oktay Yıldıran'ın yönetime gelişinden önce de, Diyarbakır Cezaevi'nde, o dönemde Türkiye'deki diğer cezaevlerinde olduğu gibi komünal direnişlerin ve grup dayanışmasının yaşandığı söylenilebilir. Diyarbakır Cezaevi'ne çocuk yaşta giren bir tutuklunun anlattıkları bu durumu gözler önüne serer.

> "Ne gelirse ortak, komün yaşamı var orda. Kimse, sana elbise gelmişse, hayır özel bir ihtiyacın varsa alırsın ama yoksa komün var komüne bakanlar var. Her şey komüne gider, yiyecek. Akşam olunca o masalar komünler herkes ortak. Yani bana yemek gelmişse diğer arkadaşım aç kalmaz. Bana çok elbise gelmişse, sizin yoksa siz alırsınız, siz şey değilsiniz. Yani ben neye sahipsem siz de öyle, öyle bir ortam." (Gazeteci, 49 yaşında, Erkek – 10.04.2010, İstanbul)

Darbe sonrasında cezaevi yönetiminin değişmesi, koğuşların dağıtılması ve işkencenin dozajının artmasıyla birlikte susturulması planlanan direnişler, düşünülenin aksine bitmemiş ve farklı biçimlerde devam etmiştir. Hatta işkencenin derecesi arttıkça direnişlerin de sertleştiği söylenebilir. Birbirleriyle iletişimleri oldukça kısıtlanan, şiddet yoluyla korku doldurulan ve örgütlenme imkânları engellenen tutuklular, açlık grevlerinden intihar eylemlerine, işkencelerde sessiz kalmadan slogan atmaya kadar çeşitli direniş yöntemleri geliştirmişlerdir.

> "Hepsini yaşadım. Ama bir şey var oradaki insanlar destan yazdılar. Diyarbakır Cezaevi iki şey ile anılması lazım, bir vahşet yönüyle bir de orada direnenlerin kahramanlığıyla ve işte Kürt çocukları, devrimciler orda kahramanlık destanları yazdılar ve ölümüne direndiler ve onursuzluğu kabul etmemek için her türlü işkenceyi göze aldılar, ölümü göze aldılar. Canlarını ölüme yatırdılar. Amaç yani bu vahşetin dışarıya yansıması ve dışarıya yansıtıp yani orda bu vahşeti bizim kabul etmediğimizi, Türkiye geneline, dünyaya yaymak için ölümüne direndiler ve kendilerini yaktılar kendilerini astılar.(...) Şimdi bir ara karar alındı cezaevinde işkencede bağırmayalım daha deli olsunlar yani delirsinler. Şimdi vuruyordu vuruyordu vuruyordu vücuttur insan bağırınca deşarj oluyor. Şimdi böyle bir karar aldılar bağırmayacak ya bu sefer insandır vuruyor vuruyor ıh ıh ıh diye bir ses çıkarıyorsun bağırmıyorsun ama yani düşün yani insanoğlu ne kadar yaratıcıdır. Valla sen benim bağırmamdan zevk alıyorsan sen beni öldürsen de bağırmayacam." (Sendikacı, 56 yaşında, Erkek – 15.09.2010, Diyarbakır)

"En son bir gün, saat 11 filan bir baktık bir havalandırma. Bir işkence. İşkence yapıyorlar. Birisi bağırıyor, işkenceyle haykırıyor biliyor musun.. Ama öyle aradan beş on dakika geçti, 'Kahrolsun işkence' dedi. Diyarbakır Cezaevi'nde kahrolsun işkence, öyle bir şey olur mu! Mümkün değil. Birden bir kişi, iki üç kişi... İnan ki bir koğuşta bir vuruyor. Ondan sonra Cezaevi'nde ama, durmuş herkes, böyle kulağımızı dikmişiz böyle. Korkunç bir şey yani Diyarbakır'da, yani o vahşetin içinde. Ondan sonra bir baktım bir iki koğuş, üç koğuş... Bir baktık Cezaevi bir bütün ayakta (...) Sanki cezaevi sallanıyor böyle. 'Kahrolsun işkence', 'İnsanlık onuru işkenceyi yenecek', sloganlar bütün cezaevindeki örgütler, herkes. Adli mahkûmlar düşünün, o dönem. Kaçakçısı, adli mahkûmu, herkes ona katılmış." (Gazeteci, 49 yaşında, Erkek – 10.04.2010, İstanbul)

Tüm direniş yöntemlerinin içinde kuşkusuz en çok ses getirenleri tutukluların kendi bedenlerini ve varlıklarını silah olarak kullandıkları açlık grevleri ve intihar eylemleridir. Zira Diyarbakır Askerî Cezaevi'nde resmî yönetimlerin emri ve izni haricinde ölmek bile yasaktı. Bu durumda Foucaultcu anlamda "yaşatmayı" veya Agambenci anlamda "yaşamda bırakmayı" hedefleyen bir iktidar karşısında "ölmek" direniş ve uzlaşmazlık vurgusu kazanıyordu.

"Başka bir arkadaşımız ölüm orucunda gitti, Esat Oktay onu aşağıya götürdü ağzını açtı çatalı batırdı çatal buradan çıkmıştı.(...) Bazı arkadaşlarımız dörtler gecesinde kendilerini yaktı, arkadaşlarımız üzerinden biraz baskı kalksın diye, onlar da kendilerini yaktı." (Serbest Meslek, 61 yaşında, Erkek – 14.09.2010, Diyarbakır)

"Koğuşlarda işkence var, açlık grevi başlıyor. Açlık grevini kırdılar, hepimizi havalandırmaya çıkardılar işte. Buna karşı, tabii Esat Oktay geldikten sonra. Sekiz günlük bir açlık grevi yaptık, tüm cezaevi girdi, tüm hareketler girdi örgütler." (Gazeteci, 49 yaşında, Erkek – 10.04.2010, İstanbul)

Cezaevinde gerçekleşen bu direniş eylemleri sadece tutukluların, işkence ve benzeri uygulamalar karşısında cezaevi şartlarına direniş ve uzlaşmazlık çizgisinde bir adaptasyonunun ötesinde, cezaevi dışında ailelerin ve tutuklu yakınlılarının örgütlenmesini ve direnişlerin kuvvetlenmesini de sağlamıştır.

"Dışarıda belki bir anda bakıyordun Diyarbakır zindanında isyan çıktı. Bütün aileler o anda cezaevinin önünde yıkılıyordu. Ne oldu acaba kim öldü, kim kalacak kimi vuracaklar, kimi öldürecekler o endişe vardı bizde. (...) gittiğin zaman askerlerle bu sefer karşı karşıya geliyordun. Askerlerin baskısıyla karşılaşıyordun. İşte aileye hakaret etmek. 84 yılındaydı cezaevindekiler ölüm orucuna girmişler. Aile cezaevinin kapısına dayandılar bütün aileler. İşte Türkiye'nin değişik alanlarından gelen aileler çünkü herkesin evlatları Diyarbakır'daydı. (...) Dışarıda halk direnince gidin yedinci kolorduda bir görüşme yapın size bir çözüm getirsinler. O an içerisinde 25 aile yani anne olarak çünkü erkekleri kabul etmediler. Kadınlar cezaevinden yedinci kolorduya yürüdüler, üç yerde durduruldu, önleri kesildi." (Emekli - İşçi, 47 yaşında, Erkek – 14.09.2010, Diyarbakır)

Total kurumlarda, önceden sahip olunan yaşam ile kurumsal dünya arasında belirli bir gerilim yaratılır ve bu gerilim tutukluların yönetiminde stratejik bir baskı aracı olarak kullanılmak üzere muhafaza edilir. Kişiliksizleştirme ve benliğin soyulması politikalarının yanı sıra tutukluların verili, kuruma uygun bir kimliği "yeniden kurmaları" zorunlu kılınır (Goffman, 1961). Goffman, total kurumlarda iktidarın tutuklu kimliğini yeniden tanımlamak konusundaki başarılarından ötürü, grup dayanışmasının ve yüksek ahlâkın yok olma eğiliminde olduğunu belirtir ve bireye yönelik uygulanan mortifikasyon ve kimliğinden soyma politikalarına karşı kolektif olamayan farklı bireysel adaptasyon çizgilerinin varlığına vurgu yapar. Direniş ve uyuşmazlık çizgisi de dahil olmak üzere Goffman'ın kavramsallaştırdığı tüm adaptasyon biçimleri bireyseldir. Bu açıdan Diyarbakır Askerî Cezaevi'ndeki direniş, kolektif bir niteliğe sahip olmasıyla Goffman'ın sözünü ettiği bireysel adaptasyon türlerinden farklılaşır. Kişiliksizleştirme ve benliğin soyulması bir bireyi değil de, kolektif bir özneyi ve kimliği hedef aldığında direniş ve uzlaşmazlık çizgisi de bireysel olmaktan çıkar kolektif bir nitelik kazanır.

KAYNAKÇA

Agamben, Giorgio (2001) *Kutsal İnsan: Egemen iktidar ve Çıplak Hayat*, çev. İsmail Türkmen, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Agamben, Giorgio (2010) *Tanık ve Arşiv: Auschwitz'den Artakalanlar*, çev. Ali İhsan Başgül, Ankara: Dipnot Yayınları.

Davies, Christie (1989) "Goffman's Concept of the Total Institution: Criticisims and Revisions", *Human Studies*, 12, 1-2: 77-95.

Derumeaux, Pierre (2009-2010) *Norme et exception chez Giorgio Agamben: un philosophe face à l'État de droit* Mémoire de Master 1 "Sciences humaines et sociales" Mention: Philosophie Spécialité: Philosophie et langages sous la direction de M. Thierry Ménissier Année universitaire 2009-2010.

Foucault, Michel (1992) *Hapishanenin Doğuşu*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: İmge Kitabevi.

Foucault, Michel (2001) "Il potere e la norma, en Dalle torture alle celle", *Dits et Ecrits* içinde, Paris: Gallimard.

Foucault, Michel (2005) *Entelektüelin Siyasi İşlevi*, çev. Işık Ergüden, Osman Akınhay, Ferda Keskin, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Goffman, Erwing (1961) *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patientes and Other Inmates*, New York: Anchor Books.

Nora, Pierre (2006) *Hafıza Mekanları*, çev. Mehmet Emin Özcan, Ankara: Dost Yayınları.

Paker, Murat (2003) "Boğazımızdaki Yumru: Türkiye'de İşkence", *Birikim Dergisi*, sayı: 172, Ağustos 2003.

Zeydanlıoğlu, Welat (2009) "Torture and Turkification in the Diyarbakır Military Prison", *Rights, Citizenship & Torture: Perspectives on Evil, Law and the State* içinde, Welat Zeydanlıoğlu ve John T. Parry (der.), Oxford: Inter-Disciplinary Press.

'Hiper-görünürlükten görünmezliğe': Gaziliğin hegemonik erkekliğe eklemlenmesi üzerine bir medya incelemesi*

*Nurseli Yeşim Sünbüloğlu***

Özet: Bu makale Güneydoğu gazileri olarak tanımlanan sosyal grubun deneyimlerinin medyada temsil ediliş biçimleriyle ilgili bir örneği mercek altına almaktadır. Makalede erkeklik, milliyetçilik ve militarizm arasındaki ilişkilerin ekseninde tekinsiz bir kimliğe sahip olarak duran gazilerin anaakım medyaya sınırlı bir şekilde yansıyan sakatlık durumlarına ve deneyimlerine odaklanılmaktadır. Söz konusu temsil örneğinin analizinde hegemonik erkeklik kavramından yararlanılmakta, hegemonik olanın olağan ve sıradan, dolayısıyla da 'görünmez' olduğu vurgulanmaktadır. Buradan hareketle gazilerin hegemonik erkeklik ortak paydasında birleştirilme çabası, normatif olmayan bir bedensel özellik olarak sakatlığın hegemonik olana eklemlenmesi yoluyla görünmezleştirilmesi stratejisi olarak tanımlanmaktadır.

Hegemonik tanım ve pratiklerin (yeniden) üretilmesi ve yayılması sürecinde medyanın oynadığı rol göz önünde bulundurularak analiz konusu olarak anaakım medyanın etkili isimlerinden Ayşe Arman'ın 2010 yılı içinde *Hürriyet* gazetesinde yayımlanan, gazilerle ve eşleriyle gerçekleştirdiği iki röportaj dizisi seçilmiştir. Gerek gazilerin ve eşlerinin anlatılarında gerek de Arman'ın sorduğu sorularda ve anlatıları aktarırken oluşturduğu çerçevede sakatlık deneyimlerinin hegemonik erkekliğe eklemlenmesinin örnekleri gözlemlenmektedir. Bu eklemlenme sürecinin beden/zihin ayrımına denk gelecek şekilde işlediği, bunun da mevcut örnekler üzerinden profesyonel asker/zorunlu asker farkı ile çakıştığı ortaya konulmaktadır. İncelenen örnekler çerçevesinde askerler arası bu ayrımın toplumsal sınıf/statü farkı ile kesiştiği, orta ve alt sınıf erkeklerin farklı özellikler dolayımıyla hegemonik olanın sınırlarına dahil edildiği gösterilmektedir. Makale bu görünmezleştirme stratejisinin politik anlamını sorunsallaştırmakta, bu tip bir medya temsilinin gazilerin deneyimlerini depolitize etme sonucunu ortaya çıkardığını savunmaktadır. Böylelikle gazilerin sakatlıklarının PKK'ya karşı sürdürülen çatışmalar ve daha geniş anlamda Kürt sorunu ile bağlantılı olan politik sebebi ile toplumsal düzeyde yüzleşme imkânı ortadan kalkmaktadır.

Anahtar sözcükler: Gazi, sakatlık, hegemonik erkeklik, Ayşe Arman röportajları, görünmezlik, depolitizasyon

(*) Bu çalışmaya öneri ve eleştirileriyle katkıda bulunan Güven Gürkan Öztan'a ve *Toplum ve Bilim* hakemlerine teşekkür ederim.

(**) Sussex Üniversitesi, Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları/Sosyoloji.

Giriş

Modern toplum, devlet ve bireyler arasındaki ilişkilerin anlamlandırılması çabası giderek daha dar kapsamlı çalışma alanlarının ve detaylı incelemelerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Buna paralel olarak sosyal bilimlerin temel disiplinleri birçok alt dala ayrılmıştır. Bu makale de girişti̇ği dar kapsamlı medya analizinde yaklaşık son otuz yılda ortaya çıkmış, önemi ve yaygınlığı giderek artan alt disiplinlerin özellikle ikisinden, sakatlık ve erkeklik çalışmalarının teorilerinden beslenmiştir. Makalenin temel amacı, sakatlık ve erkekliğin kesiştiği noktada yer alan sosyal bir grup olarak gazilerin[1] deneyimlerinin medyada temsil ediliş biçimleriyle ilgili bir örneği eleştirel bir incelemeye tabi tutmaktır. Makalenin iki odak noktasından biri olan beden, sosyolog Chris Shilling'e göre tüketim toplumunda yüklendiği sembolik anlamların artmasıyla birlikte bireyin kimlik algısında giderek daha merkezî bir konuma yerleşmiştir (Shilling, 1993). Gelişen teknolojinin etkisiyle beden üstündeki kontrol olanakları daha önce hiç olmadığı kadar artmış ancak paradoksal olarak bedenin ne olduğu ve nasıl kontrol edilmesi gerektiği ile ilgili önemli ölçüde belirsizlik de yaşanmaya başlamıştır (Shilling, 1993: 3). Bu çalışmanın diğer odak noktası olan cinsiyet unsurunun Shilling'in sözünü ettiği türden bir belirsizlikle bağlantılı farklı deneyimler ortaya çıkaracağı açıktır. Bedenin kadınla ve dişil olanla özdeşleştirilmesinin sonucu olarak oldukça geri planda kalan erkek/erkeklik ve beden ilişkisi bu bağlamda henüz yeterince incelenmemiş bir çalışma alanı olarak ortaya çıkmaktadır.

Modernliğin beden ve cinsiyet tahayyüllerinin geniş kitlelere aktarılmasında medyanın çok kritik bir rolü bulunmaktadır. Temsil etme kabiliyetinin özünde tipik olma iddiası yattığı göz önüne alındığında, medya temsillerinin temsil edilenle ilgili kanı oluşturma konusunda ne denli büyük bir etkiye sahip olduğu anlaşılır. Bu çalışmanın ana konusu olan askerlik sırasında oluşan sakatlık ve erkeklik ilişkisinin ne şekilde temsil edildiği meselesi erkeklik çalışmalarının ürettiği en etkili kavramlardan olan 'hegemonik erkeklik' ile bağlantılı olarak ele alınacağından, örnek olay incelemesinin adresi olarak anaakım medyanın etkili isimlerinden Ayşe Arman'ın konuyla ilgili röportajları seçilmiştir. Arman'ın 2010 yılı içinde, Türkiye basınının 'amiral gemisi' yakıştırması yapılan, tiraj yüksekliği ve kamuoyu yaratma gücü ile etkili bir konuma sahip gazetesi *Hürriyet*'te yayımlanan gaziler, eşleri ve bir doğum uzmanı ile gerçekleştirdiği iki röportaj serisi analiz edilerek medyanın hegemonik normları yaratma ve yaymadaki rolüne dikkat çekilecektir. Henri-Jacques Stiker'in Foucaultcu bir

1 Gazilik bu çalışmada alt kategorileriyle (malûl, muharip), beraberinde getirdiği sosyal haklarla ve yaratması beklenen manevi tatminle bağlantılı bir unvan olarak değil, askerlik hizmeti/mesleği ile bağlantılı meydana gelen bedensel sakatlığa işaret etmekte ve İngilizce literatürde kullanılan *military disability* teriminin karşılığı olarak 'askerî sakatlık'a denk gelecek şekilde kullanılmaktadır.

yaklaşıma dayanan önermesi, yani toplumların sakatlık ve sakatlarla kurdukları ilişkiyi anlayabilmek için toplumların sakatları dışlama değil dahil etme biçimlerine bakılması gerektiği fikri (Stiker, 2002) hegemonik erkekliğin bu bağlamda ortak bir payda olarak gördüğü işleve farklı bir açıdan ışık tutmayı mümkün hale getirmektedir. Bu çalışma temelde hegemonik olan ile kurulan ilişkiye odaklanmaktadır. Ancak şöyle bir farkla: hegemonik olmayan bedensel bir özelliğin yani sakatlığın hegemonik olana eklemlenme çabasının izini sürerek. Gazileri hegemonik erkeklik ortak paydasında birleştirme çabasını incelemeye almaktaki temel amaç, anaakım medyadaki eleştirel olmayan temsillerin politik sonucuna, daha açık bir anlatımla, gazilik deneyiminin depolitizasyonuna dikkat çekmektir.

Hegemonik erkeklik, beden ve medya

Eleştirel erkeklik çalışmalarında ve elbette daha genel olarak cinsiyet[2] çalışmalarında kullanılan kavramlar içinde etkisi en güçlü, dolayısıyla da tartışmalı olan kavram şüphesiz Raewyn Connell'ın ortaya attığı ve geliştirdiği hegemonik erkeklik kavramıdır. Hegemonik erkeklik esas olarak kadınlarla erkekler arasındaki ve ayrıca erkekler arasındaki cinsiyet ilişkilerini çözümlemeyi amaçlamaktadır. Feminist araştırmalarda 1970'lerin sonlarından itibaren hâkim olmaya başlayan yaklaşım doğrultusunda tekil kategoriler reddedilerek çoklu kadın(lık) ve erkek(lik) tanımlamaları yapılmaya başlamıştır. Söz konusu yaklaşım cinsiyetin ırk, etnisite, sınıf ve daha sonra bu listeye dahil edilen cinsellik, yaş ve sakatlık gibi kategorilerle sürekli etkileşim halinde olduğu kabulünün bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Elbette yalnızca farklı kadınlık ve erkeklik tiplerinin varlığını kabul etmek cinsiyet ilişkilerinin bu ilişkilerin kurucu öğesi olan iktidar ilişkileri bağlamında incelenebilmesi için yeterli değildir. Hegemonya kavramının cinsiyet ilişkileri incelemelerine dahil edilmesinin önemi tam da bu noktada ortaya çıkmaktadır. Hegemonik erkeklik kavramsallaştırması mevcut cinsiyet ilişkilerindeki istikrarın nasıl sağlandığını anlama çabasını yansıtır. "Hegemonik erkeklik kavramında 'hegemonya' (terimin ödünç alındığı Gramsci'nin İtalya'daki sınıf ilişkileri analizlerinde söz konusu olduğu gibi) acımasız iktidar çekişmelerinin ötesine geçerek özel yaşamın ve kültürel süreçlerin örgütlenmesine sızan bir toplumsal güçler oyununda kazanılan toplumsal üstünlüktür" (Connell, 1998: 246). Connell'ın ifadesindeki üstünlük vur-

2 Cinsiyet terimi son zamanlarda feminist literatürde hem biyolojik hem de toplumsal cinsiyete gönderme yapacak şekilde kullanılmaktadır. Bu kullanımla biyolojik cinsiyet/toplumsal cinsiyet (sex/gender) ayrımının analitik değeri teslim edilmekte, ancak her ne kadar biyolojinin varlığının toplumsala indirgenemeyeceği kabul edilse de temelde toplumsalın süzgecinden geçmeyen bir biyoloji algısı olmadığı vurgulanmaktadır. İki kavramın karmaşık ilişkisini kavramsal olarak karşılamak ve biyolojik olanın toplumsal olanı belirlediği ve onun için model oluşturduğu fikrine karşı çıkmak amacıyla 'gex' teriminin kullanılmasıyla ilgili bkz. Hearn, 2011.

gusu teorisinin ön plana çıkan katkısının, yani farklı erkeklikler arasında hiyerarşik bir ilişki olduğu tespitinin temelini oluşturur. Böylelikle feminist literatürün (oldukça anlaşılır bir şekilde) yalnızca kadınlara odaklı araştırma yapmasıyla boşlukta kalan egemen 'erkek' kategorisine güçlü bir şekilde ışık tutulmasının önü açılmış olur.

Erkeklerin homojen bir grup olarak analiz edilmesinin yetersizliğinin altını çizerek ve erkekler arasındaki ilişkilerin hiyerarşik yapısına işaret ederek hegemonya kavramının erkek egemenliğini kavrama yolundaki işlevini ortaya koyan bu kavramsallaştırmayla birlikte 1950'lerden beri erkeklerle ilgili yapılan sosyolojik araştırmalara damgasını vurmuş olan 'cinsiyet rolleri teorisi'nin yerini yeni bir erkeklik sosyolojisi almaya başlar. Bu değişimin feminist politika açısından önemi 'cinsiyet rolleri teorisi'nin temelini oluşturan determinizm fikrine ve bu fikre içkin olan mevcut hiyerarşilerin doğal ve dolayısıyla değişmez olgular olarak kabul edilmesine karşı güçlü bir karşı duruşun teorik zeminini oluşturmasıdır. Kadınlık ve erkekliğin ilişkiselliğini vurgulayan hegemonik erkeklik kavramı üç temel yapıdan oluşan bir cinsiyet modeli içine oturur (Connell, 1998):[3] cinsiyete dayalı işbölümü, iktidar ilişkileri ve *kateksis*. Connell *kateksis* terimini "gerçek dünyada 'nesneler' ile (yani öteki insanlarla) bir duygu yükü içeren toplumsal ilişkilerin kurulması" anlamına gelecek şekilde kullanır (Connell, 1998: 156). Modelin cinsiyet ilişkilerinin oluşumunu tek bir unsura (örneğin, yalnızca ekonomik ilişkilere) indirgemeden geniş bir perspektifle kavrama çabası dikkate değerdir. Bu model içinde ele alınan hegemonik erkeklik kavramı böylelikle cinsiyet ilişkilerinin karmaşık çok unsurlu bir yapı içinde oluştuğuna dikkat çekmiş olur. Bu oluşumun en önemli özelliklerinden biri tarihselliğidir: "Hegemonya daima tarihsel bir duruma, iktidarın kazanıldığı ve korunduğu bir dizi koşula gönderme yapar" (Carrigan vd., 1985: 156). Bir diğer önemli özellik de cinsiyet ilişkilerinin dinamik bir yapı içinde oluşmasıdır. Hegemonyanın kurulması önceden belirlenmiş gruplar arasında gerçekleşmez; bu süreç aynı zamanda kısmen bu grupların oluşumunu da içerir (Carrigan vd., 1985). Bahsedilen son iki özelliğin kısmen ataerki kavramının karşı karşıya kaldığı eleştirileri de karşılamaya yaradığı söylenebilir.

Connell'ın ve kavramın geliştirilmesine katkıda bulunan diğer araştırmacıların, değişkenliğin hegemonik eril iktidarın oluşumundaki temel prensiplerden biri olduğunu vurgulamış olmalarına rağmen, Jeff Hearn'ün dikkat çektiği üzere ampirik araştırmaların çok büyük bir çoğunluğu hegemonik erkeklik kavramını oldukça kısıtlı bir şekilde, tek bir tip erkeklik tanımlamak için kullanma eğiliminde olmuştur (Hearn, 2004). Hearn'e göre bu durumun bir sonucu 'gerçek' erkekleri ve onların eylemlerini (örneğin kadınlara yönelttikleri şiddeti) değil, elle tutulmayan (ve erişilmesi tanım gereği beklenmeyen) idealleri hege-

3 Connell daha sonra bu modele sembolleştirme olarak adlandırdığı dördüncü bir yapı daha eklemiştir (Connell, 2002).

monik erkeklik adı altında inceleyerek "dikkati başka yöne çekmek ve erkekleri sorumluluktan kurtarmak" olmaktadır (Hearn, 2011). Hearn kavramın kafa karışıklığına yol açan ve eleştiriye neden olan yönlerini ortadan kaldırmak için erkekliğe değil erkeklere ve erkeklerin eylemlerine odaklanmak gerektiğini belirtir. "Erkeklerin hegemonyası" terimi ile karşıladığı yaklaşım hegemonik olanın tanımlanmasına değil, "erkekler ve erkek pratikleri arasındaki ayrımları yaratan sistemlerin toplumsal kurgulanma" süreçlerine odaklanılması gerektiğini savunur (Hearn, 2004: 60). Bu bağlamda devlet, hukuk, tıp, sosyal bilimler, din ve iş dünyası gibi kurumların ve alanların erkekleri hangi şekilde sınıflandırdığı, bu sınıflamaların hangi noktalarda kesiştiği, birbirini tamamladığı ve çatıştığını incelemek önem kazanır (Hearn, 2004: 60).

Gerçekten de belli bir toplumsal grubun hegemonik olduğu yargısına varmak oldukça zor bir iştir. Nitekim hegemonik erkekliğe bu türden bir yaklaşım, hegemonik olanı kimin temsil ettiğinin belli olmadığı yönünde eleştiri almakta gecikmemiştir (örneğin Donaldson, 1993; Hearn, 2004).[4] Eleştiriler bu noktada şüphesiz haklıdır. Önemli olan hangi grubun spesifik bir zamanda geçerli olan hegemonik erkekliği temsil ettiği değil, erkeklerin yaşantılarında bu erkeklik idealiyle ne şekilde ilişki kurdukları olmalıdır. İlginç bir şekilde, Hearn'ün yaklaşımı aslında somut erkek deneyimlerini ve eylemlerini araştırmayı önermiş olmasına rağmen 'somut' öznelerin failliğini geri planda bırakmış, ağırlığı yine özneyi belirleyen yapıların incelenmesine vermiştir. Bu noktada, idealize edilenin temsili ile somut deneyimler arasında kapanması mümkün olmayan bir fark olduğunun altını çizmek gerekir. Failliğin izinin sürüleceği noktalardan biri tam da bu farkın yarattığı alandır. Bu durumu anlamlandırabilmek için hegemonik olanı bir kenara bırakmak değil, onun meselenin yalnızca bir yüzü olduğunu dikkate almak gerekmektedir. Ayrıca, erkeklik kavramından vazgeçip erkeklere odaklanmak, erkekliğin (yeniden) üretimini erkek bedenine indirgeme neticesini de doğurur. Oysa ki "bazen erkeklik tavır ve davranışları ya da erkeklik kimliği kadın bedeninde görülür" (Connell, 2000).[5]

Yine de Hearn'ün dikkati çektiği nokta hegemonik erkekliği bağlama göre değişen bir dizi özellik olarak ya da bu özelliklerin biraraya geldiği söylemsel bir alan olarak görmeye sevk etmesi açısından faydalıdır. Kavramın böyle bir esnekliğe sahip olduğu kabulü, erkeklerin yaş, sınıf, etnitise, sakatlık/sağlamlık gibi özellikleriyle bağlantılı olarak farklı özellikler ve eylemler aracılığıyla hegemonik olana eklemlenebildiklerini görmeyi mümkün kılar. Bu elbette tüm erkeklerin hegemonik olanın sınırları içinde olduğunu iddia etmek anlamına gelmemektedir. Yalnızca, hegemonik olanı anlamlandırabilmenin köşeli tanımlar

4 Connell ve James Messerschmidt (2005) hegemonik erkekliği kimin ya da hangi grubun temsil ettiği ile ilgili muğlaklık olduğu eleştirisine karşılık bu muğlaklığın epey anlamlı olduğu çünkü bunun hegemonyanın 'başarılı' bir şekilde işliyor oluşunun bir göstergesi olduğu yorumunda bulunurlar.

5 'Dişil erkeklik' meselesini ele alan bir örnek için bkz. Judith Halberstam (1998).

yapma çabasından ziyade olgunun dinamikliğini kavrama ile mümkün olduğunun altını çizmek anlamına gelmektedir. Bu noktada Connell'ın hegemonik erkekliği, "ataerkinin belli bir tarihsel bağlamda yaşadığı meşruiyet krizine karşılık o anda kabul gören çözümü bünyesinde barındıran cinsiyet pratiklerinin konfigürasyonu" olarak tanımladığını hatırlamakta fayda var (Connell, 1998: 77). Tanım iktidarın diğer biçimlerini de kapsayacak şekilde genişletilerek ele alındığında hegemonik erkekliğin yalnız ataerkinin değil diğer iktidar odaklarının da yaşadığı meşuiyet krizini aşmak için başvurulan bir yol olarak öne çıktığı görülür.

Hearn'ün eleştirisindeki somut deneyim vurgusu beden ve erkeklik arasındaki ilişkiye dolaylı olarak dikkat çekmesi açısından önemlidir. Genel olarak erkekliğin feminist araştırmalarda uzun süre inceleme konusu olmamasına paralel olarak erkek bedeni ve erkeklerin bedenleriyle kurdukları ilişkiler de özel olarak irdelenmemiştir. Sally Sheldon 2002 tarihinde yayımlanan yazısında bu durumun nedenleri üzerinde dururken Kathy Davis'in feminist literatürün erkek bedeni ile ilgili yeterince araştırma yapmayarak kadınları bedenle ilişkilendiren ataerkil hiyerarşik ikiliği pekiştirdiği yorumunu aktarır (Davis, 1997, akt. Sheldon, 2002: 14). Hearn de 2011 tarihli yazısında aynı eksikliğe farklı bir açıdan dikkat çeker. Hearn'e göre literatürde yer alan bedenle ilgili çalışmalara bakıldığında erkek bedeninin adı konmamış, imlenmemiş olduğu görülür; tıpkı Batı toplumlarında beyazların (görünmez) konumu gibi (Hearn, 2011). Oysa, Connell'ın hegemonik erkeklikle ilgili ilk kapsamlı tartışması erkek çocuk ve yetişkin erkek bedenleri üzerine temellendirilmiştir (Hearn, 2011). Bu çalışmadan sonra beden Connell'ın erkeklikle ilgili teorilerinde giderek daha merkezî bir konuma yerleşmiştir (Wedgwood, 2009). Bunun en temel sebebini Connell'ın, "yetişkin bir erkek olmak açıkça fiziksel bir alan kaplamak demektir" ifadesi ortaya koymaktadır (Connell, 1983: 19). Fiziksel anlamda erkek olmak "bedenin biçimi ve boyutu, duruşu ve hareketleri, belli fiziksel becerilere sahip olma ve bunun dışında kalanlara sahip olmama, kişinin kendi beden algısı, bedenin diğer insanlara sunulma biçimi ve insanların buna gösterdiği tepki, bedenin işte ve cinsel ilişkilerdeki işleyişi" (Connell, 1998: 84-5) ile ilgili karmaşık bir söylemsel/eylemsel alana tekabül eder. Bu açıdan bakıldığında beden pratiğin hem nesnesi hem de eyleyen öznesidir (Connell, 2005: 61). Dolayısıyla bedenle ilgili çalışmalar (potansiyel olarak) hem temsil edilenin hem de failliğin incelenmesini içerir.

Erkeklik ile bedensel performans arasında bu kadar yakın bir ilişki olması, özellikle bu performans sakatlık gibi bir sebeple sekteye uğradığında, eril cinsiyetin ifade ettiği şeylerin ne kadar kırılgan bir zemin üzerinde durduğunu açığa çıkarır (Connell, 2005: 54). Sakat erkek bedenine bakmak tam da bu durumda beden ve cinsiyet normları arasındaki ilişkinin göz ardı edilemez bir şekilde ortada olması nedeniyle önemlidir. Batı düşüncesinde beden 'haysiyet ve zil-

let' kavramlarının temel göstereni olarak güzel ve ahlâklı olanı ya da olmayanı simgeleme gibi kritik bir işleve sahiptir (Sayın, 2000). Burada özellikle bir ayrıntı dikkat çekicidir: "İnsan bedeni ancak organik bütünlüğü korunduğu sürece güzeldir" (Sayın, 2000: 175). Dolayısıyla bedenin bütünlüğünün bozulması eril iktidarla ve erkeklikle ilgili göndermelerin de ötesinde bir kaygı verici duruma işaret eder. Benzer bir şekilde, bedene milliyetçilik ve militarizm ideolojileri içinde de salt cinsiyetle ilgili olanın ötesinde (ancak onunla çok yakından ilgili) anlamlar yüklenir. Milliyetçi söylemde beden ideal ulus tahayyülünün somutlaşmış halini ifade eder ve ulusun sınırlarını ve ideallerini yansıtması açısından oldukça büyük önem taşır. Milliyetçi sembolizm ve beden ilişkisinin cinsiyetlendirilmiş yapısı içinde kadın bedeni ile ulusun sınırları arasında kurulan paralellik aracılığıyla vatan savunması söylemi ve pratiği meşrulaştırılır (Yuval-Davis, 1997). Erkek bedeni ise, George L. Mosse'nin vurguladığı gibi, daha çok ulusun ideallerinin, umutlarının ve endişelerinin projeksiyonu olarak işlev görür. Modern erkeklik kurgusunu oluşturan unsurlardan biri olan sağlıklı, disiplinli ve orantılı erkek bedeni, benzer şekilde 'sağlıklı' bir toplumsal yapı oluşturmayı amaçlayan milliyetçi arzunun çarpıcı bir yansımasıdır (G. L. Mosse, 1998). Bu bağlamda 'kusurlu' bir erkek bedeninin milliyetçi tahayyül ile tezat içinde olduğu açıktır. Bu bedenin (eski) bir askere ait olması ise militarizmin toplum üzerindeki etkisi nispetinde söz konusu çatışmayı derinleştirir.

Sözü edilen durum tam da Cynthia Cockburn'ün eşcinsel vicdani redciler örneği üzerinden ataerkil erkeklik içindeki bazı çelişkilerin militarizm ve savaş bağlamında ortaya çıktığı tespitini güçlendirecek nitelikte bir örnektir. Cockburn pek sık rastlanmayan bu tip durumların (yalnız ataerkilliğin militarizmi güçlendirdiğini değil) militarizmin meşruluğunu ve devamlılığını sağlamak için bizzat ataerkilliğe gereksinim duyduğunu gösterdiğini belirtir (Cockburn, 2009: 291). Bu ilişkiyi ortaya koyan iyi bir örnek, Cynthia Enloe'nun dikkat çektiği üzere, ordularda erkeklik temelinde kurulan bağın genel olarak askerler, özellikle de subaylar ve rütbesizler arasındaki etnik ve sınıfsal farklılıkların üstünü örtme işlevine sahip olmasıdır (Enloe, 1987: 531). Feminist araştırmacılar militarizmi elbette yalnızca erkeklik değil, genel olarak cinsiyet ilişkileri bağlamında değerlendirirler. Bu doğrultuda Sjoberg ve Via militarizmin cinsiyete dayalı yapısını açık eden dört özellik sıralarlar: militarizmin "amacı (rekabete dayalı güç üstünlüğü kurmak), bu amacı gerçekleştirmek için kullandığı araçlar (askerî-endüstriyel kompleks), dil (gücün ve hâkimiyetin dili) ve etkileri (ağırlıkla kadınları olumsuz yönde etkiliyor oluşu)" (Sjoberg ve Via, 2010: 8). Bu kategorileştirme meselenin ekonomik, toplumsal, politik ve kültürel boyutları ile ne kadar karmaşık bir yapısı olduğunu vurgular. Enloe'nun savaş ya da barış gibi sınırları daha belirli olaylardan ziyade toplumsal bir süreç olarak militarizme odaklanılması gerektiği önerisinin önemi tam da bu noktada yatmaktadır (Enloe, 1987: 527). Sjoberg ve Via'nın dikkat çektikleri gibi militarizm askerî pra-

tiklerin sivil hayattaki uzantısı olmanın ötesinde savaş ve barış, askerî ve sivil arasındaki sınırların silinmesi ya da bulanıklaşması anlamına gelmektedir (Sjoberg ve Via, 2010: 7). Militer olan ile olmayan arasındaki muğlaklığın eril kültür ile militarist kültürün yer yer birbirinden ayrılamayacak kadar iç içe geçmişliği ile birleşmesi, doğrudan militarist olmadığı izlenimi uyandıran birçok gündelik pratiğin ve kültürel değerin kurucu öğesi olan cinsiyetçi paradigmaların ve bunların politik sonuçlarının görünmez hale gelmesi sonucunu doğurur.

Türkiye'de militarizm, özellikle zorunlu askerlik uygulaması aracılığıyla, erkeklerin toplumsallaşma süreçlerini şekillendiren, devlet ile kurdukları vatandaşlık ilişkisini düzenleyen ve erkekleri devletin cinsiyet rejimi içinde konumlandıran önemli bir iktidar unsurudur. Özellikle Cumhuriyet'in ilk yıllarında askerliğe atfedilen 'Türk ulusuna ve ırkına özgü olma' özelliği ile desteklenen askerliğin sıradan bir kültürel pratik haline gelmiş olması toplumun militarizmle kurduğu ilişkiyi önemli ölçüde etkilemiştir (Altınay, 2004). Askerlik tecrübesinin erkeklere, kadınların sahip olamayacağı bir bilgi ve bilgelik alanı sunuyor olduğu yaygın bir kanı olarak karşımıza çıkmaktadır (Altınay, 2004: 61-87). Bu erkeklere özgü deneyim sünnet, iş sahibi olma ve evlenme gibi diğer deneyimler silsilesinin kilit bir öğesi olma özelliği taşımaktadır. Askerlik yapmış olmak 'erkek olmak' anlamına gelmekte iken yapmamış olmak ya da yapmayı reddetmiş olmak toplumsal dışlanmaya ve (ikinci durumda) 'sivil ölüm' olarak adlandırılan toplumsal olana ilaveten çok ciddi yasal ve maddi sonuçlara da maruz kalmak anlamına gelmektedir. Dolayısıyla erkeklerin iktidarla ve iktidar olarak kurdukları/kuracakları ilişkilerin düzenlenmesinde askerlik deneyiminin önemli bir payı bulunmaktadır. 'Makbul', diğer deyişle hegemonik erkekliğin sınırları çeşitli militarist beden politikaları aracılığıyla da belirlenmekte ve pekiştirilmektedir. Bunun en göze çarpan örneği eşcinsel erkeklerin askerlikten muaf tutulmasıdır. Çürük raporu alma süreci askerî tıbbın eril bedensel görünüm ve davranış kalıpları ile ilgili yargılarını ortaya koyması açısından özel bir önem taşır (Biricik, 2008).

Hegemonik erkekliğin en önemli özelliklerinden biri rızaya dayalı olmasıdır. Hegemonik tanım ve pratiklerin doğallaştırılması ve sıradanlaştırılması yoluyla görünmezliğinin sağlanması ancak toplumda bu tanım ve pratikler üzerinde bir uzlaşım olması ile mümkündür. Rızanın üretilmesi sürecindeki en etkili aktörlerden biri çeşitli formlarıyla medyadır. Mike Donaldson'ın vurguladığı gibi hegemonik erkekliğin doğallaştırılarak geniş kitlelere aktarılması özellikle kahramanlaştırılmış medya figürleri aracılığıyla gerçekleşir (Donaldson, 1993: 646). Jane Stables ve Fiona Smith görsel ve yazılı medyada yer alan haberler ve belgesellerin örtük olarak belli bir 'saydamlık' iddiası barındırdıklarını belirtirler (Stables ve Smith, 2005: 254). Bu iddiaya dayanarak haberin üretilmesi ve seçilmesi süreçlerinin sorunsallaştırılmadan üstünün örtülmesi mümkün hale gelir. Oysa özellikle anaakım kitle iletişim araçlarında yayımlanacak malzemenin

seçiminin hangi temellere dayandığının saptanmasında hegemonya kavramının göz önünde bulundurulması kritik bir öneme sahiptir.

Ayşe Arman röportajlarında erkeklik ve askerî sakatlığın temsili

Joanna Bourke Birinci ve İkinci Dünya Savaşı'nın erkeklerin bedenleri üzerindeki etkilerini İngiltere bağlamında incelediği çalışmasında, toplumun ve devletin doğuştan sakat erkeklerle savaşta sakatlananlara atfettiği değerler arasında var olan önemli bir farka dikkat çeker. Buna göre, doğuştan sakat erkeklerin evlenerek bir aile hayatına sahip olmaları genellikle 'itici' bir fikir olarak karşılanırken savaşta sakatlanan erkekler için tam tersi bir düşünce hâkimdir (Bourke, 1996: 73-5). Bourke meselenin doğuştan sakatların cinsellikten azade olarak algılanmaları olmadığını vurgular. Tam tersi, bu kişilerin haddinden fazla cinselliğe sahip olmaları önemli bir endişe kaynağıdır (Bourke, 1996: 73).[6] Ancak cinsel güç sahibi olmak tek başına 'gerçek erkek' olarak nitelendirilmeyi garantilemediği gibi bedensel eksiklik de bahsi geçen dönemde savaş tecrübesi yaşamışlar için özünde bir 'erkeklik kaybı' anlamına gelmemekteydi. Elbette bunun en önemli nedeni savaşa katılmanın erkekliği sınamanın en etkili yolu olduğu fikriydi. Ancak sakatlık bakım gerektirdiği için zorunlu olarak bağımlılık da yaratmaktaydı. Söz konusu olan hem eviçi alana hem de bakım sağlayan kişi veya kişilere bağımlılıktı, ki kadınsılaşma korkusunun ortaya çıkışı bu durumun neredeyse 'kaçınılmaz' sonucuydu. Bu görüş doğrultusunda sakatlık, yani bakım ve korunma ihtiyacı içinde olmak, erkeğin geleneksel olarak tanımlanmış erkeklik görev ve sorumluluklarını yerine getiremeyeceği anlamına gelmekteydi. İngiltere'de dönemin rehabilitasyon hizmeti sağlayan kurumlarında amaçlananın erkekleri yalnızca yeniden üretici işgücüne katılabilecek hale getirmek değil, aynı zamanda onları bir nevi yeniden yetişkinleştirme programına tabi tutarak sakatlığın kadınsılaştırıcı potansiyelinden uzaklaştırmak olması (Bourke, 1996: 74) tam da bu duruma işaret etmektedir.

Savaşırken sakatlanan erkek bedeninin taşıdığı toplumsal anlamın yanı sıra kuvvetli politik anlamlar içeren bir yönü de vardır.[7] Erkeklik ve beden ile ilgili bölümde bahsedildiği gibi, milliyetçi ve militarist ideoloji erkek bedeni ve ulusun dirliği arasında öyle güçlü bir bağ kurar ki sakat asker bedeni ciddiyetle ele alınması gereken bir sorun haline gelir. Dikkat çekici olan nokta toplum ve devlet nezdindeki sakat asker algısının politik bağlama göre önemli ölçüde

6 Burada özellikle vurgulanması gereken nokta, ötekileştirilen erkeğe aşırı cinsellik atfedilmesine farklı bağlamlarda da rastlanıyor olmasıdır. Irk temelli bir örnek için bkz. Dyer, 1992. Farklı bağlamlardaki örneklerle karşılaştırma yapmak sakat erkeğin ötekileştirilmesi süreciyle ilgili fikir vermesi açısından önemlidir.

7 Politika bağlantısının sakat erkek bedeni ile sınırlı olmadığını vurgulamak gerekmekte. Politik/askerî başarısızlığın 'yeniden-erkekleştirme' süreciyle ikame edilmeye çalışılmasının bir örneği için bkz. Jeffords, 1989.

değişiklik gösterebilmesidir. Nitekim Bourke Birinci Dünya Savaşı'nın ilk yarısında cepheden gelen askerlere gösterilen ilgi ve alakanın savaşın ikinci yarısında, özellikle savaşın etkilerini unutma isteğinin ağır basmasıyla birlikte, kaybolduğunu vurgular (Bourke, 1996: 70). İngiltere örneğinin de gösterdiği üzere, bedenin fiziksel durumu değişmemekle birlikte kendisine yüklenen anlamlar bağlamın değişmesiyle çok daha farklı bir hale bürünebilmektedir ki bu da, daha önce değinilen hegemonik erkekliğin dinamik yapısıyla yakın paralellik içindedir.

Buradan hareketle, bu makalede incelenecek röportajlar da geniş politik bağlamı içinde düşünülmelidir. Çok kısaca bir çerçeve çizmek gerekirse, 7-8 Şubat 2010 ve 27-28 Aralık 2010 tarihli röportajları öncelikle genel olarak Kürt sorunu ve PKK bağlamında değerlendirmek gerekir. Daha spesifik olarak da AKP hükümetinin 2009 ortalarında netleştirmeye başladığı, daha sonra 'yumuşatılarak' Demokratik Açılım olarak nitelenecek olan Kürt Açılımını ve siyasi yankılarını göz önünde bulundurmak gereklidir. Açılım bahsinin ortaya atılmasını doğuran sürecin öncesindeki "milli güvenlik rejiminin kurumsallaşması" dönemi olarak nitelendirilen (Şarlak, 2004: 287) 1990'lı yıllarda Kürt sorunu bağlamındaki politikaların belirlenmesinde ve uygulanmasında askerî seçkinlerin esas belirleyici olduğu bilinmektedir. Yürütülen savaşın meşruiyetinin sağlanması amacıyla bir 'iç düşman' tanımı yapıldığı, bu 'düşmanın' çeşitli stratejilerle 'dışsallaştırıldığı' (Balta Paker, 2010) ve bu durumun Kürtler üzerinde son derece yıkıcı etkileri olduğu da malumdur. 1990'ların militarist şiddet yüklü ortamından farklı olarak Kürt Açılımı teşebbüsünün vaadi sorunun müzakere içeren barışçıl yollardan çözüme kavuşturulması idi. Vurgulanması gereken nokta, çözüm arayışının sivillerin inisiyatifinde politik alana kaydırılmasının doğuracağı sonuçlardan birinin bu süreçte söz söyleyecek aktörlerin çeşitlenmesi olacağıdır. Buna bağlı olarak PKK ile girilen çatışmalarda sakatlanan ve bu sakatlıkları resmî söylem içinde fedakarlık[8] olarak anlamlandırılan gazilerin de geniş anlamıyla müzakerenin bir parçası olmaları durumu ortaya çıkmaktadır. Bu noktada söz konusu dönemde *Hürriyet* gazetesinin Kürt sorununun barışçı çözümü karşısındaki tutumunun görece ılımlı olması önem kazanıyor.[9] Bu açıdan

8 Bu fedakârlığın 'devletin bütünlüğü adına kurban verilmesi' çerçevesinde tanımlanması ile ilgili bkz. Açıksöz, 2011.

9 Röportajların yayımlandığı tarihlerin birer hafta öncesine ve sonrasına ait haberlere bakıldığında, gazetenin geçmiş yayın politikası göz önünde bulundurulduğunda genel olarak ılımlı bir tutum içinde olduğu gözlemlenebilir. BDP'lilerin özerklikle ilgili görüşlerini yansıtan (örneğin, "Dayatmamız Yoktur" 21.12. 2010 ve "Ayrı Devlet Talebi Yok" 01.02.2010) ya da aynı konu çerçevesinde Talabani'nin ifadesini yansıtan ("Farklı Dil Zenginleştirir" 23.12.2010) ara başlık seçimleri bu izlenimi doğuran örnekler olarak okunabilir. Ayrıca, geçmişte bu renk kombinasyonu ile ilgili hassasiyeti halen hatırlarda olan gazetenin BDP kongresi haberi (02.02.2010) için seçtiği fotoğrafın sarı-kırmızı-yeşil renkler içinde coşkulu bir partili grubunu gösteriyor olması da gazetenin bu dönemdeki yaklaşımını gösterir niteliktedir. Gazetenin Kürt meselesindeki tavrına dair 1997-2002 yıllarını kapsayan bir çalışma için bkz. Sezgin ve Wall, 2005. Dikkatimi bu kaynağa çektiği için Ömer Turan'a teşekkür ederim.

bakıldığında röportajların önemli bir etkisinin gazilerin kamuoyunda bu politik sürecin mağduru olarak algılanmamasını sağlamak olduğu görülüyor.

Ayşe Arman'ın gerçekleştirdiği iki röportaj dizisinde gazilerin sakatlığının politik bağlamını oluşturan Kürt sorunu, önemiyle pek de orantılı olmayan bir şekilde, tüm görüşmeler içinde yalnızca bir tanesinde ele alınmaktadır. Komando yüzbaşı Mehmet Bedri Aluçlu röportajının bir bölümünün Kürt sorununun çözümü meselesine ayrılmış olmasını, bahsedilen bu çerçevede değerlendirmek gerekmektedir. Ayşe Arman, Aluçlu'nun ellerini ve gözlerini kaybetmesine neden olan mayın patlaması olayının detaylarını öğrendikten sonra Aluçlu'ya "Güneydoğu meselesi nasıl çözülebilir?" sorusunu yöneltir. "Sizi üzmek istemem ama kimse çözemez. Çünkü bugünkü değil, çok eski mesele" yanıtını alan Arman meselenin askerî değil siyasi çözümüne gönderme yapacak şekilde "Karşı tarafı dinlediğimiz zaman..." soru/yorumu ile devam eder. Cevap "Sizi ikna ederler" şeklindedir. Arman'ın "Nasıl yani, onlara hak mı veririz?" sorusu az sonra gelecek olan "Kürt açılımı hakkında ne düşünüyorsunuz?" sorusunun temelini hazırlamış olur. Siyasi çözüm konusunda Aluçlu'nun pek de iyimser olmadığını gösteren bu soru-cevap dizisi, "Açılım lazım. Ama sadece Türkiye'nin doğusuna değil, her tarafına!" yorumu ile orta yol bulunarak sona erer. Bu yorumun işlevinin, açılıma gazilerden gelmesi beklenecek potansiyel muhalefeti incelikli bir şekilde bertaraf etmek olduğunu söylemek yanlış olmaz. İdare şekli inceliklidir çünkü itiraz tamamen göz ardı edilmemiş, dillendirilmesine olanak verilmiştir ama bu örneğin bir protestoya dönüşmemiştir. Böylelikle Kürt sorunu ile ilintili olarak 'devlet ve millet adına önemli bir fedakârlık yapmış' olan bir grubun zımnen de olsa rızasının sağlandığı izlenimi ortaya çıkar, ki bunun açılımın toplumsal meşruiyetini sağlama konusunda ne derece kritik olduğu ortadadır. Burada belirtilmek istenen elbette Arman'ın röportajlarının doğrudan ve yalnızca açılım ile ilgili cevap niteliği taşıdığı ya da Arman'ın röportajları yapmaktaki niyetinin bu olup olmadığı değil. Vurgulanmak istenen nokta, aynı röportajların bambaşka bir politik ortamda Kürt sorunuyla ilgili farklı bir kamuoyu algısı yaratma ihtimalinin çok güçlü olduğu. Şunu da belirtmek gerekir ki, meselenin politik göndermeleri ve erkeklikle ilgili göndermeleri birbirlerine indirgenemeyecek ancak birbiriyle çok yakın ilişkili, birbirlerini besleyen iki farklı alana tekabül etmektedir. Sakat asker bedenlerini hegemonik erkeklikle eklemleme çabasını tam olarak anlayabilmek hem spesifik politik gündemi hem de kadınsılaşma/erk kaybı korkusunu göz önünde bulundurmakla mümkündür.

Röportajlara daha detaylı bir şekilde bakmaya başlamadan önce temel bir ayrım yapmak gerekmekte. Bedenselliğin cinsiyet analizleri için merkezî önemde olduğunu savunduğu makalesinde Hearn erkeklerin genel olarak birbirinin karşıtı iki şekilde temsil edildiklerini ve bu durumun hangi unsurlara dayalı olarak mümkün olabildiğinin sosyal bilimlerin en tartışmalı konularından biri ol-

duğunu belirtir (Hearn, 2011). Buna göre, erkekler popüler ve bilimsel söylemde çoğu zaman biyolojik özelliklerinin etkisi altında hareket eden bedenler olarak temsil edilirler. Ancak erkekler aynı zamanda, özellikle bilgi ve kültür üreticisi konumunda olduklarında, bedenle değil rasyonel akılla özdeşleştirilirler. Hearn bu iki konumun birbirine zıt görünmekle birlikte beden/akıl arasındaki Kartezyen ikiliğe aynı şekilde dayandıkları için bir bütünün parçaları olarak düşünülmeleri gerektiğinin altını çizer. Hearn bu ikiliği erkek bedeninin makina olarak tahayyül edilerek proleterleştirilmesi ve erkek aklının bedensizleştirilerek burjuvalaştırılması olarak niteleyerek meselenin sınıfsal boyutuna dikkat çeker. Ayşe Arman'ın röportaj yaptığı gazilerin anlatıları bu çerçevede değerlendirildiğinde benzer bir ikiliğin zorunlu askerlik hizmeti yapan kişi ile profesyonel asker arasında ortaya çıktığı görülür.[10] Gazilerin röportajlara yansıyan profillerine bakarak bu ayrımın kabaca sınıfsal ve toplumsal statüye dair bir ayrıma da denk düştüğünü söylemek mümkün görünmektedir.

Arman'ın 'Yarım Kalmış Hayatlar' adını verdiği proje kapsamında görüştüğü, komando bölük komutanı iken mayın patlaması sonucu sakat kalan Mehmet Bedri Aluçlu'nun en dikkat çekici özelliklerinden biri, şüphesiz, aldığı eğitimdir. Aluçlu Harp Okulu'nun ardından önce Hacettepe Üniversitesi'nde sonra da Amerika'da yüksek lisans yapmış bir askerdir. Bu noktada söz konusu eğitimin çok önemli bir işlevinin Aluçlu'yu yukarıda bahsedilen beden/zihin ayrımında ikinci kategoriye dahil etmek olduğunu vurgulamak gerekir. Dolayısıyla Aluçlu'yu bedenselliğinden ziyade zihinsel yetileriyle özdeşleştirmeye olanak veren yalnızca (sınırlı da olsa) 'karar alıcı' konumunda bir profesyonel asker olması değil, eğitiminin kendisini dahil ettiği sosyal sınıfın ve ona kazandırdığı toplumsal statünün özellikleridir de. Aluçlu'nun eğitiminin içeğine dair dikkat çekici nokta ise, yüksek lisans tezinin "PKK'nın söylemi" olmasıdır. Hem teorik hem de pratik düzeyde bilgi ve deneyim sahibi olması Aluçlu'nun özne konumunu belirler; ifadelerinin alımlanma biçimini belirleyecek bir çerçeve çizer. İyi eğitimli profesyonel asker profili, röportaj boyunca vurgulanan Aluçlu'nun 'görev adamı' ve sorumluluk sahibi olması özellikleriyle uyum göstermektedir. Nitekim Aluçlu'nun röportajın başlığına taşınan cümlesi tam da bu noktayı vurguluyor: "Mayın emrimdeki askerin elinde patlasaydı o zaman yıkılırdım". Üstelik Aluçlu yalnızca komutanları olarak emrindeki askerlere karşı değil, mayının yerini gösteren 'itirafçı'ya karşı da sorumluluk duymaktadır:

> A.A.: O sırada itirafçı nerede?
> M.B.A.: O kendisinin çıkarmasını teklif etti, ben "Yok" dedim, onu da kayaların arkasına gönderdim.
> A.A.: Neden?
> M.B.A.: Neden olacak? Ölmesin diye!

10 Profesyonel asker/zorunlu askerliğini yapan ikiliği ile ilgili medyada yer alan farklı örnekler için bkz. Sünbüloğlu, 2010.

A.A.: O sırada "Ben ölebilirim" diye düşünmüyor musunuz peki?
M.B.A.: Düşünüyorum, ölebilirim de. Ama ben o ekibin komutanıyım. Kimsenin hayatını tehlikeye atamam...

Ayşe Arman'ın ısrarlı kahramanlaştırma çabalarına rağmen ("Ben kendinizi bir kahraman gibi anlatmanızı bekliyorum, siz hiç oralı değilsiniz...") Aluçlu birçok kez sıradan olanın yani görevinin gerektirdiğinin dışında herhangi bir şey yapmadığını vurgular:[11] "Çünkü kahraman değilim. İşimizi yapıyoruz. Ben profesyonel askerim" ya da Arman'ın "Şimdi geri dönüp düşününce..." sorusuna karşılık olarak "Düşünecek bir şey yok. Bu, bir emirdi". Bu mesafeli tutum askerlik işinin gerektirdiği 'insan öldürme' eylemine yaklaşımında da görülmektedir:

A.A.: Birilerini öldürdünüz mü?
M.B.A.: Öldürdüm.
A.A.: O nasıl bir his?
M.B.A.: Bir şey hissetmedim.
A.A.: Karşınızdakinin gözünün içine baka baka mı tetiği çektiniz?
M.B.A.: Yakın mesafeden öldürdüğüm arkadaşlar oldu. Ben öldürmesem onlar beni öldürecekti.
A.A.: (...) Bu anlattığınız şeyleri bu kadar kolay yaşıyor olamazsınız...
M.B.A.: Bu kadar kolay yaşıyorum. Garip gelebilir ama öyle. Ben oraya arkamda 150 askerle gidiyorum, olayı yönetemezsem, tereddüt edersem, tetiği çekemezsem, o askerler ölür.

Aluçlu'nun bireyselliğini algılamasında profesyonel asker olmasının rolünün ne kadar ağırlıkta olduğu aşağıdaki soru-cevapta iyice belirgin hale gelmektedir:

A.A.: Bir taraftan da bir aileniz, karınız, çocuğunuz var. Ne oluyor? Beyninizin bir tarafı orduya, bir tarafı kendinize mi ait?
M.B.A.: Ben evin kapısından çıktıktan sonra ev yoktur. Bitmiştir.

Paralel bir şekilde, Aluçlu'nun beden algısı da benzer bir sıradanlaştırma eğilimine tabidir. Örneğin, Aluçlu'ya göre komandoluk özel yeteneklere sahip olmaya değil, tercihe bağlıdır: "Sonuçta hepimiz subayız, üç aşağı beş yukarı aynı beden kapasitesine sahibiz". Komando olabilecek özelliklere sahip bir bedenin bile askerî kriterlere göre olağan olarak tanımlanması ile bağlantılı okun-

11 Bu ifadeyi, Mosse'nin sözünü ettiği Birinci Dünya Savaşı ile birlikte yaşanan 'askerliğin demokratikleştirilmesi' süreci (Mosse, 1990) ve David Morgan'ın teknolojinin gelişmesine bağlı olarak askeriyede kahramanlık yapma alanının kalmadığı yorumuyla (Morgan, 1994) birlikte değerlendirmek gerekir. Elbette bu yorumlar sakatlık durumlarının dışındaki 'normal' süreçlerden bahsetmektedir. Ancak burada görevini yerine getirme vurgusu ve bunun Mosse ve Morgan'ın da işaret ettiği gibi belli erkeklik anlayışlarıyla sıkı ilişki halinde olması önemlidir. Yapılan işin "sıradanlaştırılması" olarak tezahür eden ketumluk, travma ile yüzleşmenin önündeki önemli engellerden biridir.

ması gereken, sakatlık öncesi ile sonrası arasında kesintisiz devamlılık olduğu fikri ise oldukça ilgi çekici bir noktadır. Aluçlu'nun özellikle "Benim kaportam değişti ama ben aynı adamım aslında" sözleri bu noktayı açıkça vurgulamaktadır. İhtiyaç duymadığı için psikolojik destek almadığı bilgisiyle beraber değerlendirildiğinde, travma karşısında gösterilen bu tepki ile Türk Silahlı Kuvvetleri'nin (TSK) militarist erkeklik anlayışı arasında bağlantı kurmak mümkün hale gelir. "Her Türk asker doğar" anlayışı ile kurumun askerlik pratiklerini doğallaştırması ve etnikleştirmesine ilaveten askerliği erkek olmanın vazgeçilmez bir unsuru haline getirmiş olması travmayı da oldukça dar bir kapsamda ele almasına, örneğin çatışmaya katılmaktan ve şiddete tanık olmaktan kaynaklanabilecek travmayı tanım kapsamına almamasına yol açmıştır.[12] Aluçlu'nun sakatlığına yaklaşımını W. J. T. Mitchell'ın ele aldığı sakatlığın temsilinde hiper-görünürlük ve görünmezlik ilişkisi üzerinden yorumlamak açıklayıcı görünmektedir. Mitchell bedensel sakatlığın, diğer bir deyişle hiper-görünür olanın, bireyin birçoğu olumsuz çeşitli basmakalıp kategorilerin içine sıkıştırılarak insani özelliklerinin görünmez hale gelmesine yol açtığını belirtir (Mitchell, 2001). Mitchell'ın örneklediği durumdan farklı olarak burada sakatlığın kendisinin (bu durumda geçerli) hegemonik erkekliği oluşturan normlara dayanarak en azından söylemsel olarak görünmez hale getirilme çabasından söz edilebilir. Arman da yaptığı yorumla bu çabaya (ironik bir biçimde 'göstere göstere' de olsa) kayda değer bir katkıda bulunmaktadır:

> Bizim üzülmemiz, size acımamız gerekirken, hayran hayran dinliyoruz. Nasıl bu hissi yaratabiliyorsunuz bilmiyorum ama ben konuşurken sizin görmediğinizi bile unutuyorum...[13]

Ayşe Arman'ın yaklaşık on ay sonra gerçekleştirdiği iki günlük röportaj serisindeki anlatılarda, Aluçlu ile yapılan röportajda dikkati çeken bedensel farklılığın geri planda kalması ve sakat olmayan ile herhangi bir farklılık olmadığının vurgulanmasının tam tersi bir durumla karşılaşılmaktadır. Önceki röportaj dizisinde hiç kullanılmayan sakatlık ve engellilik kelimelerinin, zorunlu askerlik hizmetleri sırasında geçirdikleri kazalar sonucu felç kalan iki gaziyle, Hayati Figengil ve Mustafa Budak'la yapılan görüşmelerde esas çerçeveyi oluşturuyor olması dikkat çekicidir. 26 Aralık 2010 tarihli röportajın başlığının "Dalga mı geçiyorsun! Ne evlenmesi, ne çocuğu! SEN SAKATSIN! BAKIMA MUHTAÇSIN!"[14] olması ya da 27 Aralık 2010 tarihli röportajın girişinde kulla-

12 TSK'nın travma tanımı ile ilgili bilgi zorunlu askerliğinin altı ayını 2004 yılında TSK Rehabilitasyon Merkezi'nde geçirmiş olan Deniz takma isimli uzman psikolog ile yapılan görüşmeye dayanmaktadır.

13 Buradan Aluçlu'nun fiziksel durumunda bir fark olmadığını iddia ediyor olduğu gibi bir sonuç çıkarılmamalıdır. Yazının ilerleyen kısmında Aluçlu'dan yapılan bir alıntı söz konusu farkındalığa işaret etmektedir.

14 Orijinal vurgu.

nılan "Engelli ama bu onun hayat dolu olmasına engel değil" ifadesi bu çerçeveyi yazıların başlangıcından itibaren okura iletme işlevi görmektedir. Bu noktada bedensellik ve dolayısıyla sakatlık vurgusunu mümkün kılan bir özellik olarak Figengil ve Budak'ın sosyal sınıfsal konumlarına dikkat çekmek gerekmekte. Askerlik öncesinde Budak'ın tekstil işçisi olarak çalışması, eğitimi "lise terk" olan Figengil'in ise çay ocağı işletmesi beden/zihin ikiliği içindeki konumlarını belirleyen bir etken olarak görülmekte. Bu konumlandırma sayesinde sakatlığı ön plana çıkarmak mümkün hale gelmektedir. Sakatlığın ön planda olması bedenle ilgili ayrıntıların açık bir şekilde ifade edilmesi anlamına gelmektedir. Örneğin, Budak'ın sakatlığıyla ilgili ilk düşünceleri, deneyimlediği bedensel değişimi oldukça gerçekçi bir şekilde ortaya koymaktadır:

> M.B.: (...) O kazada herkes hasar aldı ama benimki kalıcı hasar. Boynumdan aşağısını hissetmiyordum...
> A.A.: O nasıl bir duygu?
> M.B.: Tarifi yok. Bir kere aklın almıyor nasıl olabildiğini. *20 yıl boyunca, bir bedenin olmuş, gövden, kolların, karnın, bacakların? Kazadan sonra hiçbiri yok, hissetmiyorsun.*[15] Bacaklarımı çekemiyorum, öylece duruyorum, boynundan aşağısı olmayan bir canlı gibiydim. (...)

Benzer bir şekilde, Figengil'in anlatısı da bedenin güçsüzlüğü ve kırılganlığını ortaya koyan niteliktedir. Üstelik bu güçsüzlük ilginç bir şekilde sakatlık öncesi dönemde de karşımıza çıkmaktadır: "(...) Bir de daha o zamanlar, *kondisyonum eksikti, şehir çocuğuydum.*[16] O dağ senin, bu dağ benim gezerken perişan oldum". Ve sakatlık sonrasına dair: "(...) Ama ben felç olmuştum, belimden aşağısını hissetmiyordum. *Ne tuvalet kontrolü ne idrar*[17]..." Röportajların bir diğer ana teması olan cinsellikle ilgili kaygılar da yine özellikle Figengil'in ifadelerinde ortaya çıkmaktadır:

> H.F.: Erkeğin de belli şeyleri yapabiliyor olması lazım. Geçirdiğim o kaza sebebiyle, bazı yetilerimi kaybettiğimi düşünüyordum.
> (...)
> A.A.: Ama çocuk yapabileceğinizi biliyorsunuz...
> H.F.: Evet tüp bebek yoluyla yapabileceğimizi biliyorduk. Bir aile kurabilirdik, beni sevdiğini de biliyordum. Ama yetmez ki? Ben onun ihtiyaçlarını gideremiyorsam olmaz ki. İhtiyaç noktasında şüphelerim vardı. Hadi bebeği yaptık diyelim, diğer konu ne olacak?

Alıntılardan da anlaşılacağı gibi beden üzerindeki kontrolün yitirilmesi ve cinsel yetilerin eksikliği sakatlık ve erkeklik söz konusu olduğunda öne çıkan

15 Vurgu bana ait.
16 Vurgu bana ait.
17 Vurgu bana ait.

konular. Figengil ve Budak röportajlarındaki evlilik hikâyelerine bakıldığında bu iki meselenin halledilmesi yoluyla bir nevi erkekliğin yeniden tesisinin sağlandığı, evliliğin de bunun sonucu olarak gerçekleştiği gözlemlenmektedir. Bu noktada çocuk sahibi olmanın da önemli bir sembolik anlam taşıdığının altını çizmek gerekir. Üstelik bu sadece belden aşağısı felç olan Figengil ve Budak için değil, Aluçlu için de geçerlidir. Hatta Aluçlu'nun durumunda bu anlamın biraz daha ön planda olduğu da söylenebilir çünkü aile için söz konusu olan ikinci çocuktur. Ancak iki durum arasındaki göze çarpan fark Ayşe Arman'ın Aluçlu röportajında üremeyi cinsellik çerçevesinde ele almamış olmasıdır. Omurilik yaralanması sebebiyle üreme bozukluğu yaşayan kişilerle yapılan görüşmelerde cinsellik konusuna değinilmesi elbette doğal görünebilir. Ancak patlayan mayının bedeninde yarattığı hasarı, "Ellerimi kopartıyor, bacaklarımda yaralar açılıyor, gözlerim gidiyor... Bu gördüğünüz suratımın iyi hali, 12inci ameliyatım filan, kafatasımın sol tarafı suni kemik..." şeklinde anlatan Aluçlu'nun cinselliğinin bu durumdan etkileneceğini düşünmek de aynı derecede doğal görünmeli. Fakat orta sınıf bir profesyonel askerin cinselliğinden bahsetmek görünüşe göre o kadar da doğal değildir. Profesyonel asker olmayan kişilerle yapılan görüşmelerde benzer bir çekinceye ya da cinsellikten bahsetmeme tercihine rastlanmamaktadır. Cinsellik konusuna yaklaşımdaki farkı netleştirmek için Ayşe Arman'ın Figengil ve Budak'a yönelttiği sorulardaki 'ısrara' ve bunun yarattığı sonuca bakmak gerekmekte:

> A.A.: (Figengil'e): Niye? Kız, demek ki sizi seviyor, *ne halde olursanız olun*,[18] sizinle devam etmek istiyor...
> (...)
> A.A.: Hayatta sadece seks yok ki, daha önemli şeyler var...
> (...)
> A.A.: (Figengil'in örtük olarak aldatılma korkusundan bahsetmesi üzerine) Engelli olması şart değil ki, engelli olmayanların partnerleri de aldatabilir...
> H.F.: Ama öyle değil işte. Engelli insanın yetersizliği göze batıyor.

Aluçlu ile röportajında sakatlığı görünmezleştirme konusunda Aluçlu ile açıkça işbirliği yapan Arman'ın Figengille konuşurken tam tersi bir stratejiyle, sorduğu sorulara 'sakat ile sakat olmayan arasında ne fark var ki?' şeklinde yorumlanabilecek bir vurgu katması tam da bedensel farkın ortaya konulması sonucunu doğurmaktadır. Zorunlu hizmet olarak askerlik ile meslek olarak askerlik arasındaki fark sakatlıkla beden arasında kurulan ilişkinin neredeyse birbirine zıt olacak şekillerde kurulması sonucunu doğurmuştur. Az önce de belirtildiği gibi, meselenin sadece sakatlığın tanımı ile ilgili bir kafa karışıklığına bağlı olduğu akla gelebilir. Görünürde hiçbir bedensel farklılık yaratmayan kronik hastalıkların bile 'sakatlık çalışmaları' dahilinde inceleniyor olması bir tara-

18 Vurgu bana ait.

fa, Ayşe Arman'ın görüşme yaptığı kişilerle çektirdiği fotoğraflara yakından bakmak yapılan ayrımın tesadüf olmadığını, askerlik hiyerarşisinde farklı konumlarda bulunan erkeklerin bedenlerinin farklı ele alınmış olduklarını düşündürür. Bu fark en belirgin şekilde Ayşe Arman'ın kıyafetleri üzerinden takip edilebilir. Arman'ın Mehmet Bedri ve İclal Aluçlu ile göründüğü fotoğrafların içeriği gerek kıyafet seçimi gerek de verilen poz açısından incelendiğinde cinsellikle ilgili çağrışımlardan uzak olduğu görülür. Örneğin, Aluçlu'nun sesini kaydederken çekilmiş fotoğraf daha çok Ayşe Arman'ın gazeteci kimliğini vurgulamaktadır. Ayrıca, bir diğer fotoğrafta Arman'ın Mehmet Bedri Aluçlu'nun fotoğraftaki hâkim konumunu destekleyecek şekilde konumlandığı dikkati çekmektedir. Arman'ın Mustafa ve Nesibe Budak ve çocukları ile olan fotoğrafına ve Hayati Figengil ile birlikte göründüğü fotoğrafa bakıldığında ise Arman'ın kıyafetinin ve duruşunun, kadın cinselliğinin reklamcılıkta ürün tanıtımında kullanılması örneklerini çağrıştıracak nitelikte olduğu görülmektedir. Bu durumda aradaki farkın görüşme yapılan kişilerin niteliği ile bağlantılı olduğunu düşünmek makul gözükmektedir. Aluçlu röportajının sözel ve görsel içeriği TSK'nın kurumsal varlığı ve itibarının göz önünde bulundurulduğunu akla getirmektedir. Profesyonel kimlikleri olmaması dolayısıyla TSK'yı temsil nitelikleri olmayan Figengil ile Budak ise genel olarak bedensel olanla, daha spesifik olarak da cinsellikle kolaylıkla bağdaştırılabilmektedir.

Yukarıda bahsedilen ayrıma bağlı olarak, hegemonik erkekliğe işaret eden normlarla Budak ve Figengil arasında kurulan bağ genel olarak bedensel yetkinliğin yeniden kazanılması olarak adlandırılabilecek bir anlatı üzerinden gerçekleşmektedir. Figengil'in evlilik öncesi yaşadığı süreç ile ilgili anlatısı buna iyi bir örnek teşkil etmektedir. Daha önce de değinildiği gibi, Figengil röportajda geçirdiği kaza sonucu cinsel yetilerini kaybettiği kaygısı yaşadığını ve buna bağlı olarak nişanlısıyla evlenme konusunda tereddütleri olduğunu anlatmıştır. Figengil'in "Engelli insanın yetersizliği göze batıyor" ifadesinin ardından Ayşe Arman sorar:

> A.A.: Sizin böyle bir rahatsızlığınız mı vardı...
> H.F.: Vardı tabii, eğer ben karımı tatmin edemezsem sorundur. Ama sonra baktım bundan kaçış yok. Kararımı verdim: Nasıl bir kaderse katlanacağız, tadacağız, olursa olacak, olmazsa ayrılacağız. Dedim ki "Eminem'i, ailesi bana katiyen vermez. Gündeme getirsem elimden de alırlar. Öyle bir şey yapmalıyım ki, ayyuka çıktığında, kızlarını bana vermeye mecbur kalsınlar..."
> A.A.: Ne yaptınız?
> H.F.: Bir geldiğinde, birlikte olduk. Aileye de söyledik, buna rağmen vermemek için ellerinden gelen her şeyi yaptılar, ben de sevdiğim kadını almak için. 6 yıl sürdü. Sonunda onun ailesi yıldı (...)

Bu alıntıda önemli olan nokta, başlangıçta endişe kaynağı olan cinsel eylemin daha sonra durum üzerindeki kontrolü sağlayan kritik bir unsur haline gelme-

sidir. Bu örnekte erkeğin bedensel eyleminin devreye girmesiyle failliğini ortaya koyması arasında sıkı bir bağ bulunmaktadır. Benzer bir durum Mustafa Budak için de geçerlidir. Budak için bedensel otonomisini kazanması evliliğe giden yolu açmasından önce ailesine karşı 'yaşam hakkının ilanı' anlamına gelmektedir:

> A.A.: Eşinizle tanışıyor muydunuz o dönem?
> M.B.: Yok, daha değil. Ama kafamda "Evlenmeliyim, kendime bir hayat kurmalıyım" fikirleri dolaşıyordu. GATA'da kendime güvenim de gelmişti, bir sürü işi kendi başıma yapabiliyordum. İnsan tekerlekli sandalyeye mahkum olmuş birine, neleri yapabileceğini bilmediği için acıyor, üzülüyor, aslında bizler bir sürü şeyi kendimiz halledebiliyoruz. Ama toplumsa, engellilerle ilgili, aşılması güç önyargılar var. Nitekim memlekete gidince, baktım kendi ailemde bile var.
> A.A.: Nasıl yani? Örnek verin?
> M.B.: (...) Kırsal kesimde böyle bakıyorlar: "Engelliysen bitti, 3-5 yıl daha yaşarsın hastane köşelerinde, o da şanslıysan, sonrası yok, senden kalan parayla da ailen geçinir." Seni insandan saymıyorlar, gözlerinde bir zavallıdan başka bir şey değilsin. Buna benzer şeyler söylediler bana.
> A.A.: Peki ne oldu?
> M.B.: Pılımı pırtımı topladım, tekrar Ankara'ya geldim. *Anladım ki, o zihniyet değişmedikçe bana memleketimde hayat yok.*Ve burada, Ankara'da *yeniden hayata başladım*: Basketbol oynadım, tenis oynadım. Engelliler takım oluşturduk, Türk Silahlı Kuvvetleri adına müsabakalara katıldık. *Vücudum güçlendi.*[19] Sonra bir gün yine Maraş'a gittiğimde Nesibe ile tanıştık. Onu görür görmez içimden "Tamam budur, o benim eşim olacak" diye geçirdim.

Bedensel otonomisini kazanmış olması Budak'ın hayatında hem ailesinden bağımsızlaşması açısından hem de evliliğini iyi bir şekilde sürdürebilmesi açısından merkezî bir öneme sahiptir. İkinci nokta özellikle Nesibe Budak'ın ifadeleriyle doğrulanır ve konu Figengil röportajındaki gibi cinselliğe bağlanır:

> A.A.: Hiç mi tereddüt etmediniz?
> N.B.: Başta ettim, engelli biriyle evlenmek, bir insanın ömür boyu sorumluluğunu üzerine almak gibi geldi. Ama sonra Ankara'ya gelince bir de ne göreyim, her şeyini kendi yapıyor zaten. Biz engellileri yanlış tanıyoruz, onları 'muhtaç' zannediyoruz, oysa hepsi değil (...). Ben bir sürü kadından daha rahatım, anlayışlı, sevgi dolu bir kocam var. Asla memlekete dönmek istemiyorum. Orada bana, eşim engelli diye göz bile koydular. Mustafa'yı akıllarınca, erkekten saymıyorlar, hor görüyorlar, "Bunlar yatakta ne yapıyorlar?" diyorlar...
> A.A.: Siz ne diyorsunuz?
> N.B.: Her şeyin bir yolu, yöntemi var. Bizim de cinsel hayatımız var. Normal bir erkekten benim eşimin hiçbir farkı yok. Dört dörtlük.
> A.A.: Öyle mi Mustafa?
> M.B.: Valla, benim sertleşme sorunum yok. (...)

19 Vurgular bana ait.

Mustafa ve Nesibe Budak ile yapılan görüşmelerde ortaya çıkan önemli bir nokta, yani hegemonik normların vurgulanmasında kadınların oynadığı rolün büyüklüğü İclal Aluçlu ile yapılan röportajda iyice belirgin hale gelmektedir. Elbette hegemonik olana eklemlenme, içinde çeşitli çelişkileri ve sorunları da barındırarak devam eden, tamamlanmayan bir süreçtir. Bununla bağlantılı olarak, daha önce altı çizilen, Aluçlu'nun yaşadığı bedensel değişikliği geri plana alarak bir anlamda görünmezleştirme eğiliminin aksadığı noktaların izlerini İclal Aluçlu ile yapılan görüşmede takip etmek mümkündür. Bu noktaların, Ayşe Arman'ın da katkıda bulunduğu yüceltme ve idealleştirme (kahramanlaştırma) sürecinin gölgede bıraktığı günlük yaşam pratikleri ile bağlantılı olarak ortaya çıktığı görülmektedir:

> A.A.: Nasıl geçiyor hayat?
> İ.A.: Daha çok evde. Eşim, artık belli konularda bana bağımlı. (...) Onun yanında kalmayı ben tercih ettim, istesem yine çalışmaya başlayabilirdim. Ama onunla olmak istiyorum, onu bir başkasının yardımına muhtaç bırakmak istemiyorum.

İclal Aluçlu'nun üstlendiği bakım sorumluluğu onu dolaylı olarak eşinin sakat bedeni ile sosyal çevre arasında kurulan ilişkide iki tarafın arasında kalan bir konuma yerleştirmektedir:

> A.A.: Dışarıya çıkıyor musunuz?
> İ.A.: Evet çok sık. Yürüyüş yapıyoruz.
> A.A.. Sıkıntınız filan yok o zaman...
> İ.A.: Var. Tuhaf tuhaf bakıyor insanlar. Resmen duruyorlar, uzun uzun inceliyorlar. Belli ki bu adam bir şey geçirmiş, başka türlü insan bu hale gelmez, e o zaman niye gözünü öyle dikiyorsun. Sadece bundan şikâyetçiyim.

Arman'ın kolaylıkla 'unuttuğu' sakatlık ve bedensel farklılık, bakım sağlayan kişi olması ve insanların tepkileri dolayısıyla İclal Aluçlu'nun hayatının günlük bir parçası halindedir. Bu noktada İclal Aluçlu'nun içinde bulunduğu ikili konumun altını çizmek gerekmektedir: Mehmet Bedri Aluçlu'nun norm-dışı kalan özelliklerini ortaya koyan da onun normatif erkeklik alanına dahil edilmesini sağlayan da İclal Aluçlu'dur: "Eşim, artık belli konularda bana bağımlı. *Ama yine de her konuda ona danışıyoruz, sorunlarımızı o çözüyor, evimizin erkeği sonuçta*".[20] İclal Aluçlu'nun anlatısına bakıldığında Mehmet Bedri Aluçlu'nun bedensel otonomi eksikliğinin karar alıcı konumunun pekiştirilmesiyle ikame edildiği görülüyor. Burada ilginç olan nokta, Mehmet Bedri Aluçlu'nun otonomisinin bedenden bağımsız tanımlanması. Böylelikle hem bedensel değişim aile içindeki hegemonik konumu zedelememiş oluyor hem de otonominin sakatlık öncesi ve sonrası sürekliliği sağlanmış oluyor. Mehmet Bedri Aluçlu'nun sakat-

20 Vurgu bana ait.

lığı ile ilgili olarak "(...) Bunun daha kötüsü var: Ölebilirdim. Ya da *aklım yerinde olmayabilirdi*"[21] ifadesi bu bağlamda oldukça anlamlı. Bu noktada Aluçlu'nun ihtiyaç hissetmediği için psikolojik destek almadığını hatırlamak gereklidir. Bunun dolaylı sonucu genellikle ev içinde işlediği görülen eril otonominin kurulmasında müdahale potansiyeli ile önemli bir iktidar odağı olan tıp kurumunun dışarıda tutulmasıdır. Ayşe Arman'ın Budak ve Figengil röportajları için çizdiği çerçeveyle bağlantılı olarak kadın hastalıkları ve doğum alanında uzman olan Profesör Tarık Aksu ile yaptığı görüşmeyi "Gazileri baba yapan doktor" başlığıyla yayımlayarak bu durumdaki kişilerin (Aksu özellikle gazilerden bahsetmekte) aktif bir cinsel hayata ve üreme yetisine sahip olduklarının teyidini almış olması bu açıdan önemli bir fark yaratmaktadır.

Sonuç yerine

Toplumsal, kültürel ve politik alanlarda hegemonik erkeklik olarak kavramlaştırılan normlar ve ilişkiler bütünü birarada değerlendirildiğinde bedenin çok merkezî bir yeri olduğu görülmektedir. Michael Kimmel'ın *Manhood in America* adlı kitabının başlangıcında aktardığı bir diyalog ve buradan çıkardığı sonuç hegemonik olanın beden ile bağlantısını bir kez daha vurgulamak için çarpıcı bir örnek teşkil etmekte. Kimmell'ın tanık olduğu, biri beyaz diğeri siyah iki kadın arasında geçen konuşmada beyaz kadın ırk farkı gözetmeksizin tüm kadınları birbirine bağlayan ortak bir bağ olduğunu savunur. Buna karşılık siyah kadın diğerine aynaya baktığında ne gördüğünü sorar. Cevap, 'bir kadın'dır. Oysa problem tam da budur. Siyah kadın aynaya baktığında '*siyah* bir kadın' görmektedir çünkü ırk toplumda ötekileştirilmesinin temelini oluşturmaktadır. Beyaz kadın için ırk görünmezdir çünkü toplumsal ayrıcalığının temeli ırkıdır. Kimmel buradan yola çıkarak beyaz orta sınıf bir erkek olarak o zamana kadar aynaya baktığında ırkını, cinsiyetini ya da sınıfını değil, bir 'insan' görmüş olmasını sorunsallaştırır (Kimmell, 1996:4). Bu anlatıda da görüldüğü gibi, belli bedensel özellikler hegemoniktir ve hegemonik olanın ayrıcalığını sürdürmesinin temel koşulu 'görünmez'liğini korumasıdır. Sakatlık gibi görünürlüğü çoğunlukla hayli ön planda olan ve normatif sınırların dışında kalan bir bedensel oluş söz konusu olduğunda dahi bu, erkeklerin hegemonik alanın tamamen dışında kalacakları anlamına gelmez. Sakatlık ve hegemonik erkeklik üzerine yapılmış olan çalışmalarda, erkeklerin hegemonik olanı reddetmek ya da hegemonik olanı yeniden tanımlamak gibi farklı stratejiler geliştirdikleri ortaya konulur (Gerschick ve Miller, 1997; Shuttleworth, 2004; Valentine, 2005). Önemli olan, hangi strateji uygulanırsa uygulansın hegemonik erkekliğin bu çalışmalara konu olan bireylerce göz ardı edilemediği, onunla bir şekilde ilişki kurulduğu gerçeğidir. Ayşe Arman'ın *Hürriyet* gazetesinde yayımlanan röportajlarının anali-

21 Vurgu bana ait.

zi de benzer bir bakış açısından hareketle, hegemonik olana dahil olmak/etmek için farklı biçimler geliştirildiğini ortaya koymaktadır. Bu röportajlarda sakat erkeklerin belli özellikleri ve eylemlerinin ön plana çıkarılması suretiyle hegemonik olana eklemlenmeleri çabası olduğu tespitinde bulunmak mümkündür. İncelenen röportajlarda özellikle otonomi ile hegemonik erkeklik arasında sıkı bir ilişki kurulduğu gözlemlenmektedir. Röportajların analizi ayrıca söz konusu eklemlenmenin iki düzeyde gerçekleştiğini ortaya koymaktadır: gazilerin ve eşlerinin anlatılarında ön plana çıkan bazı temalar (örneğin, karar verici konumda olma) aracılığıyla ve Ayşe Arman'ın sorduğu sorularla bu anlatıları şekillendirme ve aktarma biçimleri yoluyla. Özellikle ikinci nokta medyanın hegemonik temsillerin üretilmesi ve yayılması sürecindeki rolüne dikkat çekmektedir.

Bu noktada profesyonel asker ve zorunlu askerlik hizmeti yapmış kişi arasındaki ayrım önem kazanmaktadır. Zira, bu ayrım hegemonik erkeklikle görüşme yapılan kişiler arasında beden/zihin ayrımına denk gelen bir ilişkiye işaret etmektedir. Röportajlarda yer alan örnekler bu ayrımın işleyişinin toplumsal sınıf/statü üzerinden gerçekleştiği fikrini vermektedir. Buna göre, orta sınıf iyi eğitimli profesyonel askerin zihinsel özellikleri aracılığıyla, zorunlu hizmet sırasında sakat kalmış alt sınıf askerlerin ise bedensel deneyimleri üzerinden hegemonik olanın sınırlarına dahil edildiği dikkat çekmektedir. Eldeki verinin kısıtlı olması bu ayrımın sınıfsal boyutu ile rütbeli-rütbesiz asker farkı arasındaki ilişkinin farklı yansımalarını inceleme olanağı tanımıyor. Daha fazla sayıda örnek üzerinden gerçekleştirilecek bir çalışma beden/zihin dikotomisi çerçevesinde sakatlığın deneyimlenmesinin sınıfsal boyutu ile ilgili farklı noktaları ortaya koyma potansiyeli taşımakta. Röportajların analizinin temelini oluşturan bu ikiliğe dikkat çekmekteki amaç Kartezyen dikotomiyi yeniden üretmekten ziyade röportajların çerçevesini oluşturan genel eğilimi tespit etmek, ve aynı zamanda bu iki kategoriyi oluşturan unsurların üst üste bindiği ya da görüşmelerin içeriğinin çizilen çerçevenin dışına taştığı noktalara da dikkat çekmektir. Örneğin, üremenin her iki durumda da travmayla baş etme ve ailenin devamlılığını sağlamada merkezî bir yere sahip olması ya da Mehmet Bedri Aluçlu'nun geri plana çekilmeye çalışılan bedensel farklılığının İclal Aluçlu ile yapılan görüşmede 'ortaya çıkması' gibi.

Hegemonik olanla bağlantılandırma pratiğinin önemli ölçüde tektipleştirme yaklaşımına dayandığı açıktır. Bu şekilde temsil edilerek sorunsuz olduğu izlenimi verilen sakatlık-erkeklik ilişkisi sakatlığın sebebine odaklanmayı ve bunu bir 'yaşanan deneyim' (*lived experience*) olarak görmeyi engellemektedir. Böylelikle söz konusu temsiller bu deneyimin politikleşmesini engelleyen bir unsur haline gelmektedir. Ayşe Arman'ın sakatlığı konu alan diğer yazı/röportajlarının ürettiği sakatlık temsiline bakmak bu noktayı daha belirgin hale getirmektedir.[22] Bu yazılarda, aynı gazilerle yapılan röportajlarda olduğu gibi, öne çıkan

22 Bu yazılara iki örnek, Arman'ın "Bilinmeyen Numaraları Aradığınızda Karşınıza Çıkan Operatör Belki de Evden Çalışan Bir Engelli" (*Hürriyet*, 20.02.2010) ve "İçinden İyilik Geçen Kafe" (*Hür-*

vurgunun sakatların 'normal' hayata entegrasyonlarının ne denli başarılı bir şekilde gerçekleştiği olduğu görülmektedir. Bu sürecin doğuştan sakat bir birey tarafından ve bir gazi tarafından çok farklı şekillerde deneyimlendiği noktasının hiç söz konusu edilmemesi yalnızca 'sonuca' odaklanarak ikinci durumda sakatlığın politik anlamlarla yüklü sebebinin görünmezleştirilmesi olarak işlev görmektedir. İncelenen örnekler bağlamında hegemonik erkekliğe eklemleme çabası da bu politika-dışı bırakma sürecinin belkemiğini oluşturmaktadır. Sakat asker bedenlerinin topluma bu konudaki sorumluluğunu hatırlattığı için endişe kaynağı olması başka bağlamlarda da geçerli olan bir durumdur (örn. Carden-Coyne, 2007). Kürt sorununun çözümü ile ilgili bu noktada ön plana çıkan husus, PKK ile çatışma sonucu sakatlanan askerlerin deneyimleriyle toplumsal ve politik yüzleşme teşebbüsünün görülmeyişidir. Bu makale çerçevesinde yapılan analiz halihazırdaki yaklaşımın bu kişilerin durumlarının 'normalliğinin' gösterilmesi olduğunu ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

Açıksöz, S. C. (2011) *Sacrificial Limbs of Sovereignty: Disabled Veterans, Masculinity and Nationalist Politics in Turkey*, The University of Texas at Austin, yayımlanmamış doktora tezi.

Altınay, A. G. (2004) *The Myth of the Military Nation: Militarism, Gender, and Education in Turkey*, Palgrave Macmillan, New York.

Balta Paker, E. (2010) "Dış Tehditten İç Tehdide: Türkiye'de Doksanlarda Ulusal Güvenliğin Yeniden İnşası", (der.) E. Balta Paker ve İ. Akça, *Türkiye'de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 407-431.

Biricik, A. (2008) "Çürük Raporu ve Türkiye'de Hegemonik Erkekliğin Yeniden İnşası", (der.) Ö. H. Çınar ve C. Üsterci, *Çarklardaki Kum: Vicdani Red*, İletişim Yayınları, İstanbul, 143-149.

Bourke, J. (1996) *Dismembering the Male: Men's Bodies, Britain and the Great War*, The University of Chicago Press, Chicago.

Carden-Coyne, A. (2007) "Ungrateful Bodies: Rehabilitation, Resistance and Disabled American Veterans of the First World War", *European Review of History* 14 (4): 543-565.

Carrigan, T., Connell, R. ve Lee, J. (1985) "Towards a New Sociology of Masculinity", *Theory and Society*, 14 (5): 551-604.

Cockburn, C. (2009) *Buradan Baktığımızda: Kadınların Militarizme Karşı Mücadelesi*, (çev.) F. Özlen, Metis Yayınları, İstanbul.

Connell, R. (1983) *Which Way Is Up?: Essays on Sex, Class and Culture*, Allen&Unwin, Sydney.

Connell, R. (1998) *Toplumsal Cinsiyet ve İktidar: Toplum, Kişi ve Cinsel Politika*, (çev.) C. Soydemir, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Connell, R. (2000) *The Men and the Boys*, University of California Press, Berkeley; Los Angeles.

Connell, R. (2002) *Gender*, Polity Press, Cambridge.

Connell, R. (2005) *Masculinities*, University of California Press, Berkeley; Los Angeles.

Connell, R. ve Messerschmidt, J. W. (2005) "Hegemonic Masculinity: Rethinking the Concept", *Gender&Society*, 19 (6): 829-859.

Donaldson, M. (1993) "What Is Hegemonic Masculinity?", *Theory and Society*, 22 (5): 643-657.

riyet, 08.12.2011) başlıklı yazıları. Arman'ın "İnsan onlara bakınca üzülmüyor, acımıyor, aksine seviniyor, mutlu oluyor" (Down sendromlularla ilgili haber, 08.12.2011) cümlesiyle "Bizim üzülmemiz, size acımamız gerekirken hayran hayran dinliyoruz" (Bedri Aluçlu ile yapılan röportaj, 07.02.2010) cümlesinin şaşırtıcı benzerliği gazilerle başka sebeplere bağlı sakatlık yaşayanların deneyimlerinin aynı çerçevede ele alınmasına dair çarpıcı bir örnek teşkil etmekte.

Dyer, R. (1992), "Don't Look Now: The Male Pin-Up", *The Sexual Subject: A Screen Reader in Sexuality*, Routledge, Londra; New York.

Enloe, C. (1987) "Feminists Thinking About War, Militarism, and Peace", (der.) B. B. Hess ve M. M. Ferree, *Analyzing Gender: A Handbook of Social Science Research*, Sage Publications, Londra; Newbury Park; Yeni Delhi, 526-547.

Gerschick, T. J. ve Miller, A. S. (1997) "Gender Identities at the Crossroads of Masculinity and Physical Disability", (der.) M. M. Gergen ve S. N. Davis, *Toward a New Psychology of Gender*, Routledge, Londra; New York, 455-478.

Halberstam, J. (1998) *Female Masculinity*, Duke University Press, Durhan, NC.

Hearn, J. (2004) "From Hegemonic Masculinity to the Hegemony of Men", *Feminist Theory*, 5 (1): 49-72.

Hearn, J. (2012, yayımlanacak) "Male Bodies, Masculine Bodies, Men's Bodies: The Need for a Concept of Gex", (der.) B.S. Turner, K. Davis, M. Evans, V. Pitts, D. Weinberg ve W. Soon-hee, *Handbook of the Body*, Routledge, Londra; New York.

Jeffords, S. (1989) *The Remasculinization of America: Gender and the Vietnam War*, Indiana University Press, Bloomington.

Kimmel, M. (1996) *Manhood in America: A Cultural History*, The Free Press, New York.

Mitchell, W. J. T. (2001) "Seeing Disability", *Public Culture*, 13 (3): 391-397.

Morgan, D. H. J. (1994) "Theatre of War, Combat, the Military and Masculinities", (der.) H. Brod ve M. Kaufman, *Theorizing Masculinities*, Sage Publications, Thousand Oaks, California, 165-182.

Mosse, G. L. (1990) *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars*, Oxford University Press, New York; Oxford.

Mosse, G. L. (1998) *The Image of Man: The Creation of Modern Masculinity*, Oxford University Press, New York; Oxford.

Sayın, Z. (2000) "Batı'da ve Doğu'da Bedenin Temsilinde Haysiyet ve Zillet I", *Defter*, 39 (1): 158-204.

Sezgin, D. ve Wall, M. A. (2005) "Constructing the Kurds in the Turkish Press: A Case Study of Hürriyet Newspaper", *Media, Culture & Society*, 27(5): 787-798.

Sheldon, S. (2002) "The Masculine Body", (der.) M. Evans ve E. Lee, *Real Bodies: A Sociological Introduction*, Palgrave Macmillan, New York, 14-28.

Shilling, C. (1993) *The Body and Social Theory*, Sage Publications, Londra; Newbury Park; Yeni Delhi.

Shuttleworth, R. P. (2004) "Disabled Masculinity: Expanding the Masculine Repertoire", (der.) B. G. Smith ve B. Hutchison, *Gendering Disability*, Rutgers University Press, New Jersey, 166-179.

Sjoberg, L. ve Via, S. (2010) "Introduction", (der.) L. Sjoberg ve S. Via, *Gender, War, and Militarism: Feminist Perspectives*, Praeger, Santa Barbara; Denver; Oxford, 1-13.

Stables, J. ve Smith, F. (2005) "Caught in the Cinderella Trap': Narratives of Disabled Parents and Young Carers", (der.) R. Butler ve H. Parr, *Mind and Body Spaces: Geographies of Illness, Impairment and Disability*, Routledge, Londra; New York, 253-265.

Stiker, H. (2002) *A History of Disability*, (çev.) W. Sayers, The University of Michigan Press, Ann Arbor.

Sünbüloğlu, N. Y. (2010) "Asker Bedeni Kusurlu Olabilir mi?", *Siyasi İlimler Türk Derneği VIII. Lisansüstü Kongresi*, Okan Üniversitesi, 4 Aralık 2010, İstanbul.

Şarlak, Z. (2004) "Atatürkçülük'ten Milli Güvenlik Rejimine: 1990'lar Türkiyesi'ne Bir Bakış", (der.) A. İnsel ve A. Bayramoğlu, *Bir Zümre, Bir Parti: Türkiye'de Ordu*, Birikim Yayınları, İstanbul, 283-293.

Valentine, G. (2005) "What It Means To Be A Man: The Body, Masculinities, Disability", (der.) R. Butler ve H. Parr, *Mind and Body Spaces: Geographies of Illness, Impairment and Disability*, Routledge, Londra; New York, 163-175.

Wedgwood, N. (2009) "Connell's Theory of Masculinity: Its Origins and Influences on the Study of Gender", *Journal of Gender Studies*, 18 (4): 329-339.

Yuval-Davis, N. (1997) *Gender&Nation*, Sage Publications, Londra; Newbury Park; Yeni Delhi.

Neo-liberal popülizm: 2002-2010 kamu maliyesi, finans, dış ticaret dengesi ve siyaset

*Yiğit Karahanoğulları**

Özet: İki dönem üst üste iktidarda kalan ve neo-liberal politikaları uygulayan bir siyasi iktidarın %50'ye yakın kitlesel bir destekle üçüncü kez genel seçimleri kazanması, açıklama gerektiren bir olgudur. Bu yazıda ilgili dönem ve bu siyasi başarı, popülizm kavramı ile yorumlanmaya çalışılacaktır. Politik bir tercih olarak uygulanan bu model ne Türkiye'nin 1970'lerde ithal ikameci dönemde yaşadığı geleneksel popülizme, ne de Özal'lı yılların "yoz popülizm"ine benzeyen bir modeldir. Neo-liberal popülizm olarak adlandırılacak olan bu modelde, emekçi kitlelerin tüketimi konjonktürel olarak artabilmiş, özel sektörde kârlar konjonktürel olarak yükselebilmiştir; şaşırtıcı bir şekilde geniş kitlelerin refah beklentisi, neo-liberal politikalar çerçevesinde kapsanabilmiştir. Bu "başarının" gerisinde, uluslararasılaşmış-finansallaşmış piyasa mekanizmasının kurumlarının ve kurallarının egemen kılınması yatmaktadır. Sıcak para hareketleri, değerli kur rejimi, tüketici kredilerinde muazzam genişleme, yükselen cari açık olguları, ekonomide geçici süreyle "almadan verme" koşullarını yaratmıştır. Geleneksel popülizmden farklı olarak geniş kitlelerin refah artışı beklentisi ile sınıf mücadelesi ya da kamu maliye politikaları üzerinden elde edilen popülist kazanımların ilişkisi koparılmıştır. Yerine refah artışı beklentisini, emekçi kitlelerle ve tüm ekonomiyle daha derin bir temasa geçen finans sermaye karşılamaya başlamıştır. Devlet, sosyal yardım politikalarını, neo-liberal piyasanın dışladığı kesimleri yine piyasa mekanizmasına içermek için kullanırken, kamu maliyesi geniş emekçi kitleler için minimumdaki sınırlarına geri çekilmiştir. Bu yazıda neo-liberal politikaları uygulayan bir siyasi iktidara verilen kitlesel desteğin ardındaki ekonomi politik tablo incelenmekte ve bu olgunun yakın dönem tarihimizdeki diğer popülizm örnekleriyle farkları ve benzerlikleri ortaya konulmaya çalışılmaktadır.

Anahtar sözcükler: Popülizm, AKP, neo-liberal popülizm, yoz-popülizm, cari açık/fazla, finansallaşma, kamu maliyesi

(*) Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Maliye Bölümü.

Giriş

Türkiye 2011 genel seçimlerinde tercihini finansallaşmış bir neo-liberal piyasa modeli yönünde yaptı. AKP'nin temsil ettiği bu modelin karşısında potansiyel olarak en büyük rakip olan CHP'nin[1] evrensellik ilkesine dayanan sosyal demokrasi modeli yer alıyordu. AKP seçimlerden tüm diğer partilerin toplamı kadar oy alarak ve üçüncü dönemi olmasına rağmen daha önceki seçimlerde elde ettiği oy oranını artırarak çıktı.

Bu çalışmada AKP'nin siyasi başarısı, iktisadi koşullarda yaşanan konjonktürel iyileşmelerin tesadüfi bir sonucu olarak değil,[2] 2002 sonrası dönemde politik tercihlerle şekillenen bir popülizm modeli olarak yorumlanacaktır. Hemen vurgulamamız gerekir ki, uluslararası finans sermayenin "korktuğu" cinsten bir popülizm değildir bu. İlgili dönemde AKP hükümetleri faiz dışı fazla önceliğini tüm genel ve yerel seçimlere rağmen korumuştur. Merkezî yönetim bütçesi 2002'den beri her yıl faiz dışı fazla vermiştir. Üstelik işsizlik 2001-2002 krizinde ulaştığı yüksek oranlarını tüm bir dönem boyunca koruyarak yapısal bir hal almışken iktidar, bu siyasi tercihi zorlayabilmiştir.[3] Reel ücret gelirlerinde ciddi oranda artışların olmadığı, tarımsal istihdamın erozyona uğradığı, işsizliğin yüksek oranlarda yapısallaştığı, kamu kesiminin makro ekonomik dengede tasarruf fazlası verir hale geldiği bir konjonktürde geleneksel anlamda bir popülizmden bahsedilemeyeceği açıktır. Diğer taraftan geniş halk kitlelerinin refahında gözle görülür bir artış olduğu da, hem artan tüketim oranlarında, özel kesimin yatırım tasarruf açığında ve hem de seçmenlerin finansallaşmış neo-liberal modelin devamı için verdikleri güçlü siyasi destekte gözlemlenebilmektedir. Neo-liberalizmin tüm dünyadaki en belirleyici özelliği olan serbest ticaret ve finansal serbestleşme, Türkiye'de konjonktürel olarak halk kitlelerinin refah artışı beklentileriyle çelişmeyen ve tersinden de, kitlelerin tüketim artışı yaşamasının ve özel talebin genişlemesinin, birikim rejimi ile çelişmediği, hatta büyük burjuvazinin ticaret, finans ve de üretim kesimlerinin sınıfsal çıkarlarıyla uyum içinde olduğu bir tablo yaratmıştır. Neo-liberal model kitlelerin beklentilerini kapsamayı başarmıştır.[4] Ancak kalıcı bir düzeltme ile değil, finansallaşma yolu ile gerilimin ertelenmesiyle gerçek-

1 Bu sosyal demokrasi rüzgârının diğer muhalefet partilerini de etkilediğini söyleyebiliriz. MHP'nin bile milliyetçi söylem yerine milliyetçi renklerle süslenmiş sosyal demokrat söylemi seçim programının merkezine oturttuğu görülmektedir.

2 Ya da basitçe seçim öncesinde oy satın alma biçiminde, politik örgütlenme faaliyetlerinde kitlelere sunulan nakti-ayni desteklerle ilişkilendirmek yerine, %50 gibi çok büyük bir orana çıkan kitlesel desteğin ardındaki belirleyicileri aramak daha açıklayıcı olacaktır.

3 2002 sonrası dönemde TÜİK'in verilerine göre işsizlik %10'un altına düşmemiştir. 1990-1993 döneminde işsizlik ortalama %8,4 iken 2003-2010 döneminde işsizlik oranı ortalama %11,2 düzeyinde gerçekleşmiştir (TÜİK Hanehalkı İşgücü İstatistikleri).

4 2001 finansal kriz sonrası döneme ilişkin benzer bir tespiti, Gramsci'nin hegemonik proje kavramı üzerinden yapan ve Türkiye'nin yakın dönem ekonomi politik tarihini hegemonyanın değişen biçimleri üzerinden dönemlendirmeyi deneyen bir çalışma için Türk ve Karahanoğulları 2005'e bakılabilir.

leştirilen bir başarıdır bu. Hanehalkları ciddi bir reel tüketim genişlemesi yaşamıştır. Neo-liberal finansallaşma öncesi dönemde, emekçi kesimlerin benzer bir tüketim desenine ulaşmalarının tek yolu sınıf mücadelesini artırarak ya burjuvaziden reel ücret artışı ya da kamu bütçesinden net gelir etkisi yaratacak kazanımlar elde etmektir. Bütün bunların sermaye sınıfına bir maliyeti vardır. Finansallaşma bu sınıfsal gerilimi ötelemeyi sağlamıştır. Ücretli olarak çalışan emekçi kesimler, reel olarak tüketimlerini artırmak için banka şubelerine başvurarak tüketici kredisinden yararlanma "olanağına" kavuşmuştur. Üstelik bu finansallaşma özel sektörün de işine yaramaktadır. Düşen faizlerle birlikte değerli kur politikası sayesinde özel sektör sanayicilerinin de yurtiçi ve yurtdışından göreli olarak düşük maliyetlerle borçlanabilmesi sağlanmıştır. Diğer taraftan, Türk Lirasının değerli tutulması, ithalatın ucuzlamasına, enflasyonun baskılanmasına ve dolayısıyla tüketimin de artmasına yardımcı olmuştur. Bir diğer boyutu ile ise sanayicilerin ithal ara malı kullanımını artırarak büyük oranda maliyetlerini düşürebilmeleri ve kâr oranını yükseltebilmeleri sağlanmıştır. Bir tarafta tüketiciler büyük bir ucuzlama ve meta çeşitlenmesi ile karşılaşırken diğer taraftan üreticilerin kârlılığının artması sağlanmıştır. Neo-liberal popülizmin bir diğer önemli özelliği kamu kesiminin tasarruf fazlası verir hale gelmesi yani genişleyici politikalar için aktif bir araç olarak kullanılmaması olmuştur.

2011 Genel Seçimleri bu modelin oylandığı bir seçim olarak görülebilir. Seçmenlere seçim öncesinde planlama aracını kullanan, evrensel eşitlik ilkesi ile şekillenen genişlemeci bir kamu maliyesi yerine, deregülasyon ile serbest piyasa mekanizmalarını derinleştiren, rekabet ve güvencesizlik ilkesine dayanan, kamusal üretim araçlarının özel kesime devrini savunan, finansallaşmış neo-liberal model sunulmuştur. Emekçi kitleler, 2002'den beri bu modeli türlü düzeylerde deneyimlemektedirler. 2011 Genel Seçimleri, Avrupa tipi sosyal demokrasi yerine ya da az gelişmiş kapitalist devletlere özgü geleneksel popülizm yerine bu neo-liberal modelin kamuoyundan alabileceği siyasi desteğin boyutlarını göstermiştir.

Bu çalışmada öncelikle popülizm kavramına hangi bağlam ve tanım ile başvurulduğu netleştirilecek ve ardından, 2002'den 2011 Genel Seçimlerine kadar geçen sürecin temel makro ekonomik göstergeleri, kamu kesimi, özel kesim ve dış ticaret ana başlıkları altında incelenerek Türkiye'de neo-liberal popülizmin temel belirleyenleri ele alınacaktır. Yazı, neo-liberal popülizmin, geleneksel popülizm modelinden niçin farklı olduğu ve dönemin niçin basitçe ve sadece neo-liberal bir dönem olarak nitelendirilmediğine ilişkin vurgularla tamamlanacaktır.

Popülizm tanımı

Siyasi tartışmalarda ve literatürde popülizm kavramının geniş bir çerçevede kullanılıyor oluşu, popülizm modelinden neyin kastedildiğini netleştirmeksizin bir

analiz yapmayı olanaksız kılmaktadır. Popülizm kavramı genellikle sağ iktisatçılar ve uluslararası finans sermaye kurumları tarafından sosyal demokrat politikaları suçlayan, kamu kesiminin sosyal harcamalarını törpülemeye yönelik, sınıfsal bir perspektifle anti-popülist bir ideolojik mücadele hattını hayata geçirmek amacıyla kullanılmaktadır.[5]

Bu çalışmada popülizm kavramını, Korkut Boratav'ın çalışmalarına referans vererek, özel bir siyasi sorunsal bağlamında değil, "siyasi çerçevenin zorunlu bir uzantısı olan iktisat politikaları ve özellikle bölüşüm politikalarına" yoğunlaşmak adına kullanıyoruz (Boratav, 2010a: 385). Bu çerçevede, mevcut birincil ve ikincil bölüşüm ilişkileri ile iktisadi birikim rejiminin siyasi başarısı ve sürdürülebilirliği arasındaki bağlantıya yoğunlaşan bir analize olanak tanımaktadır popülizm kavramı.

Boratav popülizmi, "parlamenter bir sistemin varlığı sayesinde emekçi sınıfların, kendi ekonomik çıkarlarını ilgilendiren konularda siyasi karar alma süreçlerini *etkileyebilecekleri*; ancak siyasi iktidara bir *alternatif* veya ortak olabilecek biçim ve düzeyde örgütlenemedikleri bir durum" olarak tanımlamaktadır. Emekçi sınıfların örgütlenebildikleri ve iktidarı belirleyebildikleri ya da dönüştürüp etkileyebildikleri Batı Avrupa türü burjuva demokrasilerinden farklı olarak geri kalmış kapitalizme özgü bir durumdur popülizm (Boratav, 2010a: 384). Gelişmiş örgütlü bir toplumda popülist uygulamaların ortaya çıkmamasının nedeni "sosyal/ekonomik hakların sadece seçim zamanlarında değil, her zaman belli bir düzeyde alınabiliyor/korunabiliyor olmasına bağlı olmuştur" (Oyan, 2004).

Boratav, Türkiye'de 1962-1976 dönemini geleneksel anlamıyla popülizm olarak tespit etmektedir. İthal ikameci birikim rejimi, uluslararası Keynezyenizm sayesinde, emekçilerle, sermaye arasındaki çıkar çatışmasının uyumlu bir hal aldığı bir dönemdir. Emekçi kesimlerin refah artışı, sonuç itibariyle toplam talebin bir destekçisi olması nedeniyle, birikim rejimiyle dolayısıyla burjuvazinin çıkarlarıyla çelişmemektedir. Ta ki Keynesyenizmin uluslararası krizi, Türkiye için 1977 yılında ertelenemez bir hal alıncaya ve popülizm artık egemen sınıflar için hazmedilir olmaktan çıkıncaya dek (Boratav, 2010a: 395). 12 Eylül rejimi, emekçilerin 1970'lerdeki kazanımlarını tasfiye etmeyi kolaylaştıracaktır. 1980'lerde egemen ideoloji haline gelen popülizm karşıtlığı, devletin sosyal politikalarını törpülerken, aktif olarak özel sektörün desteklenmesini de olanaklı kılmıştır.[6] Bir taraftan anti-popülist söylem yayılırken, diğer taraftan geniş kit-

5 Kavramın negatif anlamda kullanımı daha yaygındır ve geniş bir çerçeveye oturmaktadır: "Popülizm, aynı zamanda gelişkin kapitalist ülkelerdeki yeni muhafazakâr *intelligentsia* ve medya tarafından, neo-faşist hareketlerden başlayıp bağımsızlıkçı ya da neo-liberal politikalara karşı çıkan sol hareketlere uzanan bir dizi politik akım için aşağılayıcı bir siyasi tanımlama olarak kullanılmaktadır" (Akıncılar, 2008: 460).

6 "Vergisel indirimlerden başlayarak çeşitli biçimler alan bu destekler de kamu açıklarını artırdılar ama 'popülizm' yaftası ile lanetlenmediler. Geniş halk kitlelerine yönelik olmadığı için ve siyasal iktidarın sınıfsal tercihlerine uygun olduğundan bunlara 'teşvik' denilmiştir" (Oyan, 2004).

lelere neo-liberalizm kendi "popüler" vaatlerini de sunmuş ve kitlelerin siyasi desteğini de 1980'ler boyunca alabilmiştir. Bir taraftan emekçi sınıfların birincil ve ikincil bölüşüm ilişkilerinde konumu geriletilirken, diğer taraftan devletin küçültülmesi ile vergi yükünün düşeceği, rekabetçi yapının tesisi ile piyasanın verimliliğinin artacağı ve böylece kitlelerin de refahını artıracağı söylemi yeni bir popülizm türü olarak ortaya çıkmıştır (Akıncılar, 2008: 460). Gerçekten de 1984-5 döneminde Özal, arz yönlü politikalar kapsamında, vergi yüklerini tarihî bir şekilde düşürmüştür (Oyan, 2009: 121). Reel ücretlerin düşürülmesi ve tarım emekçilerinin gelirlerini azaltacak bir göreli fiyat yapısı yurtiçinde talebi daraltmış ve ihracat teşvik edilmiştir.

Boratav, Özal'lı yılları "yoz popülizm" olarak adlandırmaktadır: "Özal, bir yandan sendikaları, sosyal devleti, tarıma dönük destekleme politikalarını tasfiyeye yönelmiş; açık ve militanca sermaye yanlısı bir sınıf çizgisi izlemiş; fakat aynı zamanda kır ve kent emekçilerini, vitrinleri ithal mallarla doldurarak (*tüketici* olarak), belediyelerin hizmetlerini genişleterek (*hemşeri* olarak) ve tapu dağıtma, imar afları yoluyla kentsel rantları paylaştırma olanaklarını vererek (*gecekondulu* olarak) kazanmaya çalışmıştır" (Boratav, 2010: 200).

1988 yılında işçi sınıfı tekrar tarih sahnesine çıktığında, "popülizmin, demokrasinin genişlemesi doğrultusunda aşılması" fırsatı gündeme gelecektir. Ancak burjuvazi bu ağır fedakârlığı yüklenmeyecek ve burjuvaziden almadan emekçilere vermenin yeni bir yolunu bulmaya çalışarak, sermaye hareketlerini 1989 yılında 32 sayılı kararname ile serbestleştirecektir (Boratav, 2010b: 401). 1989-1994 dönemi, sıcak para hareketlerinin serbest bırakılması sayesinde almadan vermenin geçici süreyle mümkün kılındığı yeni bir popülizm dönemi olacaktır (Boratav, 2010b: 402).

İşçi sınıfı mücadelesinin artışı ile devam eden ve Özal'ın iktidarını deviren süreç, reel ücret artışları, iç ticaret hadlerinde tarım lehine düzelmeler ve faiz dışı kamu harcamalarında artışlar getirmiştir. Ancak 1994 krizi ve 5 Nisan ekonomik kararları ile tersine çevrilebilen bir süreç yaşanmıştır. Emekçi kitlelerin göreli pozisyonları ekonomik kriz ve kemer sıkma programı ile sarsılmıştır. İlerleyen yıllarda kamu kesiminde ücret artışlarının elde edildiği 1996-1999 dönemi, "telafi mekanizmalarının çalıştığı alt dönem" olarak düşünülebilir (Oyan, 2004). 1999 yılında IMF ile başlatılan (esasında 1998'de Yakın İzleme Anlaşması ile başlayan) enflasyonla mücadele ve yapısal reform programı 2000-2001 krizleri ardından pekiştirilmiş ve AKP'nin de destekleyerek sürdüreceği kesintisiz uluslararasılaştırılmış ve finansallaştırılmış neo-liberal süreci derinleştirmiştir.[7]

AKP'li yıllarda uygulanan neo-liberal politikaların popülizm olarak ele alınmasının nedeni, ilerleyen bölümlerde açıklanmaya çalışılacağı üzere, geniş kit-

7 Bağımsız Sosyal Bilimciler bu süreci, AKP'nin özgünlüğünü bir miktar görmezden gelme pahasına da olsa uygulanan ve sürdürülen ekonomik programın devamlılığını vurgulamak ve 1998-2008 sürecinin bütünlüğünü ortaya koymak üzere "Farklı Hükümetler Tek Siyaset" başlığında değerlendirmektedir (BSB, 2006).

leler için tüketim ve refah artışı getirmesi, özel sektörde kâr oranlarını yükselten mekanizmaları hayata geçirmesidir. Bütün bunları, piyasa ekonomisinin koşullarını bozmadan, hatta kamu kesimini genişleyici bir araç olarak kullanmaksızın ve ilginç bir şekilde istihdam artışı da sağlamaksızın gerçekleştirmektedir ve sürdürülebilirliği ayrı bir sorudur. İlerleyen başlıklarda ele alınacak olan, "almadan verme"yi olanaklı kılan mekanizmalar sayesinde kitleler hem neo-liberal politikalara angaje edilebilmiş, hem de modelin siyasi temsilcisi iktidar partisi popüler destek bulabilmiştir. 2002 sonrası dönemde neo-liberal popülizmin temel tanımlayıcıları üç makro ekonomik eğilim tespitiyle ele alınacak ve ardından sonuç bölümünde neo-liberal popülizmin siyasi bağlamıyla birlikte yukarıda özetlenen diğer popülist deneyimlerden farkı ve sürdürülebilirlik sorunu incelenecektir.

2002 sonrası ortaya çıkan üç eğilim, ısınma tespiti

Seçimlerin hemen ardından şaşırtıcı bir şekilde, üst düzey politikacılar, tüketicileri daha az harcama yapmaları ve krize ilişkin dikkatli davranmaları konusunda uyardı.[8] Piyasaların bu beklenmedik uyarıya hızla ve olumsuz tepki vermesinin ardından Başbakan duruma el koyarak, açıklamaların yanlış anlaşıldığını krizin Türkiye'yi bu defa teğet bile geçmeyeceğini belirtti. Ancak Başbakan'ın bu müdahalesi ekonominin aşırı ısınmış olabileceği konusundaki şüphelerin kamuoyunda yaygınlaşmasına engel olamadı.

Esasında ekonominin "ısınmakta" olduğu tespiti seçimlerden önce de gündemde olan ve dünyada da dile getirilen bir olguydu. *Wall Street Journal* ve *The Economist* gibi uluslararası yayın organları Türkiye'yi ve uluslararası yatırımcıları 2011 yılının hemen başında aşırı ısınma tehlikesine karşı uyarmıştı (Economist, 5 Mayıs 2011).[9] Seçimlerin hemen ardından *The Economist* dergisinin 30 Haziran tarihli sayısında yayımlanan, aralarında Türkiye'nin de yer aldığı gelişmekte olan 27 ekonomi için yapılan "aşırı-ısınma endeksi" tahminine göre Türkiye, dünyada aşırı ısınan altıncı ekonomi olarak yüksek risk grubuna girmekteydi. Endeksi oluşturan toplam altı göstergenin[10] ikisinde Türkiye dünyadaki

8 Bu tür açıklamalara piyasadan gelen tepkilerin ardından, MÜSİAD'ın Merkez Bankası başkanını ziyaret etmesi döviz cinsinden borçlanan sanayicilerin sınıfsal taleplerini dile getirmeleri ve adeta Merkez Bankası başkanı ağzından bir basın açıklaması yapmaları, Başbakanın kriz olmayacağına ilişkin açıklamaları –"teğet dahi geçmeyecek", "kurda uzlaşırız" gibi- Merkez Bankası başkanının "kurun aşırı değerli olmadığına", "piyasaların aşırı ısınmadığına", "vatandaşın güle güle harcama yapabileceğine", "faizlerin artmayacağına hatta azalabileceğine", "kredi genişlemesi konusunda bankalara kolaylık tanıyacaklarına", "cari açık verilerinin çift haneye ulaşmayacağına", ilişkin açıklamaları halihazırda seçim öncesindeki neo-liberal popülist modelin sürdürülmesi konusundaki kararlılığın bir göstergesidir. http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/18359933.asp?gid=381

9 http://www.bloomberght.com/turkiye-ekonomisi/haber/894559-wsj-turkiyenin-ekonomisi-asiri-isindi

10 Bu endekste yer alan 6 farklı gösterge ülkeler için puanlanmakta ve bu puanlara göre bir toplam endeks oluşturulmaktadır. Göstergeler şu şekildedir: Enflasyon oranı, işsizlik oranının geçmiş on yıllık ortalamaya göre oranı, 2008-2011 GSYİH büyüme oranının son on yıllık ortalama-

en riskli ülke olarak yer aldı. Bu iki gösterge cari açık tahmini ve kredi genişlemesiydi. Diğer göstergelere bakıldığında ilginç bir tablo ile karşılaşılıyordu. Bu ilginç durum, kamu kesimi bütçe açığının GSYİH'ya oranına göre, Türkiye'nin aşırı ısınmış ekonomiler arasında çok da kötü bir performans sergilememesiydi.

The Economist dergisinin Türkiye'nin 2010'daki performansını ortaya koyan bu üç tespit de, yani "kredi genişlemesi", "cari açığın artışı" ve diğer taraftan "bütçe dengesindeki olumlu tablo" esasında 2002 sonrası dönemin tümü için belirleyici olan makro ekonomik politika dinamiğini ortaya koymaktadır. Bu dinamiklerin daha ayrıntılı bir şekilde incelenebilmesi, makroekonomik dengenin temel bileşenlerinin ilişkisel olarak ele alınmasını gerektirmektedir. Bu analiz için ulusal hesaplarda kullanılan makro ekonomik denkliğe başvurmak yararlı olacaktır.

$$[(T-G)- Ig] +(Sp-Ip) = (X-M) \quad (I)$$

Burada aktarıldığı haliyle genel denkliğe göre, kamu kesiminin tasarruf-yatırım açığı[11] ile özel kesimin tasarruf-yatırım açığı toplamı, yani yurtiçi açık, dış ticaret açığı ile dengelenecektir. Dış ticaret açığı sayesinde, yurtiçi piyasada, toplam tasarruflardan daha büyük bir kaynağın yatırıma ayrılması imkânı oluşur. Çünkü cari açık yurtdışından net olarak mal ve hizmet girişi anlamına, yani yurtiçine kaynak transferi anlamına gelmektedir. Cari açığın yarattığı arz genişlemesinin karşısında bir talep genişlemesi yer almalıdır. Bu genişleme yukarıdaki eşitlikte de görülebildiği üzere ya kamu ya da özel kesim kaynaklı olabilir. Yurtiçi piyasada tasarruflardan daha fazla yatırım yapılıyorsa eğer bu talep artışı, yurtdışından gelen arz ile dengelenir. Bu kaynak, hiç kuşkusuz ki sürdürülebilirlik bakımından sadece kısa dönemli bir olanaktır. Ödemeler bilançosu dengesi gereğince cari açık, sıcak para hareketleriyle, doğrudan yabancı yatırımlarla ya da borçlanarak fonlanabilir.

Bir sonraki başlıkta ayrıntılı olarak inceleneceği üzere DPT'nin verileri göstermektedir ki, Türkiye'de kamu kesiminin 2002 sonrası dönemde tasarruf-yatırım açığı azalma eğilimine girmiş, hatta 2006'da fazla vermiş, 8 yıl içerisinde sadece üç yıl için açık artmış, kalanlarında hep azaltılmıştır. Bu durum geleneksel popülizmden beklenilebilen bir gösterge olamaz. Kamu kesimi makroekonomi üzerinde talebi daraltıcı bir rol oynamaktadır (DPT, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler, Yurtiçi Tasarrufların ve SSY'nin GSYH İçindeki Payları).

Kamu kesiminin tasarruflarını artırması sonucu dış kaynak ihtiyacı azalması beklenirken, özel kesim hem bu fazlayı kullanan hem de dış kaynak ihtiyacını da yükselten düzeyde açık vermeye başlamıştır. Özel sektör, kamunun da-

---

dan sapması, bankacılık kesimi kredilerindeki artış oranı ile GSYİH nominal büyüme oranının farkı, reel faiz oranı ve 2011 yılı için tahmin edilen cari açık oranı.

11 Kamu tasarrufu, kamu harcanabilir geliri (T) ile kamu tüketiminin (G) farkından oluşur.

raltıcı talebini de aşan şekilde aşırı talep genişlemesi yaratmıştır. Bu, neo-liberal popülizmin kitlelere sunduğu refah artışının maddi zeminidir. Kuşkusuz ki sağlam bir zemin değildir bu. Bunu olanaklı kılan şeylerden birisi hanehalklarına ve işletmelere açılan banka kredileriyle birlikte, yurtdışından ülkeye kısa vadeli finansal yatırım için giren sıcak para ve doğrudan yabancı sermaye yatırımları olmuştur.

Bu tablo neo-liberal popülizmi olanaklı kılan ve tanımlayan makroekonomik çerçevenin ana hatlarını çizmektedir. Şimdi 2002-2010 döneminin bütünü için bu üç eğilimin yani kamuda tasarrufların, özel kesimde açığın artışı ve cari dengenin bozulması eğilimlerinin ayrıntılarını ele alabiliriz.

Kamu kesimi

DPT'nin hazırladığı, tüm kamu kurum ve kuruşlarının bütçelerini kapsamına alan "Kamu Kesimi Genel Dengesi (KKGD)" istatistiklerine göre 2002 sonrası dönemde kamu tasarruf yatırım farkı azalma eğilimine girmiştir.[12] Kamu tasarruf-yatırım açığının GSYİH'ya oranı, 2003'te %-7,8 iken zaman içinde azalarak 2006 yılında fazla verir hale gelmiştir.[13] 1990-1993 ve 1996-1998 gibi Özal sonrası iki kısa popülist alt dönemle, AKP'li yılları karşılaştırdığımızda, kamu kesimi tasarruf-yatırım açığının sırasıyla %5,2 ve %5,3'lerden %3'lere indiği görülmektedir. Bu azalmanın geri planında hem kamu tasarruflarındaki artış ve hem de kamu yatırımlarındaki azalma etkili olmuştur[14] (Kaynak: DPT, Kamu Kesimi Genel Dengesi). AKP'li yıllarda kamu kesimi, makro ekonomik dengede, talep daraltıcı bir aktör olarak yer almıştır. En soyut düzeyde baktığımızda buradan hareketle, geleneksel popülist politikaların gereksinim duyduğu genişlemeci/açık verme pahasına mali politikaları kullanan bir kamu ile karşılaşılmadığı görülmektedir. Biraz daha detaya inerek incelememizi sürdürebiliriz.

Merkezî yönetim bütçe dengesi Tablo 1'de aktarıldığı üzere, 2002'den beri hep açık vermekle birlikte, açık 2000'lerin başındaki çift haneli rakamlardan 2006 yılında %-0,6'ya kadar gerilemiştir. Bütçe açığı 2006 yılında neredeyse kapanıp fazla verecek düzeye kadar gerilemiştir.[15] Gelişmiş kapitalist ekonomile-

12 Türeli'nin 1990-2006 dönemini kapsayan çalışmasında, 2000 öncesi ile 2002 sonrası dönem karşılaştırmalı olarak tasarruf açığının seyri bakımından ayrıntılı olarak ele alınmıştır (Türeli, 2008). Burada, Türeli'nin çalışmasındaki ilgili dönem genişletilip, hesaplar yenilenmektedir.

13 2007-2010 döneminde ise denge, ekonomik krizin de etkisiyle tekrar açığa dönmüş 2010 yılında bir önceki yıla göre azalarak %-4 oranında gerçekleşmiş olsa bile 2002 sonrası dönemin baskın karakterinin açığın azalması yönünde olduğu görülmektedir.

14 DPT'nin istatistiklerine göre kamu tasarrufları, 2005-2008 ve 2010 yıllarında yani beş yıl pozitif değerlere ulaşmıştır. 1990-2010 dönemi için GSYİH'ya oranlar en yüksek değerine %4,2 ile 2006 yılında ulaşmıştır (DPT, Kamu Kesimi Genel Dengesi).

15 Rakamlar, Maliye Bakanlığı Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü'nün hazırladığı istatistiklere referans vermektedir. 5018 sayılı Kamu Yönetimi ve Kontrol Kanunu ile Konsolide Bütçe tanımı değişmiş ve bu nedenle 2006 sonrası istatistiklerde kırılma yaşanmıştır. Maliye Bakanlı-

rin krize girdiği ve bütçe açıklarının çift haneli oranlara kadar yükseldiği 2009 sonrası konjonktür için bu performans son derece "başarılı" bir mali disipline işaret etmektedir. Faiz dışı bütçe fazlası performansına baktığımızda ise tüm dönem boyunca pozitif fazla verilmiş olduğu görülmektedir. En yüksek orana 2005'te %6 ile ulaşılmıştır. Seçim konjonktürü olan 2006 ve 2007 yıllarında da sırayla %5,5 ve %4,2 oranlarında faiz dışı fazla verilerek seçimlere girilmiştir. Bütçede faiz dışı fazla 2009 krizine ve seçim öncesi konjonktüre rağmen vazgeçilmez bir politik hedef olarak tavizsiz uygulanmıştır.[16]

TABLO 1
Merkezî Yönetim Bütçe Dengesi (GSYİH'ya % Oranla)

	Bütçe dengesi	*Faiz dışı bütçe dengesi**
2002	-11,5	3,3
2003	-8,8	4,0
2004	-5,2	4,9
2005	-1,1	6,0
2006	-0,6	5,4
2007	-1,6	4,2
2008	-1,8	3,5
2009	-5,5	0,0
2010	-3,6	0,8

(*) Maliye Tanımlı; Kaynak: BÜMKO, Merkezî Yönetim Bütçe Dengesi.

Kamu harcamaları

Faiz dışı bütçe fazlası tespitinin politik önemi, kamunun finans sermaye ile kurduğu ilişkinin istikrarını, boyutlarını ve yönünü ortaya koymasından gelir. Finans sermayenin ve piyasaların, kamu maliyesine ilişkin ilgilendiği temel gösterge toplam kamu kesimi tasarruf yatırım açığından ziyade merkezî yönetim

ğı Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü'nün hazırladığı bir tabloda Merkezî Yönetim Bütçe Performansı Tablolarının geçmiş yıllarla karşılaştırılabilirliğini sağlamak üzere düzenlemeler yapılmış ve karşılaştırılabilir istatistikler 2000 yılına kadar geriletilebilmiştir. (http://www.bumko.gov.tr/TR/Genel/t.ashx?F6E10F8892433CFFAAF6AA849816B2EFDFD2E3D99D08F44F)

16 Faiz dışı bütçe dengesi yapısal ve devresel bileşenlerine ayrıştırıldığında ilginç bir tablo ile karşılaşılmaktadır. TEPAV'ın raporundaki hesaplamaya göre 2009'daki açıkça görülen konjonktürel negatif yönlü etkinin, 2010 yılında da sürdüğü görülmektedir. Sırası ile devresel faiz dışı fazla %-0,9 ve %-0,4 olarak belirmektedir. Yapısal fazla ise pozitif oranlarda gerçekleşmiştir (sırası ile %1 ve %1,2). 2009'un kriz konjonktürüne ve 2010'a taşan kriz etkisine rağmen merkezî yönetim bütçesinde %1,2'lik bir faiz dışı yapısal fazla verilebildiği görülmektedir (Kaynak: TEPAV, 2011: 3).

IMF tanımlı yani program tanımlı rakamlarda da benzer bir tablo ile karşılaşılmaktadır. Hazine Müsteşarlığı'nın hazırladığı rakamlardan hareketle 2002-2010 yıllarının program tanımlı faiz dışı bütçe fazlasının GSYİH'ya oranlarının ortalamasını aldığımızda %3,0'lık bir fazla ile karşılaşılmaktadır. En yüksek orana 2004 yılında %5,5 ile ulaşılmıştır (Hazine Müsteşarlığı, Ekonomik Araştırmalar Genel Müdürlüğü, Aylık Ekonomik Göstergeler Temmuz 2011).

bütçe açığı ve faiz dışı bütçe fazlası rakamlarıdır.[17] "Bütçe açığının" önemi politik bir gösterge olmasından, yani hükümetlerin politik tercihleriyle yıllık olarak belirlenen merkezî yönetim bütçesinin performansını ortaya koymasından gelir. "Faiz dışı bütçe" rakamları ise kamu kesiminin borçlarını ödeyebilme kapasitesini gösterir. Dünya genelinde Büyük Buhran'dan beri, kamunun toplam makro talebi destekleme işlevi nedeniyle açık verdiği görülmektedir. Uluslararası piyasalar için önemli olan açığın sürdürülebilirliğidir. Faiz dışı fazla, borçluluk ilişkisinin sürdürülebilirliğini ve kamunun net borç ödeyicisi olabilmesini sağlar. Tersine faiz dışı dengede açık verilmesi ise borcun borçla ödendiği duruma yani Ponzi finansmana işaret eder.[18] Faiz dışı bütçe fazlası sayesinde borç stoku azalmakta, kamu kesimi finans sermayeye net değer transferi gerçekleştirmektedir.

Türkiye'de 2002-2008 döneminde kamu, net borç ödeyicisi konumundadır. İlgili dönemde GSYİH'ya oranla toplam borç stokunun seyrindeki azalma buna işaret etmektedir. Merkezî yönetim brüt borç stokunun GSYİH'ya oranı günümüzde hâlâ 1990'ların tepe noktasının ve 1992-1999 dönem ortalamasının (%33,8) üzerinde olsa bile, 2001'de ulaştığı %74,1'lik tepe noktasından eğilimsel olarak azalarak 2010 yılında %42,9'a düşmüştür (Hazine, 2009 ve 2011). Kamu borç stokundaki bu azalma eğiliminin ardında hiç kuşkusuz kamunun borç ödeyicisi konumuyla birlikte, değerli kur politikası ve faiz oranlarındaki düşüşün de rolü olmuştur. Kur politikası ilerleyen bölümlerde ele alınacaktır. Faizdeki düşüş olgusu, 2000'ler boyunca sürdürülen likidite genişlemesi nedeniyle dünya ölçeğinde gözlemlenmektedir. Şunu da vurgulamamız gerekir ki, Türkiye bir taraftan dönemsel olarak faizlerin düşmesine tanıklık ediyor olsa bile, diğer ülkelerle kıyasla hâlâ yüksek oranlarda faiz ödemektedir.[19]

2002-2010 döneminde kamu kesimi, faiz harcamalarından GSYİH'ya oranla yaklaşık %10 oranında tasarruf etmiştir (faiz harcamaları 2002'de %14,8'iken 2010'da %4,4'e düşmüştür). İlginç olan nokta ise herhangi bir harcama kalemindeki artışın, faizlerde elde edilen bu tasarrufun yerine geçecek düzeyde olmaması-

17 Bütçe, Merkezî Yönetim Bütçesi olarak tanımlanır ve sadece Genel Bütçeli İdareleri, Özel Bütçeli İdareleri, Düzenleyici ve Denetleyici Kurumları kapsar. Kamu kesimi genel dengesi yukarıda ele aldığımız üzere tüm kamuyu yani, merkezî yönetim bütçesi ile birlikte, Sosyal Güvenlik Sistemini, Mahalli İdareleri, Bütçe Dışı Fonları, İşsizlik Sigortası Fonunu, Döner Sermaye Kuruluşlarını ve KİT'leri de kapsar. Kamu Kesimi Genel Dengesi'nden hareketle kamu kesiminin "borçlanma gereği" miktarı elde edilir. Bununla birlikte uluslararası finans sermayenin önemsediği gösterge genellikle bütçe açığıdır.

18 IMF ile yapılan görüşmelerde ve yakın izleme anlaşmalarında faiz dışı fazlanın ne kadar olması gerektiği konusu mutlaka gündeme gelir. Esasında borçları geri ödeme kapasitesini ölçebilmek için daha da özel bir tanım geliştirilmiştir. Buna göre IMF ile yapılan anlaşmalar gereği özelleştirme, faiz, senyoraj gelirleri gibi geçiçi gelirleri toplam gelirlerin dışında bırakarak faiz dışı fazla hesaplanmaktadır. Bu gösterge "program tanımlı faiz dışı fazla" olarak adlandırılır (Yentürk, 2011: 18).

19 DİBS faiz oranları 2002'de %62,7'den, 2009'da %11,6'ya ve 2010 Eylül ayında %7,8'e gerilemiştir (Maliye Bakanlığı Yıllık Ekonomik Rapor 2010). *The Economist*'in verilerine göre, Türkiye'de 2011 Ağustos itibariyle 10 yıllık devlet tahvillerinin faiz oranı, %8,79'dur. Bu faiz oranıyla ilgili dönemde Türkiye, %18 olan Yunanistan, %11,3 olan Pakistan, %10,9 olan Portekiz'in ardından dünyadaki en yüksek faiz veren dördüncü ülke konumundadır. Gösterge niteliğindeki Alman tahvilinde bu oran %2,18'dir (*The Economist*, 27 Ağustos 2011).

dır. Merkezî yönetim harcamalarının GSYİH'ya oranı 2002'de %34,1'den 2006'da %23,5'e gerilemiştir (2002-2010 dönem ortalamasında ise %27 olarak gerçekleşmiştir). Yani hükümetler ilgili dönemde, faizden elde edilen tasarrufu, başka bir harcama alanında değerlendirmemiş, bunun yerine toplam kamu harcamalarının azalmasını tercih etmiştir.[20] Yine, 2009 yılı 2008 krizinin etkisiyle bir daralma yılı olmasına rağmen bütçenin faiz dışı fazla verme hedefinden vazgeçilmemiştir, elde edilen tasarruflar makroekonomik talebin canlanması için kullanılmamıştır.

Türkiye'de toplam kamu sektörü istihdamı Mart 2011 itibariyle 3.037 bindir ve bu rakam uzun zamandır mutlak büyüklük olarak neredeyse sabit tutulmaktadır. Diğer taraftan Türkiye OECD ülkeleri içinde en düşük kamu istihdamı oranına sahip dördüncü ülkedir.[21] Kamu istihdamındaki açık ortadayken, işsizlik oranları yapısal olarak son derece yüksek düzeylerde seyrediyorken ve merkezî yönetim faiz dışı bütçe fazlası veriyorken ilgili dönemde kamu istihdamının ciddi oranda artırılmasına yönelik bir politik tercihte bulunulmamaktadır.

2003 sonrası dönemde kamu hizmetlerinin üretilmesinde giderek daha çok özel sektör firmalarından hizmet alımı yolu tercih edilmiştir. Mal ve hizmet alım giderlerinin bütçe giderleri içindeki payı yıllar içinde artmış 2002'de %8,9'lardan 2009'da %11,1'e yükselmiştir, 2010 gerçekleşmesi %9,8'dir[22] (Maliye Bakanlığı, 2008: 62 ve BÜMKO, 2011). Bunun alternatifi kamunun kendi altyapı, bina ve donanımını kullanarak kendi personeliyle, mal ve hizmet üretimidir. Ancak böyle bir yöntemle kamu, istihdamın ve dolayısıyla işsizliğin doğrudan kontrolü için etkili bir araca sahip olabilir. Kamunun kaynaklarının, yatırımlarının güçlendirilmesi yerine, mal ve hizmet alımlarının özel sektörden gerçekleştirilmesi neo-liberal modelin tipik bir özelliğidir ve 2002 sonrası dönem-

20 Kamu harcama kalemlerindeki en ciddi artış, sosyal güvenlik kurumlarına transferler kaleminde görülen %3'lerden %5'lere olan artıştır ki bu da sosyal güvenlik sistemindeki açıkların kapatılmasına ilişkin zorunlu bir transferdir

21 OECD'nin verilerinden (OECD, 2009) hareketle yaptığımız hesaplamalara göre kamu kesiminin Türkiye'de ABD'deki büyüklüğe sahip olabilmesi için 2005 verilerine göre yaklaşık 1 milyon kişinin daha kamu kesiminde (Genel Kamu ve KİT'ler) istihdam edilmiş olması gerektiği görülmektedir. Birleşik Krallık ile yapılan karşılaştırmada da benzer bir sonuç çıkmaktadır. Birleşik Krallık ve ABD gibi kapitalizmin beşiği olan ve 1980 döneminde Reagen ve Teatcher iktidarlarıyla tüm dünyayı etkileyecek şekilde kamu kavramına ve olgusuna savaş açmış dünyanın en büyük iki kapitalist ekonomisindeki istihdam oranlarına ulaşabilmek için Türkiye'nin halihazırdaki kamu istihdamını en azından %50 artırması gerekmektedir. Sosyal devlet rejiminin en iyi örneklerinden biri olan Norveç ya da İsveç'teki kamu istihdam oranına yaklaşabilmesi için ise Türkiye'nin kamu istihdamını yaklaşık 3 katına çıkarması gerekmektedir. Böyle bir karşılaştırma kamu istihdamının nüfusa oranı ile yapıldığında -ki bu daha uygun bir kategoridir- Türkiye'deki OECD ülkelerine göre oluşan kamu istihdam açığının boyutlarının çok daha derin olduğu ortaya çıkacaktır.

22 Mal ve hizmet alımlarının yaklaşık %30'u "sağlık giderleri"dir. Sağlık hizmet üretimi alanında kamunun geleneksel varlığı daraltılmaktadır. 2011 yılında başlatılan dev kampüs hastanesi ihaleleri bu durumu pekiştirecektir. Buna göre kamu, sağlık hizmeti alanında sadece çekirdek hizmet üretimini üstlenecek, tesislerin inşasıyla birlikte kalan her türlü hizmet özel firmalardan kira karşılığı temin edilecektir (Sağlık Bakanlığı Kamu Özel Ortaklığı Daire Başkanlığı, http://www.kamuozel.gov.tr/?Islem=Anasayfa).

de politik bir tercih olarak uygulanmıştır. Böyle bir yapı geleneksel popülizm için eldeki araçların azalması anlamına gelmektedir.

Buraya kadar çizilen tablo kamu kesimi cephesinde, geleneksel popülizme izin verecek mekanizmaların gündemde olmadığını ortaya koymaktadır. Kamunun popülizmle ilişkili olarak kullandığı en önemli harcama kalemi sosyal yardımlar olmuştur. Bu sosyal transferleri hayata geçiren belli başlı kurumlar, Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü, Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu, Vakıflar Genel Müdürlüğü'dür.[23]

Kamu harcamaları içerisinde sosyal yardımların payının artırıldığı, özellikle Dünya Bankası'ndan alınan kaynakların, yoksullukla mücadele programlarının 2002 sonrası dönemde politik anlamlarıyla birlikte "başarıyla" kullanıldığı görülmektedir. Bu tür bir kaynak transferinin neo-liberal popülizmin bir unsuru olduğu açıktır. Kaynaklar evrensel haklar temelinde bir harcama politikası çerçevesinde kullanılmamakta ve seçim süreçleriyle ilişkilenen çeşitli enformel mekanizmalar üzerinden dağıtılmaktadır. Deniz Yıldırım'ın AKP iktidarını neo-liberal popülizm olarak adlandırdığı çalışması bu mekanizmalara vurgu yaparak kapsamlı bir inceleme sunmaktadır.[24] Ancak burada önemle vurgulamamız gereken nokta, yoksullukla mücadele politikalarının, yeni neo-liberal popülist modelin tek tanımlayıcısı olarak görülmemesi gerektiğidir. Sosyal yardımlaşma mekanizmalarının dayandığı cemaatçi ağların siyasi yansımaları son derece güçlü olmakla birlikte, burada ele aldığımız kamu maliyesi üzerinden kontrol edilen sosyal yardım mekanizmalarının kapsam ve derinliğinin, neo-liberal popülizmin temel özelliği olan tüketim genişlemesini açıklayabilecek güçte olmadığı görüşündeyiz. Bu noktada sosyal yardımların, neo-liberal piyasa ekonomisinin dışladığı en altta kalan

23 Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü'nün mali kaynağı, genel bütçe değil Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Teşvik Fonu'dur (SYDTF). Genel müdürlük, faaliyetleri için meclisten bütçe talebinde bulunmaz. Mali kaynakları Hazine'de Fon hesabında birikir. "Fonda toplanan kaynak, Fon Kurulu kararları ile ülke genelinde kurulu bulunan 931 vakfa aktarılmakta, bu kaynakların yanı sıra vakıfların kendi gelirleri de kullanılarak, ihtiyaç sahibi yoksul vatandaşlara ayni ve nakdi yardımlar ulaştırılmaktadır." (http://www.sydgm.gov.tr/tr/html/197/SYDVlerin+Gelirleri/) SYDTF'nin gelirleri 2003 yılında, 826 milyon TL iken 2008 yılında 2 milyar TL'ye yükselmiştir (http://www.sydgm.gov.tr/tr/html/224/SYDTF/). Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Sosyal Yardımlar Genel Müdürlüğü'nün verilerine göre, ailelere yapılan gıda yardımı 2003 yılında 35 milyon TL iken 2009'da 382 milyon TL'ye yükselmiş, yakacak yardımlarından yararlanan aile sayısı 2003'te 1,1 milyon iken, 2009'da 2,2 milyona yükselmiş, barınma yardımları 2009 yılında 74,4 milyon TL olarak gerçekleşmiştir (http://www.sydgm.gov.tr/tr/html/236).

24 "Özetle neo-liberal popülizm, krizleri izliyor, sermaye sınıfının emek karşısındaki iktidarını neo-liberalizm çerçevesinde pekiştiriyor, iktidar bloğu içinde de finansal sermayenin temsil olanaklarını genişletirken aynı zamanda emekçi sınıfların en alt katmanlarını tedricen ferahlatıcı ve neo-liberalizmle uyumlu 'popülist' siyasalarla egemen sınıfların hegemonyasına eklemlemeyi hedefleyen hegemonya tekniği olarak beliriyor" (Yıldırım, 2010: 69). "...yeni yoksul, işsiz, enformel kesimde çalışan, güvencesiz ya da örgütsüz kent ve kır emekçilerine dönük yardım politikalarının, sosyal güvenliğin ve kamusal hizmetlerin piyasalaştırılmasıyla kol kola gittiği ve 'popülist' boyutun neo-liberalizmi kösteklemek bir yana, sermaye birikimi ve piyasalaştırmaya katkı verdiği..." (2010: 81). Bu tespitler hiç kuşkusuz dönüşümün önemli boyutlarını ortaya koymaktadır. Ancak özünde neo-liberal popülizmin ardındaki iktisadi mekanizmayı, post Washington Konsensüsü ile neo-liberalizme giydirilen sosyal yardım ve dayanışma işlevleriyle sınırlamaktadır.

toplum kesimlerini tekrar sisteme ve piyasa ilişkilerine dâhil etme işlevinin önemi de küçümsenmemelidir. Bu kesimler ancak informel dayanışma mekanizmalarıyla ilişkilendikleri ölçüde kamu harcamalarından yararlanabilmektedirler. Bu tür yardım mekanizmaları ve çeşitli kamu hizmetlerinin ücretsiz olarak sunulması neo-liberal piyasa ilişkileriyle çelişmemekte, hatta hem sistemin meşruiyeti için basit bir sosyal ağ kurmakta hem de fiili olarak metalaşmayı teşvik etmektedir.[25] Ancak tekrar vurgulamamız gerekir ki, neo-liberal popülizm tespitimizin altında yatan kitlesel tüketim canlanması, kâr oranlarını yükselten ikincil bölüşüm ilişkileri, sadece sosyal yardımlarla değil ancak ilerleyen başlıklarda ele alınacak olan finansallaşma ve dış ticaret dengesindeki bozulma ile açıklanabilir.

İlginç bir diğer husus, sosyal yardımlara verilen önem ile tarımsal desteklere verilen önem ve gelirler başlığı altında ele alınacak olan işsizlik sigortası fonunun kullanım biçimi karşılaştırıldığında ortaya çıkmaktadır. İlgili dönemde tarımsal desteklerin, kamuoyu ile paylaşılan ve hatta kanunlaştırılan projeksiyon seviyesinin dâhi altında kalması politik bir tercihin sonucu olarak ortaya çıkmış olmalıdır. 2006 yılında kabul edilen 5488 sayılı Tarım Kanunu'nun 21. maddesine göre, tarımsal destekler için bütçeden ayrılacak kaynaklar GSYİH'nın %1'inden az olamazken AKP hükümetleri döneminde bu oran hiçbir dönem %1'in üzerine çıkamamış ve hatta yaklaşamamıştır; 2003-2010 ortalaması %0,57 olmuştur.[26] 2011 seçim yılı olmasına rağmen başlangıç ödeneği ortalamanın da altında kalarak %0,49 olarak belirlenmiştir (TBMM, 2010: 341).

Sosyal yardım politikaları ile tarım destekleri arasındaki bu ciddi fark, emekçi sınıfların kamu maliyesi üzerinden desteklenip desteklenmemesi tercihinin bir sonucudur. Benzer şekilde İşsizlik Sigortası Fonu'nun emekçiler için aktif olarak kullanılmadığı görülmektedir. Bütün bunlar, emekçi sınıflar ile kurulmaya çalışılan ikincil bölüşüm ilişkisinin niteliğine ilişkin bir göstergedir. Emekçilerin bu bölüşümden aktif olarak yararlanması tercih edilmemiştir. Diğer taraftan sistemin dışında kalan en alttaki kesimlerin kapsanması için sosyal yardımlara giderek daha fazla başvurulmuştur. Sosyal yardımlar toplumsal yeniden üretim sürecinde cemaatçi bağlar üzerinden dayanışma mekanizmalarının hâkimiyetini artırması gibi işlevlere sahipken, tarımsal destekler temel olarak kendi hesabına çalışan emekçi kesimleri desteklemeye, işsizlik sigortası ise yine emekçilerin iş güvencesini sağlamaya yöneliktir. Bu noktada 2003 sonrası dönemde sergilenen tercih açıktır.

---

25 Deniz Yıldırım'ın çalışması en alttaki, bağımlı sınıf katmanlarının sistemden dışlanmaması için devletin gündeme getirdiği yardım mekanizmalarının ve ücretsiz hizmetlerin neo-liberal piyasa ilişkilerini dışlamadığını ve hatta desteklediğini çok özlü bir şekilde ortaya koymaktadır. Örneğin eğitim alanında devlet bir taraftan ders kitaplarını ücretsiz dağıtırken diğer taraftan da ciddi bir parasallaşma ve piyasalaşmanın önünü açmaktadır (Yıldırım, 2010: 92). Yine benzer şekilde, bir taraftan en alt katmanlar için yeşil kart hizmetlerinin kapsamını genişletirken diğer taraftan sağlık hizmeti alanında özel şirketlerin egemenliğini artırmakta, sağlik hizmetlerini piyasalaştırmaktadır (2010: 94-5).

26 En yüksek düzeyine 2007 yılında %0,66 ile ulaşmıştır. En düşük düzeyi ise ilginçtir ki kriz sonrası yıl olan 2009'de %0,47 ile gerçekleşmiştir.

Geleneksel popülizmde emekçi sınıfların kamu harcama politikalarından aktif olarak yararlanması beklenilir. Neo-liberal popülizmde ise emekçiler piyasa mekanizmalarına terk edilmiştir.

Kamu gelirleri

2003 sonrası dönemde kamunun gelirlerinin GSYİH'ya oranında büyük bir değişiklik olmamakla birlikte gelirlerin kompozisyonunun politik tercihlerle yeniden şekillendirildiği görülmektedir. Merkezî yönetim bütçe gelirlerinin GSYİH'ya oranı 2002 sonrası dönemde istikrarlı bir seyir izlemiş ve ortalamada %22,6 oranında kalmıştır (en düşük %22, en yüksek ise %23,54'tür) (BÜMKO, Merkezî Yönetim Bütçe Dengesi). En çarpıcı değişim genel bütçe vergi gelirlerinin kompozisyonunda gerçekleşmiştir. 2002 sonrası dönem değerlendirildiğinde dolaylı vergiler payının artırıldığı, vergi politikaları ile ücretliler üzerindeki vergi baskısının artırıldığı, özelleştirmelerle önemli miktarlarda gelir elde edildiği ve bunların bütçeye transfer edildiği, işsizlik sigortası fonunun amacı dışında kullanıldığı ve kamu gelir politikalarının bir parçası haline dönüştürüldüğü görülmektedir.

Kamunun vergi politikalarını popülizm tespiti ile ilişkilendirdiğimizde yine geleneksel yapıdan farklı bir tablo ile karşılaşılmaktadır. Vergi gelirlerinin alt kalemlerine baktığımızda, vergi artışının temel dinamiğinin dolaylı vergilerden geldiği görülmektedir. 1991-2001 döneminde dolaylı vergi tahsilatının toplam vergi gelirlerine oranı ortalama 54,9 iken 2002-2010 döneminde bu oran ortalama %66,6'ya yükselmiştir. 2006 ve 2010 yılları dolaylı vergi tahsilatı oranlarının sırası ile %68,5 ve %68,4 ile en yüksek olduğu yıllardır.[27] Bu tablo kamunun vergi gelirlerini, emekçi sınıflar için en adaletsiz vergi grubu olan dolaylı vergileri artırarak sağladığını ortaya koymaktadır. Dolaysız vergileri ele aldığımızda adaletsizlik pekişmektedir. Kamu vergi politikalarının özel olarak ücretli kesim için değişen anlamını ortaya koyabilmek için Oğuz Oyan'ın önerdiği vergi baskısı kategorisine başvurmak yararlı olacaktır (Oyan, 2009).

Ücretlilerin ödedikleri gelir vergilerinin, toplam gelir vergisi içindeki payı ile ücretli kesimin GSYİH'dan aldığı payı (toplam ücret, maaş ve yevmiye gelirleri) oranladığımızda ücretli kesim için vergi baskısı büyüklüğüne ulaşmış oluruz. Tanım itibariyle, eşit bir vergi uygulamasında bu oranın 1'e yakın olması gerekmektedir. Oyan'ın 1988-2006 dönemi için yaptığı hesaplamalardan yararlanarak dönemsel bir analiz yapacak olursak,[28] 1990-1993 döneminde vergi baskısı 1,83 iken, 1996-1998 döneminde 1,88 olarak gerçekleştiği, bu adaletsiz tablonun 2003-2006 döneminde ortalama 1,95 ile pekiştiği görülmektedir.

27 DPT'nin Kamu Kesimi Genel Dengesi'nden elde ettiğimiz verilere göre, vasıtasız vergilerin GSYİH'ya oranı 1990'da %5 iken 2009'da %5,9'a yükselmiştir. Vasıtalı vergilerin oranı ise %6,7'den %11,9'a yükselmiştir.

28 Halihazırdaki gelir yöntemiyle GYSİH serisi 2006 yılına kadar geldiği için, ilgili hesaplama bu çalışmada güncellenememektedir.

Halihazırdaki kamu gelir politikalarının emekçi sınıflar[29] için ne derece olumsuz bir tablo yarattığı Türkiye'de ücretliler üzerindeki toplam vergi yükü, gelişmiş ekonomilerle kıyaslandığında da görülebilmektedir. OECD'nin hazırladığı "Ücretlerin Vergilendirmesi" istatistiklerine göre, 2007 yılında Türkiye'de ortalama brüt ücretlerin %42,7'si istihdam vergilerine (yani ücret üzerinden alınan vergiler ve sosyal güvenlik primleri) ayrılmaktadır. Bu oran OECD verilerine göre Türkiye'yi Macaristan'dan sonra ortalama ücret üzerinden en yüksek vergiyi alan ikinci ülke yapmaktadır (OECD Factbook 2009: Economic, Environmental and Social Statistics).[30]

Özelleştirmeler de kamu gelirleri içinde önemli bir unsur haline gelmiştir. Kamu gelirlerinin önemli bir bileşeni 2003 sonrası dönemde, kamunun elindeki gayrimenkullerin, menkul değerlerin ve üretim araçlarının özel şirketlere satışıyla gerçekleşmiştir. Tüm kamuya ait olan, Cumhuriyet ile birlikte emekçi sınıfların kazanımlarını temsil eden bu kaynakların satışı emekçi kesimlerin maddi kayba uğramasından başka bir şey değildir. 1985 yılından 2010 yılına kadar yapılan toplam 41,7 milyar dolarlık özelleştirmelerin %81'i 2003 sonrası dönemde gerçekleştirilmiştir (Özelleştirme İdaresi Başkanlığı verilerinden hareketle hesaplanmıştır). 1988-2002 döneminde özelleştirmelerle elde edilen gelirlerin toplam gelir vergisi tahsilatına oranı %7 iken 2003-2010 döneminde bu oran %17'ye yükseltilmiştir (Gelir İdaresi Başkanlığı ve TCMB verilerinden hareketle hesaplanmıştır).

Kamu gelirleri ile emekçi sınıflar arasındaki ilişkiyi araştırabileceğimiz bir diğer alan İşsizlik Sigortası Fonu ve fon gelirlerinin kullanım biçimidir. Fon kurulduğu tarihten itibaren toplam 66,4 milyar TL gelir elde etmiştir. Mart 2011 tarihinden 2011 yılına kadar İşsizlik Sigortası Fonu'ndan işsizlik ödeneği olarak sadece 4,2 milyar TL aktarılmıştır. İşsizliğin bu derece yüksek oranlarda yapısallaştığı bir konjonktürde, devlet fonda toplanan paraların şimdiye kadar yalnızca %6,3'ünü işsizlere geri ödemiştir (Kızılot, 2011). İşsizin parasını işsize vermeyen bir devletin, geleneksel anlamda popülist politikalar izlediği söylenemez. Fon adeta kamu gelir politikaların bir parçası haline getirilmiştir. 15 Mayıs 2008 tarihinde 5763 sayılı kanunla fonda biriken kaynakların amacı dışında kullanılmasının yolu açılmıştır. Buna göre fondan 1,3 milyar TL'lik bir kısmın bütçeye gelir kaydedilmesi ve GAP yatırımlarına öncelik vermek koşuluyla kullanılacağı hükme bağlanmış ve 11 Ağustos 2009'da ise yeni bir kanunla, fondan aktarılması öngörülen oranlar yükseltilmiştir. Bu düzenlemeler aktarılan kay-

29 Ne emekçi sınıflar sadece ücretlilerden oluşmaktadır, ne de tüm ücretliler emekçi kavramına dahil edilebilir. Bu analitik problemin varlığını kabul etmekle birlikte, yazının sorunsalının özel olarak sınıf mücadeleleri olmaması nedeniyle ve anlatımda akıcılık sağlamak amacıyla "ücretliler" ile "emekçi sınıflar" kavramları geçişken olarak kullanılacaktır.

30 2008 yılından itibaren yürürlüğe giren asgari geçim indirimi uygulaması ile birlikte bu oran 2008'de %38,5'e gerilemekle birlikte Türkiye hâlâ %27,3 olan OECD ortalamasının çok üzerindedir (Maliye Bakanlığı Yıllık Ekonomik Rapor, 2009: 85).

nakların faizsiz olarak fona geri ödeneceğini öngörmektedir. Daha da vahimi "geri ödemenin hangi vadede ve ne şekilde yapılacağına ilişkin kesin bir hükme yer verilmemesi nedeniyle söz konusu hüküm temenni mahiyeti dışında bir anlam ifade etmemektedir" (TBMM, 2010: 292). Fondan Merkezî Yönetim Bütçesine aktarılan paranın GAP dışı alanlarda da kullanıldığı ve denetim ve şeffaflıktan kaçınıldığı görülmektedir.[31]

Özet olarak kamu kesiminin makroekonomik çerçevede 2002 sonrası dönemde, emekçi sınıflara yönelik olarak ne harcama ne de gelir politikalarında geleneksel anlamda popülizm olarak adlandırılabilecek bir tercih ortaya koymadığı, tersine hem emekçiler hem de genel olarak makro ekonomik denge için kamu kesiminin daraltıcı bir rol üstlendiği görülmektedir. Bununla birlikte kamunun, cemaatçi sosyal ağlar üzerinden sosyal yardım politikalarını devreye sokup aktif olarak kullandığını, toplumun en altta yer alan kesimlerinin, sisteme ve piyasa ilişkilerine tekrar dahil olmasını sağladığını ve seçim dönemlerinde siyasi sonuçlarını da aldığını ancak bir bütün olarak baktığımızda neoliberal popülizm olarak adlandırdığımız olgunun temel tanımlayıcısının sadece bu mekanizmalar olmadığını vurgulamalıyız. Neo-liberal popülizm, toplam talebin genişletilmesini, tüketimin ve kâr oranının desteklenmesini kamu mali politikaları aracılığıyla değil finansal genişleme ve dış ticaret açığı üzerinden sağlamaktadır. İlerleyen bölümlerde bu mekanizmalar Türkiye'nin makroekonomik dengesinin ikinci ve üçüncü eğilimleri ele alınarak açıklanmaya çalışılacaktır.

Özel kesim

Kamu kesimi 2002 sonrası dönemde tasarruf-yatırım açığını azaltıp 2006 yılında fazla verirken, ilginçtir ki ülkenin dış kaynak ihtiyacı azalmamış giderek artmıştır. Bunun nedeni, özel kesimin, hem kamu kesiminin ürettiği bu fazlayı emmesi hem de bunun üzerinde bir talep yaratmasıdır. Sonuçta, tasarruf yatırım açığı hızla artmıştır. 2002 sonrası süreçte özel tasarruf hızla azalmış ve özel tüketim hızla artmıştır. Tablo 2'de gözlemlendiği gibi, diğer taraftan özel kesim yatırımları 2000-2001 krizi koşullarına göre bir miktar artış göstermiştir ve kriz öncesi oranlarına yaklaşmıştır. Özel kesim tasarruf yatırım dengesi 2004 yılından itibaren açığa dönüşmüştür. 2009 yılında krizin etkisiyle yatırımlar azalmış

31 Neo-liberalizm ile kamu mali politikalarının ilişkisine dair Fon'dan hareketle şu ilginç tespitleri de yapabilmekteyiz. Fon gelirlerinin yaklaşık 36 milyar TL'si faiz ve yaklaşık 30 milyar TL'si ise prim gelirleridir. Emekçilerden kesilen kaynağın emekçiler için kullanılmaması ve kredi olarak dağıtılması şaşırtıcıdır. Üstelik bir diğer şaşırtıcı durum, Fonun elindeki portföyden, Merkez Bankası ile birlikte Ağustos ayında yükselen dövize müdahale amacı ile dolar satmış olmasıdır. Kura müdahale fonun görevleri arasında değildir. Bir diğer şaşırtıcı husus ise Merkez Bankası'nın 110 milyon dolar satarken Fonun 165 milyon dolar arz ederek (Kızılot, 2011), dövize müdahalede bankadan daha heyecanlı davranmasıdır. Emekçilerden kesilen kaynaklar, siyasi amaçlar için rahatça kullanılabilmektedir.

ve denge fazlaya dönmüş olsa bile 2002 sonrası dönemin baskın karakteri, özel kesim tasarruf yatırım açığıdır.[32]

TABLO 2
Özel Kesim Dengesi (GSYİH'ya % Oranla)

	Özel tasarruflar	*Özel sabit sermaye yatırımları**	*Özel sektör tasarruf yatırım açığı*
1998	25,7	18,3	7,4
1999	25,1	14,4	10,7
2000	21,8	15,7	6,1
2001	25,5	11,7	13,9
2002	23,4	12,2	11,2
2003	19,6	13,6	6,0
2004	16,9	17,5	-0,6
2005	13,1	17,6	-4,5
2006	12,3	18,9	-6,5
2007	13,1	17,9	-4,8
2008	15,1	16,1	-1,0
2009	14,0	13,1	0,9

Kaynak: DPT
(*) Özel kesim stok değişim rakamları eklenmeden.

Özel kesim toplamı hanehalkı ve firmalardan yani özel sektör toplamından oluşmaktadır. Öncelikle hanehalkının bu makroekonomik tablodaki değişen konumunu inceleyerek başlayabiliriz.

Hanehalklarının tüketiminde 2002 sonrası dönemde, kriz öncesi döneme göre ciddi bir genişleme söz konusu olmuştur. TÜİK'in verilerinden hareketle yerleşik hanehalkı tüketiminin GSYİH'daki payı 1990'ların ortalarında %65 iken, 2002 sonrası dönem ortalamasında %71 olarak gerçekleşmiştir. Tüketim harcamalarındaki artışı daha iyi görebilmek için ülkelerarası bir karşılaştırma yapmak anlamlı olacaktır. OECD'nin verilerine göre Avro bölgesi ve OECD ülkeleri için bu oran 15 yıllık dönemde istikrarlı bir düzeyde sırasıyla %58'lerde ve %62'lerde seyrederken, Türkiye'de bu oranların zaten yüksek olduğu ve özellikle 2002 sonrası dönemde ortalama %71 gibi çok yüksek bir seviyeye sıçradığı görülmektedir. İlginçtir ki Türkiye'ye benzer düzeyde yüksek oranlar 2000'lerin sonunda krize giren ABD ve Yunanistan ekonomilerinde kriz öncesi dönemde görülmektedir. (Kaynak: OECD National Accounts at a Glance, http://stats.oecd.org/index.aspx)

32 Türeli'nin yaptığı tespit önemlidir: 2006 yılındaki hızlı bir biçimde özel kesim tasarruflarında ve harcanabilir gelirindeki azalmaya ilişkin olarak kamu kesimi dengesiyle bir bağlantıya işaret etmektedir. Buna göre kamu iç borç faiz ödemelerindeki azalma, özel kesim harcanabilir gelirinde bir azalma olarak yansımasını bulmaktadır. Üstelik kamuya borç veren kesimin marjinal tasarruf oranı yüksek olan üst gelir gruplarından olması, bu azalma neticesinde özel kesim tasarruflarını da azaltmıştır (Türeli, 2008: 11).

Hanehalkı tüketimi bu derece yüksek oranlarda seyrederken, toplam istihdam rakamlarında ve ulusal gelirin kompozisyonunda beklenilen yönde bir değişim yaşanmamıştır. 2000 ve 2001 yılları kriz yılları olmasına rağmen Türkiye'de toplam istihdam (ücretli maaşlı yevmiyeli çalışanlar, kendi hesabına çalışanlar, ücretsiz aile işçileri ve işverenler toplamı) 21,5 milyon civarındayken, 2004'te bu rakam 19,6 milyona kadar gerilemiş, daha sonra çok az bir artışla 2009'da 21,2 milyona ulaşmış ancak kriz dönemindeki seviyesini bile yakalayamamıştır. Geçen süre zarfında ise ülke nüfusu yaklaşık 10 milyon kişi artmıştır. Toplam istihdamın, nüfusa yüzde oranı 1998'de %33,3 iken, hızla azalarak 2004'te %28,3'e düşmüş, ardından artış eğilimine girmekle birlikte aldığı en yüksek değer 2002 öncesi dönem oranlarına ulaşamamıştır (olgu Grafik 1'de gözlemlenebilmektedir). Bir başka açıdan, kurumsal olmayan çalışma çağındaki nüfus içerisinde işgücüne dahil olmayan nüfusun ve işsizlik oranının arttığı tespitleri de aynı olgunun farklı boyutlarını ortaya koyabilmektedir. 2000 yılında işgücüne dahil olmayanların sayısı 23,1 milyon iken, 2010'da bu sayı 26,9 milyona çıkmıştır.33 İşsizlik oranı da 2000 sonrası dönemde artmıştır. TÜİK'in hesaplamalarında, işsiz sayısına dahil edilmeyen ancak iş aramayıp çalışmaya hazır olanlar, iş bulma ümidi olmayanlar, eksik ve yetersiz istihdam ile mevsimlik işçiler dahil edildiğinde, işsizlik oranı yaklaşık %25'lere yükselmektedir (TBMM, 2010: 368). İstihdamın nüfusa oranla yeterince artmaması bu derece yüksek tüketim oranlarını karşılayabilecek gelir tabanını zayıflatmaktadır.

Gelir yöntemiyle GSYİH verilerine baktığımızda ise işgücü ödemelerinin ve işletme artığının GSYİH'daki payının 1991-1999 döneminde ortalama %90,3 iken 2002 sonrası (veriler 2006'ya kadar gelebilmektedir) dönem ortalamasında %82,8'e gerilediğini görürüz (Kaynak: Gelir Yöntemiyle GSYİH serisi). Ama diğer taraftan hanehalkı harcamaları artabilmiştir, rakamlar bunu besleyecek bir gelir kaynağının yaratılamadığına işaret etmektedir. Bu noktada hanehalklarının tasarruf açığını fonlayan, finans sermaye olmuştur. Tasarruf açığının en önemli göstergesi hanehalklarının artan borçlanma istatistikleridir. Firmaların artan borçluluğunu da buna eklediğimizde özel kesimin toplam yatırım tasarruf açığına ilişkin daha genel bir tabloya ulaşılacaktır; ama öncelikle hanehalklarının açıklarına ilişkin şu noktaları vurgulayabiliriz. Hanehalkları geçen süre zarfında yurtiçi bankalardan çekilen tüketici kredileriyle (konut, ihtiyaç ve taşıt kredisi) ve ceplerinde taşıdıkları kredi kartlarını kullanarak gerek konut gibi yatırım niteliğindeki hane tüketimlerini gerekse de gündelik geçimlik harcamalarını artan oranda finans sermayeden borçlanarak finanse etmişlerdir. Tablo 3'te aktarılan hesaplara göre hanelerin toplam kredi kullanımlarının, hanehalkı tüketimine oranı 2002 yılında %2,6 iken 2010 yılında bu oran çok hızlı

33 İşgücüne dahil olmayanların istihdam edilen nüfusa oranının 2000 yılında 1,07 düzeyinden 2000'lerin ortasında 1,3'lere çıktığı görülmektedir. Yani çalışmakta olan bir bireye karşılık, çalışma yaşında olup da türlü nedenlerle fiilen piyasada çalışmayan işsizler dışında kalan yani işgücüne dahil olmayan 1,3 kişi vardır. Bu bireylerin çoğunluğu evkadını statüsündedir.

GRAFİK 1
Nüfusa Oranla Azalan İstihdam

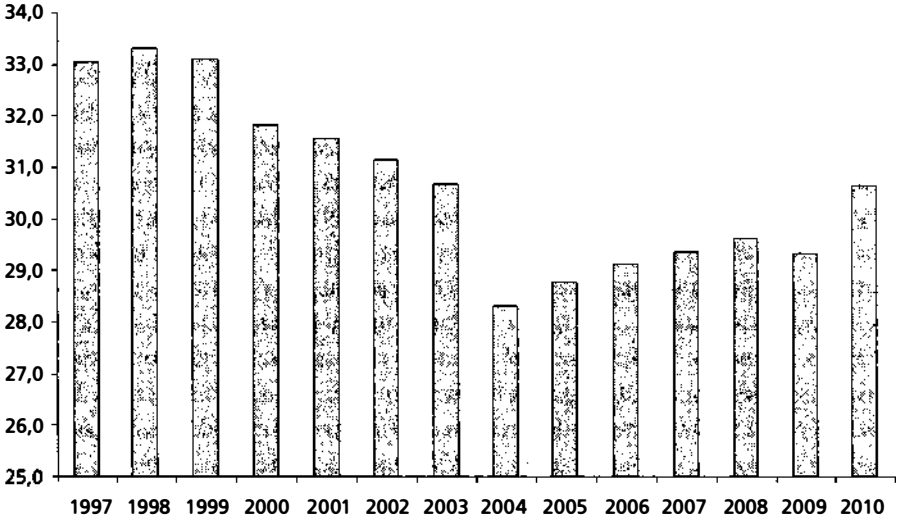

Kaynak: TÜİK HHİGA veritabanı.

TABLO 3
Tüketici Kredileri ve Kredi Kartı Kullanımının Hanehalkı Tüketimine % Oranları

	Tüketici kredileri (Milyon TL)	*Bireysel kredi kartları (Milyon TL)*	*Yerleşik hanehalklarının tüketimi (Milyon TL)*	*Tüketici kredileri+kredi kartları/hanehalkı tüketimi (%)*
2002	1.973	4.335	238.399	2,6
2003	5.331	7.030	324.016	3,8
2004	11.831	13.717	398.559	6,4
2005	27.945	17.259	465.402	9,7
2006	45.739	21.526	534.849	12,6
2007	64.971	27.103	601.239	15,3
2008	78.971	33.990	663.944	17,0
2009	90.137	36.576	680.768	18,6
2010	126.931	43.582	786.079	21,7

Kaynak: BDDK, Türk Bankacılık Sektörü İnteraktif Aylık Bülten, TÜİK Ulusal Hesaplar.

bir artışla %21,7'ye yükselmiştir. 2002 sonrası dönemin hanehalkları için belirleyici karakteri borçlanarak tüketimini artırmaktır. İstihdam artışıyla değil, gelir artışıyla değil, kamunun kaynaklarının daha çok sosyal harcamalara ayrılmasıyla değil, bankacılık kesiminden borçlanarak tüketimlerin hızla artırılması sağlanmıştır.

İstihdam içerisinde en büyük hacme sahip olan ücretlilerin durumuna odaklanabiliriz. Bir reel ücret göstergesi olarak toplam ücret ödemelerinin GSYİH'ya

payı ile ücretli olarak çalışanların toplam istihdamdaki payını ilişkilendirmek anlamlı olacaktır. Bu göstergenin 2002 sonrası için geniş kitleler için pek de olumlu bir tablo ortaya çıkarmadığı görülmektedir. Gelir yöntemiyle GSYİH verilerinin izin verdiği ölçüde 1990-1993 dönemi ile 2003-2006 dönemini karşılaştırabiliriz. Buna göre GSYİH'ya oranla işgücü ödemelerinin payı ilgili dönemler arasında ortalama %30,4'ten, ortalama %26,3'e düşmüştür. Toplam istihdam içerisinde ücretlilerin payı ise yine TÜİK'in verilerinden hareketle yaptığımız hesaplamaya göre[34] %39,7'den %55,2'ye yükselmiştir. Ücretlilerin oranı artarken işgücü ödemelerinin payının azalması birincil bölüşüm ilişkilerinde ücretliler aleyhine bir bozulmanın söz konusu olduğunu göstermektedir. Bu tespitimiz de geleneksel popülizm tanımıyla örtüşmemektedir.

İşte bu ekonomik konjonktürde, ücretli olarak çalışan kesim içinde hem tüketici kredisi kullananların oranı, hem de kullanılan ortalama kredi miktarı reel olarak artmıştır (Grafik 2). Bu durum emekçi kesimlerin, kendi gelirlerinden daha fazlasını harcadığı anlamına gelmektedir (ya da harcadığı miktardan daha az gelir elde ettiği). Yaptığımız hesaplamalara göre "konut, ihtiyaç, taşıt ve diğer tüketici kredilerinden" yararlanan bir ücretli çalışan birey, 1997 yılında 2010 fiyatlarıyla yıllık yaklaşık 6 bin TL kredi kullanırken, 2010 yılında bu rakam ortalama 13 bin TL'ye ulaşmıştır, ki aylık ortalama brüt kazancın 1.711 TL olduğu ülkemizde, bu kredi kullanımı, ayda 1.080 TL ile son derece yüksek bir borçluluk oranına işaret etmektedir.[35]

Hanehalklarının borçlanmasının tek biçimi tüketici kredileri değildir kuşkusuz. 2002 sonrası neo-liberal modelin kitlelerle kurduğu ilişkide belki de davranışsal olarak en belirleyici etkiyi yapan "finansal ürün", tüketici kredilerinden çok kredi kartları olmuştur. Banka şubelerinin önüne tezgâhlar açılarak neredeyse işportaya düşürülen bu ürün, 2002 sonrası dönemde kitlelerin geçim stratejilerinin bir parçasına dönüşmüştür. 2002 yılında 15,7 milyon kredi kartı kullanımdayken, 2010 yılında bu rakam astronomik bir artışla 46,9 milyona yükselmiştir. Türkiye'de çalışan kişi sayısı bu rakamın yaklaşık yarısı kadardır (Bankalararası Kart Merkezi, TÜİK HHİGA). Pratik bir borçlanma aracı olarak tasarlanması ve sürekli cüzdanda taşınabilmesi, günlük geçim mücadelesinde bireylerin sıkça ve kolayca başvurabilmesini sağlamakta, borçlanmanın karşılıksız yararlanılan bir kaynakmış gibi algılanmasına neden olmaktadır. Geniş kitleler için, marketten alınan ekmek, süt gibi gündelik geçimlik ihtiyaçlar bile bu karta başvurarak yani finans sermayeden kredi alarak ulaşılabilir hale gelmiştir.

İncelemelerimizi hanelerden özel sektöre kaydırdığımızda hiç de farklı olmayan bir tablo ile karşılaşmaktayız. Özel sektörün yurtiçi bankalardan kullandık-

34 TÜİK Hanehalkı İşgücü İstatistikleri veritabanında, işteki duruma göre istihdam edilenler arasında ücretli, maaşlı veya yevmiyeli olarak çalışanlar ve toplam istihdam rakamları alınmıştır.

35 TÜİK 2006 Yılı Kazanç Yapısı Anket Sonuçlarına göre 2006 yılında aylık ortalama brüt kazanç 1.187 TL'dir. TÜİK'in Sanayide Brüt Ücret-Maaş Endeksi ile ağırlıklandırdığımızda 2010 yılı için brüt kazanç rakamını 1.711 TL olarak tahmin edebiliriz.

GRAFİK 2
Ücretlilerin Kullandığı Ortalama Tüketici Kredisi (2010 fiyatlarıyla, TL) ve Ücretliler İçinde Tüketici Kredisi Kullananların % Oranı

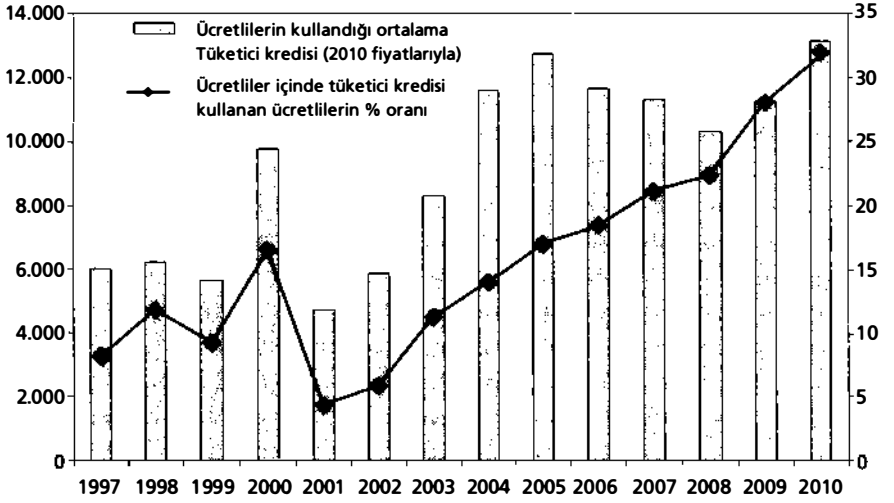

Kaynak: TBB Tüketici Kredileri ve Konut Kredileri Konsolide Raporu 2010, Meslek Gruplarına Göre Kredi Kullanımı, ve İTO Ücretliler Geçinme Endeksi.

ları kredi miktarının[36] GSYİH'ya oranı 2002'de %8'iken, dönem içinde sürekli ve hızla artarak 2010 yılında %26'ya yükselmiştir (Kaynak: TCMB).Özel sektör için tek borçlanma yolu Türkiye'deki bankacılık kesimi değildir, ilerleyen bölümlerde de işaret edileceği üzere değerli TL sayesinde yurtdışından da borçlanma yoluna gitmiştir. Özel sektörün yurtdışından kullandığı kredilerin GSYİH'ya oranı 2003 yılında %16 iken, hızlı bir artış ile 2009 yılında %27,9'la en yüksek seviyesine ulaşmıştır. Özel sektörün iç ve dış toplam borç kullanımına baktığımızda ise 2003'te GSYİH'ya oranla %23,9 iken bu oranın sürekli artarak %46,4'e ulaştığı görülmektedir (Kaynak: DPT, Temel Ekonomik Göstergeler). Buna hanehalkının yurtiçinde kullandığı kredileri de eklediğimizde 2003'te %26,8 olan oranın 2010'da %61'e yükseldiği görülmektedir.[37] Özetle, Türkiye'de 2002 sonrası dönemde kamu kesimi, tasarruflarını artırarak borçlanmasını hızla azaltırken, özel kesimin tüketim ve yatırımlarını karşılamak üzere hızla borçlandığı bir tablo ile karşılaşılmaktadır.

2002 sonrası dönemde bankacılık kesimi ve devletin düzenleyici organları

36 Mevduat bankaları, Kalkınma ve Yatırım Bankaları, Katılım Bankalarının özel sektöre açtığı kredilerden mevduat bankalarının tüketicilere açtıkları kredileri ve kredi kartı kullanımı düşülerek hesaplanmaktadır.

37 Avrupa Birliği'nin üye ve aday ülkeler için getirdiği kriterlerden biri olan kamu kesimi borçlarının GSYİH'nın %60'ını geçemeyeceği kriterini, Türkiye'de kamu kesiminin sağladığını ama özel kesimin sağlayamadığını söyleyebiliriz. Kamu kesiminin hükümranlık gücünden gelen vergi toplama ve para basma gibi gelir kaynaklarına sahip olmayan özel kesim için %61 oranının hayli fazla olduğunu tahmin edebiliriz.

kitlelerin kredilere ulaşmasının önündeki neredeyse tüm engelleri kaldırmıştır. Böylece emekçi kitlelerin, özel sektörün refah artışı taleplerine, dolaylı bir yanıt verilmiştir. Popülizmin, 'almadan verme' ilkesi neo-liberal politikalar çerçevesinde, geniş kitlelerin finans sermayeyle ilişkiye geçirilmesiyle gerçekleştirilebilmiştir. Kısa vadede geniş kesimlerin bu refah ve tüketim artışlarını sağlayan şeyin, orta vadede tersine bir ilişki anlamına ya da ötelenmiş bir sınıfsal bölüşüm gerilimi anlamına geldiği de açıktır. Kısa vadede refah artışı, borcun geri ödenmek zorunda olduğu anda, finans sermayeye doğru bir reel kaynak transferini gerektirmektedir. Sistemin bunun için önerdiği çözüm ise borçluların yeni borçlara ulaşmasının önündeki engelleri azaltmaktır. Bu noktada Türkiye'de faiz politikası da geniş halk kitlelerinin geçim mücadelelerinin bir belirleyeni haline gelmektedir. Bu hususun Türkiye'nin seçim gündeminin de örtük bir belirleyeni olduğunu söyleyebiliriz.[38]

Borçların yeni borçlarla ödenmesi, ekonomik ve siyasi bağımlılığı güçlendirmektedir ve bize 1990'lar boyunca kamu kesiminin içine düştüğü durumu hatırlatmaktadır. Genellikle neo-liberal kurumlar tarafından "müsrif" kamunun tehlikeli borçlanma pratiğini tanımlamak için kullanılan ve son derece olumsuz çağrışımları olan Ponzi finansmanı terimi, bu yeni popülizm çerçevesinde artık kamu maliyesi ile değil geniş kitlelerin bütçeleriyle ilişkilenmektedir.

Dış ticaret açığı, değerli kur politikası

Türk Lirası 2002 sonrası süreçte hızla değerlenmiştir ve 2011 seçimlerine de değerli kur politikasıyla girilmiştir.[39] Döviz kurunun ne derece düşük olduğu, Merkez Bankası'nın hangi kur rejimini benimsediği gibi tartışmalardan bağımsız olarak 2003-2010 döneminde TL'nin değerli bir seyir izlediği açıkça görülebilmektedir. Serbest kur rejimlerinde döviz kurunun her zaman dengede olduğu tezinin pratikte bir anlam ifade etmediği de ortadadır.[40]

Döviz kuruna ilişkin daha uzun dönemli bir gözlem, kurun değerine ilişkin açıklayıcı sonuçlara ulaşılmasını sağlamaktadır. Erdem ve Dönmez Atbaşı'nın

38 Ekonomi Bakanı Zafer Çağlayan'ın bir taraftan dünyadaki en yüksek faiz oranlarıyla ekonomiyi yönetirken, sıcak para hareketlerinin önündeki tüm engelleri kaldırmışken diğer taraftan "faiz lobisi Türkiye'nin kanını emmek istiyor", "faiz lobisi dünyadan para getirip tüm insanların tasarrufunu sömürmek istiyor" (*Sabah*, 11 Temmuz 2011) temalı demeci son derece ironiktir. Aynı zamanda, bu lobinin ülkedeki ekonomik istikrarı bozarak, Merkez Bankası'na baskı yaparak faizleri artırmaya çalıştığı yönündeki "tedirginlik ve korku dolu" yorumların Ekonomi Bakanı tarafından dillendirilmesi, yüksek borç oranlarıyla yaşayan kitlelere siyasi bir sinyal olarak da okunabilir.

39 Cline ve Williamson'ın çalışmasına göre Nisan 2011 itibariyle, TL, Dolar karşısında "temel denge" düzeyine göre %30,3 değerlidir. İlgili tarih itibariyle G-20 ülkeleri içinde Türkiye, denge düzeyinden en çok sapan para birimine sahip ülkedir (2011: 14). "Temel denge" düzeyi, sermaye hareketleri ve cari açık arasındaki ilişkinin, yurtiçi piyasa dengesi de gözetilerek sürdürülebilir olduğu düzeydir.

40 Erinç Yeldan'ın dalgalı kur rejimlerinde dövizin her zaman dengede olduğu tezine karşı, döviz kurundaki denge ile ekonominin makro dengesi arasındaki uyum sorununu vurgulaması anlamlı bir eleştiridir (Yeldan, 2010).

(2011) 1970-2009 döneminde reel döviz kurunun eğilimden sapma hareketine ilişkin tespitleri, 2002 sonrası dönemdeki değerlenme eğilimini ortaya koymaktadır. 1970-1979 döneminde ithal ikameci rejimin gereği olarak TL'nin değerli tutulduğu, 1980-1985 döneminde ihracata dayalı büyüme rejimiyle bağlantılı olarak TL'nin değer kaybettiği, yine 1994 ve 2000-2001 krizlerinin, TL'nin değerinin hızla düştüğü kriz dönemleri olduğu ve 2000 krizlerinin ardından TL'nin hızla değerlenme eğilimine girdiği görülmektedir. İlgili çalışmada sunulan grafiğe göre değerlenme eğilimi TL'yi ithal ikameci dönemdeki değerinin bile üzerine çıkarmıştır.

Kurun değerlenmesini sağlayan mekanizmaya ilerleyen başlıklarda değinilecektir. Değerli kur politikası ihracatın dış dünyadaki fiyatını artırmakta, ithalatın ucuzlamasını sağlamaktadır. Göreli fiyatların bu şekilde bozulması cari açığı artırmaktadır. 2002 öncesi sekiz yılda cari denge ortalamada GSYİH'ya oranla %0,6 açık vermişken 2002 sonrası dönemde bu oran %4,7 düzeyine yükselmiştir. Giderek artmakta olan cari açık, yurtiçi talebin arttığının, ekonominin aşırı ısındığının bir göstergesidir.[41]

Değerli kur politikasının ve ardından oluşan cari açığın uluslararası piyasalarda "kriz göstergesi" olarak okunması yanında bizim için bu olgunun toplumsal ve sınıfsal etkileriyle birlikte iki önemli anlamı daha vardır. İthalatın ucuzlaması önemli bir refah artışı yaratmaktadır. İthal mal kullanımının artmasıyla birlikte hem nihai tüketim ucuzlamakta, bu durum tüketicilerin reel alım gücünü artırmakta, hem de benzer şekilde imalat sanayiinde ithal ara malını kullanan firmaların ara girdi maliyetlerini düşürmektedir. Böylece girdi maliyeti azalan sektörlerde katma değer üretimi yükseltmekte ve kâr oranları artmaktadır. Değerli kur politikasının yarattığı refah etkisi makro çerçevede büyüme oranları üzerinden gözlemlenebilir. 2003-2010 dönemini kapsayan sekiz yılda, kişi başına GSYİH, TL bazında reel olarak ortalama %3,6 oranında, dolar bazında ise %15 oranında (Euro bazında ise %10,5 oranında) artmıştır. Kişibaşına hasılanın döviz cinsinden büyüme oranları, çift haneli muazzam düzeylerde seyretmektedir (TÜİK ve TCMB verilerinden hareketle hesaplanmıştır). Bunun gerisinde değerli TL politikaları dolayısıyla oluşan nominal transferler yatmaktadır ve bu durum konjonktürel bir refah artışı yaratmıştır.

İthal edilen tüketim mallarının artması, hanehalkının sadece reel tüketim miktarının artmasını sağlamamakta, tüketim kalıplarında ciddi bir ürün çeşitliliği yaratmaktadır. Bu durum, düşük gelirli hanelerin daha önce ulaşamadıkları pek çok ürünle tanışmalarını sağlamaktadır. İstatistiklere göre hanehalkı tüketiminin arttığını gördüğümüz 2002 sonrası dönemde, artan tüketim içinde ithal malı tüketi-

41 *The Economist* dergisinin tahminine göre 2011 yılında %8'lere yükselmesi beklenmektedir, ki bu oran gelişmekte olan 27 ekonomi içinde Türkiye'yi kendisini takip eden ülkelere büyük bir fark atarak en yüksek açığa sahip ülke yapmaktadır (sırasıyla ardından gelen Güney Afrika, Vietnam, Polonya ve Hindistan'ın açık oranları %4 civarında seyretmektedir) (*The Economist*, 30 Haziran 2011).

minin oranının da yaklaşık iki kat arttığı görülmektedir[42] (Kaynak: TÜİK Dış Ticaret verileri, Ulusal Hesaplar). Bu durum, reel tüketimin sadece nominal gelir ve yurtiçi enflasyonla belirlenmediğini, kur politikasının da reel tüketimin bir bileşeni haline geldiğini göstermektedir. Üstelik değerli kur ve ithal girdi ikilisi, yerli üretimin de ucuzlamasını sağlamakta dolayısıyla yurtiçi enflasyonun düşük seyretmesini sağlayarak dolaylı olarak tekrar reel satınalma gücünü desteklemektedir. Bu durumda kur politikasının ve ithalatın, Türkiye'de geçimlik ücretin en azından artmamasını sağlayan dolaylı bir etkisinin olduğunu da söyleyebiliriz. Ücretler artmasa bile tüketilen mal sepetinde ithal ucuz girdilerin payı artırılarak reel olarak daha yüksek bir geçim standardı sağlanabilmektedir.

İthal girdilerin değerli kur rejimiyle birlikte ucuzlaması, sanayinin kâr oranlarını artırmaktadır ve bu kârın kaynağı, kurlar üzerinden gerçekleşen transferdir. Kurların değerlenmesinin kaynağında ise sermaye girişleri yatmaktadır. Yabancı sermaye girişini bir çeşit kredi, ithal ara malı kullanan firmalara yansıyan kâr artışını da bir çeşit borçlanma olarak düşünebiliriz.

2010 yılı itibariyle ara malı ithalatı toplam ithalatın yüzde 71'ini, enerji dışı ara malı ithalatı ise toplam ithalatın yüzde 64'ünü oluşturmaktadır. 2002 öncesi 8 yılın ortalamasında ara malı ithalatının toplam ithalata oranı %68,1 iken 2002 sonrası 8 yılın ortalaması % 71,5'e yükselmiştir. İthal ikameciliğin uygulandığı dönemlerde bu oran hatırlanacağı üzere %40'lar civarındadır[43] (Kaynak: TÜİK verileri). İthal ara girdi kullanımının yüksek olması, kurları kâr oranlarının bir belirleyeni haline getirmektedir. Konjonktürel olarak özel firmaların kârlılığının, değerli kur politikaları sayesinde artıyor olmasının yanı sıra, devlet kamu mali politikalarıyla özel sektöre vergi teşviki de sunmaktadır. İhracatı teşvik etmek amacı ile 2005 yılında Bakanlar Kurulu kararı ile yürürlüğe konulan "Dâhilde İşleme Rejimi",[44] ihraç edilecek ürünlerin üretiminde kullanılmak üzere yapılan ara malı ithalatını gümrük vergilerinden muaf tutmaktadır. Dahilde işleme rejimi ile özel sektöre yapılan izafi transferin miktarı konusunda özel olarak bir çalışmaya ulaşılamamakla birlikte 2007 yılı için 1,1 milyar TL'nin "vergi kanunları dışında kanunlarda yer alan" düzenlemelerden kaynaklanan vergi kaybı (vergi harcaması olarak da anılmaktadır) olduğu resmî rakamlarda belirtilmektedir[45] (Maliye Bakanlığı Gelir Politikaları Genel Müdürlüğü 2007, Vergi Harcamaları Raporu). Bu miktarların 2000'lerin sonuna doğru hızla artan ithalatla birlikte daha da artmış olması beklenmektedir.

---

42 Tüketim malı ithalatının hanehalkı nihai tüketimine yüzde oranı 1999'da %2,7 civarındayken, 2001 kriz yılı dışında istikrarlı bir artış göstererek 2010 yılında %4,5'in üzerine çıkmıştır (Kaynak: TÜİK Dış Ticaret Verileri, Ulusal Hesaplar).

43 1960'da %38,3 toplam ithalat içindeki ara malı kullanım oranı olmuş, 1970'de ise bu oran %47,9 şeklinde gerçekleşmiştir (Kaynak: TÜİK).

44 2005/8391 Sayılı Dahilde İşleme Rejimi Kararı.

45 Bu tutar sadece dahilde işleme rejiminden kaynaklanan vergi kaybını içermemektedir. Ancak elimizdeki en yakın tahmin budur.

Cari açığın finansmanı için olası mekanizmalar, yurtiçine net sermaye girişleri (yerli ve yabancı kaynaklı) veya Merkez Bankası'nın döviz rezervlerinin kullanımıdır. Bu unsurların toplamı ödemeler bilançosunun denkliğini oluşturur. Sermaye girişlerinin iki temel biçimi olabilir, doğrudan yabancı sermaye yatırımları ve diğeri ise arbitraj arayan kısa vadeli sermaye hareketleri. Türkiye için bu tabloya, kaynağı belirlenemeyen sermaye hareketlerini tanımlayan "net hata ve noksan" kalemini de eklememiz gerekmektedir. Yurtiçine kısa vadeli finansal kâr elde etmek için giren ve yurtiçinden çıkarken herhangi bir vergi ya da yasal sınırlama ile karşılaşmayan yerli ya da yabancı kökenli para hareketlerine sıcak para hareketleri denmektedir. Yurtiçine bu tür bir sermaye girişinin koşulu TL'nin değerlenme beklentisi ve yurtiçinde yapılan yatırımın nominal getirisinin göreli yüksekliğidir. İlginçtir ki bu tür bir sermaye girişi, boyutları genişlediği ölçüde TL'nin değerlenmesini de sağlamakta, dolayısıyla kendi beklentisini bir ölçüde kendisi yaratmaktadır.

Boratav'ın ödemeler dengesi kalemlerinin ve yabancı sermaye girişlerinin ayrıştırılmasına ilişkin yöntemi (Boratav 2003), önemli bir analitik araç sunmaktadır. Boratav'ın yöntemini kullanarak 1993-2010 dönemine ilişkin bir inceleme sunan Erdem ve Dönmez Atbaşı'nın hesaplarına göre "net hata noksan" dâhil toplam sermaye hareketlerinin GSYİH'ya oranla 2002 sonrası dönemde artış ve azalmalarla birlikte daima pozitif değerler aldığı ve öneminin arttığı görülmektedir (Erdem ve Dönmez Atbaşı, 2011). Yerli ve yabancı kaynaklı toplam sıcak para[46] hareketleriyle birlikte kayıtdışı sermaye hareketlerinin toplamına baktığımızda, 2002 sonrası dönemde ulusal gelire oranla bu tür hareketlerin 2003-2010 döneminde esas itibariyle pozitif yönlü olduğu (yalnızca 2006 ve 2007 döneminde negatif değerler aldığı) görülmektedir (Erdem ve Dönmez Atbaşı, 2011).

AKP iktidarının ilk yıllarında itibaren sıcak para girişlerinin önemi artmıştır. 2005'te yabancı kökenli net sermaye girişlerinin %40'ı sıcak para türünden gerçekleşmiştir (Boratav, 2010: 465). 2006-2007'de sıcak para girişinin düşmesine ve doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının artmasına karşılık Boratav'ın vurguladığı üzere yıllar içinde birikimli olarak düşünüldüğünde, 2007'de 108 milyar dolar olarak tahmin edilen sıcak para stokuna dönüşmüş bir etkiden bahsedilebilmektedir (Boratav, 2010: 465).

2008 krizinin ardından ise sıcak sermaye hareketlerinin ağırlığının iyice arttığı görülmektedir. Erdem'in vurguladığı üzere kriz sonrasında merkez piyasalardaki daralan yatırım imkânları neticesinde çevreye yönelen finans sermayenin etkisiyle, Türkiye'ye rekor düzeyde sıcak para girişleri yaşanmaya başlamıştır. 2007 yılında toplam sermaye hareketi içinde sıcak para unsurunun payı %0,03

46 Ticari kredileri dışarıda bırakan ve orta ve uzun vadeli olmayan portföy hareketlerini içeren kısa vadeli özel sermaye hareketlerinin tümü sıcak para hareketleri olarak alınmaktadır (Boratav, 2003: 25).

iken[47] 2010 yılında bu oran %60'a yükselmiştir. 2010 yılındaki cari açığın %65'i sıcak para girişleriyle finanse edilmiştir (Erdem, 2011: 693).

Sıcak paranın anlamı uluslararası ölçekte bir borçluluk ilişkisi olmasıdır. Hızlı sermaye çıkışı ve dolayısıyla kurlarda bir çöküş riskini barındırır. Böyle bir durum, net borçlanma ilişkisinin ikinci evresine geçiş olarak değerlendirilebilir. Kârlılık beklentisini realize etmek için yapılan bu tür bir çıkış, kaynak transferinden (beklenen kâr ile birlikte kaynak çıkışı) başka bir şey olmayacaktır. Nasıl değerlenen kur özel kesim için refah artışı anlamına geliyorsa, net sermaye çıkışı da kurun değerinin düşmesi ve tersine bir refah etkisi yaratacaktır. Böyle bir durum popülizmin "almadan verme" mekanizmasını sarsıntıya uğratacaktır.

Değerlendirme ve sonuç

Neo-liberal popülizm modelinin temel tanımlayıcılarını, yakın dönemdeki geleneksel popülizm deneyimleriyle karşılaştırmalı olarak ele almak yerinde olacaktır. Boratav'ın tespitiyle Türkiye'de geleneksel popülizmin geçerli olduğu 1962-1976 döneminin temel özellikleri, reel ücretlerin yükselmesi, tarım ticaret hadlerinin üreticiler lehine seyretmesi, kamu kesiminde gevşek bir istihdam politikası izlenmesi, kamunun çiftçi destekleme alım politikalarıdır. İthal ikameci birikim rejiminde emekçi kesimlerin alım gücünün bir düzeye kadar artması, sermaye birikimiyle ve dolayısıyla burjuvazinin çıkarlarıyla çelişmemektedir. Yurtiçi piyasa için üretim yapılan kapalı bir ekonomideki emekçi kesimlerin alım gücünün artması talep açığının kapanmasını kolaylaştıracaktır. Bununla birlikte elde edilen güçlü büyüme rakamları da emek sermaye çelişkisinin hafiflemesini sağlamıştır. Dönem boyunca ortalama %7 gibi bir reel büyüme temposu popülizmin sürdürülebilirliğini olanaklı kılmıştır (Boratav). Dünya ekonomisi 1974-1976 döneminde durgunluğa girerken, Türkiye geleneksel popülizm modelini devam ettirmeyi zorlamış, yüksek dış açıklar sayesinde %8'e yaklaşan bir büyüme performansı yakalayabilmiş ve popülizmi 1977 yılında dış açıklar hızla yükselip ekonomik bunalım Türkiye için ertelenemez bir hal alıncaya dek sürdürebilmiştir (Boratav, 2010b: 298). 1976-9 döneminde işçi sınıfı toplu pazarlık ve grev hakkını kullanarak etkili bir mücadeleye girişmiş olmakla ve birincil bölüşüm ilişkilerinde kazanımlar elde etmekle birlikte, popülizm artık egemen sınıflar için hazmedilir olmaktan çıkmıştır (Boratav, 2010a: 395). Bu noktada ya işçi sınıfı mücadeleleriyle burjuva demokrasilerine özgü sosyal demokrat bir modelin kazanılacağı ya da emekçi sınıfların mücadelelerinin baskı altına alınıp birikim rejiminin nimetlerinden bir süre dışlanacağı bir ikileme girilmiştir. 12 Eylül darbesiyle birlikte, emekçilerin kazanımları hızla tasfiye edilecektir (Boratav, 2010b: 398).

1980'lerde Özal'lı yılların neo-liberal politikaları, 1989 Bahar Eylemleriyle yük-

47 Bu oranın düşüklüğünde ilgili yıldaki doğrudan yabancı yatırımların payının özelleştirmeler ve gayrimenkul alımları nedeniyle yüksekliği de etkili olmuştur (Erdem, 2011).

selen muhalefetle birlikte sürdürülemez hale geldiğinde, "almadan verme" mekanizması arayışına bir yanıt olarak, ilgili birikim rejimiyle de uyumlu bir şekilde sıcak para hareketleri serbest bırakılmış ve 1989-1994 döneminde kısa süreli bir popülizm dönemi yaratılmıştır. Reel ücretler artmış, iç ticaret hadleri tarım lehine dönüşmüş, faiz dışı kamu harcamaları artmıştır (Boratav, 2010b: 402).

2002 sonrası dönemi tanımladığını düşündüğümüz neo-liberal popülizmin, burada özetlediğimiz geleneksel popülizm modelinden son derece farklı bir içeriğe sahip olduğu görülmektedir. Ekonominin makroekonomik dengesinde, kamu kesimi talep genişletici bir aktör olarak kullanılmamaktadır. Merkezî yönetim bütçesi faiz dışı fazla politikalarını öncelemektedir. Yani kamu finans sektörüne net borç ödeyicisi işlevini üstlenmektedir. Yine kamunun istihdam politikalarında genişleyici bir tercihte bulunmamaktadır; hatta emekçi sınıfların kendi gelirlerinden kesilerek kurulan fonun dahi emekçiler lehine aktif olarak kullanılmadığı görülmektedir. Kamunun ortak malı olan üretim araçları ve gayrimenkuller satılmakta ve özelleştirmeler, kamu gelir politikalarına dönüştürülmektedir. Vergi politikalarında emekçi kesimlerin aleyhine politik tercihlerde bulunulmaktadır. Yine benzer şekilde kamunun tarım desteklerinin yasada beyan edilen alt sınırına bile ulaşmadığı görülmektedir.

Bir taraftan toplam istihdamda ücretlilerin oranı hızla artarken diğer tarafta ücret gelirlerinin GSYİH'daki payının düştüğü görülmektedir. Ayrıca iç ticaret hadlerinde geniş halk kitlelerini ilgilendiren tarım üreticileri aleyhine bozulmanın özellikle 2000 sonrası dönemde belirgin hale geldiği görülmektedir (Uysal, 2007: 31).

Bu tabloda kamu kesiminin geniş emekçi halk kitleleri için refah artırıcı bir aktör olarak ortaya çıkmadığı açıktır. Devletin toplumla kurduğu temasta üstlendiği işlevler ise neo-liberal politikaların dışladığı kesimlerin sosyal yardımlarla tekrar piyasaya kazandırılması noktasına indirgenmiştir. Evrensel sosyal eşitlik ilkesi yerine, uluslararası finansal kuruluşların tasarladıkları yoksullukla mücadele modelinin Türkiye özelinde cemaatçi/İslâmi renklerle yeniden yaratıldığı mekanizmalar hayata geçirilmiştir.

Bize göre neo-liberal popülizmin başarısını sağlayan başat mekanizma bu sosyal yardımlar olamaz. Geniş kitlelerin refah artışı taleplerine geçici de olsa bir yanıt bulabilmesi onun uzun bir süre boyunca aldığı sosyal desteğin gerekçesidir. Neo-liberal popülizmin başarısı tıpkı geleneksel popülizmde olduğu gibi "almadan vermeyi" mümkün kılan bir formül üretebilmesinde yatmaktadır. Neo-liberal popülizm bunun yolunu ekonomiyi uluslararası piyasaya açarak finansallaştırmada bulmuştur. Finans sermayenin emekçi kesimlerle kurduğu temasın önündeki engelleri kaldırmıştır. Kamu maliyesinin bıraktığı boşluğu finans sermayenin doldurması sağlanmıştır. Popülizmin yürütücüsü artık kamu maliyesi değildir, finansal piyasalardır. Kuşkusuz ki bu durum devlete rağmen gerçekleşmemekte, devlet düzenleme ve gözetim işlevlerini yürütmektedir. Neo-liberal politikaların mottosu olan "artık kürek çeken

değil dümeni tutan devlet istiyoruz" sloganı neo-liberal popülizmin de tanımlayıcısı olmuştur.

Finansallaşma, basitçe kredilerin genişlemesi olarak görülmemelidir. Sıcak para hareketlerinin artması, TL'nin değerli tutulması olguları kısa vadeli refah artışı sağlamaktadır ama özünde borçlanmadan başka bir şey değildir. Kredi genişlemesi ve değerli para politikası ile hanehalklarının refahının kısa vadede artması olanaklı kılınmıştır. Neo-liberal popülizmde emekçi sınıflar, örgütlü sınıf mücadelesine girmeden, bunun yerine kredi kartlarına ve banka şubelerine başvurarak ya da sosyal devletin kapsayıcı ağları yerine cemaatçi toplumun ve sosyal hak yerine hayırsever anlayışın öznesi olarak geçici de olsa refah artışı sağlayabilmişlerdir. Benzer şekilde özel kesim üretiminin kâr marjının büyük bir kısmı kur politikası sayesinde yurtdışından aktarılan değerlere dayanmaktadır. Tüketici kredilerinin genişlemesinin de, özel şirketlerin yurtdışından aldığı kredilerin de, özel kesim üretiminde önemli bir etkisi olmuştur.

AKP'nin programını basitçe neo-liberal politikalar ile tanımlamak yetersizdir. AKP'li yıllarda uygulanan neo-liberal politikaların popülizm olarak ele alınmasının nedeni, modelin, ekonomide istihdam artmamasına rağmen, kamu maliyesi genişleyici politikalar için aktif olarak kullanılmamasına rağmen geniş kitleler için tüketim artışı getirmesi, özel sektörde kâr oranlarını besleyen mekanizmaları sağlamasıdır. Bütün bunlar, finansallaşma ve dış kaynak girişleriyle mümkün olmuştur. "Almadan verme"yi olanaklı kılan mekanizmalar sayesinde kitleler hem neo-liberal politikalara angaje edilebilmiş hem de modelin siyasi temsilcisi popüler destek bulabilmiştir.

Popülizmin sürdürülebilirliği, sınıflar arası bir uzlaşmayı ya da çelişkilerin ötelenmesini gerektirir. Neo-liberal popülizmde bu durum, ucuz kredi kaynaklarının sürekliliğini gerektirmektedir. Geleneksel popülizmde iddiaya göre halkın geleceği kamu açıkları nedeniyle ipotek altına alınmaktadır. Neo-liberal popülizmde ise doğrudan doğruya halk borçlandırılarak gelecekleri karartılmaktadır. "Sermayeden almadan emekçi kesimlere verme" ilkesi yeni dönemde, "finans sermayenin, emekçi kesimlerden daha sonra faiziyle birlikte almak üzere borç vermesine, kamu kaynaklarının ziyan edilmemesine" dayanan neo-liberal popülizmin ilkesine dönüşmüştür.

Kredi ilişkisinin tersine döndüğü, sıcak para çıkışının yaşandığı, TL'nin değer kaybettiği bir konjonktür neo-liberal popülizmin sürdürülmesini olanaksız hale getirecektir. Tipik olarak uluslararası finans çevrelerinin klasik popülizmi eleştirirken ileri sürdüğü tez yani bu politikaların sürdürülemez olduğu ve halkın geleceğinin ipotek altına alındığı tezi neo-liberal popülizm için çok daha geçerlidir.

KAYNAKÇA

Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Sosyal Yardımlar Genel Müdürlüğü, *Aile Yardımları*, http://www.sydgm.gov.tr/tr/html/236.

Akıncılar, Murat (2008) "Halkçılık", *Ekonomik Kurumlar ve Kavramlar Sözlüğü* içinde, der. Başkaya F., Ördek A., Özgür Üniversite Yayınları, İstanbul.

Bankalararası Kart Merkezi, Yıllara Göre İstatistiki Bilgiler, http://www.bkm.com.tr/yillara-gore-istatistiki-bilgiler.aspx

Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK) Türk Bankacılık Sektörü İnteraktif Aylık Bülten, http://ebulten.bddk.org.tr/AylikBulten/Gelismis.aspx

Bağımsız Sosyal Bilimciler (BSB) (2006) *IMF Gözetiminde On Uzun Yıl, 1998-2008, Farklı Hükümetler Tek Siyaset*, Yordam Kitap, İstanbul.

Boratav K. (2003) "Yabancı Sermaye Girişlerinin Ayrıştırılması ve Sıcak Para: Tanımlar, Yöntemler, Bazı Bulgular", *İktisadi Kalkınma, Kriz ve İstikrar: Oktar Türel'e Armağan*, der. A.H. Köse, F. Şenses, E.Yeldan, İletişim Yayınları, İstanbul

Boratav, Korkut (2010a) "Türkiye'de Popülizm: 1962-1976 Dönemi Üzerine Notlar", *Emperyalizm, Sosyalizm ve Türkiye*, Yordam Yayınları İstanbul; orjinali Yapıt 1983.

Boratav, Korkut (2010b) "2000'e Doğru Popülizm", *Emperyalizm, Sosyalizm ve Türkiye*, Yordam Yayınları İstanbul; orjinali Mürekkep 1998.

Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü (BÜMKO), Merkezi Yönetim Bütçe Dengesi (2000-2011 Dönüşüm Tablosu), http://www.bumko.gov.tr/TR/Genel/t.ashx?F6E10F8892433CFFAAF6AA849816B2EFDFD2E3D99D08F44F, 2011.

Cline, William R. ve Williamson, John (2011) Estimates of Fundamental Exchange Rates, May 2011, Policy Brief Number 11-5, Peterson Institute for International Economics.

Dahilde İşleme Rejimi Kararı, 2005/8391 http://www.mevzuat.net/ihracat/dahil/bkk20058391.aspx

Demirhan, Yılmaz ve Kartal, Nazım (2011) "Yoksullukla Mücadelede Türkiye Deneyimi: Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Fonu", *T.C. Başbakanlık Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü, Uluslararası Yoksullukla Mücadele Stratejileri Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, der. Mahmut Kardaş, s. 135-149.

Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) Kamu Kesimi Genel Dengesi, http://www.dpt.gov.tr/PortalDesign/PortalControls/WebIcerikGosterim.aspx?Enc=83D5A6FF03C7B4FCF3DC70D6B9FDA6CBF121C531CCC1734BF922D85F1AB7FCB4 (Erişim Tarihi: Ağustos 2011)

DPT, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-2010, http://www.dpt.gov.tr/PortalDesign/PortalControls/WebIcerikGosterim.aspx?Enc=83D5A6FF03C7B4FC5A73E5CFAD2D9676

Erdem, Nilgün (2011) "Merkez Bankası 'Bağımsızlığı' ve 2008-2009 Krizi: Türkiye Üzerine Gözlemler", *Birsay Kuruç'a Armağan*, der. Serdal Şahinkaya, N. İlter Ertuğrul, Mülkiyeliler Birliği Armağanlar Dizi No: 9 içinde.

Erdem, Nilgün ve Dönmez Atbaşı, Ferda (2011) "Finans Sermayenin Kriz Döngüsü: Merkez-Çevre 'Yakınsaması'", yayımlanmamış çalışma.

Gelir İdaresi Başkanlığı (2009) *Kayıt Dışı Ekonomiyle Mücadele Stratejisi Eylem Planı 2008-2009*, Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı Yayın No: 87.

Hazine Müsteşarlığı (2009) İstatistik Yıllığı 2009, http://www.hazine.gov.tr

Hazine Müsteşarlığı (2011) Kamu Borç Yönetimi Raporu, http://www.hazine.gov.tr/irj/portal/anonymous?NavigationTarget=navurl://3cb5ec5e4e812914503dcf3f95e475b3

Hazine Müsteşarlığı, Ekonomik Araştırmalar Genel Müdürlüğü, Aylık Ekonomik Göstergeler Temmuz 2011, http://www.hazine.gov.tr/irj/go/km/docs/documents/Treasury%20Web/Statistics/Economic%20Indicators/egosterge/VI-KamuMaliyesi/Kamu%20Maliyesi.xls

http://www.gib.gov.tr/fileadmin/user_upload/VI/GBG1.htm

http://stats.oecd.org/index.aspx

http://ebulten.bddk.org.tr/AylikBulten/Gelismis.aspx

http://www.bkm.com.tr/yillara-gore-istatistiki-bilgiler.aspx

Kızılot, Şükrü (2011) "İşsizlik Sigortası Fonu'nun 36 Milyar Lira Faiz Geliri Var", 11 Ağustos 2011 Hürriyet, http://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/18461392_p.asp

Maliye Bakanlığı (2008) *Yıllık Ekonomik Rapor 2008*, http://www.sgb.gov.tr

Maliye Bakanlığı (2009) *Yıllık Ekonomik Rapor 2009*, http://www.sgb.gov.tr

Maliye Bakanlığı (2007) *Gelir Politikaları Genel Müdürlüğü, 2007 Vergi Harcamaları Raporu*, http://www.gep.gov.tr/fileAdmin/Statistics/Reports/VergiHarcamalari.pdf

OECD, Eurostat (2006) *Methodological Manual on Purchasing Power Parities*, www.sourceOECD.org

OECD (2009) *Government at a Glance*, http://www.planejamento.gov.br/secretarias/upload/Arquivos/seges/arquivos/OCDE2011/OECD_Government_Glance.pdf

Oyan, Oğuz (2009) "Ücretliler Üzerinde Vergi Baskısı", *Prof. Dr. Mualla Öncel'e Armağan*, Ankara Üniversitesi Yayınları No: 243.

Oyan, Oğuz (2004) "'Popülizm Karşıtlığı': İdeolojik Bir Baskı Aracı", *Birgün* gazetesi, 4 Ekim 2004.

Özelleştirme İdaresi Başkanlığı, Yıllar İtibariyle Özelleştirme İşlemleri, http://www.oib.gov.tr/program/uygulamalar/yillara_gore.htm

Sabah Gazetesi, "Faiz Lobisi Türkiye'nin Kanını Emmek İstiyor", 11 Temmuz 2011, http://www.sabah.com.tr/Ekonomi/2011/07/11/faiz-lobisi-turkiyenin-kanini-emmek-istiyor

Sağlık Bakanlığı Kamu Özel Ortaklığı Daire Başkanlığı, http://www.kamuozel.gov.tr/?Islem=Anasayfa

Sönmez, Mustafa (2010) *Teğet'in Yıkımı: Dünyada ve Türkiye'de Küresel Krizin 2009 Enkazı ve Gelecek*, Yordam Kitap, İstanbul.

TBMM (2010) *Türkiye Büyük Millet Meclisi Plan ve Bütçe Komisyonu 2011 Yılı Merkezi Yönetim Bütçe Kanunu Tasarısı Raporu Cilt 1*, 23'üncü Dönem Yasama Yılı: 5, TBMM.

TCMB Elektronik Veri Dağıtım Sistemi, http://evds.tcmb.gov.tr/cbt.html

TEPAV (2011) *Mali İzleme Raporu, 2010 Yılı Bütçe Uygulama Sonuçları, Konjonktürel ve Yapısal Bir Bakış*, http://www.tepav.org.tr/tr/

TEPAV (2007) *Mali İzleme Raporu, 2006 Yılı Bütçe Uygulama Sonuçları*, http://www.tepav.org.tr/tr/

The Economist (5 Mayıs 2011) "The Turkish Economy Overheating", http://www.economist.com/node/18651739

The Economist (30 Haziran 2011) "Some Like It Hot: Which Emerging Economies are at Greatest Risk of Overheating?", http://www.economist.com/node/18895150?story_id=18895150&CFID=173052931&CFTOKEN=76541139

The Economist (28 Temmuz 2011) "Currency Comparisions, to Go", http://www.economist.com/blogs/dailychart/2011/07/big-mac-index

The Economist (6 Ağustos 2011) "The Turkish Model: A Hard Act to Follow", http://www.economist.com/node/21525408

The Economist (27 Ağustos 2011) "Trade, Exchange Rates, Budget Balances and Interest Rates", http://www.economist.com/node/21526942

The Economist (10 Eylül 2011) "Israel and Turkey: Can it Get Worse?", http://www.economist.com/node/21528687

Tüketici Kredileri ve Konut Kredileri Konsolide Raporu 2010, http://www.tbb.org.tr/tr/Banka_ve_Sektor_Bilgileri/Istatistiki_Raporlar.aspx

Türeli, Aşkın Rahmi (2008) "Türkiye Ekonomisinin Makroekonomik Dengelerinin Analizi 1990-2006", 2. Ulusal İktisat Kongresi, DEÜİİBF İktisat Bölümü.

Türk, Duygu ve Karahanoğulları, Yiğit (2005) "Financial Capital and Hegemonic Attempts in the Post-1980 Period in Turkey", *AHE London Conference*, basılmamış tebliğ.

Uysal, Yaşar (2007) "Türkiye'de Enflasyon: Sektörel Kaynakları ve İç Ticaret Hadleri", *Finans Politik Ekonomik Yorumlar*, Cilt 44, Sayı 508.

Yaraşır, Volkan (2011) "Latin Amerika'da 'Yeni Sol': Popülist-Parlamenterist Çizginin Yükselişi", ATİK Haber Merkezi.

Yeldan, Erinç (2010) Döviz Kurunda Denge Sorunu, http://www.bilkent.edu.tr/~yeldane/Yeldan286_24Ksm10.pdf

Yentürk, Nurhan (2011) *Kamu Harcamaları Okuma-Yazma Klavuzu*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Yıldırım, Deniz (2010) "AKP ve Neoliberal Popülizm", der. İlhan Uzgel ve Bülent Duru, *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu* içinde, Phoenix, İstanbul.

Ev eksenli çalışan kadınların ilişki ağları: Sömürü ilişkileri ve toplumsal farklılıklar eşliğinde dayanışma

*Sidar Çınar**

Özet: Bu yazının konusu ev eksenli olarak çalışan kadınların işleri nedeniyle kurdukları ilişki ağlarıdır. Alan araştırması sırasında ev eksenli çalışmanın kadınlara evin dışına daha fazla çıkmaları için fırsat yarattığı görülmüştür. Üretimin evin dışında örgütlenmesi kadınların daha önce tanımadıkları, kendileri gibi ev eksenli çalışanlarla karşılaşmalarını sağlamıştır. Bunun yanında farklı yerlerden göç ederek gelmiş kadınlar için akraba ve hemşeri ilişkilerinin dışında ilişkiler kurmalarına da imkân tanımıştır. Dolayısıyla üretimin örgütlendiği mekânların çoğunun kadın için yeni bir sosyalleşme süreci anlamına geldiği söylenebilir. Bu mekânlarda kurdukları ilişki ağları, doğrudan kendi sorumlulukları olarak kabul ettikleri ev içi işlerini gittikçe kötüleşen ekonomik koşullar altında yerine getirmekte zorlanan kadınların, birçok konuda yardımlaşmalarına olanak tanımıştır. Bu ilişki ağlarının günlük bazı konularda bilgi paylaşımının yanında asıl önemli fonksiyonu ailenin maddi imkânlarını karşılama ya da artırma yönünde etkili olmasıdır. Ancak kadınların bu mekânlarda ve ilişkilerde karşılaşmaları ataerkil pazarlık, etnik köken, dinî inanç konularında da bazı etkileşimler yaşamalarını sağlamıştır. Kadınlar birbirlerinin yaşam deneyimlerine tanık oldukça, eşleriyle ilişkilerinde daha yumuşak başlı olabildikleri söylenebilir. "Kadınca" ilişkilerin ve etkileşimlerin yanında bazı toplumsal gerilimler de ilişkilere yön vermektedir. Hem iş ilişkilerine hem de yardımlaşma ve dayanışma ilişkilerine etki eden önemli bir faktör olarak etnik gerilimlerin yanında dinî anlayışlardaki farklılıklardan kaynaklanan gerilimler de ilişkilere yön vermektedir.

Anahtar sözcükler: Ev eksenli çalışma, ilişki ağları, etnik ve dinsel gerilim

Sosyal sermaye ve ilişki ağları

İnsanların ilişkileri ile ürettikleri değerler ve toplumsal kurallar onların yaşamlarını önemli oranda şekillendirir. Basit bir şekilde ifade etmek gerekirse güvenilir arkadaşlar, akrabalar, tanıdıklar, insanların pek çok sorununu çözmek için başvurdukları kaynaklardır. İlişki ağları, sadakat, karşılık beklentisi, minnettar-

(*) Marmara Üniversitesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü.

lık gibi değer yargılarının, akrabalık, aynı meslekten olma, aynı yerde doğmuş olma, ortak etnik, ırksal ve dinî inanca sahip olma gibi ortak zeminlerde üretilen, esas olarak dayanışma amacıyla oluşturulan ilişkiler bütünüdür. Bu ilişkilerde maddi olan ve olmayan pek çok değer üretilir. Emek, zaman, para, iş fırsatları, pazara erişim imkânı, pek çok şey hakkında haber ve bilgi, ilişkilerin iletişim kanallarında sürekli bir şekilde dönmektedir. İşte ilişki ağlarında üretilen bu değerlere sosyal sermaye denilir.

Sosyal sermaye kavramı son zamanlarda popüler olmasına rağmen aslında yeni bir kavram değildir. Portes, gruplar içinde yer almanın, Durkheim'ın kuralsızlığa karşı düşüncelerine ve Marx'ın kendinde sınıf kendisi için sınıf ayrımına kadar uzanan temel bir kavram olduğunu vurgular (Portes, 1998: 2). Ancak kavram üzerinde sistematik analizi Bourdieu gerçekleştirmiştir. Bourdieu sosyal sermayeyi şöyle tanımlamıştır: "karşılıklı tanışıklık ve tanımaya dayalı, az ya da çok kurumsallaşmış uzun ömürlü iletişim ağlarının bir parçası olması nedeniyle bireyin ya da grubun payına düşen kaynakların bir toplamıdır" (Field, 2006: 20). Bu tanımda sosyal sermayenin iki önemli bileşeni öne çıkmaktadır; birincisi ağın yarattığı kaynaklara erişimi sağlayan sosyal ilişkilerdir. Bu bağların yoğunluğu ve uzun süreli olması önemlidir çünkü sosyal sermaye ancak bu tür ilişkiler içinde oluşacaktır. İkincisi de bu kaynakların niteliği ve miktarıdır (Portes, 1998: 4). Kaynakların niteliği ve miktarı "harekete geçirebildiği bağlantı sayısına ve her bir bağlantıyla sahip olunan sermaye büyüklüklerine bağlıdır" (Field, 2006: 23).

Sosyal sermayeyi hangi toplumsal grupların oluşturduğu sorusu ilişki ağlarının oluşumu ve işleyişi hakkındaki sorulara cevap verebilecek niteliktedir. Bourdieu sosyal sermayenin üst sınıfların üstünlüklerini korumak için bir araç olduğunu düşünmüştür. Ancak kavram üzerinde önemli etkisi olan Coleman, sosyal sermayenin sadece üst sınıflarla sınırlı olmadığını yoksul ve dışlanmış olan grupların da ilişki ağlarını etkin bir şekilde kullanabileceklerini ifade etmiştir (Field, 2006: 27, 28).

Son dönemlerde ise ilişki ağlarını kuran ve etkin bir şekilde kullanan göçmenler ve etnik topluluklar sosyal sermaye literatüründe dikkat çekici aktörler haline gelmişlerdir. Aile/hane, arkadaşlık ve ortak kökene dayalı ilişkilerle oluşan göçmenlerin sosyal ağları, göç etme esnasında göçün finansmanına yardımcı olarak, göçten sonra da yerleşme, iş bulma süreçlerinde yardımın ve bilginin paylaşılmasını sağlayarak göç sürecini etkilemişlerdir (Boyd, 1989). Kendileriyle aynı kökene sahip olanları istihdam eden işyerleriyle, yaşam alanı olarak kentte belirli bir yerde toplanma eğilimi gösteren bu grupların ağları kendi üyeleri için çok önemli görevleri yerine getirmektedirler. İlişki ağları üyelerine doğrudan istihdam fırsatları yaratabilirler. İş fırsatlarından haberdar edebilir, yeni gelenlere yabancısı oldukları işgücü piyasası ve resmî kurumlar hakkında kendi deneyimleri ve bilgilerini aktararak onların uyum süreçlerini daha kolay geçirmelerine yardımcı olabilirler (George ve Chanze, 2009: 399). İlişki

ağlarının barınma, iş bulma, kente uyum konularında Türkiye'de kırdan kente göç sürecinde de göçmenler tarafından etkin bir şekilde kullanıldığı çeşitli araştırmalarda ortaya konulmuştur (Duben, 2002; Erder, 1995, 2000, 2006; Güneş-Ayata, 1991; Karpat, 2003).

Ancak üyeleri için sağladıkları bu olumlu imkânların yanında ağların bazı olumsuzlukları da bulunmaktadır. Öncelikle ilişki ağları homojen bir bütün değildir. Ortak bir özellik etrafında oluşsa da örneğin, etnik kökene dayanan bir ilişki ağı kadınlar ve erkekler, işçiler ve işverenler gibi farklı özellikteki grupları içinde barındırır. Dolayısıyla farklı özellikteki alt grupların varlığı ağın oluşturduğu sosyal sermayeden tüm üyelerin eşit pay almadıkları anlamına gelebilir.

Bu tür ağlar belirli bir istihdam alanında hâkimiyet sağlayıp bu alandaki iş fırsatlarını kendi üyelerine sağlarken başka bir grubun üyelerinin girişini sınırlamaktadırlar (Portes, 1998: 13).

Bunların yanında ağların dış çevreye kapalılığı bir başka olumsuzluktur. Özellikle etnik topluluklardan söz edilen çalışmalarda belirtildiği üzere ağlara yeni katılan üyeler enformel sektörün düşük ücretli işlerine yerleştirildikten sonra yeni vasıflar edinememekte ve bu tür işlere mahkûm olmaktadırlar (Ahmad, 2005; Bauder, 2005; Livinston, 2006, akt. George ve Chase, 2009). Buna benzer şekilde bir ilişki ağı sadece oluştuğu kentsel mekân ya da istihdam alanı ile sınırlı iş imkânları sağlayabilir. Bu durumda üyeler kentin diğer yerlerinde ya da diğer iş alanlarında oluşan fırsatlardan haberdar olmamaktadırlar (Portes, 1998: 14). Bu tür ilişki ağları genellikle üyelerinin çeşitliliği açısından sınırlıdır. Bir veya iki özellik üzerinden şekillenen bu ağlar, kapalı ağlar (dense networks) olarak adlandırılır. Üyelerinin daha iyi pozisyonlarda işler bulabildikleri ağlar daha geniş ve açık ağlardır (non-dense network) (Fischer, 1982, akt. Chapple, 2002: 296). Daha fazla çeşitliliği içeren bu ağlar daha fazla sosyal sermaye üretme potansiyeline sahiptir (Erickson, 1996; Field, 2003; Granovetter, 1973; Grootaert, 2001; Onyx ve Bullen, 2001, akt. Warr, 2005). Daha eğitimli, erkek, yüksek sosyoekonomik statüye sahip olmak ve herhangi bir azınlık grubun mensubu olmamak, ikinci gruptaki ağları oluşturanların yaygın özellikleridir (Chapple, 2002: 296). İkinci gruptaki ağların diğer ağlardaki insanlarla iletişimi sağlayan, "köprü" olarak işlev gördükleri, bazı çalışmalarda ifade edilmiştir (Field, 2003; Putnam, 2000; Whitehead ve Diderichsen, 2001, akt. Warr, 2005).

Ağlar içinde yapılan yatırımların ilişki kanallarından geçerek değerlere dönüştürülme süreci bir dizi değer yargısı ve yaptırımla garanti altına alınır. İlişki ağları içinde oluşan sosyal sermaye geri dönme beklentisi içinde bu ilişkilere yatırım yapmaya dayanır. Bu yatırım her zaman para şeklinde olmaz. Emek ve zaman da ilişki ağlarında çok önemli yatırım araçlarıdır. Emek, zaman ve para kısa vadede bir karşılık beklenmeden ilişki ağlarına sunulur. Kısa vadede karşılık beklememek sosyal sermayenin oluşmasında kilit bir noktadır. Karşılık beklentisi uzun vadeye yayılır böylece ilişkilerin sürekliliği sağlanmış olur. İlişki ağla-

rına yapılan yatırımın uzun vadede unutulmamasının temel dayanağı da çeşitli toplumsal ve ahlâki, hatta dinî zorunluluklarla desteklenen minnettarlık duygusudur (White, 1999). Daha net bir şekilde ifade edilecek olursa genel olarak mal ya da hizmet satın alınması halinde para ödenir. Oysa bu çok iyi bildiğimiz son derece açık alışveriş çeşitli değer yargılarıyla örtülmüş bir şekilde ilişki ağlarında sosyal sermayeye dönüşür.

Minnettarlık duygusuyla sarmalanmış karşılık beklentisinin zamana yayılması sosyal sermayenin bir "sosyal kontrol yöntemi" olma özelliğini ortaya çıkarır. Sosyal sermayenin kontrol yöntemi özelliğini vurgulayan Coleman, sosyal bağların toplumsal normların gözetimini, denetimini sağladığını ifade etmiştir (Portes, 1998: 2). Bu gözetim Coleman'a göre belirli davranış şekillerini onaylayarak, uzun vadede sosyal ağlara bireyin katkı sağlamasını engelleyebilecek yaptırımlar uygulayarak gerçekleştirilir (Field, 2006: 34).

Sosyal sermayeye ve sosyal ağlara ilişkin yapılan araştırmalarda ortaya çıkarılan yukarıda bahsedilen özellikler sosyal sermayenin evrensel özellikleriymiş gibi bir düşünceyi akla getirse de aslında sosyal ağlar nerede kurulduklarına bağlı olarak farklı nitelikler gösterir (Warr, 2005: 286). Sosyal ağların nerede kurulduğu ile bir miktar bağlantılı olarak bu ağları kimin kurduğu oluşacak sosyal sermayeyi belirleyen bir başka unsurdur. Nitekim sosyoekonomik durumun sosyal ağların özelliklerini doğrudan etkilediğine dair kanıtlar bulunmaktadır (Compbell vd. 1989; Huang ve Tausig, 1990; Lin ve Dumin, 1986; Bian, 1994; Compbell, 1988; Burt, 1998, akt. Lin, 2000).

Sosyal ağlar belirli bir sosyal yapının içinde oluşuyorsa, bu yapının taşıdığı eşitsizlikleri içselleştirmesi de beklenebilir bir sonuçtur. Nitekim her toplum yapısal olarak ırk, cinsiyet, bölge gibi özellikler üzerinden tanımlanan sosyal gruplara diğer sosyal gruplarla eşit fırsatlar sunmazlar (Lin, 2000: 787). Dolayısıyla ağların var olan cinsiyet eşitsizlikleri üzerinden şekillenmesi doğaldır (Molyneux, 2002: 181). Boyd (1989) göçmenlerin ilişki ağları ile ilgili çalışmasında bu ağlarda göç esnasında kadınların erkekler kadar destek görmediklerini ifade etmiştir. Ayrıca bu ilişki ağlarının oluşturduğu etnik ekonomilerde kadınların istihdamının daha fazla görünür olması, ilişki ağlarında erkeklerle eşit üyeler oldukları anlamına gelmemektedir. Kadınların ekonomik rolleri yine erkeklere yardım etmek olarak konumlanırken, onların ev içi sorumluluklarında herhangi bir değişim olmadığı ifade edilmiştir. Ancak bir başka çalışmada, göçmen ağının kadın üyelerinin istihdamda daha fazla yer almalarının bir sonucu olarak kadınların gelirinin aile için daha önemli hale geldiği, aile içinde ortak bütçe uygulamalarının arttığı, aileler arasında maddi kaynakların sürekli transfer edildiği ve bunların sonucunda, kadınların ağ içindeki konumlarının belirgin bir şekilde önem kazandığı söylenmiştir. Kadınlar daha fazla söz sahibi olmuşlar ve günlük sorunlarına kolektif çözümler bulabilmişlerdir (Kibria, 1990).

Sadece kadınların oluşturdukları ağlarla erkeklerin ağları karşılaştırıldığında kadınların ağlarına özgü bazı özelliklerin ortaya çıktığı görülebilir. Aktörler açısından bakıldığında kadınların oluşturdukları ağların erkeklerinkine göre belirgin bir şekilde daha fazla akraba ve komşudan oluştuğu görülmektedir. Ayrıca kadınların ilişki ağlarında yer alan akraba çeşitliliği de erkeklerinkine göre daha fazladır. Hatta benzer sosyoekonomik konumda olan kadınlarla erkekler karşılaştırıldığında da kadınların ağlarının yine akraba yoğunluğu fazla ve erkeklerinkine göre sayısal olarak daha küçük olduğu ortaya konulmuştur (Lin, 2000: 787). Diğer önemli farklılaşma ağların oluşturduğu kaynaklardır. Kadınların ağları daha az ekonomik kaynak yaratırken dolaşıma giren esas faktörler zaman ve parasal bir karşılığı olmayan emektir (Molyneux, 2002: 181; White, 1999).

Kadınların ağlarının erkeklerin ağlarından farklı özellikler göstermesinin en önemli nedeni olarak, kadınların esas sorumluluğunun ev işleri olduğu yönündeki cinsiyetler arası iş bölümü gösterilir (Loscocco, Monnat vd., 2009). Kadınların alt grup olarak bulunduğu akrabalığa ve ortak kökene dayalı daha geniş ağlarda ya da sadece kadınların oluşturdukları ağlarda "aileyi geçindiren erkek - ona bağımlı olarak ev içi sorumluluklarını yerine getiren kadın" şeklindeki cinsiyetler arası iş bölümü net bir şekilde görülmektedir. Nitekim kadınların ağlarına dair ortaya çıkan özellikler bu ağların bir konuya hizmet ettiğini göstermektedir; ev içi sorumlulukları yerine getirmek. Buna karşılık erkeklerin ağlarının temel konularını uygun iş fırsatları, imkânları ve profesyonel başarı oluşturmaktadır (Lin, 2000: 787).

Kadınların ataerkil pazarlıkta paylarına düşen ev içi sorumluluklar ve bunları tamamlar nitelikte iş gücü piyasasındaki ikincil konumları onların ilişki ağlarının işlevlerini, oluşturduğu sosyal sermayenin özelliklerini belirlemektedir. Bu durumu yansıtır şekilde kadınların ev içi sorumluluklarının arttığı ya da yerine getirilmesinin maddi nedenlerle zorlaştığı bazı durumlar ağların niteliklerine de yansımaktadır. Örneğin küçük çocuk sahibi olmak ev içi sorumlulukları artıran bir özelliktir. Dolayısıyla bu kadınların ağlarının daha büyük yaşta çocukları olan kadınların ilişki ağlarına göre daha dar olduğu ifade edilmiştir (Lin, 2000). Benzer şekilde düşük bir gelirle geçinmek zorunda olan kadınların ağlarının, bir yandan küçülürken, bir yandan da aile içi sorumluluklar konusunda dayanışma oluşturmak için daha fazla akraba içerdiği görülmüştür (Chapple, 2002: 297; Molyneux, 2002: 177).

Kadın ağlarının iş gücü piyasası ile ilgili dayanışma konularında erkeklerin ağları kadar etkin işleyemediği de bilinmektedir (George ve Chaze, 2009: 396; Molyneux, 2002: 181). Özellikle formel sektörde erkeklerin ağlarına göre kadınların ağları daha az iş fırsatı yaratabilmektedir (George ve Chaze, 2009: 396). Bu durum kadınların işgücü piyasasındaki ikincil konumlarından kaynaklanmaktadır. Kadınlar, iş imkânlarına erişim konusunda etkin konumda bulunan

insanlarla, erkeklere göre daha az bağlantı kurabilirler (Brass, 1985; Campbell, 1988 ve Kanter, 1977, akt. George ve Chaze, 2009). Oysa erkeklerin iş gücü piyasasında daha etkin ve hiyerarşik olarak daha yukarıdaki konumlarda bulunmaları, ağlarını bu konuda kadınlara göre daha etkin olarak kullanabilmelerini sağlar (Lin, 2000: 788).

Kadınların iş gücü piyasasındaki belirgin özelliklerinden birisi olan enformel sektördeki varlıklarında da ağların önemli rolü vardır. Nitekim diğer bir grup çalışma, kadınların ağlarının onları enformel sektöre daha fazla çektiğini, dolayısıyla onların düşük ücretli işlere sıkışıp kalmalarına neden olduğunu ifade eder (Hagan, 1994, 1998; Hondagneu-sotelo, 1994; ve Repak, 1995; Livingston, 2006; akt. George ve Chaze, 2009). Kadınların enformel sektörün düşük ücretli işlerinde yoğunlaşmaları yine onların ilişki ağlarının daha yüksek gelir sağlayan enformel işler için gerekli sermaye ve pazara ulaşmalarını sağlayabilecek bağlantıları içermemesinden kaynaklanmaktadır (Wilson, 1995: 105).

Genel olarak ilişki ağları ve bunun özelinde de kadınların ilişki ağları üzerine buraya kadar değinilen bazı genel özellikleri esas alarak araştırmada ev eksenli çalışan kadınların ilişki ağları konu edilmiştir. Bu durumda iki soru sorulabilir; neden kadınların ilişki ağları ve neden ev eksenli çalışanlar. Bir gelir karşılığında çalışan kadınlar üzerine yapılan çalışmalarda çoğunlukla kullanılan tema, onların aile bireyi ve ücretli işçi olma rolleri, bunları birarada var etmeye yönelik çabalarıdır. Ancak bunlara değinilirken kadınların kendi aralarındaki sosyal yaşamları, çalışan kadın olmanın getirdiği zorluklara göre daha az ilgi çekmiştir (Zentagraf, 2002). Bu yüzden, bu araştırma, kadınların gelir getirici faaliyetleri ile ev'içi sorumluluklarını uzlaştırma çabalarından ayrı düşünmemek üzere onların sosyal ilişkilerini anlama çabasından oluşmuştur.

Araştırmanın ev eksenli çalışan kadınlar üzerine olması tamamen bir gözlemin sonucudur. Her gün önünden geçtiğim tabelası olmayan, içerisi gözükmeyen dükkânlara ellerinde kocaman poşetlerle girip çıkan kadınların içeride ne yaptıklarına yönelik merak, hangi kadınların ilişki ağları sorusunun cevabını ararken karşılaştığım bir mucizeydi. Bu doğrultuda araştırmaya başlarken cevap aranan sorular ev eksenli çalışan kadınların ilişki ağlarını nasıl kurdukları, bu ilişki ağları içinde üretimi nasıl örgütledikleri, özellikle hangi konularda dayanışma ve yardımlaşma sergiledikleri, ataerkil pazarlıktaki konumları üzerine ilişki ağlarının yarattığı değişimlerin neler olabileceği üzerinden şekillenmiştir. Bu sorular üzerinden ilişki ağlarına bakılırken önceden planlanmadığı halde etnisite ve dinî inançlar temelindeki karşılaşmalar, kendinden farklı olanı algılama ve yorumlama üzerine kadınlar arasında yoğun bir hareketlilik olduğu görülmüştür. Bu yüzden işleri üzerinde oluşturdukları çalışma ve dayanışma ilişkilerini kesen kimlik algıları da araştırmaya dahil edilmiştir.

Araştırmanın yöntemi ve sınırlılıkları

Araştırmanın örneklemi İstanbul Güngören'de Mareşal Çakmak Mahallesi'nde bulunan dört aracının oluşturduğu kadın gruplarına dayanmaktadır. Pek çok aracıya ait çok sayıda işyerinin bulunduğu bu mahallede bu dört kadın grubuna önce tanıdık bir aracı vasıtasıyla, sonrasında da birbirleri ile yaptıkları işbirliği sayesinde ulaşıldı.

Alan araştırmasının yürütüldüğü mahallede ağırlıklı olarak Karadenizliler, Konyalılar ve Sivaslıların oluşturduğu eski göçmenlerin yanında, son yıllarda yoğun olarak Doğu ve Güneydoğu'dan gelen göçmenler bulunmaktadır. Eski göçmenler esnaf, vasıflı işçi ve özellikle tekstilde küçük işletme sahibi olarak çalışırlarken, Güneydoğulu göçmenler çoğunlukla tekstil atölyelerinde işçi olarak çalışmaktadırlar. Nitekim mahallede önemli bir kısmı kayıt dışı olan çok sayıda tekstil atölyesi ve konfeksiyon bulunmaktadır. Bu atölye ve konfeksiyonların sahipleri mahalle muhtarının ifadesine göre Karadenizlilerden, işçileri ise son yıllarda yoğun bir şekilde göç eden Güneydoğululardan oluşmaktadır. Mahalleye önceden göç etmiş gruplar artık ev sahibi olmuşken, son dönemlerde Güneydoğu'dan göç edenlerin çoğu ev kiralarını karşılayamadıkları için iki üç aile bir arada yaşamaktadırlar. Yardım için muhtarlığa en çok başvuranlar da onlardır.

Örneklem içerisindeki kadınlar ise, ev eksenli çalışma belirli sosyal ilişkiler içinde olmayı gerektirdiği için, daha çok eski göçmenlerden oluşmaktadır. Son zamanlarda Güneydoğu'dan göç eden kadınlar ev eksenli çalışan kadınlar arasında nadiren yer almaktadırlar. Bu durumun birçok nedeni olabilir. Güneydoğulu kadınların ev eksenli iş bulmaya zemin oluşturacak ilişkilerinin henüz oluşmamış olması, mahalleyi henüz bilmiyor olmaları ve dil yetersizlikleri, bunun önde gelen sebeplerinden sayılabilir. Hanelerin kalabalık olması nedeniyle ev işleri fazla vakitlerini alıyor olabilir. Bunların yanında zaten her aileden birkaç kişinin tekstil atölyelerinde ve konfeksiyonlarda işçi olarak çalışıyor olması önemli bir başka sebep olarak görülebilir. Bu durumda hanenin ihtiyaç duyduğu gelir seviyesi yakalanmış olduğu için hane içinde ücretli çalışması gereken kişi sayısının ev eksenli olarak çalışmaya en fazla eğilimli olan kesime yani ev işlerine bakan "annelere" ulaşıncaya kadar son bulması söz konusu olabilir.

Örneklemdeki ev eksenli çalışan kadın gruplarında yer alanların sayısı net değildir yani her grubun sınırları son derece değişkendir. Genel olarak bir grubu oluşturanların sayısı yirmi ile altmış arasında değişmektedir. Ancak, her grupta belli sayıda sabit katılımcı bulunmaktadır. Görüşmeler aracı kadınlarla ve grubun bu sabit üyeleriyle gerçekleştirilmiştir. Bununla birlikte katılımlı gözlem sırasında grupların sürekli olmayan katılımcıları ile de görüşülmüştür.

Üretimin ve ilişkilerin mekânı olarak mahalle atölyeleri

Ev eksenli çalışanların ilişkilerinden bahsetmeden önce "mahalle"den söz etmek gerekir çünkü bu mekânlar kadınların çevrelerinin sınırlarını oluştururlar. Mahalle özel alanda geçerli olan koruma ve denetim mekanizmalarının geçerli olduğu bir mekândır (Acar-Savran, 2004; Güneş-Ayata, 1991). Bunun en belirleyici sebebi de akrabaların ve hemşerilerin birbirine yakın olma isteğiyle aynı mahalleye yerleşmeleri (Erman, vd. 2002; Güneş-Ayata, 1991; Warr, 2005: 292) ile kadınların akraba ve hemşerilerden oluşan örüntü içinde kalmalarıdır. Böylece ailenin erkekleri onların gündelik hayatlarının büyük bir bölümünü takip edebilirler (Erman, vd. 2002; Güneş-Ayata, 1991). Sıkı kontrol altında olsa bile yakın mesafede oturmak ve tabii ki gözetim altında olmak kadınların hareket alanlarını evlerinin dışına doğru genişletmelerini sağlamıştır (Güneş-Ayata, 1991: 94). Ancak bu koşullar altında kadın ilişki ağlarının etkinliği kadınlara tanınan hareket imkânının genişliği ve ataerkil denetimin katılığı ile sınırlanmıştır (Kandiyoti, 2007).

Bazı sınırlamalar dahilinde olsa bile kadınların hareketliliğinin daha fazla olduğu mahalleler onlara enformel işlerde çalışmalarını sağlayan ilişkiler ve mekânlar sağlamaktadır. Mahallelerde kurdukları sosyal ağlar aracılığıyla kadınlar enformel işlere erişebilmektedirler (Özyeğin, 2005: 168-169). Araştırmanın gerçekleştirildiği mahallede de kadınlar için evlerinin yakın çevresinde, rahat hareket edebilecekleri bir alandan söz edilebilir. Bu alan içinde kadınlar, kimseden izin almadan hareket edebilmektedirler.

İşte bu rahat hareket imkânı özellikle kadın emeğini yoğun bir şekilde kullanan, tekstil gibi iş kollarında yer alan bazı şirketlerin, fason çalışan atölyelerin dikkatinden kaçmamıştır. Bu tür şirketler ve atölyeler işyerlerini mahallelere yakın yerlere kurmayı tercih ederler. Araştırmaya konu olan kadınların zaman zaman çalıştıkları işyerleri de bu yüzden mahalle içinde, apartmanların altındaki dükkânlarda yer alırlar. Böylece kadınlar gün içinde rahatlıkla buralara gidip gelebilirler.

Ev eksenli çalışan kadınların üretim mekânı olarak mahalle içinde kurulan, aracılara ait işyerlerinin en belirgin özelliği hem bir işyeri hem de evin bir odası görüntüsü vermesidir. Bu dükkânlar genellikle iki kısımdan oluşur. Bir tarafında yeni gelen ve gitmeye hazır işlerin, iplerin, boncukların ve pulların bulunduğu kısım vardır. Bu kısımda kadınlardan gelen mallar kontrol edilip sayılır. Firmadan gelen çalışanlardan mallar teslim alınır ve bitmiş olanlar teslim edilir. Dükkânın diğer tarafında ise kanepe, sehpa, çeşitli mutfak malzemeleri, bazen halının da bulunduğu, daha çok bir evi anımsatan ve kadınların oturup çalıştığı yer bulunur. Ev eksenli üretimin bu tür mekânlarını Hattatoğlu (2000) mahalle atölyesi olarak isimlendirmiştir: "Mahalle atölyesi diye andığım ev eksenli çalışma biçimi, kadınların kendi evlerinde değil, sokak içindeki düzayak bir dük-

kânda, yine bir aracı için parça başı esasıyla çalışmasıdır." Araştırma kapsamındaki aracılara ait işyerleri Hattatoğlu'nun tanımlamasına uymaktadır. Bu yüzden, söz konusu işyerleri mahalle atölyesi olarak adlandırılacaktır.

Bu atölyeler üretim zincirinin bir ucunda bulunan tekstil şirketlerine göre ev eksenli çalışan kadınlara ulaşabilmek amacıyla kurulmalarında rol oynadıkları, aracılara ait işyerleridir. Bu rol genellikle aracıya parça başı iş verme sözünden ibarettir. Atölyelerin kira, elektrik gibi giderlerinin hiçbirisine karışmazlar. Bu giderleri karşılamak tamamen aracıya kalmıştır. Atölyelerin şirketle aralarında herhangi bir yasal bağları yoktur. Bu yüzden bağımsız birer işyeri izlenimi verseler de aslında ekonomik anlamda, iş verme sözünden dolayı, şirkete bağımlıdırlar. Çünkü bu şirketler iş vermekten vazgeçerlerse atölyeler varlıklarını uzun süre sürdüremezler. Aracılar, sadece atölyenin kurulmasına öncülük eden söz konusu şirketin işlerini yapar. Burada şirketin atölyeyi kendine bağlamaktaki amacı iş akışının seri ve hızlı bir şekilde işleyebilmesini sağlamaktır. Çünkü işler birden çıkar ve hızlı bir şekilde bu işleri yapacak kişilere ihtiyaç duyarlar.

Hemen belirtmek gerekir ki kadınların atölyelerde çalışmaları şirketlerin belirledikleri bir kural değildir. Onlar aracıya işi verip, aracıdan işi teslim alacakları zamanı söylerler. İşi kaç kişiyle, nerede yapacağı aracının tercihine kalmıştır. Atölye gibi bir işyeri olsun veya olmasın şirketlerin ev eksenli çalışan kadınlara ulaşmalarında kullandıkları aracılar üretim zincirinin bilinen bir halkasıdır. Ev eksenli çalışma ile ilgili daha önce yapılmış araştırmaların da ifade ettiği gibi şirketler aracıları kullanarak iş almak ve işleri geri toplamak da dâhil olmak üzere işin hiçbir aşamasında kadınlarla muhatap olmak zorunda kalmaz (Eraydın ve Erendil, 1999: 117; Lordoğlu, 1990: 14, 28-29).

İş ilişkisinin diğer aktörleri olan ev eksenli çalışan kadınların atölyelere yaklaşımı ise birbirine zıt düşüncelerden oluşmaktadır. Günlerinin önemli bir kısmını bu atölyelerde çalışarak geçiren kadınların bazıları, atölyeleri işyeri olarak görmemektedirler. Bu bakış açısının en önemli sebeplerinden birisi, onlara göre atölyelerin bilinen işyeri tanımının dışında özellikler göstermesinden kaynaklanıyor olabilir:

> "Bence orası bir işyeri değil. Ben işyeri olarak görmüyorum. İşyeri dediğin disiplinli, ölçülü olmalı burada herkes eşit. Herkes birbirinin aynı (işyeri olsaydı) belki daha tedirgin olursun. İstediğin gibi oturuyorsun. Bir de (aracı) komşum olduğu için herhalde daha rahatım."

> "İşyeri gibi saymıyoruz, ev gibi diyebiliriz. İşyeri olsaydı daha farklı olurdu. Böyle oturamazdık, burası rahat."

> "Evdeymişim gibi rahatım. (işyeri olsaydı) Arada bir mesafe olurdu. Biz araya bir mesafe koymuyoruz."

Daha az sayıda da olsa mahalle atölyelerini işyeri olarak tanımlayanlara da rastlanmıştır:

> "İşyerine gelir gibi geliyorum. Ev ortamıyla çok farklı. Burada iş yapıyorum gelen insanlar da iş yapıyorlar. İşi buradan alıyorum. İş yetiştirmek için burada oturuyorsun. Evden çok farklı."

Mahalle atölyelerini tanımlama şekillerindeki zıtlıklar Hattatoğlu'nun "ara bir biçim" nitelemesini akla getirmektedir. Neden ev eksenli çalışan kadınlar evlerinde çalışmak yerine bu mekânları tercih ederek bu "ara bir biçim"i yaratmışlardır? Herhangi bir sınırlamaya uymak zorunda kalmadan kadınlar istedikleri zaman ve istedikleri kadar atölyede çalışabilirler. Kadınların mahalle atölyelerini çalışmak için tercih etme nedenleri üç gruba ayrılabilir. Birincisi işin şartları ile ilgili oluşan nedenlerdir. Bir işi ilk kez aldıklarında modeli öğreninceye kadar burada çalışmayı tercih ederler. İşin sebep olduğu toz ve kirlilik, parçaların ağır olması gibi sebeplerden bahsedilebilir. İşi bitirme süresinin kısa olması nedeniyle aracı, parçaları eve dağıtmak yerine istediği birkaç kadını dükkânda çalıştırarak işi tamamlamayı tercih edebilir. İkinci bir neden evde çalışmaktansa işyerinde çalışmanın daha avantajlı olmasıdır. Ev eksenli çalışan bir kadın bu avantajı dile getirmiştir:

> "Dükkânda çalıştığın zaman çeşitli işler geliyor orda oturup çalışan kadınlar hemen işleri alıyorlar, eğer evde çalışırsan haberin bile olmuyor. Mesela sürekli evde oturup çalışırsan günlüğün on liraya geliyorsa, dükkânda oturduğun zaman yirmi liraya geliyor."

Aynı durumu bir aracı da şu şekilde ifade etmiştir:

> "Mesela 100 tane düğme işi geliyor. Üç dört kişi oluyor burada, oturanlar ancak bize yetişir, kimseyi arama ver biz yapalım diyorlar."

Üçüncü ve en belirleyici etken, aracı kadınlarla çalışan kadınların samimiyet derecesidir. Aracı kadınla aralarında samimi bir ilişki bulunan kadınlar mahalle atölyelerinde daha fazla vakit geçirirler. Evde tek başına çalışmaktansa diğer kadınlarla birlikte sohbet ederek çalışmak kadınların önemli bir kısmı tarafından tercih edilir.

Mahalle atölyeleri örneğine bakıldığında ev eksenli çalışmanın mekânsal olarak sadece evde yürütülen bir çalışma olduğunun söylenmesi mümkün değildir. Hatta bazı araştırmalara göre bu atölyelerin dışında da bazı ortak çalışma mekânları oluşturulur. Kadınlar yaz aylarında sokak ve kapı önlerinde (Balaban ve Sarıoğlu, 2008: 10; Hattatoğlu, 2000: 93), kış aylarında ise birbirlerinin evinde toplanarak çalışırlar. Farklı mekânlarda çalışmanın örgütlenmesi farklı şekillerde gerçekleşebilir. Hattatoğlu (2000) ev eksenli çalışan kadınların kendi aralarında üretimi iki şekilde örgütlediklerini ifade etmektedir. Birlikte çalışma olarak adlandırdığı yöntemde ev eksenli çalışan kadınlar birlikte iş alırlar. Alı-

nan işin kalitesi, zamanında teslim zorunluluğunu birlikte üstlenirler. Sonra kadınların her biri kendi çalıştığı kadar ücret alır. Diğer bir yöntem olan yan yana çalışmada ise ev eksenli çalışan kadınlar, çalışmak için ortak bir mekânı kullanmalarına rağmen ayrı birimler halinde çalışırlar. Mahalle atölyelerinde çalışmak ikincisiyle daha uyumludur. Nitekim kadınlar sadece kendi yaptıkları işin ücretini alırken, işin tümünün sorumluluğunu da üstlenmezler. Sadece aynı mekânda yan yana çalışmayı tercih ederler.

Buradan yola çıkılarak bir araştırmanın da ulaştığı sonuçla uyumlu olarak denilebilir ki mahalle atölyeleri sadece şirket-aracı-ev eksenli çalışan kadınlar arasında iş akışının sağlandığı ya da modellerin öğretildiği yerler değildir. Aynı zamanda, bu mekânlar mahallenin kapalı cemaat ilişkilerinin dışına çıkamayan kadınlar için sosyal ilişkiler geliştirebilmelerine imkân yaratan yerlerdir (Balaban ve Sarıoğlu, 2008: 11). Mahalle atölyeleri hemşeriliğe ve akrabalığa dayalı olarak oluşan sosyal ilişki ağlarının sağladığından çok daha fazla çeşitliliğe sahip ilişkiler için zemin yaratmaktadır. Bir sonraki başlıkta bu zeminde kadınların geliştirdikleri çalışma ve dayanışma ilişkilerinden söz edilecektir.

Mahalle atölyelerinde çalışma ve dayanışma ilişkileri

Ev eksenli çalışan kadınların kendi aralarında ortak mekânlar geliştirebilmelerinin ve aracılarla iş ilişkisi kurabilmelerinin temelinde çok yoğun ve dinamik günlük ilişkiler yer almaktadır. Ev eksenli çalışma ile ilgili yapılan bazı araştırmalarda kadınlar arasındaki yardımlaşma, dayanışma ilişkilerinin ve bilgi akışının bu işe ulaşmada ve sürekliliğinin sağlanmasında oldukça belirleyici olduğu sonucuna varılabilecek bulgulara ulaşılmıştır (Atılgan, 2000; Eraydın ve Türkün, 2005; Hattatoğlu, 2000; 2002; Lordoğlu, 1990). Bu bulguyla uyumlu olarak araştırma kapsamındaki kadınların önemli bir kısmı daha önce çalışan bir tanıdığının önayak olmasıyla çalışmaya başladıklarını ifade etmişlerdir. Ev eksenli çalışan kadınlar arasındaki çalışma ilişkileri daha önce var olan hemşeriliğe, akrabalığa dayalı ilişki ağları sayesinde yayılmaktadır.

Aynı şekilde söz konusu ilişkilerin yine çok önemli rol oynadığı bir başka nokta iş akışını sağlayan aracıların ev eksenli çalışan kadınlara ulaşmada bu ilişkileri yoğun bir şekilde kullanmaları ile ortaya çıkar. Hatta şirketlerin, bu ilişki ağlarına ulaşmak amacıyla mahalle içinde yaşayan kadınları evlere iş dağıtmaları için aracı olarak tercih ettikleri söylenir (Macoş, 2005: 54). Dolayısıyla ev eksenli çalışmada işin örgütlenmesi aşamasında hem aracı kadınların hem de evde çalışan kadınların akrabalık, komşuluk ve arkadaşlık ilişkileri son derece önemlidir. Aracılar bu ilişkiler vasıtasıyla kendisi için çalışan bir ilişki ağını örgütlerler ve ev eksenli çalışan kadınlar yine bu ilişkiler sayesinde iş bulabilirler.

Buraya kadar söz edilen, zaten var olan ilişki ağlarının üzerinde bir iş ilişkisinin örgütlenmesinden ibarettir. Ancak kadınlar çalışmaya başladıktan sonra hem-

şerilik, akrabalık ilişkisi kökenli ilişkilerini üretim ilişkileri olarak kurguladıkları gibi, aracı da farklı ilişki ağlarından kadınları biraraya getirerek yeni ilişkilerin oluşmasını sağlamaktadır. Dolayısıyla ev eksenli çalışma kapalı bir ilişki ağı içinde kalmamakta ve atölyelerin farklı kesimlerden kişileri biraraya getirme kapasitesine bağlı olarak üretim merkezli olarak yeni bir ilişki ağını kadınlar hep birlikte örgütlemektedirler. Araştırma kapsamındaki kadınlar da üretimi merkez alarak dinamik ilişkiler geliştirmişler ve aracı etrafında oluşan, üretimi örgütledikleri bu ilişki ağlarını "grup" olarak adlandırmışlardır. Daha önce yapılmış bazı araştırmalarda ev eksenli üretim etrafında benzer şekilde oluşan bu ağların şehrin başka kısımlarına da yayılan genişlikte oldukları ifade edilmesine rağmen (Balaban ve Sarıoğlu, 2008: 8; Buğra ve Keyder, 2003: 29) bu araştırmada karşılaşılan ağlar çok daha küçük boyutlardadır. Ağların yayıldığı alan mahallenin sadece küçük bir kısmıyla sınırlıdır. Yine Balaban ve Sarıoğlu'nun (2008) bulgularının aksine bu mahallede aracıların işyerleri birbirlerine yakın yerlerdedir. Başka bir aracı için çalışan kadınlar diğer aracıların da işlerinin sürekliliğinden ve parça başı ücretlerinden haberdar olabilmektedirler. Bu durum ev eksenli çalışan kadınlar için bir avantaj olarak değerlendirilebilir.

Bu ilişki ağlarında üretimin örgütlenmesine dair karşılaşılan en dikkat çekici nokta aracıların kendi aralarında kurdukları iş akışıdır. Bu ilişki aynı zamanda "grupların" kendi içinde iş ilişkisi konusunda aracılarına ne kadar bağlı olduklarının da göstergesidir. Aracıların kendi aralarındaki iş alışverişi şöyle gerçekleşir: aracı kadınlardan birinin işi olmadığında, aynı zamanda bir başka aracı kadının da işlerinin yoğun olduğu bir dönemde işi olmayan aracı kadın, diğerinden yine parça başı olarak iş alıp kendisiyle birlikte çalışan kadınlara dağıtır. Aracı kadınlar gruplar arasındaki iş akışını şöyle anlatmışlardır:

> "Elimde işim olmadığı zaman grup arkadaşlarımdan alıyorum (diğer aracı kadınlardan) benim gibi boncuk işi yapıyor, sıkışık oluyorlar. Alıp arkadaşlara (kendisi için çalışan kadınlara) veriyorum."

> "Benim gibi boncuk dükkânı olanlar da benim gibi belli firmalara çalışıyorlar, sıkıştıkları zaman (iş alamadıklarında), benim işlerim yoğun olduğu zaman, elemanım yetmediği zaman ona veriyorum. Tüm sorumluluk ona ait oluyor. Hem ben tek kadınla muhatap oluyorum. Ama benim karım çok az oluyor (ev eksenli çalışan kadına) 200.000'e (2 kr) verdiğim parçayı 400.000'e veriyorum mesela. Yarı yarıya yani hemen hemen."

Daha sonra grupların nasıl oluştuğunu ve tek tek kadınlar yerine gruplarla çalışmalarının sebebini bir aracı kadın şöyle açıklıyor:

> "Dört beş kadın ayarlamışlar konu komşu bir kişiye versem 100 iş çıkartır, gruba versem en az 500–600 iş çıkartır. Nasıl benim elemanım bana bağlıysa onun elemanları da ona bağlı. Onun çevresini tanımıyorum ona bağlı oluyorlar. Böyle yardım alıyorum yetişmediği zaman."

"Nasıl benim elemanım bana bağlıysa onun elemanı da ona bağlı oluyor."

"O zaman grubun anlamı ne? Baştaki (aracı) kabul etmez çünkü kendi elemanları isterse yaptırır isterse yaptırmaz."

Aracılar için bu grupların büyüklüğü, gruptaki kadınların onlara olan bağlılığı, aracıların işlerinin devamlılığı açısından önemlidir. Çünkü aracının başarısı örgütlediği ev eksenli çalışan sayısına bağlıdır (Balaban ve Sarıoğlu, 2008: 8). Bu yüzden de aracı kadınlar ev eksenli çalışanların emekleri üzerinde olabildiğince kontrol sağlamaya çalışacaklardır. Aracılar bu kontrolü sağlamak için çeşitli yöntemler geliştirirler. Bunlardan birisi ev eksenli çalışan kadının alacağı bütün paranın ödenmemesi yoluyla çalışanın kendisiyle olan ilişkisini iyi tutmaya zorlamaktır. Böylece ev eksenli çalışan kadın alacağını tahsil edebilmek için aracıyla iyi geçinmek ve sürekli iş almak zorunda kalacaktır. Aracılar, kadınların iş akışını hızlandırmak ve kadınları kendilerine bağlamak için ücretleri ödeme zamanı üzerindeki bu avantajlarını sonuna kadar kullanırlar.

Aracıların doğrudan kadının gerçekleştirdiği üretim üzerinden bir kontrol geliştirebildikleri görülmüştür. Örneğin, bir aracı verdiği işin süresini de işi alan kadına söylüyordu. Buna göre;

"Benim ona verdiğim işi ancak bitirebiliyor. Gecede otuz tane iş yapabildiğini bildiğim bir kadın on tane iş alıyor. Bu durumda ben biliyorum ki başkasından alıyor."

Ancak en etkili kontrol yöntemi aracılarla ev eksenli çalışan kadınlar arasındaki "arkadaşlık" ilişkileri ile sağlanır. İşte bu ilişki kadınların ilişki ağlarında sömürü ve dayanışmanın iç içe geçtiği bir noktaya işaret eder. İki tarafın aradaki ilişkiyi bir arkadaşlık olarak tanımlaması, iş ilişkisini gizlemeye yönelik bir kurgulamadır. Aracılar kendi grubunda çalışan kadınları "kesinlikle elemanım olarak görmem onlar benim komşum, arkadaşım" şeklinde tarif etmişlerdir. Ev eksenli çalışan kadınlar da aracılarla ilişkilerini benzer şekillerde tanımlamışlardır:

"Çok samimiyiz ablam gibi görüyorum. Bana her konuda yardımcı oldu. Kimseyle konuşmadığım konular vardı onunla konuştum. Her zaman evine gider gelirim. Yoksa evimin çok yakınında (başka bir aracıya ait işyeri) açıldı oraya giderim."

"Aracı-eleman gibi değiliz arkadaş olduk. Sevinç Abla kapatmayana kadar başka birinden iş almayı düşünmem."

Aracılar, ev eksenli çalışan kadınlarla geliştirdikleri birincil ilişkiler sayesinde kadınların maddi ve manevi anlamda borçlanmalarını sağlamaya çalışarak sadakatini kazanırlar. Manevi anlamda borçlanmayı, birbirlerinin sorunlarını konuşarak, ticari ilişkilerini ikinci plana atacak olan "arkadaşlık" ilişkileri kurarak geliştirirler. İlişkilerin bu kurgusu White'ın (1999) Türkiye'de çalışma ilişkileri

üzerine yaptığı yoruma birebir uymaktadır: "iş ilişkileri birincil ilişkilerin üzerinde konuşulmaması gereken bir uzantısı haline gelir ve çalışma ilişkilerine de birincil ilişkilerdeki davranış ve düşünme kuralları hâkim olur, çalışma ilişkileri birincil ilişkilerin gerisinde kaybolur".

Birincil ilişkilerin güçlenmesinin bir diğer yolu aracıların maddi anlamda kadınlara "yardım" etmeleri ile gerçekleşir. Aracılardan birinin ifadesi bunu net bir şekilde anlatmaktadır:

> "Mesela birisini ev sahibi dışarı atmıştı. Bizim mahallede ev boş geldim, evi tuttum, kaporasını verdim. Sonra baktım paraya ihtiyaçları var gider komşudan alırım yine onlara veririm."

Aracının yaptığı yardım aslında onun için bir iş yatırımıdır. Bu bakış açısı şöyle açıklanabilir:

> Komşuluk, işyeri hatta akrabalık ilişkileri gibi rastlantı sonucu oluşmuş ilişkileri, kısa ya da uzun vadede doğrudan kullanılabilir sosyal ilişkilere dönüştürmeyi hedefleyen bireysel ve kolektif yatırım stratejilerini gerektirmektedir; bunların uzun vadede etkili olabilmesi için de kişisel olarak hissedilen uzun süreli yükümlülükleri içermesi gerekmektedir (Field, 2006: 23).

Bu düşünce ile uyumlu olarak aracıların bu tarz yardımları evde parça başı çalışan kadınlara uzun vadeli yükümlülükler getirir. Sürekli devam eden "başı sıkıştığında yardıma koşma" durumu kadınlarla aracılar arasındaki iş ilişkisinin sömürü içeren boyutunu görünmez kılar. Paranın ve zamanın serbestçe verilip hemen karşılık beklenmediği, bunun yerine ilişkilerin açık uçlu tutulduğu bu durumda aracılar aslında zamana yayılmış bir minnettarlık yaratmaya çalışırlar (White, 1999: 39,128). Bundan sonra da aracılar kendi grubunu oluşturan ev eksenli çalışan kadınlara geçmiş yardımlarını hatırlatarak onlardan hesap sorma hakkını kendilerinde bulabilirler:

> "Çok samimi olduğum birinin bende iş varken başkasından alması zoruma gider. Ben burada sıkışmışım arkadaşım sonuçta benden neden almadı diye içimden geçer."

> "Bende iş varken başkasından alırsan zoruma gider, komşuyuz biz."

> "Bazı elemanlarım var başka gruba kaydı. Ben gittim gördüm. Dedim bahaneniz ne? Sen parayı geç veriyorsun dedi. Yeri geldiği zaman kimseye ödeme yapmadan sana verdim dedim."

Aracıların yarattığı bağımlılık ilişkisini ev eksenli çalışan kadınların ifadelerinde görmek de mümkündür. Örneğin ev eksenli çalışan kadınlardan biri başka bir aracıdan iş almama sebebini şöyle açıklıyor: "Komşum olduğu için mutlaka gö-

rür, çok ayıp olur." Başka bir örnekte ise atölyelerden birine iş almaya gelen bir kadın, önceden iş aldığı başka bir aracı kadının dükkânının önünden geçmediğinden bahsetmiştir. Üst sokaktan dolanarak gelip gittiğini söyledikten sonra "şimdi beni elimde işlerle görürse ayıp olur" diyerek davranışının sebebini açıklamıştır.

Ancak bu örnekte de dikkat çeken bir başka nokta, ev eksenli çalışan kadınların, aracılarıyla olan iş ilişkisinden memnun değillerse bu ilişkiyi bir şekilde sonlandırma girişiminde bulunabilmeleridir. Bu süreç önceleri gizli gizli başka birinden iş alma şeklinde başlar, daha sonra iş ilişkisinin tamamen ortadan kalkmasıyla son bulabilir. Kadınların aracılarla iş ilişkilerini sonlandırmalarının en önemli nedeni ücretlerinin çok düzensiz ödenmesidir. Örneğin ev eksenli çalışan kadınlardan birisi kimsenin bu işi çok sevdiği için yapmadığını, paraya ihtiyaç duydukları için yaptıklarını o yüzden paralarının çok geç verilmesi halinde aracıyla çalışmayı bırakmanın da hiç ayıp olmadığını ifade etmiştir. Yine bir başka kadının ifadesinde bu duyarlılık net bir şekilde görülmektedir:

> "Ben eğer paramı istemişsem ihtiyacım var demektir. Eğer gerçekten arkadaşımsa vermesi gerekir. Niye beni bu kadar yıpratıyor diyebiliyorsun tabii ki."

Aracılarla ev eksenli çalışan kadınlar arasındaki çalışma ilişkilerinin yardımlaşmayı, arkadaşlığı da içeren gerilimli kurgusunun içinde diğer grup üyelerini de kapsayan dayanışma ilişkileri görülmektedir. Buna verilecek en iyi örnek de parasal ihtiyaçlar üzerinden gerçekleştirdikleri yardımlaşmadır. Kadınlar, çocuklarına harçlık, pazar parası, son ödeme tarihi gelmiş faturalar, hemen ödenmesi gereken taksitler gibi acilen paraya ihtiyaç duydukları durumlarda birbirlerine çok sık bir şekilde yardım etmektedirler. Ayrıca kadınlar yaptıkları işin karşılığı olan paradan daha fazlasına ihtiyaç duyduklarında, diğer kadınlar kendi alacaklarının ihtiyacı olanlara verilmesini, kendilerinin sonra da alabileceğini söylemektedirler (her ödemede alacağı olan tüm kadınlar paralarını alamıyordu). Ayrıca bazı kadınlar aracıdan ücretlerini bilerek almayıp aracıdaki hesabını birikim yapmak için kullanabilmektedirler.

Aracıların kendi gruplarını oluşturan kadınlardan borç para almaları söz konusu olabilmektedir. Bu borç para alma özellikle aracılar için bazı durumlarda işin devamı açısından çok önemli olabilmektedir. Örneğin, aracılardan biri hemen ödemesi gereken bir borcu için paraya ihtiyacı olduğunda gruptaki birkaç kadına haber vermişti. Kadınlardan ikisi altınlarını vererek borcunu vaktinde ödemesini sağladılar. Bu aracı kadın, kayıt dışı çalıştığı için bankaların kendisine kredi vermeyeceğini bu yüzden gruptakilerden sıklıkla yardım istemek zorunda kaldığını ifade etmiştir. Kadınların işlerini sürdürmelerinde yine kadınlar arası ilişkilerin büyük önem taşıdığı bilinmektedir. ABD'de evde çalışan İranlı kadınlarla ilgili olarak yapılmış bir araştırma da benzer bir sonuca ulaşmıştır. Bu araştırmada da evde çalışan İranlı kadınların yine kendi ilişki ağlarına gü-

vendiklerinden söz edilmiştir. Bu araştırmaya göre görüşülen kadınlardan hiçbiri bankalardan ya da diğer kredi kurumlarından kredi almadıklarını, çoğunlukla maddi durumları iyi arkadaş ve akraba kadınlardan borç aldıklarını belirtmişlerdir. Yine müşteri çevresinin de ilişki ağları içinde oluşturulduğu ifade edilmiştir (Dallafar, 1994: 550).

Sonuç olarak bu yoğun para hareketiyle ev eksenli çalışan kadınlar ve aracıların kendi aralarında geliştirdikleri ve kadınların ev içi sorumluluklarını yerine getirmekte zorlandıkları durumlarda ve aracıların krediye ihtiyaç duyması halinde önemli bir dayanışma örneği göstermektedirler.

Parasal yardımlaşma konularının dışında ev eksenli çalışan gruplar çeşitli konularda dayanışma içindedirler. Gruplara dâhil olan ev eksenli çalışan kadınların diğer gelir getirici etkinlikleri için gerekli pazarı bulabilirler. Görüşülen kadınların önemli bir kısmı evde parça başı iş yapmanın dışında, bu işle aynı zamanda sipariş üzerine dantel, çeyiz yapmaktadırlar. Bu kadınlar müşterilerini gruptaki kadınlar arasından ya da onların çevrelerinden bulabilmektedirler. Evlere temizliğe giden kadınlara da gruptaki diğer kadınlar vasıtasıyla ev işleri bulurlar. Örneğin, evde parça başı çalışmanın dışında apartman merdiveni silen bir kadın, bu işi için bağlantı sağlamanın gruptaki kadınlar vasıtasıyla daha kolay olduğunu söylemiştir.

Aynı zamanda gruplar, kadınlara, köylerinden satmak için getirdikleri fındık, çay, yağ, pirinç, peynir, ceviz gibi çok sayıda ürün için de iyi bir pazar sağlamaktadır. Bu açıdan mahalle atölyeleri aynı zamanda grup üyelerinin bir alışveriş mekânıdır. Böylece hem bu ürünleri satanlar kendileri için uygun bir pazar bulmaktadırlar hem de bu ürünleri alanlar dışarıda alacaklarından çok daha ucuza almaktadırlar.

Dolayısıyla mahalle atölyeleri pek çok konuda haber, çok sayıda ürün, bilgi ve para akışının sürekli olarak canlı olduğu bir yerdir. Genel olarak kadınların ilişki ağları bu tür işlevleri yerine getirirler. Yapılan araştırmalar ilişki ağlarının uygun ve mevcut iş olanakları, uygun fiyatlara sahip marketler, ev içi sorumluluklarına ilişkin konularda kadınlara bilgi sağladıklarını ortaya koymuştur (Kibria, 1990).

Kadınların günlük sorumluluklarını yerine getirmeye yönelik bahsedilen konuların dışında daha önce yapılan, ev eksenli çalışan kadınların dayanışma ilişkilerine dair bir araştırmanın bulgularının aksine (Ypeij, 1998) yemek yapmak, temizlik, çocuk bakımı gibi ev içi işlerde bir dayanışmaya rastlanmamıştır.

Kadınların ilişki ağlarında ataerkil pazarlıktaki konumlarının yeniden ürettikleri etkileşimlere tanık olmak da mümkündür. Mahalle atölyelerinde kadınların oluşturdukları ilişki ağlarında kendilerini sınırlayan, hareketliliklerini ve güçlenmelerini önleyen geleneksel ataerkil rolleri hafifletmeye yönelik herhangi bir çaba içinde oldukları söylenemez. Araştırma kapsamındaki kadınlar arasında Kandiyoti'nin (1988) ifade ettiği gibi geniş ailelerde var olan klasik patri-

arkal ilişkilerin aile yapısındaki değişmelere rağmen kültürel olarak etkili olmaya devam ettiği söylenebilir.

Bu konuya verilebilecek en iyi örneklerden birisi aile içi şiddet konusunda aldıkları tavırdır. Kadın gruplarının aile içi şiddete maruz kalan arkadaşları için çözüm üretebildiği söylenemez. Bir aracı kendi grubundaki bir şiddet vakasından bahsetmiştir:

> "Grupta bir kadın var şiddet görüyor. Bakıyorsun gidecek yeri yok, kalacak yeri yok. Ne yapalım çaresiz sadece nasihatte bulunuyoruz. Nasihat veriyorsun başka bir şey yapmıyorsun kalacak bir yer bulamıyorsun ona o yüzden yardımcı olamıyorsun. Erkekler de biliyor ondan yapıyor zaten. Şiddet gören kadına diyorum ki çekinmeyin. (Grup içinden) çok kadın bu sorunu yaşıyor. Erkeğin şiddet uygulaması hoş değil, '(kadınlar), dövüyor ama bana bakıyor diyorlar', iki dakika sonra unutuyorlar."

Bu konuda kadınların birbirleri üzerindeki etkisi oldukça olumsuzdur. Kadınlar sadece şiddete katlanmayı birbirleri için kolaylaştırma yönünde etkileşim kurmaktadırlar. Etkileşimin bu yönde olması kadınların aile içinde şiddet de dahil yaşadıkları problemleri doğal olarak karşılamalarına sebep olabilmektedir. Bora ve Üstün (2008) aynı etkileşimden şöyle söz ederler: "Bu arkadaş ve akrabaların şiddete karşı dayanışma göstermekten çok katlanmayı kolaylaştırma yönünde bir etkilerinin olduğu anlaşılıyordu... Kadın akraba ve arkadaşların kendi yaşadıkları şiddeti anlatarak bir anlamda bunu meşrulaştırdıkları, normalleştirdikleri anlaşılıyor".

Ancak ataerkil değerler konusundaki olumsuz etkileşim bununla da bitmez. Kadınların yaşam deneyimlerini paylaşmaları, buna tanık olan diğerlerinin var olan koşullarını sürdürme yolunda daha istekli olmalarına ve aile ilişkilerinde daha itaatkâr olmalarına sebep olmaktadır:

> "Kadın gelip anlatıyor dokuz çocuğu var kocası evde oturuyor, kadına git merdiven sil diyor. Allaha çok şükür bizim öyle bir sıkıntımız yok, geçimsizliğimiz yok. Onlar anlattıkça evine daha fazla bağlı oluyorsun."

Oysa kadınların kolektif ilişkilerinde etkileşimin tam tersi şekilde olması daha sık ifade edilir. Nitekim kadınların ilişki ağları ve mahalle düzeyindeki örgütlenmeleri üzerine yapılan bazı çalışmalar, buradaki ilişkilerde göze çarpan şiddeti meşrulaştırmayı ve aile içi ilişkilerde daha fazla itaatkâr olmayı sağlayan etkileşimlerin tam tersini yansıtmaktadır. Kadınların çeşitli düzeylerde enformel örgütlenme deneyimleri üzerine yazılanlarda aile içi şiddet konusuyla nasıl başa çıktıklarına dair örneklere rastlanmaktadır (Mies, 2008: 205-239; Rodriguez, 1994; Kibria, 1990; Ecevit, 1989) Kadınların ilişki ağları üzerine yapılmış bir çalışmaya göre bu ağı oluşturan kadınlar aile içi şiddete karşı kolektif bir şekilde çözüm bulabilmektedirler. Buldukları çözüm ya da çözümler de şiddet uygu-

layan koca üzerinde toplumsal baskı yaratarak mümkünse şiddetin önüne geçebilmek, değilse de şiddet uygulayan kocayı evden uzaklaştırmak yönündeki çabaları içermektedir (Kibria, 1990: 16, 17). Ancak belirtmek gerekir ki erkeklerin üzerinde toplumsal baskı yaratabildikleri durumlarda kadınlar ekonomik anlamda güçlüdürler. Bu tür durumlarda aileler için kadınların gelirleri ve ilişki ağları vasıtasıyla sağladıkları maddi yardımlaşma ve bilgi akışı oldukça önemlidir. Dolayısıyla böylesi bir durumda kadınların ilişki ağları, içinde oluştukları kökene dayalı topluluklarda, üyelerinin güçlenmesini sağlayabilir.

Farklı bir örgütlenme deneyimi olsa da Latin Amerika'da kadınların mahalle düzeyindeki örgütlenmeleri üzerine yapılmış bir başka çalışmanın konuyla ilgili sonuçları, karşılaştırma yapmak açısından faydalı olabilir. Araştırmaya göre kadınların aile içi şiddet deneyimlerini paylaşmaları bu sorunu aşmalarına yardımcı olmuştur. Çünkü problemlerini paylaşan kadınlar diğer kadınlarla benzer durumda olduklarını görmüşlerdir. Buna bağlı olarak kadınlar özel sorun olarak gördükleri problemlerin düşündükleri kadar özel olmadığını görebilmektedirler. Sorunları yüksek sesle konuşabilmek aile ilişkilerinin değişimine katkı yapabilmektedir (Rodriguez, 1994: 40).

Aile içi güç ilişkilerinde olumsuz bir etkileşimden söz etmiş olmakla birlikte yine de kadınların yaşam alanları açısından bakıldığında onların sosyal ilişkilerine eşsiz bir zemin sağladığı rahatlıkla söylenebilir. Mahalle atölyelerinin varlığı ev eksenli çalışan kadınların en önemli dezavantajlarından biri olan eve kapanma durumunu ortadan kaldırmaktadır. Hatta tam tersine görüşülen kadınların tamamı ev eksenli çalışmaya başladıktan sonra çevrelerinin genişlediğini ifade etmişlerdir. Gerçekten de çevrelerini ve ilişki konularını genişleten, yaşadıkları çevreyi daha iyi tanımalarını sağlayan, karşılıklı etkileşimin yoğun olduğu ilişkiler geliştirebildikleri söylenebilir. Mahalle atölyeleri kadınların katılabilecekleri sosyal mekânların hiçbir şekilde bulunmadığı bu mahallede alternatifsizdir.

> "Daha fazla insanla tanıştım. Dışarı çıktığımda daha fazla insana selam veriyorum. Bu iş olmasaydı daha kapalı olurdum. Çevrem olmazdı. Sosyal hayatım yok olurdu, orası olmasaydı."
>
> "Arkadaşlar edindik çalışırken tanıştıklarımla ev oturmalarına gidip geliyoruz."
>
> "Öyle dışarıya gideyim bir yerlerde oturayım. Öyle bir alan yok. İş almasaydım kimseyi tanımayacaktım."

Buraya kadar yazılanlarda bu mekânlarda izlenen "kadınca" konuların ve ilişkilerin olumlu ya da olumsuz pek çok işlevinden söz edildi. Ancak bunların dışında mahalle atölyeleri farklı boyutlarda toplumsal ilişkilerin gelişmesini ve kadınların hayatındaki "toplumsalın" görülebilmesini sağlamaktadır. Yani kendilerininkinden farklı toplumsal kimliklerin ve farklı yaşam tarzlarının kadın-

lar tarafından nasıl değerlendirildiği bu mekânlarda çok kolay bir şekilde fark edilebilir.

Mahalle atölyelerinde toplumsal kimliklerin ilişkilere etkisi

Gruplar içinde kadınların köken, inanç, yaşam tarzı gibi farklılıkları etrafında yoğun etkileşimler yaşandığı görülmüştür. Grup içinde Alevi, Sünni, Türk, Kürt, Laz, başı açık ve türbanlı şeklinde farklılık içeren kimlikler etrafında kadınlar arasında bazı karşılaşmalar oluşmuştur. Bu karşılaşmaların bazı kadınlar açısından olumlu sonuçları olmuştur. Bazı kadınlar farklı yerlerden göç etmiş insanlarla ilk kez dahil oldukları bu grupların içinde tanıştıklarını ifade etmişlerdir. Örneğin Karadenizli olan bir kadın, Güneydoğulu biriyle ilk kez grupta tanıştığını ifade etmiştir:

> "İlk kez o şehirlerden bir insan tanıdım, Mardin, Urfa var mesela. (Tanıdıktan sonra) hiç bilmediğim yanları varmış dedim. (Daha önce duyduklarım) kulaktan dolma şeyler kötüdür derlerdi, insana değer vermezler, insanlardan devamlı almayı isterler ama tanıdıktan sonra daha farklı olduğunu fark ettim. Daha önce duyduklarıma tersti."

Aynı şekilde önceden "Alevilerin yemeği yenmez", "kokarlar" gibi şeyler duyduklarını ama grup içinde tanıdıkları Alevi kadınların hiç de düşündükleri gibi olmadığını "hiç de değişik değil, bizim gibi" olduklarını ifade etmişlerdir.

Bunun gibi pozitif etkileşimlerin yanında, farklılıkların kadınlar arasında iletişimi engelleyecek boyutlara ulaştığı çok sayıda durum olmuştur. Örneğin türbanlı bir kadın, giyimine yönelik müdahalelerden duyduğu rahatsızlığı şöyle ifade etmiştir:

> "Mesela seni kapalı görüyor, senin giydiğin sana yakışmamış diyorlar. Sen türbanlısın niye onu giyiyorsun, kapalısın yakışmıyor diyorlar. Mesela o insanlar ordaysa çok durmam işimi alır dönerim."

Benzer müdahalelerden başı açık kadınlar da bahsetmiştir:

> "Bazen din konuları açılıyor. Yok, Allah yakacak. Kollarını örtmezsen yanacaksın. Sanki oraya gitmişler gelmişler de biliyorlar. Hepimiz Müslümanız bu ayrımcılık ne demek. Bence beynimi yıkamaya çalışıyorlar."

Sonuç olarak bazı kadınlar olumlu görüş belirtse de, inançları konusunda kadınlar birbirlerine karşı önyargılı olmaya devam etmektedirler. Dolayısıyla "beyninin yıkanması" korkusu her iki taraftan kadınların paylaştığı ortak endişedir. Bu endişe, başı açık ve kapalı olan kadınların arasında kurulması muhtemel olan ilişkilere engel olmaktadır.

Benzer yorumlar daha ağır kelimelerle etnik kökenler için de yapılmıştır.

> "Lazları sevmiyorum zaten. Elektrik alamıyorum. Ben Ermeni olarak görüyorum. Bence onların esas kökeni Ermeni."

> "Doğuluları hiç sevmiyorum, hiç diyalog kurmadım. Bu tarafın insanını dışlıyorlar. Bazı işte birkaç tane öyle tam koyu şey olanlar yaptıkları yenilmiyor, pis oluyorlar."

Kadınların bu önyargıları grup içindeki ilişkilerini de şekillendirmektedir. Örneğin, mahalle atölyelerinden birinde iş alan, ancak atölyede çalışmayı tercih etmeyen Bitlisli iki kadın ile ilgili bir yorum şudur:

> "Cahiller, konuşmasını bilmiyorlar, özel hayatları yok, insanlarla konuşmaya korkuyorlar."

Gruptaki bu iki Kürt kadın hakkında benzer yorumlar yapanların ikisinin konuşmaları sırasında Kürt olduklarını söylemeleri ayrıca ilginçtir. Onlara göre Kürtler arasında hiyerarşiyi de içeren bir ayrım yapılabilir:

> "Batmanlılar, Mardinliler falan öyleler ama biz 'kibar Kürtleriz'."

> "Aşırı Kürt aşiretler var. Şemdinli tarafı falan çok karışık, çok kalabalık yaşıyorlar."

Adı geçen, akraba bu iki Kürt kadının grupla ilişkileri son derece zayıftır. Gruptaki diğer kadınlarla hemen hemen hiç konuşmamaktadırlar, hatta göz teması bile kurmamaya özen göstermektedirler. Grupta onların isimlerini bilen de yoktur. Bu kadınlarla ilgili farklı yoğunlukta açıklamalar olmuştur:

> "Bizimle konuşmuyorlar. Sanki kendilerini dış dünyaya kapatmışlar. Bizden onlara bir zarar gelirmiş gibi davranıyorlar."

> "Çok kötü kokuyorlar. (Aracıya) diyorum ki hemen işlerini ver gitsinler."

İlginç olan ise, diğer kadınların bu iki Kürt kadından bahsederken geniş aile halinde yaşamalarını, dışarıya yalnız çıkamamalarını, çok erken yaşta evlenmelerini bazen aşağılayıcı bir tarzda eleştirirken, kendi geçmişlerinde de benzer deneyimleri yaşamış olmalarıdır. Örneğin, bu konuşmaya katılan kadınlardan biri on altı yaşında evlendiğinden ve evliliğinin ilk dönemlerinde kocasının ailesi ile birlikte geniş aile halinde beş yıl yaşadığından bahsetmiştir. Yine konuşmaya katılan kadınlardan bir diğeri başarılı bir öğrenci olmasına rağmen kız olduğu için babası tarafından liseye gönderilmediğini belirtmiştir. Bir diğeri ise ilk evliliğinde yine eşinin ailesiyle birlikte geniş aile halinde yaşarken evdeki herkesten şiddet gördüğünü ifade etmiştir. Bu duruma aşağıdaki ifade açıklık getirmektedir:

> Öznelik kapasitesini örseleyen, daraltan şiddet, baskı ve engelleme ile ayrımcılık arasında yakın bir ilişki olduğunu düşünüyoruz. Kişiler bu etkiler altında kaldıklarında geliştirdikleri hıncı, etkinin kaynağı yerine daha kolay hedeflere, başkalarına yöneltiyorlar. Örneğin, eşcinsellere, Müslüman olmayanlara, Kürtlere. Dolayısıyla başkalarına yöneltilmiş şiddet ve ayrımcılığın ancak kişinin kendisine yönelik şiddet ve ayrımcılık karşısında yaşadığı güçsüzlük dikkate alınarak tahlil edilebileceğini söylüyoruz (Bora ve Üstün, 2008: 14).

Çatışma halindeki bu karşılaşmaların yanında hemşerilik ve akrabalığa dayalı ilişki ağları ihmal edilmemekle birlikte grupların oluşumlarında hayati bir etkiye sahip değildir. Özellikle hemşerilik konusunda gruplar arasında anlamlı bir dağılım söz konusu değildir. Çok az sayıda kadın, hemşeri olmanın öneminden bahsetmiştir. Bu ilişkileri aracıların gruplarını kendilerine bağlamak için daha çok vurguladıkları görülmüştür. Ancak ev eksenli çalışan kadınlar için işin sürekliliğinin ve ücretlerin düzenli ödenmesinin, bu tarz ilişkilerle karşılaştırıldığında daha büyük bir öneme sahip olduğu kadınların önemli bir çoğunluğu tarafından ifade edilmiştir. Hattatoğlu (2000, 2002) da ev eksenli çalışan kadınların ekipleşmesinin tamamen iş üzerinden gerçekleştiğini hemşerilik, akrabalık gibi etkenlerin ekipleşmede önemli olmadığını ve ekip üyesi kadınların tümünün ilişkilerini çalışma / işe ilişkin dinamiklerle açıkladığını belirtir.

Sonuç olarak aracılar kendi gruplarını oluştururken ve kadınlar hangi grup içinde çalışacaklarına karar verirken komşuluk, arkadaşlık, hemşerilik ilişkilerini, iş ilişkileri olarak yeniden üretmektedirler. Bu ilişkileri yeniden üretmek özellikle aracılar için farklılıklar üzerinden oluşan ve yaygın olan önyargılar nedeniyle ince bir dengeyi sağlama zorunluluğunu da beraberinde getirmektedir.

Sonuç

Ev eksenli çalışan kadınların ilişki ağlarının, kadınların ağlarının daha fazla akraba içerme eğilimlerinin aksine akrabaların yoğun olduğu bir ilişki ağı olmadığı görülmüştür. Akraba ve hemşeriliğe dayalı ilişki ağları kadınlar arasında iş ilişkisinin kurulması aşamasında belirli bir yere sahipken ilerleyen zamanda, çalışma ilişkileri açısından, kadınlar için bu ilişkiler eski ağırlığını yitirmektedir.

İlişki ağlarında görülen çok katmanlılık, aracının işi kontrol etmesinden kaynaklanan baskın rolü ilişki ağlarının sadece dayanışma, yardımlaşma amaçları etrafında örgütlenmediklerini de gösterir. Arkadaşlık ilişkilerinin içine gizlenmiş, bağımlı çalışma ilişkisi yaratma yolunda ilerleyen sömürü ilişkileri enformel sektörün kurallarını kendisi belirleyen ve denetlenmeyen yapısıyla bu kuralların ve denetimin örgütlendiği ilişki ağlarının birbirlerinden ayrılamadığını göstermektedir.

Bu özelliklerin yanında ev eksenli çalışan kadınların ilişki ağlarında üretilen sosyal sermaye, üyelerine sağladıkları olanaklar açısından bakıldığında bu ağların kapalı ağ özelliği gösterdiği söylenebilir. Bu ağların kapalı olması, kendi içinde yarattığı sosyal sermayenin sınırlılığı, kadınların ağlarına özgü nedenlerin yanında, bu kadınların akraba ve hemşeri ağlarının içine sıkışmış, hareketliliğinin söz konusu ağlar tarafından sınırlandırılmış olmasından kaynaklandığı söylenebilir. Akraba ve hemşeri ağlarında kadınların sıkışmışlıkları ve engellenmişlikleri aynı zamanda kadınlar arasında araştırmaya konu olan türden ağların oluşmasını da sağlamaktadır. Kadınların akraba ve hemşeri ağlarından yeterince destek görememeleri; mesleki vasıf kazanma ve kent içinde hareketliliğin engellenmesi, ev içi sorumlulukların yükü ve giderek zorlaşan ekonomik koşullar ile birleşince söz konusu ağların ortaya çıkmasına uygun zeminler oluşabilmektedir.

Ağlarının sınırlı sosyal sermaye yaratma kapasitesi aile içi şiddet konusunda ağların kendi üyelerine yeterli destek sağlayamamalarından da anlaşılmaktadır. Özellikle de ücretlerin düşük olmasından kaynaklı olarak ağların yarattığı maddi desteğin sınırlılığı, yarattığı iş fırsatlarının enformel sektörün düşük ücretli işleri olması, kadınların kolektif mücadelelerini sınırlamaktadır. Ancak buna rağmen yine de kadınların yaşamlarında bir fark yarattığı söylenebilir. Bu doğrultuda ev eksenli çalışma, başlangıçta, çalışanı kendi dar çevresine hapseden bir çalışma şekli olarak görülse de, bunun aksine çeşitli ilişkilere fırsat veren zeminleri yaratabilen bir potansiyele sahip olduğunu göstermektedir. Mahalle atölyelerinde çalışan kadınların tamamı ev eksenli işlerinin kendilerini sosyalleştirdiğini ifade etmişlerdir. Denilebilir ki ev eksenli çalışan kadınlar için yaptıkları iş aktif bir sosyal yaşam anlamına gelmektedir.

Sosyal yaşamlarının özellikle dikkat çekici yönü ülkenin tamamında da üzerinde sıklıkla durulan kimliğe ve yaşam tarzına yönelik çatışmaların boyutudur. Kadınların etnik kökenlere dair yorumları etnik köken üzerinden kendilerinin sınıfsal konumlamalarını tanımlama çabalarını yansıtıyor olabilir. Güneydoğuluların yaşam standartlarının daha düşük olması ve geniş aileler halinde yaşamaları üzerine daha eski göçmenlerin yaptıkları vurgular Güneydoğulular üzerinden sınıfsal bir konum tanımlama çabalarını destekliyor olabilir. Yani söylemlerinde Güneydoğululara karşı dışlayıcı bir tutum belirleyerek aslında kendilerinin orta sınıf ve güçlü çoğunluğa aidiyetlerini ifade ediyor olabilirler.

Türbanlı ve açık olmak etrafında yaşanan çatışmalar bir yanıyla savunmacı bir yanıyla da yayılmacı bir zihniyeti yansıtmaktadır. Taraflar bir yandan yaşam tarzlarının haklılığını savunurken diğer taraftan kendi yaşam tarzlarını karşı tarafa benimsetme azmi içindedirler. Bu durumda birbirlerine karşı "beyninin yıkanması" korkusuyla temkinli davranmayı tercih etmektedirler. Etnik köken konusunda yaşanan sert ayrım kadar bu konuda da kadınlar başkalarıyla iletişim kurmalarını engelleyecek kadar katı bir tutum içinde olabilmektedirler.

KAYNAKÇA

Acar-Savran, G. (2004) *Beden Emek Tarih: Diyalektik Bir Feminizm İçin*, Kanat Kitap, İstanbul.

Atılgan, S. (2007) "Evden İçeri Bir Ev: Ev Eksenli Üretim ve Kadın Emeği", *Birikim*, 217 (5): 137-140.

Balaban, U ve Sarıoğlu E. (2008) "Home- Based Work in İstanbul: Varieties of Organization and Patriarchy" http://www.spf.boun.edu.tr/docs/HBW_in_Istanbul_Varieties_of_Organization_and_Patriarchy.pdf (erişim: 9 Eylül 2008).

Bora, A. ve Üstün, İ. (2005) "Sıcak Aile Ortamı" http://www.tesev.org.tr/UD_OBJS/PDF/DEMP/Sicak%20Aile%20Ortami-.pdf (Erişim: 9 Mayıs 2008).

Boyd, M. (1989) "Family and Personal Networks in International Migration: Recent Developments and New Agendas", *International Migration Review*, XXIII (3): 638-670.

Buğra, A. ve Keyder, Ç. (2003) *Yeni Yoksulluk ve Türkiye'nin Değişen Refah Rejimi*, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı, Ankara.

Chapple, K. (2002) " 'I Name It and I Claim It-In The Name of Jesus, This Job is Mine': Job Search, Networks, and Careers for Low-Income Women", *Economic Development Quarterly*, 16 (4): 294-313.

Dallafar, A. (1994) "Iranian Women as Immigrant Entrepreneurs", *Gender& Society*, 8 (4): 541-561.

Duben, A. (2002) *Kent, Aile, Tarih*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Ecevit, Y. (1989) "Kadın Dayanışması ve Kadın Örgütlenmeleri", *11. Tez*, 1989/1: 57–79.

Eraydın, A. ve Erendil, A. (1999) *Yeni Emek Süreçleri ve Kadın Emeği*, TC. Başbakanlık Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü, Ankara.

Eraydın, A. ve Türkün, A. (2005) "Cinsiyet Ayrımcılığının Sürdüğü Bir Toplumda Kadın Olmak" Türkün Dostoğlu, N. (der.) *Cumhuriyet Döneminde Kadın ve Mimarlık* içinde, Mimarlar Odası Yayınları, Ankara, 1-17.

Erder, S. (1995) "Yeni Kentliler Kentin Yeni Yoksulları", *Toplum ve Bilim*, 66: 106–121.

Erder, S. (2000), "Nerelisin Hemşerim?", Çağlar Keyder (der.), *İstanbul Küresel ile Yerel Arasında*, çev. Sungur Savran, Metis Yayınları, İstanbul.

Erder S. (2006), *İstanbul'a Bir Kent Kondu: Ümraniye*, İletişim Yayınları İstanbul.

Erman, T., Kalaycıoğlu S. ve Rittersberger-Tılıç H. (2002) "Money-Earning Activities and Empowerment Experiences of Rural Migrant Women in The City: The Case of Turkey", *Women's Studies International Forum*, 25(4): 395–410.

Field, J. (2006) *Sosyal Sermaye*, çev. Bahar Bilgen, Bayram Şen, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

George, U. ve Chaze, F. (2009) "Social Capital and Employment: South Asian Women's Experiences", *Affilia: Journal of Women and Social Work*, 24 (4): 394-405.

Güneş-Ayata, A. (1991) "Gecekondularda Kimlik Sorunu, Dayanışma Örüntüleri ve Hemşerilik", *Toplum ve Bilim*, 51–52: 89-101.

Hattatoğlu, D. (2002) "Yoksulluk, Kadın Yoksulluğu ve Bir Başa Çıkma Stratejisi Olarak Ev Eksenli Çalışma" Özdek Y. (ed.) *Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları* içinde, TODAİE, Ankara, 303-316.

Hattatoğlu, D. (2000) "Ev Eksenli Çalışan Kadınlar ve Sosyal Örgütlenme", *Birikim*, 140: 89-97.

Kandiyoti, D. (1988) "Bargaining with Patriarchy", *Gender& Society*, 16(3): 274-290.

Karpat K.H. (2003), *Türkiye'de Toplumsal Dönüşüm*, çev. Abdülkerim Sönmez, İmge Kitapevi, Ankara.

Kibria, N. (1990) "Power, Patriarchy, and Gender Conflict in The Vietnamise Immigrant Community", *Gender& Society*, 4 (1): 9–24.

Lin N. (2000), "Inequality in Social Capital", *Contemporary Sociology*, 29 (6): 785-795.

Lordoğlu, K. (1990) *Eve İş Verme Sistemi İçinde Kadın İşgücü Üzerine Bir Alan Araştırması*, İstanbul, Friedrich Erbert Vakfı.

Loscocco, K., Monnat, S.M., Moore, G. ve Lauber, B.K. (2009) "Enterprising Women: A Comparison of Women's and Men's Small Business Networks", *Gender& Society*, 23 (3): 388-411.

Macoş, E. (2005) "Ev Eksenli Üretim: Dumansız Fabrikalarda Kadın Emeği", *Tes-iş Dergisi*, 2005 (1): 53-57.

Mies, M., Bennholdt-Thomsen, V., Von Werlhof, C. (2008) *Son Sömürge: Kadınlar*, çev. Yıldız Temürtürkan, İletişim Yayınları, İstanbul.

Molyneux, M. (2002), "Gender and The Silences of Social Capital: Lessons from Latin America", *Development and Change*, 33 (2): 167-188.

Özyeğin, G. (2005) *Başkalarının Kiri*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Portes, A. (1998) "Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology", *Annual Review of Sociology*, 24: 1-24.

Rodriguez, L. (1994) "Barrio Women Between The Urban and The Feminist Movement", *Latin American Perspectives*, 21 (3): 32–48.

Warr, D. J. (2005) "Social Networks in a 'Discredited' Neighbourhood", *Journal of Sociology*, 41 (3): 285-308.

White, J. (1999) *Para ile Akraba*, çev. Aksu Bora, İletişim Yayınları, İstanbul.

Wilson, T. D.(1998), "Approaches to Understanding The Position of Women Workers in The Informal Sector", *Latin American Perspectives*, 25 (2): 105–119.

Ypeij, A. (1998) "Transfering Risks, Microproduction, and Subcontracting in The Footwear and Garment Industries of Lima, Peru", *Latin American Perspectives,* 25(2): 84–104.

Zentgraf, K. M. (2002) "Immigration and Women's Empowerment: Salvadorans in Los Angeles", *Gender& Society*, 16 (5): 625-646.

Alternatif tarih yazmak: Necip Fazıl Kısakürek'in hafıza siyaseti

*Fahrettin Altun**

Özet: Bu makale, Türk muhafazakârlığının kayda değer isimlerinden biri olarak kabul gören Necip Fazıl Kısakürek'in "yakın tarih" okumasını çözümlemeye, bu çözümleme aracılığıyla Kemalist modernleşme pratiği içerisinde üretilen resmî tarih söyleminin alternatif bir hafıza siyaseti önerisiyle nasıl geçersiz kılınmaya çalışıldığını göstermeye, söz konusu geçersiz kılma gayretine rağmen, Kısakürek'in önerdiği hafıza siyasetinin Kemalist hafıza siyasetine nasıl yaklaşabildiğini de vurgulamaya çalışmaktadır. Makalede, Türkiye muhafazakârlığının "modernleşme tarihi"ne bakışını ve "tarih telakkisi"ni daha yakından kavramaya imkân tanıyabileceği ve muhafazakârlık tartışmalarının geliştirilmesine katkıda bulunabileceği düşüncesinden hareketle, Kısakürek'in özellikle 1839-1960 yılları arasındaki dönemi tarihselleştirme biçimi üzerinde durulmakta, onun ruh-madde ve hain-kahraman düaliteleri ekseninde yaptığı aktör merkezli tarih okuması ve hafıza siyaseti irdelenmektedir.

Bir yönüyle bir entelektüel tarih çalışması, bir yönüyle, muhafazakâr olarak bilinen "edebiyat insanı"nın tarih tasavvurunun sosyolojik bir eleştirisi olarak okunabilecek olan bu çalışmaya kaynaklık teşkil eden veriler, Kısakürek'in ürettiği birinci el metinler, özellikle tarihsel araştırma, deneme ve hatıratları incelenerek elde edilmişlerdir. Bu çerçevede dört bölüme ayrılan makalenin birinci bölümünde Kısakürek'in entelektüel biyografisi ele alınmakta, ikinci bölümünde Kemalist tarih yazımının ve hafıza politikasının ana unsurları tespit edilmekte, üçüncü bölümünde Kısakürek'in önermeye çalıştığı hafıza siyaseti incelenmekte ve dördüncü bölümünde Kısakürek'in hafıza siyasetinin eleştirisine girişilmektedir.

Anahtar sözcükler: Necip Fazıl Kısakürek, hafıza siyaseti, alternatif hafıza, muhafazakârlık, İslâmcılık, Kemalizm

(*) İstanbul Şehir Üniversitesi, İletişim Fakültesi. Yazar, makalenin yazım sürecindeki eleştiri, katkı ve desteklerinden ötürü Burhanettin Duran, Ebru Kayaalp, Abdülhamid Kırmızı, Asena Günal'a ve değerlendirme sürecindeki yol gösterici katkılarından dolayı dergi hakemlerine şükranlarını sunmaktadır.

Bu makale, modern Türk edebiyatının önemli isimlerinden Necip Fazıl Kısakürek'in yakın dönem Türk siyasi tarihine ve Türk modernleşmesine ilişkin değerlendirmelerini Türkiye'deki resmî hafıza politikalarıyla ilişkisi bağlamında çözümlemeye çalışmaktadır. Çağdaş Türk düşüncesine ve siyasetine yaptığı etkilerle günümüzde tartışılmaya devam eden Kısakürek, Türk modernleşmesine ilişkin olarak geliştirdiği tarihsel eleştirilerle, muhafazakâr toplum kesimlerinin ve siyasetçilerin "yakın tarih" algısını etkilemiş kayda değer figürlerden biridir. Kısakürek'in Türkiye'nin modernleşme tarihine ilişkin eleştirileri kendisini aynı zamanda bir Kemalizm eleştirisi olarak ortaya koymakta ve böylelikle Cumhuriyet'le birlikte kurulan siyasal rejime karşı oluşturulan karşıt-söylemin inşasının önemli unsurlarından birine dönüşmektedir. Kısakürek'in yakın tarih okumasına dair yapılacak bir araştırma, bu yönüyle, Türkiye muhafazakârlığının "modernleşme tarihi"ne bakışını ve "tarih telakkisi"ni daha yakından kavramaya imkân tanıyabilecek, muhafazakârlık tartışmalarının geliştirilmesine katkıda bulunabilecektir.

Türkiye'de edebiyatın ve edebiyatçıların toplumsal koşul ve ortamları hakkında son dönemlerde birçok nitelikli araştırma yayımlanmışsa da (Moran, 2009; Parla, 2008; Gürbilek 2011; Aksoy, 2009; Mardin, 1995; Cantek, 2011), edebiyatçıların ürünleri çoğunlukla içerik çözümlemelerinin ya da biçim analizlerinin nesnesi haline getirilmekte, bu alanda çok daha geniş bir literatür ortaya çıkmaktadır. Türkiye'deki edebiyat çözümlemelerinde, bağlam temelli okumalar yerine metin temelli okumalar daha geniş bir kabul görmüştür.[1] Bu yönüyle metni yazarın sosyal, siyasi ve psikolojik süreçlerinden bağımsız bir şekilde ele almayı öneren bir anlayış öne çıkmıştır (Eagleton, 1996). Buna karşın matbaa kültürü içinde üretilen ve kitlesel bir tüketime konu olan metinlerin sosyolojik eleştirisi, tarihsel olarak iki temel motivasyondan beslenmiştir: Metnin toplum üzerinde uyandırdığı etki ve metne kaynaklık eden toplumsal koşullar (Kharbe, 2009: 206).

Bu çalışma, bir yönüyle Kısakürek'in eserlerinin ve özelde modernleşme okumasının yarattığı "toplumsal etki"ye, diğer yandan ise onun metinlerine etki eden "toplumsal koşullar"a ilişkin tecessüsten beslenmektedir. Bununla birlikte bu durumun, araştırmanın odağını salt Kısakürek'in eserlerinin bağlamına ve etkisine yöneltmek anlamına gelmediğini, bu merak ve motivasyonun Kısakürek'in metinlerinin analizinin bir aracı olduğunu belirtmek gerekir. Kısakürek'in Türk modernleşme tarihini nasıl kavradığını sağlıklı bir biçimde çözümleyebilmek için onun hangi toplumsal, tarihi, siyasi ve kültürel bağlamların içinden konuştuğunu ele almamız gerekir. Zira uzun bir tarihsel dönemde düşünce üretmiş bir edebiyat adamının entelektüel ve siyasi kimliği hakkında veya herhangi bir meseleyi nasıl kavradığı ile ilgili olarak yapılacak bir araştırma

1 Bu noktada edebiyat sosyolojisi çalışmalarının önemli bir istisna teşkil ettiğini vurgulamak gerekir (Alver, 2004).

sadece metin çözümlemesine dayanmamalıdır. Nitekim sosyolojik eleştiri perspektifi metni sadece bir "ifade" olarak değil, aynı zamanda "toplumsal bir ürün" olarak değerlendirir (Harland, 1999: 91). Bu, Raymond Williams'ın sürekli işaret ettiği gibi edebiyat ve onunla ilişkili kültürel biçimleri yalıtılmış bir estetik alan içinde değil, derin toplumsal süreçlerle ilişkisi içinde ele almak anlamına gelir (Williams, 1974).

Bu makalede Kısakürek'in özellikle 1839-1960 yılları arasındaki döneme dair yaptığı tarih okuması eksen alınmakta, onun Türk siyasi tarihindeki ana aktörler, bunlar arasındaki iktidar ilişkileri ve toplum-devlet gerilimi konusundaki görüşleriyle ne tür bir "ortak muhayyile" önerisinde bulunduğu değerlendirilmeye çalışılmaktadır. Bu bağlamda Kısakürek'in yaptığı tarih okuması betimlenmeye çalışılmakta, onun "aktör" eksenli tarih okumasının özellikleri eleştirel bir okumaya tabi tutulmaktadır.

Bu çalışma, bir entelektüel tarih çalışması olarak okunabilirse de, ana kurgusunun bu çerçevede inşa edilmediği, muhafazakâr olarak bilinen bir entelektüelin tarih tasavvurunun sosyolojik bir eleştirisini hedeflediği ve böylelikle Türk modernleşme yazınına katkı yapmayı amaçladığı belirtilmelidir. Bu çerçevede bu makalede en temelde bir "edebiyat insanı"nın, Türk modernleşme eleştirisi üzerinden nasıl bir "tarih yazımı" ve "ortak muhayyile" oluşturmaya çalıştığı sorunsallaştırılmaktadır. Söz konusu problematik çerçevesinde, bu çalışmanın varlık bulmasına imkân tanıyan veriler, Kısakürek'in ürettiği birinci el metinler, özellikle tarihsel araştırma, deneme ve hatıratları incelenerek elde edilmişlerdir.

Bir entelektüel olarak Necip Fazıl Kısakürek

Elizabeth Özdalga, Kısakürek'in mesajını çekici kılan dört unsur olduğundan bahseder: Kısakürek'in modern ortamda varoluşsal bir kriz yaşaması ve buna iyi bilenen İslâmi bir söylem içinde çözüm bulması; İslâmi değerlere dayalı ulusal bir kimlik inşa etmesi; iktidara boyun eğmeyen bir tutum takınması ve aktivist bir tavır içinde olması (Özdalga, 2006: 144; bkz. Özdalga, 1997). Özdalga'nın çizdiği Kısakürek portresinde karşımıza çıkan, İslâmcı, milliyetçi, muhalif ve aktivist düşünür imgesi bizzat Kısakürek tarafından da ortaya konmuştur. Kısakürek, 1939 yılında "Ben Buyum" başlıklı bir yazısında kendisini şöyle betimlemektedir: "Ben buyum: 1. Asyacı (Kopya Avrupacılığa zıd). 2. Aşırı milliyetçi-Anadolucu (Milliyet dışı telakki sistemlerine zıd). 3. Ruhçu (Maddeye zıd). 4. Maverâcı (Softaya zıd, dinsize zıd). 5. Şahsiyetçi-keyfiyetçi (Başıboş ferd haklarına zıd, standart ölçülere zıd). 6. Mülkiyette tahdidci (Büyük ferdi sermayeciliğe zıd). 7. Sanat, fikir ve ilimde tecridci-safiyetçi (Köksüz ve kabataslak teşhis sistemlerine zıd). 8. Kafa ve ruh mümtaziyeti bakımından sınıfçı (Antidemokrat). 9. Tek görüş etrafında müdahaleci (Antiliberal). Bugünkü dünya rejimlerine nisbetle öz: Hususî bir görüş zaviyesinden antikomünist, antifaşist, antili-

beral. İşte benim ana hatlarım! Bunları fikir namusu zoruyla ve serlevha ağzıyla bildiriyorum. Tâ ki beni okumaya ve aramaya zahmet edenler, hücrelerimi bu anahtarlarla açsınlar" (Kısakürek: 1989: 110-111).

Buradaki iddialı, hakikatin tekelini elinde bulundurduğuna inanan, özcü, paternalist, çatışmacı ve Bauman'ın "yasa koyucu" olarak nitelediği aydın profili, Kısakürek'in bütün entelektüel performansına sirayet etmiştir (Bauman, 1989). Kısakürek, döneminin birçok Türk entelektüeli gibi, Michel Foucault'nun "evrensel entelektüel" tanımlamasına uygun biçimde, evrensel doğrulara sahip olduğunu iddia eden, ebediyetin temsilcisi, yargıç ve dâhi yazarı temsil etmektedir (Foucault, 2005: 79-81). Kısakürek, bununla birlikte kültürel olarak içinde yer aldığı sistemin politik olarak dışındadır ve bu yönüyle Edward Said'in formüle ettiği entelektüel profiline kısmen, "muhalif" tarafıyla uymaktadır (Said, 1994).

Levent Cantek, Kısakürek'in 1940'lı yıllardan itibaren daha belirginleşen muhalif tutumunu, Kemalist rejimin sözcülüğüne soyunan Cumhuriyet'in ilk dönem entelektüelleri ile arasındaki "kuşak çatışması"na bağlar. Kısakürek, Aziz Nesin, Mehmet Ali Aybar ve Sabahattin Ali gibi isimlerle birlikte, Cumhuriyet'in "denetleyici kuşağı"na muhalefet etmekte ve bu durum bir dışlanmayı beraberinde getirmektedir (Cantek, 2008: 20). Bununla birlikte, Kısakürek'in kendilerine "uyarıcı, yol/yön gösterici bir rol biçen" (Cantek, 2008: 19) Cumhuriyet'in moralist, kurucu ve denetleyici entelektüeller kuşağından bu yönleriyle kendisini ne kadar ayrıştırabildiği tartışma konusudur. Zira, Kısakürek "Cumhuriyet'in denetleyici kuşağı"nın sahip olduğu "ebeveyn refleksi"ni, metinlerini kaleme alırken daima diri tutmuştur. Bununla birlikte o, hayatı boyunca kendi entelektüel serüvenini ve toplumsal konumunu "yalnızlık", "yabancı"lık ve "garip"lik sözcükleriyle anacaktır.

Babür Turna'nın "şair, romancı, oyun yazarı, gazeteci, hatip ve tarihçi" olarak nitelediği Necip Fazıl Kısakürek (Turna, 2006: 57), 19. yüzyıl entelektüel tipinin 20. yüzyıldaki bir örneğini oluşturur. O, bir şair, bir entelektüel, bir ideolog ve bir aktivisttir. Kısakürek'in metinlerinde bu yönlerinin yansımalarını hep birarada bulabilmek mümkündür. Kısakürek Batı demokrasilerinin kriz yaşadığı, totaliter rejimlerin egemen siyasal kültürün yapıtaşlarına hükmettiği bir dönemde, "Batı medeniyeti"ni radikal ve varoluşsal bir eleştiriye tabi tutan Batılı filozoflarla ve yeni kurulan Cumhuriyet'in edebiyat ve düşünce ortamlarının neredeyse bütün katmanlarıyla etkileşim içerisinde düşünce gündemini oluşturmuştur. Cumhuriyet'in kuruluş yıllarından hemen sonra edebiyat ve düşünce çevrelerinde kendisine yer edinmeye başlayan Kısakürek, başarılı edebiyat ürünleri veren bir sanatçı olmanın dışında, Türkiye'nin toplumsal ve siyasi meselelerine ilişkin "acil çözüm programları" geliştirmeye çalışan bir düşünce ve eylem insanı olarak modern Türk siyasal kültürünün oluşumuna katkıda bulunmuştur.

1905 yılında İstanbul'un Çemberlitaş semtinde yer alan bir konakta dünyaya gelen Necip Fazıl Kısakürek, erken yaşta edebiyatla tanışmış ve ilk şiirini on yedi yaşında yayımlamıştır. Felsefe eğitimi almak amacıyla 1924 yılında devlet bursuyla Paris'e giden Kısakürek, buradaki günlerini şöyle betimler: "Bütün bir mevsim, Paris'te gündüz ışığını görmedim. Paris'te gündüz nasıldır; haberim olmadı. Gün doğarken yatıyor, gecenin başlangıcında da hafakanlarla yatağımdan fırlayıp klübe koşuyordum" (Kısakürek, 2004: 32). Paris'te bir yıl süren bu "bohem" yaşantısının ardından ülkesine geri çağrılan Kısakürek, yurda döndükten sonra bankacılık alanında çalışmaya başlar. 1926-1939 yılları arasında Hollanda, Osmanlı ve Türkiye İş bankalarında çalışır. 1928 yılında yayımlanan *Kaldırımlar* isimli şiir kitabının ardından büyük bir ilgi toplar edebiyat ve düşünce çevrelerinin dikkatini çeken maruf bir şaire dönüşür (Kısakürek, 1996e: 70).

Türk dilinin önde gelen şairlerinden biri olarak kabul gören Kısakürek, 1933 yılından sonra tiyatro oyunu ve hikâye de yazmaya başlar. Edebiyat alanında edindiği güç, onun daha radikal ve gür sesli bir siyasi muhalefet geliştirmesine imkân tanır. Sınıfsal olarak Cumhuriyet seçkinleri arasında ve dönemin önde gelen edebiyat çevrelerinin içerisinde yer alan Kısakürek, Cumhuriyet'in resmî ideolojisi ve politikaları söz konusu olduğunda muhalif bir tutum takınır. Kısakürek'in bu tutumu, özellikle Cumhuriyet modernleşmesinin yarattığı toplumsal dönüşümlere ilişkin olumsuz kanaatlerinden kaynaklanmaktadır. Kısakürek, özellikle Abdülhakim Arvâsi isimli bir "müceddidî Nakşibendi" şeyhi ile tanıştıktan sonra İslâm Tasavvufunun etkisine girmiş ve bu etki zamanla entelektüel gündemini de belirler hale gelmiştir (Mardin, 1993). Turna'ya göre Kısakürek'in otuz yıl süren bunalım döneminin ardından İslâm Tasavvufu ile tanışması onun hayatını değiştiren en önemli iki olaydan biridir.[2] Kısakürek'in hayatına etki eden bir diğer önemli olay ise, Osmanlı Devleti'nin yıkılmasına ve Cumhuriyet'in kurulmasına tanıklık etmesidir (Turna, 2006: 57).

Kısakürek, yazarlık yanında yayıncılık da yapmış, birçok dergi çıkarmıştır. 1936 yılında, Celal Bayar'ın desteği ile on yedi sayı yayımlanacak olan ve içinde Ahmet Hamdi Tanpınar, Abdülhak Şinasi Hisar, Sait Faik Abasıyanık, Cahit Sıtkı Tarancı, Sabahattin Rahmi Eyüboğlu, Sabahattin Ali gibi dönemin önde gelen kalemlerinin yazılarının yer aldığı *Ağaç* dergisini; 1943 yılında, çeşitli kesintilerle de olsa 1978 yılına kadar yayın hayatını sürdüren ve Kısakürek'in Türk siyasi hayatına ilişkin radikal muhalefetine kaynaklık edecek olan *Büyük Doğu* dergisini çıkarmıştır.[3] 1939-1943 yılları arasında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Devlet Konservatuarı ve Güzel Sanatlar Akademisinde ders veren Kısakürek, dönemin siyasetine ve iktidar kadrosuna karşı takındığı

2 Nitekim Kısakürek, *O ve Ben* isimli otobiyografik eserini Abdülhakim Arvâsi'ye referansla "Tanıyıncaya Kadar" ve "Tanıdıktan Sonra" diye bölümlemiştir (bkz. Kısakürek, 1996e).

3 Kısakürek, 1949 yılının sonunda sadece 3 sayı yayın yapabilen haftalık mizah dergisi *Borazan*'ı da çıkaracaktır.

sert muhalefet dolayısıyla defalarca yargılanmış ve tutuklanmıştır. "Müslüman Türk" kimliği etrafında Kemalizm karşıtı bir muhalefet örgütlemeyi amaçlayan Kısakürek, ülkenin dört bir yanında birçok konferans vermiş, bu konferansların birçoğu daha sonra kitaplaşmıştır.[4]

Fethi Açıkel, onu "mazlumluğun birey, toplum ve tarih ekseni"ni buluşturmaya çalışan bir yazar olarak nitelemiş ve onun bireysel ve sanatçı yönü ile siyasi yönünü birleştiren unsurun "mazlumluk söylemi" olduğunu belirtmiştir (Açıkel, 1996: 166). Kısakürek'in bu pozisyonu Kemalist siyasal ve entelektüel düzenin karşısına konumlanmakla ilgilidir. Bu çerçevede Hakan Yavuz, Kısakürek'in milliyetçiliği bir direniş ve kaçış habitatı olarak kullandığını ve bu milliyetçilik anlayışının en temelde Cumhuriyet'in ilk otuz yılının İslâmcı entelektüellere ifade imkânı sunmayan sekülerleşme programına karşı konumlandırdığını ifade eder (Yavuz, 2004: 222)

Kısakürek'in yayın ve konuşmalarında karşımıza çıkan muhalefetin en belirgin olduğu alan, onun Türkiye'nin modernleşmesine ilişkin değerlendirmeleri ve Kemalizmin ulusal tarih inşasına ilişkin eleştirileridir. Söz konusu eleştirilerde tecessüm eden "yakın tarih okuması", Türkiye İslâmcılığının ve muhafazakârlığının alternatif tarih okumasının önemli kaynaklarından birini teşkil etmiştir. Bu noktadan itibaren Kısakürek'in önermeye çalıştığı yakın tarih okumasını daha doğru kavrayabilmek için Kemalist tarih yazımının ve hafıza politikasının ana unsurlarını tespit etmeye çalışacağız.

Cumhuriyet'in ulusal tarih inşası

Bir ulus-devlet yapılanması olarak ortaya çıkan Türkiye Cumhuriyeti Devleti, bir yandan "milli birlik" ve "kültür" vurgusu etrafında, diğer yandan da "muasır medeniyet seviyesi"ne ulaşma ideali doğrultusunda bir kuruluş felsefesi inşa etmeye çalışır ve bu kuruluş felsefesinin temeline kararlı bir değişim programı yerleştirir. Söz konusu programın işletilmesinde devlet öncü bir rol üstlenmiş ve devlet toplumun, ekonominin, siyasetin, kültürün ve gündelik hayatın merkezine yerleşmiştir. Devleti toplumun, toplumu da bireyin önünde gören bir siyasal kültür içinde örgütlenmeye çalışılan bu devlet merkezli değişim projesi, "seçkinci bir halkçılık" tanımına dayanarak varlık bulur. Bu halkçılık anlayışı, toplumsal hareketliliğin önüne geçmeyi, kırda yaşayanın kırdan çıkmasını engellemeyi ve yeni rejimin meşrulaştırılmasını esas almaktadır (Karaömerlioğlu, 2006: 51-86; Ertürk, 1997). Cumhuriyet döneminde yürürlüğe konan bu toplumsal ve siyasal değişim programı, "devletten topluma", bir başka deyişle "yukarıdan aşağıya" doğru uygulanacak şekilde kurgulanmış, evrimci değil devrimci bir çerçeve içinde hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Cumhuriyet'in ku-

4 Kısakürek'in biyografisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kısakürek, 1996a; 1996d; 1996e; 1955; Güzel, 2003; Özdenören, 2004.

ruluş felsefesi içinde merkezî bir role sahip olan bu toplumsal değişim programı "toplumsal birlik" ve "tesanüt" vurgusu etrafında sürdürülmeye çalışılmış, toplum, çatışma veya gerilimlerin sahası olarak ya da farklı grup, zümre veya sınıf çıkarlarının içinde gömülü olduğu karmaşık bir varlık olarak değil, aynı idealleri paylaşan (ya da paylaşması gereken) insanlardan müteşekkil, birlik amacına matuf, "sınıfsız, imtiyazsız, kaynaşmış bir kütle" olarak tasavvur edilmiştir.

Toplumun kültürel ve dilsel bir Türklük kalıbı içine sokulduğu, Türklüğün ulus-devlet sınırları içinde yaşayan bütün toplum kesimlerini kuşatan mutlak bir değer olarak ortaya konduğu bu süreç, aynı zamanda, Türklük temelinde korunması gereken bir kültürel öze atıfla geliştirilen bir "kültürel korumacılık" söylemini de beraberinde getirmiştir. Bu kültürel öz, organik süreçlerin tarihten bugüne getirdiği birbirinden farklı unsurları, kendi çoğullukları, çelişkileri, zayıflıkları ve zenginlikleriyle bünyesinde barındıran bir "kültür"e atfen tanımlanmamış, "mekanik" müdahaleler ve devletin kültür politikaları neticesinde teşekkül ettirilmeye çalışılan saf ve bütüncül bir "kültür" bağlamında ele alınmıştır. Buradaki en temel amaç "kültürel homojenleşme" yoluyla bir "ulusal bilinç" yaratmaktır (Gellner, 1983).

Ulusal bilinç oluşturma amacı çerçevesinde gündeme getirilen kültürel homojenleştirme programının en temel dayanağı ise ulusal tarih yaratma girişimleri olarak karşımıza çıkar. Bu çerçevede oluşturulan "ulusal tarih" anlatıları ulus-devletin savunulması ve meşrulaştırılması sürecinde ana tutamaklardan biri olur. Walter Benjamin, tarihin homojen ve anlamsız bir zamanda değil, şimdi ve burada icra edilen bir inşa nesnesi olduğunu söyler (Benjamin, 1968: 261). Bu inşa yine Benjamin'in Nietzsche'den yaptığı alıntıyla önümüze koyduğu üzere bir "ihtiyaca binaen"dir (Benjamin, 1968: 260). David Lowenthal'in belirttiği gibi bu inşa sürecinde karşımıza çıkan geçmiş, büyük oranda bugünün ürünü olarak varlık bulmaktadır (Lowenthal, 1985: xvi). Cumhuriyet'in kurucu ideolojisi açısından önemli bir "ihtiyaç" olarak beliren "ulusal tarih" yaratma girişimi, "muasır medeniyet" idealini besleyen bir siyasal alanda gündeme gelmiştir. Ziya Gökalp'in "kültür" ve "medeniyet" kavramları arasındaki ilişki üzerinden formüle ettiği ve Cumhuriyet'in kurucu ideolojisine önemli oranda etki eden siyaset felsefesine göre, Türkler tarih boyunca çeşitli medeniyet dairelerine girip çıkmışlar, ancak her defasında kendi öz kültürlerini korumayı başarmışlardır. Türklerin Batı medeniyet dairesine girmeden önce dahil oldukları medeniyet dairesi İslâm'dır. Batı medeniyeti, Türklerin yeni durağıdır (Gökalp, 1997). Bu yaklaşım, Cumhuriyet Türkiyesi'nin Batılılaşma hedefini meşrulaştırmakta, diğer yandan Osmanlı'nın temsilindeki İslâm medeniyetinin Türklerin tarih ve kültüründe olumsuz bir rol oynadığını göstermeye çalışmaktadır. Söz konusu perspektif, Sibel Bozdoğan'ın kullandığı kavramsallaştırmayla, Cumhuriyet'in yönetici elitlerinin "ulusal" ile "modern"i uzlaştırma girişiminin dolaysız sonucu olarak da okunabilir. Cumhuriyet'in yönetici elitleri, bu süreçte eklek-

tik bir tutum sergilemişler ve modernliğin pozitivizmini, bilimini ve ilerlemesini ithal edip, onun liberal felsefesini ya da sosyalist imalarını dışarıda bırakmışlardır (Bozdoğan, 2001).

Devrimci bir siyasal değişim programı ile ilerleyen söz konusu kültürel homojenleştirme programının başlıca ötekisi, muhafazakâr düşünürlerin "gelenek" olarak adlandırdıkları ve bugüne canlı bir biçimde etki etmeye devam eden "geçmiş"tir. Bu yönüyle "Osmanlı geçmişi", devletin "kurucu öteki"si olarak tanımlanır, Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı Batılılaşmasının bir ürünü olarak ortaya çıkmasına ve Osmanlı bürokrat ve aydınları tarafından kurulmuş olmasına rağmen, varlığını Osmanlı geçmişinin olumsuzlanması üzerinden temellendirmeye çalışır. Yeni devlet, varlığını imparatorluğun siyasi, ideolojik ve kültürel mirasının reddine dayandırmış, ulus-devlet kendi tarihini yazarken Osmanlı geçmişinin yerine bir "ikame geçmiş" yerleştirmeye çalışmıştır. Bu ikame geçmiş Türklerin İslâm öncesi "şanlı tarih"idir. Türklerin, kolektif bir hafızaya sahip, kültürel özünü korumuş kadim bir millet olarak yansıtıldığı bu tarihsel kurgu içinde Osmanlı geçmişi olumsuz örneklerin derlendiği bir saha olarak kullanılmaktadır. Osmanlı mirasının tasfiyesi olarak da nitelenebilecek bu tarihsel okuma önerisi, her şeyden önce Osmanlı tarihinin bir saltanat tarihi olduğu ve Türklerin bu dönemde baskı altında tutulduğu tezini işlemektedir. Buna karşılık, 1930'da kurulan Türk Tarih Kurumu bünyesinde gerçekleştirilen ve Türklerin insanlık tarihine yaptıkları katkıları ortaya koymayı amaçlayan Türk Tarih Tezi, "Türk halkının brakisefal olan Mısır, Anadolu, Ege ve Mezapotamya'da büyük uygarlıklar kuran bir ırka mensup olduğu"nu (Behar, 1996: 12) göstermeye çalışmış ve hatta Türklerin, uygar ulusların en kıdemli ırkı olduğu iddia edilmiştir (Tekinalp, 1998: 142). Bununla birlikte Türklerin sarı ırka mensup olmadığı, Moğollarla hiçbir ilişkisinin bulunmadığı, buna karşılık "Hint-Avrupalı ulusları arasında onurlu bir yere sahip olduğu" ispat edilmeye çalışılmaktadır (Tekinalp, 1998: 145). Böylelikle Türklerin Batı'ya olan kültürel yakınlığının tarihsel kaynaklarına işaret edilmekte, Türklerin "ari ırk" kategorisi içinde yer aldığı vurgulanmaktadır.[5] Türk tarih tezini geliştirenler, aynı zamanda Türk ulusçuluğunun da önde gelen figürleridir (Behar, 1996: 14). Cumhuriyet sonrasında resmî ideolojiye dönüşen "Türk ulusçuluğu", Osmanlı son döneminde gelişen imparatorluk milliyetçiliği, Türkçülük ve bilimsel ulusçuluk eğilimlerinin bileşkesinden müteşekkildir (Behar, 1996: 65).

Ulus-devletin kuruluşunun ardından Türklerin tarihinin yeniden kurulması sürecinde ortaya konan çalışmalar, eklektik bir çerçeve içinde ortaya çıkmış, romantizm "tarihçilerin ulusal ülkülerini geliştirmeleri için bir moral güç", pozitivizm, "kısa vadeli siyasetin pragmatik ve laik hedefleri"ni sağlamanın bir aracı

5 1932 yılında gerçekleştirilen Birinci Tarih Kongresi'nde Türklerin, "ari ırk"a mensup olduğunu kanıtlamaya çalışan Afet İnan'ın başlıca argümanlarından biri de "ari" sözcüğünün Türkçede, Çağatay ağzında, saf, temiz anlamına geldiğidir (akt. Tekinalp, 1998: 154).

ve Alman historisizmi ise "ideal-devlet-iktidar" özdeşliğini meşrulaştıran bir teorik kaynak olarak görülmüş ve birlikte kullanılmıştır. Kaynakları yüzyılın başına dek geri giden ulus-devlet sonrası resmî tarih yazıcılığı, bir yandan Alman tarihçiliğinin destan yaratma birikiminden, diğer yandan ise Fransız tarihçiliğinin yasa oluşturma çabalarından yararlanarak faaliyet alanını kurmuştur (Behar, 1996: 22-23).

Cumhuriyet döneminde yapılan ve Türklerin İslâm öncesi "şanlı tarih"ini ortaya koymaya çalışan tarihsel araştırmalar, "Kemalist Türkiye"nin "geçmişe yönelik fetihleri" olarak takdim edilmektedir (Tekinalp, 1998: 152). Yeni tarih yazımının Yusuf Akçura'nın ilk olarak dillendirdiği şekliyle "pozitivizme dayanması ve milliyetçilik ateşiyle aydınlanması" gerektiği fikri Cumhuriyet sonrasında egemen anlayış halini alır (Behar, 1996: 81). Cumhuriyet sonrasında Türklerin tarihinin yeniden yazılması girişimi, dönemin önde gelen tarihçilerinden Fuat Köprülü tarafından "maddi kurtuluştan sonraki manevi kurtuluş" olarak tasvir edilmektedir (Tekinalp, 1998: 155). Cumhuriyet'le birlikte "ilerleme ve uygarlık yoluna yeniden girdiği" düşünülen Türk ulusunun "dünyanın ilk uygar ulusu olan atalarının gidişine" uygun bir biçimde politika üreteceği taahhüt edilmektedir (Tekinalp, 1998: 142). Bu, aynı zamanda "yabancı kültür ve manevi güçlerin" olumsuz müdahalesi ile saflığını yitiren Türk kültürüne bu saflığını yeniden kazandırma girişimi olarak da görülmektedir (Tekinalp, 1998: 142).

Cumhuriyet'in resmî ideolojisine göre tarihsel bilginin amacı, güçlü bir "ulusal bilinç oluşturmak" ve bu bilinci "doğa yasalarına dayandırmak" olmuştur (Behar, 1996: 12). Cumhuriyet döneminde benimsenen resmî tarih felsefesi, kurulan ulus-devletin, "tahayyül edilen ulus"un ve benimsenen ulusçuluğun gerekleri dolayımında şekillenmiştir. Benedict Anderson'ın ifadesiyle, ulusçuluk ideolojisi ulusçular tarafından kadim bir gerçeklik olarak algılanıyor ve takdim ediliyorsa da (Anderson, 2006: 5), Cumhuriyet'in kuruluş sürecinde resmî tarih söylemi sadece "uzak Türk tarihi" üzerinden değil, aynı zamanda "milli mücadele tarihi" üzerinden de biçimlendirilir. Bu biçimlendirme çabasının resmî dayanağı, Mustafa Kemal Atatürk tarafından Türkiye Büyük Millet Meclisi kürsüsünden 1927 yılında okunan ve daha sonra yayımlanan *Nutuk* isimli eserdir. Her ne kadar Cemil Koçak, *Nutuk'un* bir tarih kitabı olarak değerlendirilemeyeceğini, bir siyaset metni olduğunu ifade etse de, söz konusu metin, yakın tarihe yönelik resmî bakışın çerçevesini çizmiş, Eric Jan Zürcher'in ifadesiyle milli mücadele tarihi ve Cumhuriyet'in kurulma süreciyle ilgili Türk tarih yazıcılığının başucu kaynağı olmuştur (Zürcher, 2010).

Mete Tunçay'ın "yakın geçmişle hesaplaşma" çabası olarak betimlediği *Nutuk* (Tunçay, 1992: 175), "tarihin yeniden yazılması ve yorumlanması" girişimidir (Koçak, 2010: 175) Bu girişim, Eric Hobsbawm'ın "geleneğin icadı" olarak nitelediği ve devrimci siyasal aktörlerin bir yandan geçmişle kopuş yaşarlarken diğer yandan kendilerine yeni ve yarayışlı bir geçmiş yaratma çabası içerisine gi-

rerek oluşturdukları siyasal programı hatıra getirir bir nitelik taşımaktadır (Hobsbawm, 1992: 2). Yeni sembollerin dolaşıma sokulmasıyla işleyen bu program en temelde kurgulanmış bir geçmişe yapılan referansla gerçekleştirilen "ritüelleştirme ve formalleştirme pratikleri"ni içerir (Hobsbawm, 1992: 4). Burada söz konusu olan, "doğru" ve "yanlış" tarih arasında bir ayrım yapmak ve "yanlış tarih"i kovarken, "doğru tarih"in ne olduğunu göstermektir. "Doğru tarih"e yapılan vurgu, tarihin, John Stuart Mill'in tarih felsefesinin vaz ettiği şekliyle, "ilerleme felsefesinin başlangıç noktası" olarak görülmesi ve geleceğin inşası için müstahkem bir zemin olarak algılanmasıdır (Mill, 1965: 85)

Jill Edy'nin de belirttiği gibi "geçmişi hatırlama biçimi", tarihle bugün arasında kurulan bağlantının mahiyetini belirler (Edy, 2006: 162). Bütün bu çabalar, gerek siyasal alanı gerek gündelik yaşamı içine alan yeni bir hafıza siyasetini yansıtmaktadır. Güçlü bir nostalji duygusuyla harmanlanan hatırlama stratejileri, "henüz gelmemiş bir geleceğe yoğunlaşarak" varlık bulmakta (Özyürek, 2008: 18), geçmiş ve gelecek bugünü kuran zamansal kurgular olarak varlık bulmaktadır. Burada geçmiş ve gelecek Lowenthal'in dediği gibi, ulaşılamaz olsalar da, siyasal muhayyilenin ayrılmaz parçaları olarak işlev görmüşlerdir (Lowenthal, 1985: 3).

Cumhuriyet'in yönetici elitleri, "ulusun manevi varlığı"nın sadece tarihten değil, aynı zamanda dilden de beslendiğine inanmışlar ve bu alanı yeniden düzenleme çabası içerisine girmişlerdir (Tekinalp, 1998: 173). Türk tarihinin yeniden yazılması girişimi yanında, Türk dilinin yeniden yapılandırılması girişimi de, Cumhuriyet'in hafıza ve kültür politikalarının başlıca dinamiğini oluşturmuştur. Bu noktada "Türkiye'nin kurtuluşunu ve mutluluğunu borçlu bulunduğu güzel sürpriz" olarak nitelenen "harf devrimi" (Tekinalp, 1998: 121-122) ve dilin Türkçeleştirilmesi girişimleri özellikle önem arz ederler. 1928 yılında gerçekleştirilen alfabe değişikliği ve bunun ardından gelen "dilin Türkçeleştirilmesi devrimi" ile bir yandan Türkiye'nin "İslâmi Doğu" ile bağını koparıp, kendi iç iletişimini ve Batı dünyasıyla etkileşimini kolaylaştırmayı hedeflenmişse de (Lewis, 1999: 27), diğer yandan atılan bu iki radikal adımla birlikte Cumhuriyet'in ihtiyaç duyduğu yeni bir hafıza alanı oluşturulmuştur. Geoffrey Lewis'in "lingüistik mühendislik" olarak adlandırdığı ve "dilde yabancı olarak addedilen kelimelerin tasfiyesi ve yerlerine yenilerinin yerleştirilmesi"ni içeren bu süreç (Lewis, 1999: 2), Arap alfabesinin yasaklanmasını ve Latin alfabesinin kabul edilmesini de bünyesinde barındırır (Kaya, 2004: 65). Bu süreç, Tekinalp'in ifadelerinde şu şekilde karşılık bulur: "Gerçekte, ulusalcılığı, iç ve dış siyasanın ekseni durumuna getiren Kemalist Türkiye, kendi malı olmayan bir dil kullanmayı sürdüremezdi. Türkiye, ulusal ruhunun kaynağına yeniden kavuşmak, atalarının kültürünü yeniden bulmak, kendi kanının sesini dinlemek ve geçmiş dönemlerde büyük uygarlıklar kuran insanların arasına girmek için yüzyıllarca geriye gitmek zorunda kalmıştı. Şu halde, binlerce yıllık bir toplum yaşamı ile

varlık kazanmış o ulusal ruhtan doğrudan doğruya kaynaklanmayan bir dil kullanmaya katlanamazdı" (Tekinalp: 1998: 165).

Alfabe değişikliği ve dil devrimi, "toplumun modernleşmesi" amacına atıfla meşrulaştırılmakta, Arapça ve Farsçadan arındırılmış, Latin alfabesiyle yazılan yeni dilin kullanımının çok daha kolay olabileceği, "halkın daha geniş kesiminin daha rahat eğitimi"nin böylelikle mümkün kılınabileceği belirtilmektedir (Atay, 1969: 126). Cumhuriyet'in yeni hafıza politikasına bulunduğu katkı yanında, eski elit düzeninin tasfiye edilip yeni bir elit düzeninin inşasına da katkıda bulunan alfabe değişikliği ve dil devriminin Falih Rıfkı Atay'ın ifadelerinde karşımıza çıktığı şekliyle "ortaçağ karanlığı" yerine "yeni zamanlar aydınlığı"nı ikame edeceği vurgulanmaktadır (Atay, 1969: 444).

Cumhuriyet'in önerdiği tarih yorumu ve hafıza siyaseti, yeni rejimin zihinsel temellerini oluşturmaktadır. Necip Fazıl Kısakürek'in 1930'lu yıllarda şekillenmeye başlayan ve 1940'lı yıllardan itibaren ifade bulan tarih yorumu ve Türk modernleşmesine ilişkin değerlendirmeleri söz konusu hafıza siyasetinin eleştirisine dayanmakta ve özellikle yakın döneme ilişkin resmî tarih anlatısını geçersizleştirmeye, buna karşılık yeni bir tarih anlatısı önermeye çalışmaktadır. Zira Kısakürek, entelektüel yaşamı boyunca Cumhuriyet'in resmî hafıza siyasetine tepki duymuş ve alternatif bir hafıza siyaseti geliştirmek için çabalamıştır. Bu noktadan itibaren Kısakürek'in önermeye çalıştığı hafıza siyaseti üzerinde duracağız.

Alternatif tarih yaratmak ya da resmî tarihin geçersiz kılınması

Cumhuriyet döneminin İslâm temelli muhalefet ideolojisi ve söylemi için, Kemalist rejimin "zaferleri"ni ve "başarıları"nı yeni bir tarihsel kurgu içerisine oturtarak değersizleştirmek son derece önemli bir faaliyet olarak görülmüştür (Duran, 2001: 200). Resmî tarih oluşturmak nasıl resmî ideoloji oluşturmanın bir koşulu olarak görülmüşse, resmî tarih eleştirisi de resmî ideoloji eleştirisinin temeli olarak kabul edilmektedir. Bu yönüyle resmî tarih eleştirisi, Kemalizmle girilen ideolojik karşıtlığın temelini oluşturmakta ve bir "direnme stratejisi" halini almaktadır.

Kısakürek, sosyo-politik sistem analizlerini kurarken, alanda ihtiyaç duyduğunu düşündüğü "tarihsel bilgi"yi sahneye çağırarak işe başlar ve tarihsel bilgiyi gerek muhatabını ikna etmenin bir yöntemi olarak, gerekse de bir eleştiri tekniği olarak araçsallaştırır. Kısakürek'in kendisine atıfta bulunarak konuştuğu tarihsel bilgi, hiç kuşkusuz akademik ya da bilimsel bir tarihsel araştırma verilerine dayanılarak elde edilmiş bir bilgi değildir. Zira tarihsel akışı, bugünü kuran en önemli dinamik olarak gören ve toplumsal ve siyasi kurum, düşünce ve aktörlerin oluşum süreçlerinin onların "öz"lerinin mutlak belirleyicisi olduğunu düşünen Kısakürek için tarih, iki keskin kutup arasında gerçekleşen bir savaşın

zeminidir. Tarihi bir uçta "madde"nin diğer uçta "ruh"un olduğu bir çatışma sahası olarak gören Kısakürek, sürekli çatıştığını varsaydığı "madde" ve "ruh" arasındaki diyalektiği tarihin motoru olarak görür. "Ruh"u "madde"nin önüne koyan Kısakürek'e göre, ruhun maddeye değil, maddenin ruha tabi kılınması gerekir (Kısakürek, 1999b: 75). Maddeyi mekânla, ruhu ise zamanla özdeş gören Kısakürek (Kısakürek, 1996c: 190) bürünülecek "ruh"u betimlerken genellikle "Doğu kaynağı"na, "İslâm dini"ne ve "ahlâkî seferberliğe" atıfta bulunur (Kısakürek, 1996c: 194) ve bu "ruh"un tarihteki izlerini öne çıkarır.

Kısakürek'in bu yaklaşımı, İslâm tasavvufu yanında Fransız anti-pozitivist eleştirel düşüncesinden de etkilenir. Özellikle Gökalp tarafından temsil edilen Comte-Durkheim çizgisindeki toplumcu düşünceye eleştirel yaklaşan ve Bergsonculuk olarak ifade edilen düşünce, Cumhuriyet sonrasındaki rejim karşıtı anti-pozitivist ve anti-Kemalist siyasal pozisyonların ana beslenme kaynaklarından biri olmuştur. "Niceliğe karşı niteliğin, mekanizme karşı yaratıcı hamlenin zaferi"ni savunan ve mütareke yıllarında kendisine zemin bulan Bergsonculuk, Türkiye koşullarında kendisine dayanak olarak "halk sufiliği"ni de bulmuş ve böylelikle maddiyata karşı maneviyatın esas olduğu, akıl karşısında sezginin imtiyazlı kılındığı bir düşünce sistematiği geliştirmiştir (Ülken, 1994: 376). Kısakürek, 1921 yılında çıkmaya başlayan *Dergâh* dergisi etrafında düşünce üreten bu entelektüeller üzerinden Henri Bergson ve Maurice Blondel'in düşünceleriyle tanışmış ve bu düşünürlerin "eylem", "varoluşçuluk", "sembolizm" ve "mistisizm" kavramlarını (Duran, 2001: 302) kendi tarih, toplum, kültür ve siyaset tasavvurunun merkezine yerleştirmiştir. Modernliğin varoluşsal krizine ilişkin aynı dönemde geliştirilen fikirlerle eşgüdümlü bir düşünce performansı ortaya koyan Kısakürek'in 1930'ların ortalarından itibaren çok daha yakından ilgi duymaya başladığı İslâm tasavvufu ise onun bu konumunu pekiştirmiş, bu iki kaynak onun "ruhçuluk" olarak adlandırdığı düşünsel pozisyonu beraberinde getirmiştir (bkz. Bolay, 1967). Söz konusu düşünsel pozisyon Kısakürek'e dönemin egemen materyalist ve pozitivist toplum ve siyaset algısını eleştirebilmek için bir hareket noktası sunmakta, resmî tarih anlayışına muhalif bir tarih telakkisi geliştirmesine katkıda bulunmaktadır. Bununla birlikte Kısakürek'in Bergsonculuk ile ilişkisi Nurettin Topçu'nun Bergsonculukla ilişkisi kadar net ve kapsayıcı bir ilişki değildir. Kısakürek'in eklektik ve seçmeci yanı, onun Bergsoncu çizgiyle olan ilişkisinde de kendisini göstermektedir.

1930'ların ortalarından 1970'li yıllara kadarki dönemde çerçevesi çizilen bu tarih telakkisi, güçlü bir nostalji duygusundan beslenir. Bu duygu, bir yandan "yuvasız kalma korkusu"nu (Cantek, 2008) bir yandan "yuva arayışı"nı, diğer yandan ise esas sahibinin kendisi olduğunu düşündüğü "yuvada mutlu olma ideali"ni temsil etmektedir. Kısakürek'in meşhur şiiri "Sakarya"da kullandığı "öz yurdunda garip" metaforu, onun yaşadığı bu korku, arayış ve ideali çok iyi simgeler. Söz konusu korku, arayış ve ideal onun "tarihsel bilgi"ye olan ihtiya-

cını da açıklar. Bu anlamda Benjamin'in yukarıda atıfta bulunduğumuz ve "tarihsel bilgi"nin bir ihtiyaca binaen ortaya çıkarıldığı düşüncesi Kısakürek için de geçerlidir. O, bu çerçevede bir yandan "öz yurdu"nu kuran, onu anlamlı ve değerli kılan tarihsel dinamiklerin ve bir diğer yandan da bu "yurdu" gerileten ve tahrip eden "tarihsel aktörlerin" izini sürecektir.

Kısakürek'in bu iz sürme süreci, ilk anda akla Weber'in ideal-tip analizini getirir. Ne var ki, tarihe bakarken, boşlukları doldurmak ve genelleme yapabilmek için bir dizi saf kategori inşa eden Kısakürek, Weber'in "ampirik olgular arasındaki nedensellikler"i keşfetme kaygısına sahip değildir (Weber, 1949: 43). "Sübjektif değerlendirme kategorileri" ile tarihe bakmayı deneyen Kısakürek bu sübjektif değerlendirme sürecinde idiografik bir çerçeve içerisinde kalmak yerine nomotetik bir bilgi ürettiği iddiasıyla öne çıkar ve "tarihsel yasalar" ihdas etme arayışına girer. Kısakürek tarihteki bireysel öykülerden hareketle saf, arı-duru kahramanlar yaratır ve örneğin "Türk orta çağ sanatkâr ve entelektüeli"[6] ya da "Tanzimat münevveri"[7] gibi örneklerde olduğu gibi bu kahraman prototiplerinin özelliklerini tespite girişir. Kısakürek'in inşa ettiği kahraman prototipleri, literal anlamda "saf-tipler" olarak işlev görürler ve evrensel ve tarih-üstü kategoriler halinde temsil edilirler.

Kısakürek'in tarihsel okuması keskin dönemlendirmelere dayanır ve her bir dönem Hegelci *zeitgeist* anlayışı ile yorumlanır. Ona göre her bir dönemi belirleyen bir "ruh" söz konusudur. Kısakürek, "zamanın ruhu"na yaptığı atıfları ise dönemin toplumsal, iktisadi, siyasal, kültürel bağlamlarını resmedebilecek şekilde değil, öne çıkan aktörlerin davranışlarını gerekçelendirmek üzere yapar. Kısakürek'in tarihsel değerlendirmeleri, "tarihsel aktörler"e ilişkin gözlem ve yorumlarından oluşmaktadır ve ona göre aktör, yapı, kültür ve süreçlerin önündedir. Ne var ki, Kısakürek'in "aktör merkezli" bir tarih okuması yapması, onun sadece tarih içindeki siyasal aktörlerin bireysel hikâyeleri ile sınırlı değerlendirmeler yaptığı anlamına gelmez. Hatta Kısakürek, tarihsel aktörlerin "psikolojik motivasyonları" ile de ilgilenmez. Ona göre, üzerinde durulması gereken tarihteki siyasal aktörlerin "iktidar" ve "sistem" kurmak üzere ortaya koyduklarıdır. Kısakürek için bir diğer önemli değerlendirme ölçütü de söz konusu aktörlere atfettiği kültürel değer ve inançlardır. Bununla birlikte Kısakürek, tarihsel aktörlerin ürettikleri ya da içinde sosyalleştikleri siyasal yapı ve kültürü nedensel bir okumanın nesnesi haline getirmez.

Kısakürek'e göre tarihin ana aktörü, ruhunu İslâmiyetten alan ve temel özelliğini Müslüman olduktan sonra kazanan "Türk"tür (Kısakürek, 1996c: 161). Kısakürek'in tarih söylemi bu aktörün yükseliş ve düşüş sürecinin tahkiyesi ola-

6 Bu entelektüel tipi, içinde "bir dünya anlayışı, bir eşya ve hadise görüşü, bir 'güzel' ve 'doğru' hükmü, bir kemal ölçüsü, bir 'yarın' iştiyakı, bir tenkit ve tayin terazisi, bir kültür bağı, bir ferdiyet örgüsü, bir cemiyet alakası" gibi ölçütler barındırır (Kısakürek, 1936a: 2).

7 Kısakürek için Tanzimat münevveri, "sığ ve safdil bir mukallit"tir (Kısakürek, 1996c: 68).

rak da betimlenebilir. Söz konusu tarih söylemi içinde en yoğun olarak işlenen tema gerileme ya da düşüş, en fazla üzerinde durulan dönem ise 19. yüzyıl ve sonrasıdır. Kısakürek'in tarihsel değerlendirmelerinde gerileme temasının merkezî bir unsur halini almasında, içinde düşünce ürettiği dönemin egemen terakki söyleminin payı büyüktür. Batı dünyasındaki terakki sürecine ve bu sürece kıyasla Müslüman dünyada yaşanan "düşüş"ün kaynaklarına odaklanarak oluşan bu söylem, gerek resmî gerekse de alternatif tarih yazımlarının temel öncüllerinden biri olmuştur. Her ne kadar İslâm ve terakki arasında kurulan pozitif ya da negatif korelasyon, resmî ya da alternatif tarih yazımı arasındaki başlıca ayrım noktalarından birini oluşturmuşsa da, Cumhuriyet sonrasında üretilen tarih yazımlarının tümünde terakki bir ideal ve merkezî bir değerlendirme ölçütü olarak benimsenmiştir. Tartışma, İslâm'ın, yaşandığı düşünülen düşüşte bir payı olup olmadığı ile ilgilidir. Kısakürek, ilk olarak Ernst Renan'ın "İslâm manii terakkidir" tezine yapılan itirazlarda belirginleşen savunmacı pozisyonu (bkz. Cündioğlu, 1996) benimseyerek, Müslüman dünyanın yaşadığı düşüşün temelinde İslâm'ın değil, İslâm'ın özünden uzaklaşan "ruhsuz ve fikirsiz kaba softalar"ın yer aldığını belirtir.

İslâm dinini kabul ettikten sonra esas kıymetine kavuştuklarını düşündüğü Türklerin 16. yüzyıldan bu yana bir düşüş süreci yaşadıklarını öne süren Kısakürek, bu dönemden sonra Türklerin tarihinin giderek maneviyatlarını yitirme, "ruh kökleri"nden uzaklaşmalarının tarihi olduğunu düşünür. Her ne kadar bazı dönemlerde bu sürece son vermek isteyen bazı "kahraman" aktörler çıkmışsa da onların çabaları bu kötü gidişatı bir süre durdurmaktan öteye geçememiştir. Kısakürek'e göre 1402 yılında gerçekleşen Ankara Muharebesi'ni takip eden yaklaşık yirmi yıl dışarıda bırakılırsa Osmanlı devletinin kuruluşu ile Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatı arasında geçen iki yüz elli yıllık süre "yükseliş dönemi"dir. Bu dönemde padişahlar İslâm'ın izinden çıkmazlar ve adil bir yönetim sergilerler. 1453-1517 yılları arası yükselişin zirve noktasına çıktığı, dinin her şeyin üstünde olduğu yıllardır. Kanuni dönemi ile birlikte zikzaklar görülür. Bu dönemde başlayan zikzakların sebebi, "ruhsuz ve fikirsiz kaba softalar"ın ve "kuru şekilciler"in davranışlarıdır (Kısakürek, 1996b: 24). Dinin yanlış yorumlanmasından dolayı askerî ve siyasi yapıda açığa çıkmaya başlayan çözülme süreci Tanzimat dönemine kadar hızlanarak devam eder (Kısakürek, 1977a). "Artık hergün, biraz daha toprak, nizama ve hayatiyet kaybeden Türk cemiyeti, dehşetli sarsıntılarla, ihtiyat akçesini sarf ede ede, tam bir iflas dakikasına doğru (...) Tanzimat günlerine kadar" gelir (Kısakürek, 1996c: 65).

1839 senesinde ilan edilen Tanzimat Fermanı'ndan sonra ise bu düşüş süreci çok daha hızlı bir ivme kazanır. Kısakürek'e göre, Batılı devletlerin tasallutuna teslim olunduğu Tanzimat döneminde idare-i maslahatçı ve Batı sevdalısı tipler devleti yönetmektedir. "Avrupalı'nın bize attığı ağ" olarak nitelenen taklit, bu dönemden sonra, siyasetin önemli bir unsuru haline gelmiştir (Kısakürek,

1976a: 44). O, bu dönemin dinin belirleyiciliğini kaybettiği ve hatta pek çok icraatın da din karşıtı bir yapı oluşturmak amacıyla gerçekleştirildiği bir dönem olduğunu belirtir. Bu sürece II. Abdülhamid dur demeye çalışır ve Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünü otuz üç yıl geciktirir. II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinin ardından ise söz konusu düşüş süreci yeniden hız kazanır. II. Meşrutiyet ile Cumhuriyetin ilanına kadar geçen süreyi kapsayan bu dönemde Batı hayranlığı ve taklitçiliği had safhasına ulaşır (Kısakürek, 1943: 5). Kısakürek, Cumhuriyet sonrası sürecin de bu açıdan olumlu bir çığır açmadığını, CHP'nin tek parti iktidarının "Türk'ün ruh kökü"nün zayıflatılmasına hizmet edemediğini iddia eder. Kısakürek bütün süreci aşağıdaki cümlelerle ifade eder: "Devletimizin başından bugüne kadar, beş yolu var. İslâm noktasından... Birincisi asfalt cadde. Kuruluştan Kanuni'ye kadar ikiyüzelli yıl... İkinci toprak ve batak yol... Kanuni'den Tanzimat'a kadar... Üçyüz küsur yıl... Üçüncüsü kayalık ve çıpırlı yol... Meşrutiyet'e kadar yetmiş yıl... Dördüncüsü Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e kadar... On beş yıl... Keçi yolu... Ve nihayet Cumhuriyet'ten bugüne, şu kadar yıl... Köstebek yolu..." (Kısakürek, 1965: 10).

Necip Fazıl Kısakürek'in önerdiği alternatif hafıza politikası, varlığını en temelde onun Türkiye'nin Batılılaşmasına ilişkin iddia ve endişelerine borçludur. 20. yüzyıl Türkiyesi'nin toplumsal, siyasi, kültürel ve ekonomik gerçeklikleri, gerilimleri, uzlaşımları, yapı, aktör, süreç ve durumları ile ilgili olarak yapılan tartışmaların ana kanallarından biri Batılılaşma söylemidir. "Batılılaşma sürecinde alınan yol" kimi aktörler için bir proje, kimi aktörler için bir program, kimi aktörler içinse kaçınılması gereken demonik bir durumdur.

Batılılaşma söylemi en temelde, Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetici elitlerinin 19. yüzyılla birlikte Batı'ya duydukları hayranlık ve yaşadıkları yenilmişlik duygusundan kaynaklanan çaresizlik nedeniyle Batı'nın önce teknolojisini, ardından kültürel kodlarını kendi toplumlarına uyarlamaya çalıştığını, son iki yüzyıllık tarihsel sürecin Batılılaşma ya da Batılılaşmama kavgası olduğunu öne sürer. Bu okuma biçimi, meslekten tarihçilerin yaklaşımlarından beslenmekle birlikte, onun popüler kültürün doğal bir parçası haline gelmesi önemli oranda edebiyatçıların önerdikleri "hafıza politikaları" ile mümkün olmuştur. Bu bağlamda Necip Fazıl Kısakürek isminin özel bir önemi bulunmaktadır.

Batılılaşma sürecini bir tür sömürgeleşme olarak da okuyan Kısakürek, Batı'nın Osmanlı'yı önce ekonomik açıdan kendisine bağımlı kıldığını ve daha sonra bu bağımlılık ilişkisine Avrupa tarafından siyasi bir boyut kazandırıldığını ifade eder (Kısakürek, 1976a: 24). Bununla birlikte Kısakürek için Batılılaşmanın yarattığı en önemli sömürgeleşme hali ruhsal sömürgeleşmedir. Maddi olarak Batı tarafından yarı sömürgeleştirilen Türkiye, ruhsal olarak bütünüyle sömürge haline getirilmiştir (Kısakürek, 1947: 2-3). Kısakürek Batılılaşmanın özünde birbirlerine zıt unsurların savaşı olduğunu düşünür ve onu çelişkiler dönemi olarak betimler. Batılılaşma yazını içerisinde çoğunlukla "eski" ve

"yeni" arasında yaşandığı düşülen gerilim konu edilirken, Kısakürek için mesele, "yabancı" olanın "yerli" olan üzerindeki tahakkümüdür. Ona göre Türklerin "öz"ünün tahrip edildiği, "ruh kökünden uzaklaştırıldığı" bu süreçte, çatışan unsurlar, "su ile zeytinyağı gibi daima biri üstte kalan ve asla birbirine işlemeyen" niteliktedir (Kısakürek, 1976a: 13).

Kısakürek'e göre, mevcut Batılılaşma pratikleri Batı medeniyetinin manevi unsurlarının devşirilmesi sürecini içermektedir ve bunun nedeni "kayıtsız şartsız hayranlık" ve "kayıtsız şartsız taklit" psikolojisidir (Kısakürek, 1936b: 2). Oysa, bu "körü körüne taklit" mantığı (Kısakürek, 1968) dışında Batı medeniyetinden alınabilecek tek şey, bilim ve teknoloji mirasının arkasında yer alan akıldır (Kısakürek, 1995: 38). Kısakürek'in bu yaklaşımı, II. Meşrutiyet dönemi İslâmcı düşünürlerinin yaklaşımlarıyla da paralellik arz etmektedir.

Kısakürek'in tarih anlatısı içerisinde Batılılaşma söylemi nasıl merkezî bir yer işgal ediyorsa, Tanzimat dönemine ilişkin değerlendirmeleri de bu söylem içerisinde o denli aslî bir konum teşkil eder. Kısakürek, her ne kadar "düşüş"ün Kanuni dönemiyle başladığını düşünse de, Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla birlikte Batılılaşma sürecinin tescillendiğini varsayar ve bu nedenle de "Tanzimat zihniyeti"ni eleştirir. Tanzimat Fermanı'nın aslında bir "ölüm fermanı" olduğunu ve yapılan sözde iyileştirme çabalarının ise "ölüye kan vermek ve makyaj yapmak"tan öte bir anlam taşımadığını iddia eder (Kısakürek, 1996c: 190). Ona göre "Tanzimat, istikbal hasretile, belki maziye değil, fakat tamamile geriye gidiş ve benliğini teslim ediş devridir" (Kısakürek, 1936b: 2). Kısakürek'in "Garbı anlamadan Garba hayran olanlar"ın devri olarak nitelendirdiği Tanzimat (Kısakürek, 1996c: 68), "Avrupa'nın edebi, harsî, siyasi ve iktisadi köleliğine giriş" anlamını taşımaktadır (Kısakürek, 1936b: 2).

Bütün bunlarla birlikte, Kısakürek, Tanzimat dönemi "Türk sanat ve fikir adamı"nı bir yandan kendisinden her isteneni veren, fakat diğer yandan elinde kalanı da korumaya çalışan bir aktör olarak betimler (Kısakürek, 1999a: 171). Kısakürek'in bu "iradesiz özne"ye ilişkin eleştirileri, Cumhuriyet'in kurucu elitleri tarafından da paylaşılan bir eleştiridir. Ne var ki, Tanzimat dönemi siyasetçi ve aydınları Cumhuriyet'in kurucu elitleri açısından, "değişim" için gereken adımları atmadıkları için, Kısakürek açısından ise "değişim"e direnemedikleri için eleştirilir. Bu değişime direnememe hali, İslâm'ın bozulması sonucunu, o da devletin çöküşünü beraberinde getirmiştir (Kısakürek, 1991: 139; Kısakürek, 1948: 2).

Kısakürek, Tanzimat dönemine ilişkin bu değerlendirmelerini "devlet adamları"nın performanslarına odaklanarak gerekçelendirir. Batılılaşma sürecinin kaynağına devlet elitlerinin içine düştüğü "aşağılık kompeksi"ni yerleştiren Kısakürek'in, özellikle II. Mahmud, Mustafa Reşid Paşa, Sultan Abdülaziz ve Sultan Abdülmecid hakkında yaptığı olumsuz değerlendirmeler onun Tanzimat dönemine ilişkin görüşlerini ele verir. Bu bağlamda, II. Mahmud, Yeniçeri-

liği kaldırma cesaretini gösteren ancak kendi memuruna yenilen ve bunun için yabancı devletlerden yardım isteyecek kadar aciz birisi; Abdülmecid, batılılığın bünyesine kadar nüfuz ettiği, Mustafa Reşid Paşa'nın elinde oyuncak ve müsrif bir padişah; Abdülaziz, Osmanlı'nın borç yükünü artırmaktan ve sefahat içerisinde yaşamaktan başka bir şey yapmayan bir tip olarak değerlendirilirken, dönemin paşaları ve kalem erbapları, en yumuşak ifadeyle, "sahte kahramanlar" olarak ifadelendirilirler (Kısakürek, 1976a).

Kısakürek'in II. Abdülhamid'i değerlendirme biçimi Cumhuriyet'in tarih yazımı ile hesaplaşma çabasının en bariz göstergesidir. Dönemin egemen tarih anlayışına göre katı bir istibdat rejimi kurduğu telakki edilen ve "kızıl sultan" lakabının uygun görüldüğü Abdülhamid, ona göre, "Ulu Hakan"dır. "Ulu Hakan", imparatorluğun "iç ve dış saiklerle tam bir uçurumun kenarına itildiği" bir dönemde yetişmiş ve otuz üç senelik saltanatı boyunca devleti büyük bir hünerle idare etmiş ve Batılı devletleri birbirine düşürmeyi başarmıştır (Kısakürek, 1976a). Kısakürek'in bu değerlendirmelerinin altında "tarihî dostum" diye nitelendirdiği II. Abdülhamid'e duyduğu muhabbet yatmakta, bu muhabbetin kökeninde Osmanlı padişahları içerisindeki en dindar padişahın II. Abdülhamid olduğu şeklindeki kanaati yer almaktadır. Bu kanaatin kaynağı ise Kısakürek'in "şeyh"i Abdülhakim Arvâsi'dir.[8] "Abdülhamid'i, evvelâ kölesi olmak devletine erdiğim büyük veliden, terkibi ve telkini olarak tanıdım.(...) Veliden bana gelen his kıvılcımı, aklın tedkik kuyusundaki petrole düşerek yangına döndü." (Kısakürek, 1965). Onun gözünde siyasi, idari ve iktisadi açıdan bir deha olan II. Abdülhamid, "yüksek tahsil ocaklarını kurmuş", askerî açıdan büyük başarılar elde etmiş, adil bir yönetim uygulamış, son derece dindar bir hayat yaşamış, tehlikeleri sezebilen şahsiyetli bir padişahtır.

II. Abdülhamid'in Osmanlı modernleşme sürecindeki rolüne değinmeyen Kısakürek, onun II. Mahmud'un başlattığını söylediği modernleşme sürecini hızlandırma gayretlerini görmezden gelir.[9] Kısakürek, II. Abdülhamid'in pan-İslâmizm politikasındaki reel-politik boyutu da göz ardı eder ve bu çerçevede ortaya konan bütün politikaları padişahın dinî kişiliğine bağlar. Kısakürek, bu noktada Meşrutiyet dönemi İslâmcılarından ayrılmaktadır. Bunun iki nedeni vardır. Birincisi, Meşrutiyet dönemi İslâmcılarının II. Abdülhamid'e ilişkin duydukları antipati Kısakürek'te yoktur, ikincisi ise Kısakürek'in Kemalist devrime duyduğu antipati söz konusu devrime daha sonra tanık olacak olan meşrutiyet dönemi İslâmcılarının pek azında görülecektir. Kısakürek'e göre Abdülhamid'in becerdiği en önemli işlerden bir tanesi de "Yahudi ve Mason tehdidi"ni görüp ona göre hareket edebilmesidir. Kısakürek, Namık Kemal hakkında yazdığı ve

8 Duran'a göre (2001: 219), Kısakürek'in Abdülhamid'i pozitif algılamasında onun Tasavvufa verdiği destek yatar.

9 II. Abdülhamid'in Osmanlı modernleşmesi içerisindeki rolüne ilişkin olarak bkz. Deringil, 2002; Çetinsaya, 2006; Kırmızı, 2007.

1940 yılında yayımlanan kitabından başlayarak II. Abdülhamid ile ilgili dönemin hâkim yaklaşımlarını eleştirir. "Biz, cumhuriyet neslinin kalemleri, hakikati herhangi bir kaba politika gayretinin üstünde tuttuğumuz için, (Kızıl Sultan), (Kanlı müstebit), (Zâlim padişah yaftalarının arkasından seyrettirilen İkinci Abdülhamid'in Namık Kemal'e karşı muamelesindeki kıymet hükmünü böylece tespit etmek isteriz" (Kısakürek, 1940: 93). Bu eleştirinin dozu daha sonraki metinlerinde giderek artacaktır. "Türk entelektüeli, Türk tarihçisi Abdülhamid'i anladığı gün memleket kurtulmuştur" (Kısakürek, 2002: 60).

Kısakürek'in II. Abdülhamid'e atfettiği büyük değer, onun II. Meşrutiyete ve bu sürecin başlıca aktörlerine bakışını da etkiler. Nitekim Kısakürek'in tarih anlatısı içerisinde Tanzimat döneminden çok daha yoğun bir biçimde ötekileştirilen alan, Meşrutiyet dönemidir. Her ne kadar Kısakürek, 1930'ların ikinci yarısında Meşrutiyet dönemi aydınlarına bir "hüsnü niyet" atfetse de (Kısakürek, 1936c: 1), daha sonraki yazılarında bu dönemin aydın ve siyasetçilerine "kötü niyetli" aktörler olarak bakar. Ona göre Tanzimat'la birlikte başlayan ancak yeterince bilinçli bir biçimde yapılandırılmamış olan bozulma süreci, Meşrutiyet döneminde daha doğal ve "şuurlu bir teaddiyle" ilerlemeye devam eder. Kısakürek, her ne kadar Meşrutiyet döneminin doğrudan Tanzimat'ın ürünü olduğunu düşünüyorsa da, bu iki dönem arasında bir mahiyet farkı olduğuna inanır. Bunun başlıca nedeni Tanzimat döneminin ana karakteristiğinin "teslimiyetçi fakat ne yapacağını bilemeyen aktörler" eliyle şekillenmesi, buna karşılık Meşrutiyet döneminin İslâm karşıtı bir siyasal pozisyonu bilinçli olarak benimsemiş aktörler tarafından yönetilmesidir.

Kısakürek, Abdülhamid'in devrilmesi ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yönetimde söz sahibi olmaya başlaması ile yeni bir gerileme dönemine girildiğini iddia eder. "Bir eşkıya ocağı" olarak değerlendirdiği İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Tanzimat'tan beri süregelen Batı taklitçiliği sürecinin kendisinde kemale erdiği bir yapı olduğunu öne süren Kısakürek'e göre İttihat ve Terakki Cemiyeti "Tanzimatla başlayan deri üstü Batı kopyacılığı ve ucuz inkılâpçılık hareketinin işi gözükaralığa ve komiteciliğe dökmüş şekli... Tahlilsiz, teftişsiz, muayenesiz, murakabesiz, Batı Kültürüne dışından sürtünmüş ve Batının işporta malı mefhumlarına (hürriyet, adalet, müsavat) kapılanmış maceracı çeyrek aydınların şekavet ocağı"dır[10] (Kısakürek, 1975: 43). İttihat ve Terakki, "Türk vatanını bir kamyon gibi göz göre göre uçuruma atmış" bir siyasi yapıdır. Kısakürek, İttihat Terakki ve CHP arasındaki devamlılığa işaret etmiş, aslında bu yöndeki teziyle bilinen Eric Jan Zürcher'den daha önce Jöntürklerin iki kuşaktan oluştuğunu, İttihat Terakki ve Kemalistler olarak iki kuşak halinde temsil edildiğini belirtmiştir.

Kısakürek'in Meşrutiyet dönemine ilişkin değerlendirmelerinin dikkate değer bir yanı da "Yahudiler", "Masonlar" ve "Dönmeler"i siyasi hayatın merkezî un-

10 "(Meşrutiyet) hareketini yapan entelektüelin (...) (Hürriyet, Müsavat, Adalet) prensiplerinden başka bir inkilâp görüşü ve batıl da olsa hiçbir cemiyet telâkkisi yok"tur (Kısakürek, 1936c: 1).

surları olarak takdim etmesidir. Kısakürek'in tarih yorumu içinde en fazla ötekileştirilenlerin "Yahudiler, Masonlar ve Dönmeler" olduğunu belirtmek gerekir.[11] Onun "Yahudiler, Masonlar ve Dönmeler"e yönelik vurgusu ve bu aktörlerin gizli gündemlerle perde arkasından siyasete yön verdikleri düşüncesi uzun vadede Türkiye'deki muhafazakâr siyaset ve tarih algısına etki etmiştir. Kısakürek'e göre meşrutiyetin ilanı ve II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi "birtakım fikirsiz Makedonya kabadayılarının ruhuna gemi takmış ve kör hamlelerini istismara yol bulmuş teşkilâtlı Yahudilik, Masonluk ve Dönmeliğin eseridir!" (Kısakürek, 1993: 139). Kısakürek, bu üç akımın İslâm karşıtlığı üzerinden kendi varlıklarını ve faaliyetlerini anlamlandırdıklarını düşünür (Kısakürek, 1993: 139). Nitekim Meşrutiyet de "sadece İslâm ve Türk ruhunu, İslâm ve Türk ahlâkını, İslâm ve Türk an'anesini, İslâm ve Türk tarihini bir pula satmak dâvasında, gizli ve yabancı bir kurmay heyetinin bir takım eçhel (koyu cahil) ve ahmak kuklalara oynattığı sefil oyundan başka bir şey değildir!" (Kısakürek, 1993: 139-140).

Meşrutiyet döneminde öne çıkan milliyetçi fikirleri de eleştiren Kısakürek, dönemin milliyetçi eğilimlerini "sahte ve köksüz Türklük ve Türkçülük cereyanları" olarak niteler (Kısakürek, 1993: 140). Kısakürek'in milliyetçiliği, İslâm'ı merkeze alan bir Türk milliyetçiliğidir. Bu nedenle Kısakürek, İslâm ideallerini baltalayan ve İttihat ve Terakki'nin temsil ettiği tarzdaki bir seküler milliyetçiliğe karşıdır. "Milliyet yalnız İslâmiyete dayanırsa milliyettir" (Kısakürek, 1976a: 295).

İslâmiyetin toplumsal alanın dışına itildiği Meşrutiyet devri Kısakürek'e göre toplumdaki ahlâki çözülmenin de yaygınlaşmaya başladığı dönemdir. *Ahşap Konak* isimli piyesinde toplumu yozlaşma içinde kıvranan bir ünite olarak gösteren Kısakürek 3 farklı neslin, yaşlı, orta ve genç neslin çatışmasını 3 katlı bir ahşap konak üzerinden anlatır ve burada Meşrutiyet devrinin çözülme sürecindeki merkezî rolüne dikkat çeker. Yaşlı neslin "iffet"i, orta neslin "taklit"i ve genç neslin "fuhuş"u temsil ettiği bu metinde, Meşrutiyet dönemi nesli "taklit" nesli olarak takdim edilir (Kısakürek, 1964). Ona göre, bu dönemde toplumda yaşanmaya başlanan çözülme her şeyden önce "kadın" üzerinden yaşanır. "Kadın o devirde açılıp saçılır, fuhuş o devirde yayılır" (Kısakürek, 1991: 140).

Kısakürek, bu ahlâki çözülme ortamında memleketin gerilemesine hizmet eden İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu gerilemenin faturasını kendisinden çok başkalarına ödettiği görüşündedir. Kısakürek'e göre İttihat ve Terakki'nin uygulamaya koyduğu "taklitçi" politikalar dolayısıyla açığa çıkan olumsuzlukların faturasını öncelikle Sultan Vahdettin ödemek zorunda kalmıştır. Necip Fazıl, *Vatan Haini Değil, Büyük Vatan Dostu Sultan Vahidüddin* isimli eserinde resmî tarih söyleminden tamamen farklı bir çerçeveden tarihe bakar ve kendince bir büyük yanlışı düzeltmek ister. Onun Vahdettin'e ilişkin kanaatlerini şu

11 Örneğin Kısakürek'in Kanuni dönemini eleştirmesinin en önemli nedenlerinden biri o dönem Osmanlı topraklarına Yahudilerin kabul edilmiş olmasıdır.

cümleler özetlemektedir: "İmam-ı Rabbânî Hazretlerince Allah indinde en yüksek derece, bir insanın, iyi olmasına rağmen fenalığının söylenmesinde olduğuna göre, İkinci Abdülhamid'den sonra bu mertebeye erebilmiş büyük mazlum olarak Vahidüddin'e ait ruhanî makamı düşünelim!... Vatan haini değil, büyük vatan dostu, Sultan 6ıncı Mehmed Vahidüddin..." (Kısakürek, 1991: 280). Kısakürek'e göre Vahdettin'in Kurtuluş Savaşı esnasında düşman kuvvetleriyle işbirliği yaptığı iddiası bir çarpıtmadan ibarettir. Oysa ki, Vahdettin, Mustafa Kemal'i Kurtuluş Savaşı'nı başlatması için Anadolu'ya gönderen ve finanse eden kişidir (Kısakürek, 1975). Kısakürek'in bu değerlendirmelerinde Abdülhamid'in Vahdettin'e karşı duyduğunu söylediği sevginin son derece merkezî bir rolü vardır (Kısakürek, 1976a: 32). Bu, Kısakürek'in tarihe baktığı pencerenin romantik yanını gözler önüne seren örneklerden biridir.

Kısakürek, her ne kadar Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerini eleştiriye tabi tutsa da, onun esas karşıtlığı tarih vizyonu içerisinde merkezî bir yer işgal eden Cumhuriyet dönemi politikalarınadır. Kısakürek, Cumhuriyet dönemi ile ilgili "hatırlama stratejileri" inşa ederken, çok daha eleştirel bir konumda yer alır. Ona göre Cumhuriyet, önemli oranda dönemin büyük Batılı güçleriyle yapılan sözleşmenin sonucunda kurulmuştur.[12] Kısakürek için Cumhuriyet'in kuruluş sürecinin en önemli durağı Lozan anlaşmasıdır. Kısakürek, Lozan'da Osmanlı devletinin İslâmi kökenlerinin yok edildiğini ve Batılı devletlerin Osmanlı topraklarında laik bir devlet kurulmasını şart koştuklarını ifade eder. Ona göre, Halifeliğin kaldırılmasını, Müslüman bir Türk devleti yerine laik bir devlet kurulmasını öngören anlaşma, Hayim Naum isimli Yahudi kökenli Osmanlı delegesinin entrikaları sonucunda gerçekleşmiştir (Kısakürek, 1959: 8). Cumhuriyetin resmî kuruluş anlatısını çökertmeye çalışan Kısakürek'e göre Cumhuriyet, "dış düşmandan kurtulan Türk"ün "iç düşmana zebun" oluşudur (Kısakürek, 1996c: 190-191). Cumhuriyeti ilan edenlerin "Kurtuluş Savaşı" ruhuna uygun biçimde davranamadıklarını Türk'ü madde planında kurtarsa da[13] mana planında kurtaramadığını belirten Kısakürek'e (1946: 11) göre Cumhuriyet, daha önceki "ölüye makyaj yapma" hamlelerinin yerine geçen "iskelete kan verme" çabalarını temsil eder.[14]

---

12 Bu bakış açısı, uzun vadede Osmanlı Devleti'nin yıkılmasına ve Cumhuriyet'in ilanına eleştirel yaklaşan toplum kesimlerine etki etmiş, özellikle sistem karşıtı İslâmcı Türkiye tarihi okumalarının Sadık Albayrak, Hasan Hüseyin Ceylan, Abdurrahman Dilipak, Kadir Mısıroğlu gibi isimleri tarafından temsil edilen popüler tarih okumasının ana çerçevesini belirlemiştir.

13 Kısakürek, Cumhuriyet hakkında yazarken, Tanzimat ya da Meşruiyeti konu edindiği yazılarındaki gibi rahat değildir. O nedenle Cumhuriyet'e yönelik eleştirilerinde zaman zaman Cumhuriyet'in sağladığı "maddi kurtuluş"a referansta bulunur. Ne var ki Kısakürek'in Cumhuriyet tarihine ilişkin analizlerine yakından bakıldığında, ortaya koyduğu fotoğrafta "maddi başarı" işaretlerine rastlanmaz.

14 "Ruh kaynağıyla muvasalası kesilmiş, öz kültür yolları tıkanmış, ahlâk ölçüleri parçalanmış, kısacası ruhu iskelete döndürülmüştür. O günden bugüne ve bütün partiler boyunca, demiryolu, fabrika, yol, baraj, mektep, saray, ne yapılmışsa, eser ve madde kıymetleri bir tarafa, iskelete kan vermekten farksız olmuştur" (Kısakürek, 1996c: 190-191).

Kısakürek'in yeni kurulan ulus-devlete ve onun resmî ideolojisi konumundaki Kemalizme karşıtlığının en önemli kaynağı, "Cumhuriyetle birlikte yerleştiği"ni düşündüğü "İslâm nefreti"dir (Kısakürek: 1969). Kısakürek, İslâm korkusu (İslâmofobi) kavramı yerine sabit bir pozisyon olarak değerlendirdiği "İslâm nefreti" kavramını kullanmakta, bu durum onun, karşısına aldığı aktörlerle olan mesafesini gözler önüne sermektedir. Kısakürek, muhalefetini Sena Karasipahi'nin "Kemalist devletin Jakoben sekülerliği ve otoriteryan politikaları" (Karasipahi, 2009: 62) olarak nitelediği şeye yöneltmekte ve bu muhalefetini "dinî bir tesanüt" duygusuna dayanarak sürdürmektedir.

Nitekim, Kısakürek'e göre Cumhuriyet dönemi reformları, en temelde İslâm'ın "ruh kökü"nden arındırılma girişimleri olarak okunmalıdır. Bu noktada Cumhuriyet devriminin en stratejik adımı "dil ve alfabe değişikliği"dir (Kısakürek, 1989: 110). Kısakürek'in ifadeleriyle "yeni harfler bu memleket kültürünü, zeka inkişafını sıfıra indiren (stüpefiyan – uyuşturucu zehir), temel kültürümüzle aramızı açmaktan başka bir şeye yaramayacak, eski Yunan ve Latin kültürüne de yol açamayacak, milli tefekkür istitadını karartacak; ve iş kelime aleti harften başlayarak, fikir aleti kelimeye ve oradan dimağ ve zihne kadar sirayet edici bir gidişle milli bir ruh inhitatına zemin teşkil edecektir" (Kısakürek, 1996a: 147). Kısakürek'in harf devrimi ve dil devrimine yönelik eleştirisi, onun Cumhuriyet'in hafıza politikalarına yönelttiği en doğrudan eleştiridir. Bu nokta, onun yeni bir hafıza politikası önermesini tetikler. Ona göre, yeni nesil, kendi gerçek tarihini bilemeyecek ve "sahte kahramanlar"ı gerçek kahramanlar olarak bilecektir (Kısakürek, 1976a). Kısakürek, kendi misyonunu tam da burada görmekte ve yeni nesli "hakiki bir tarih şuuru"na sahip olması için uyarmaktadır.

Kısakürek'in Cumhuriyet dönemi inkılaplarına yönelttiği bir diğer eleştiri ise, bu inkilapların eskiyi yok ederken, buna karşılık yerine yenisini koyamamasıdır. Bu durum, bir anomi yaratmakta ve oluşan değerler karmaşası içerisinde toplumun çözülmesi daha da hızlanmaktadır. Kısakürek, bu noktada moralist bir siyasal pozisyona bürünür ve Kemalist ideolojinin "yeni bir ahlâk" geliştirememesini eleştirir. Ona göre Cumhuriyet'in en büyük başarısızlığı budur ve bu durum bir ahlâk krizi, bu kriz de bir kimlik ve kişilik buhranı yaratmaktadır. Cumhuriyet'in kültür politikaları ve resmî ideolojiyi yaygınlaştırma çabaları ise sorunu daha da derinleştirmektedir. Bu süreçte, devreye sokulan Köy Enstitüleri ve Halkevleri ise "Türk gençlerinin manevi duyguları"nı ortadan kaldıran kurumlar olarak varlık göstermektedirler.

Kısakürek'in dinî bir tesanüt ruhu inşa etmeye çalışarak ve hayalî bir cemaat kurgulayarak Kemalist devlet ve toplum tasarımına karşı alternatif bir iktidar odağı oluşturma çabası, Cumhuriyet'in kuruluş sürecine odaklanmasını ve Kemalist tek parti döneminin ana siyasal eğilimlerini tarihselleştirme çabasını beraberinde getirir. Kısakürek, pek çok eserinde bir gerileme olarak yansıttığı Cumhuriyet'in kuruluş sürecini ve tek parti dönemi politikalarını metinle-

rinde sürekli eleştirmiş, bu nedenle de sık sık yargılanmış, tutuklanmış ve *Büyük Doğu* dergisi defalarca kapatılmıştır. Başlangıçta dergi sayfalarında CHP yönetimini eleştiren Kısakürek, zamanla CHP'nin söz konusu politikalarına karşı örgütlenmek gerektiğini de düşünecek ve 1949 yılında Büyük Doğu Cemiyeti'ni kuracaktır. CHP iktidarı döneminde partinin Türklerin maneviyatını ellerinden aldığını düşündüğü politikalarına karşı, toplumun bütün beklentilerine rağmen henüz bir muhalefet geliştirilemediğini iddia eden ve kendisini bu muhalefetin öncüsü olarak gören Kısakürek, tek parti yönetimi döneminde kurulan ve muhalafet partisi olarak takdim edilen Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın ise kendi iradesiyle ve mevcut siyasi yapıya karşı bir muhalefet örgütlemek amacıyla değil, aksine sistemi tahkim etmek gayesiyle kurulduğunu düşünür. Ona göre, Serbest Fırka'nın kurulması bir parti girişimi değil, bir "partricilik oyunu"dur ve söz konusu olan "danışıklı dövüş"ten başka bir şey değildir (Kısakürek, 2004: 169)

Kısakürek, bu değerlendirmelerine ek olarak 27 Mayıs 1960 darbesi sonrasındaki değerlendirmelerinde Cumhuriyet'in kurucu partisi olan CHP'ye yönelik yeni bir eleştiri unsuru daha keşfetmiş ve onu CHP'nin tarihsel kimliğine eklemeye çalışmıştır. Kısakürek, 1960 İhtilali öncesinde yazdığı metinlerde daha ziyade CHP'nin din karşıtı politika ve söylemlerini eleştiriyorken, ihtilal sonrasında yazdığı yazılarda ve yaptığı konuşmalarda CHP'yi "komünizme verdiği destek" dolayısıyla eleştirmeye başlar. Kısakürek, 1960 sonrasında kendisini "ortanın solu"nda konuşlandıran CHP'yi dönemin anti-komünist söyleminden güç alarak "komünizme destek veren" parti olarak takdim eder (Güzel, 2003). "Komünizmanın Türkiye'de bu 40 yıllık mürakabesiz geliş ve gidiş halinden, daha nelerle beraber, C.H.P. sorumludur. Vatanı, Batının Komünizmaya zıt Kapitalizma dünyası önünde iki büklüm münkad kılan C.H.P. olduğu gibi, ayni dünyanın kendi nefsine karşı aksülâmeli Komünizma önünde de himayesiz bırakan, yine odur" (Kısakürek, 1962: 6). "Komünizma, başından beri kendisini yamamaya baktığı Cumhuriyet İnkilâbından, başta C.H.P. olmak üzere, bütün temsilci idareler boyunca hiçbir vakit öldürücü darbe yememiştir." O, bu doğrultuda Köy Enstitüleri'ni de ülkedeki bir komünist tezgâh olarak ele alır. "Köy Enstitüleri, Anadolu çocuğunu ruh kökünden ayırmak için kurulmuş yaman bir Komünizma tezgâhı"dır (Kısakürek, 1962: 10).

Kısakürek'in Cumhuriyet'i tarihsel bilginin nesnesi haline getirirken uyguladığı stratejiler, Batılılaşma döneminin daha önceki bölümlerini ele alırken kullandığı stratejilerle benzerlik gösterir. Aktörler üzerinden bir tarihsel anlatı kuran Kısakürek, Kemalizm eleştirilerini Mustafa Kemal Atatürk üzerinden değil çoğunlukla İsmet İnönü üzerinden kurar. Duran, Kısakürek'in eleştirilerini Mustafa Kemal Atatürk yerine İsmet İnönü'ye yöneltmesinin iki nedeni olduğunu ifade eder. Birincisi Atatürk'ü eleştirmenin yasal olarak imkânsızlığı, ikincisi ise Hasan Ali Yücel ve Falih Rıfkı Atay ile 1920'li ve 30'lu yıllardaki iyi

ilişkileridir (Duran, 2001: 234). Oysa Kısakürek, Atatürk'ün "ateşli bir materyalist", Marx'ın ve Lenin'in dahi ötesinde bir ateist olduğunu düşünür. Kısakürek'e göre Atatürk, Türkiye Komünist Partisi'nin kurulmasını emrettiği için Türkiye'deki ilk komünist hareketin de lideri sayılmalıdır (Duran, 2001: 235). Bununla birlikte Kısakürek, anti-Kemalist muhalefet retoriğini İsmet İnönü'ye karşıt olarak kurar[15] ve bu karşıtlık uzun vadede Türkiye'deki muhafazakâr-İslâmcı Türkiye tarihi okuması içinde güçlü bir karşılık bularak, Atatürk'ün "başarılı bir asker", İnönü'nün ise "din karşıtı bir siyasetçi" olarak popülerleşmesine etkide bulunur.

Kısakürek'in Atatürk imgesini kurgulama tarzı, içerisinde dört boyutlu bir siyasal stratejiyi barındırmaktadır. Her şeyden önce Kısakürek "pozitif Atatürk - negatif İnönü" ayrımı üzerinden giderek Cumhuriyetin birikimini iyi ve kötü olarak ayrıştırmakta ve seçmeci bir siyasal sistem okuması yapabilmektedir. İkincisi, İnönü'yü ve onun temsil ettiği CHP'yi eleştirmek suretiyle Kemalizmin reformlarına karşı güçlü bir muhalefet zemini oluşturabilmekte, böylece, Kemalizmin eleştirisi ve hatta siyaset olarak tasfiyesinin talep edilebilmesi için bir "meşruiyet alanı" inşa edilmiş olmaktadır. Üçüncüsü Atatürk'ün siyasi hafızadaki "tek adam" pozisyonu ve "kurtarıcı" rolü reddedilmekte, bir suskunluk stratejisi ile unutma/unutturma politikası geliştirilmiş olmaktadır. Dördüncüsü ise Kısakürek, "kurtarıcı Atatürk" imgesinin karşısına gerçek modernleştirici figür olarak sunduğu Abdülhamid'i koyabilmekte, böylece modern Türk siyasal hafızası içerisinde silikleşen bir imgeyi canlandırarak yeni bir hatırlama politikası önermektedir.

Ne var ki Kısakürek'in İsmet İnönü karşıtlığı, siyasi aktör ve kurumların değişen rollerini kavrayamamasına neden olmuş, onun ordunun 1950 sonrası dönemde CHP'den devraldığı "Kemalizmin bekçiliği" pozisyonunu doğru değerlendirememesini de beraberinde getirmiştir. Bunda onun orduyu siyasi bir kurum olarak yücelten tavrının katkısı olmalıdır. Kısakürek, bu süreçlere tanık olan ve hayatının belli bir döneminden sonra bu dönemlerin siyasi tarihini yazmaya çalışan biri olarak, söz konusu problemli okuma biçimini güçlü ve etkili kişiliğinin yardımıyla kitlesel kabul gören bir tarihsel anlatıya dönüştürebilmiştir.

Bunların yanında Kısakürek'in Türkiye siyasal hayatına ilişkin inşa etmeye çalıştığı hafıza politikası içerisinde çok partili hayata geçiş süreci de son derece önemli bir yer işgal eder. Teorik olarak demokrasiyi, kontrolsüz özgürlük ola-

15 *Büyük Doğu* dergisinin ilk sayısından itibaren İsmet İnönü'yü ve uyguladığı politikaları hedef tahtasına oturtan Kısakürek, o dönemlerde CHP içerisindeki farklı eğilimlerin yardımıyla İsmet İnönü'nün siyasi açıdan nasıl tasfiye edilebileceği üzerine düşünür. Bu doğrultuda, kendisine yakınlık duyduğu ve Büyük Doğu'nun ilk sayısında kendisine övgüler yönelttiği dönemin Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'a İnönü'ye karşı bir darbe girişiminde bulunmasını salık verir. Yine bu doğrultuda Celal Bayar ve Fevzi Çakmak'ı İnönü karşıtı bir siyasal oluşum temelinde nasıl birleştirebileceği ile ilgili olarak çeşitli projeler geliştirir.

rak gören ve Türkiye'de demokrasinin çok ağır maliyetleri olacağını düşünen Kısakürek, çok partili hayata geçişi CHP karşıtı bir siyaset imkânı oluşturduğu için olumlu bir gelişme olarak değerlendirir. Kısakürek, Demokrat Parti'nin yüksek bir oy oranı ile CHP'yi yenilgiye uğratması durumunu "milli ruhun zaferi" olarak yorumlar. Bu, milletin şahlanışıdır. Ancak Demokrat Parti yönetimi, partinin iktidarda olduğu dönemde uyguladığı politikalarla milletin safında yer almamıştır. Kısakürek Demokrat Parti'yi üç bakımdan eleştirmiştir. Parti, on dört yıllık tarihi boyunca, birincisi, Celal Bayar'ı kuşatacak bir ideoloji ortaya koyamamış, onun sultasından kurtulamamış, ikincisi, CHP ideolojisine bütünüyle zıt bir dünya görüşü geliştirememiş ve üçüncüsü de hürriyet ve demokrasi kavramlarının "harc-ı âlem" sınırlarının dışına çıkamamıştır (Kısakürek, 2004: 107).

Kısakürek, Demokrat Parti'nin on yıllık iktidar dönemini üç alt başlıkta ele alır: "hedefsiz gayret devresi", "boşuna zahmet devresi" ve "boyuna gaflet devresi". Birinci dönem, 1950-54 yılları arasını kapsar. Bu dönemde DP, CHP ideolojisinin dışına çıkmadan kendince bir takım icraatlar yapmaya çalışmış ve önünde sağlıklı, bütüncül bir hedef olmadığı için de birbiri ile çelişen pek çok icraata imza atmıştır. Bu dönem itibarıyla Kısakürek'in DP'ye yönelttiği başlıca eleştiri, "kendi inkılâp prensipleri"ni belirlemeyi beceremememesi, sırtını dayayacağı bir "temel fikir"den yoksun oluşudur (Kısakürek, 2004: 183, 296). "Boşuna zahmet devresi" olarak ifadelendirdiği ve 1954-57 yıllarını içerisine alan ikinci dönemde yeniden büyük bir oy oranı ile başa gelen DP artık söz konusu "temel fikir" arayışını bırakmış, onun yerine bir platform, farklı eğilimleri bünyesinde barındırmak isteyen bir şemsiye halini almıştır. DP'nin bu dönemdeki siyasi çizgisi için şu ifadeleri kullanır Kısakürek: "Demokrat Partinin hayat sebebi Halk Partisine duyulan millî kin ve nefret olmuşsa, ölüm sebebi de bu kin ve nefretin fikirleştirilememesi, hedeflendirilememesi ve bu kin ve nefretten yeni bir ruh yapısına yol açılamaması, topyekûn bir aksiyona girişilememesi olmuştur" (Kısakürek, 2004: 302). "Boyuna gaflet devresi" ise DP'nin 1957 sonrası politikalarını nitelemek üzere kullanılır. Bu dönemde Menderes, gelişmeleri artık okuyamamakta ve "tam bir vurdum duymaz"lık tavrı içerisinde hareket etmektedir (Kısakürek, 2004: 380). Bu dönemde Menderes, "toplayamama, merkeze bağlayamama, fikir teşettütünden sıyrılamama ve neticede ruh huzurunu koruyamama illetinin zirve noktasına doğru terakkidedir" (Kısakürek, 2004: 382). Bu dönemde DP'nin "ruh yoksunu, maddiyatçı kimliği" iyice gün yüzüne çıkar Kısakürek'e göre. Halkın görmek istediği ruhu ortaya koyamayan Menderes'in CHP'ye karşı tavizkâr tutumu onun sonunu hazırlamıştır. Necip Fazıl Kısakürek'in yapmış bulunduğu bu dönemlendirme, esasında onun Adnan Menderes'e ilişkin umutlarının da tarihini yansıtmaktadır.

Kısakürek DP'yi statükoya karşı çekingen davranmakla suçlamış ve zama-

nında cesur bir tavır takınamadığı için vakti geldiğinde CHP'nin siyasi tezgâhı ile sonunun geldiğini öne sürmüştür. "1950 inkılâbıyla başa geçenler, başarılarının basit bir siyasî borsa rekabetinden doğmayıp Halk Partisi dünyasının yıkılması muradiyle meydana geldiğini ve dolayısiyle o dünyayı kökünden yıkmak ve millî ruha denk bir dünya bina etmek gerektiğini takdir edemediler; böyle olunca, mükellef olup da ödeyemedikleri borcun altında, yapamadıkları şeyin kendilerine yapıldığını gördüler" (Kısakürek, 2004: 127). DP, köklü değişikliklere gitmek yerine toplumun gözünü boyamaya dönük birkaç icraat yapmakla yetinmiştir Kısakürek'e göre. 1958 yılında Kısakürek, *Büyük Doğu* dergisinde "Ya Ol, Ya Öl" başlıklı bir yazı yazmış ve bu yazıda Adnan Menderes'e seslenerek "öldürmesini" yahut "öldürülmeyi beklemesi" gerekeceğini ifade etmiş ve 1960 ihtilali sonrasındaki metinlerinde bu yazıda yaptığı tespitin ne kadar doğru olduğunu sıklıkla ifade etmiştir. Kısakürek, CHP'nin bir entrikası olarak yorumladığı ve "ezmeyeni ezerler" kaidesi uyarınca gündeme geldiğini düşündüğü 1960 ihtilalinde "Mehmedçik"in "ezeli itaati dolayısıyla körü körüne alet edil"diğini iddia etmiştir (Kısakürek, 1977b: 268). Kısakürek, meseleyi ordu açısından ise şu şekilde değerlendirmiştir: "Kasdımız, iyi veya kötü ne tarafa sürülürse sürülsün, cevabı edebi bir itaat olan Mehmedçikler onun bu şiarını hak yolunda kullanma gayesine ve millet-ordu idealine bağlı, fedakâr ve imanlı Türk kumanda heyetini tenzih ederek, hastalık nahiyesini muayyen bir zümre üzerinde toplamak ve hattâ bu vesileyle yeni subay nesillerine, fikirci ordu ile fikirsizi arasındaki derin farkı göstermek, birincisini beslediği fikre göre kurtarıcı, ikincisini de daima batırıcı tanıtmaktır. Nitekim 27 Mayıs 1960 gece hareketi Türkiye'yi yıllar ve devrelerce geriye atmış ve işin en feci tarafı ordu ile milletin arasını açarcasına ara yerden soğuk rüzgârlar estirmiştir" (Kısakürek, 1997: 328). Kısakürek'in 1960 ihtilaline ilişkin olarak yaptığı değerlendirmeye göre bu işten en az sorumlu olan ordudur. Suç CHP'de ve ona fırsat veren DP'dedir (Kısakürek, 1976a: 59). Kısakürek'in DP'den beklediği şeyin CHP'nin yaptığını söylediği türden bir siyasal tasfiye hareketi olması ise kayda değer bir durumdur.

Kısakürek'in hafıza siyasetinin eleştirisi

Kısakürek'in tarih okumasının muhtevasına ilişkin sunmaya çalıştığımız bu çerçevenin ardından, bu okumanın mahiyetini tartışmaya açabilir, söz konusu tarih okumasının ana özelliklerini tespite girişebiliriz. Öncelikle vurgulanması gereken nokta, Kısakürek'in geliştirdiği tarihsel yaklaşımların, akademik tarihçilik geleneği içerisinde yürütülen araştırmalara dayanmak yerine, tarihsel olay ve kişilerin sözlü aktarımlar ve tanıklıklar üzerinden devşirilen bilginin tahkiye edilmesi suretiyle sunulmuş olduklarıdır. Kısakürek, "yasa koyucu" bir entelektüel olarak, içinde bulunduğu topluma bilinç kazandırma çabasının bir ürü-

nü olarak tarihe başvurmaktadır.[16] Bu durum onun, ilgi alanına giren hemen her konuyu acilen hakkında bir perspektif geliştirilmesi gereken bir konu olarak algılamış[17] olmasıyla pekişmiş ve geniş bir tarihsel anlatı ağı inşa etmesine katkıda bulunmuştur.

Kısakürek'i tarihe ve özellikle yakın dönem Türk siyasi tarihine yönlendiren doğrudan doğruya onun siyasi kaygıları ve Kemalizmin tarih anlatısını geçersiz kılma arzusudur. Kısakürek, Kemalizmin tarihsel anlatısını geçersiz kılmaya çalışırken, tarihe çeşitli düaliteler ekseninde bakar ve bu düaliteler, birbiriyle geçişliliği olmayan, tarih boyunca varlığını sürdürdüğü düşünülen, toplumsal ve kültürel bağlamlardan bağımsız, iki karşıt kategorinin varlığına dayanırlar. Bu karşıt kategoriler arasındaki ilişkiyi diyalektik bir ilişki olarak ele almaktan ziyade deterministik bir ilişki olarak ele alan ve çoğunlukla "madde"nin "ruh"a yönelik tahakkümüne eğilen Kısakürek, metinlerinde bir yandan coşkulu bir üslup kullansa da diğer yandan söz konusu tahakküm dolayısıyla kaygılı ve kötümser bir tablo çizer.

Kısakürek'in adeta Kandinsky'yi boşa çıkarmak için çabalarcasına "ve" yerine "ya o ya bu" çağını (Kandinsky, 1982) deneyimlemeye devam etmesi, tarihe siyah ya da beyaz kategorilerle bakması tarihsel süreç, durum ve aktörlere ilişkin net ve değişmez yargılarda bulunmasını beraberinde getirir. Tarihteki yapı ve sistemler üzerinde durmayan Kısakürek'in aktör merkezli bir tarih okuması yapması, tarihsel, toplumsal ve siyasi gelişmeleri kişisel başarı ya da hezimet hikâyelerine bağlaması ve onların arkalarındaki nesnel koşulları çözümleme dışı bırakması onun tarihe siyah ya da beyaz kategorilerle bakmasını kolaylaştırmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin ideolojik tercihlerini bazı kişilerin verdiği yanlış kararlar olarak değerlendiren, sürekli bazı isimler üzerinde yoğunlaşarak kanaatler ortaya koyan Kısakürek'in sistemli bir Batılılaşma ve Kemalizm eleştirisi ortaya koyabildiğini söylemek zordur.

Tarihe siyah ya da beyaz kategorilerle bakan Kısakürek'in en popüler dikotomisi, yukarıda da tartışıldığı üzere ruh-madde ikilemidir. Bu ikilem, onun tarihsel öyküleme eyleminin ana dinamiği mahiyetindedir. Ruhun bağımsız, maddenin ise bağımlı değişken olduğu durumu ideal olarak gören Kısakürek, İslâm'ın doğuşundan itibaren başlayan ilerleme sürecinin Kanuni döneminden itibaren durduğunu ve gerileme döneminin başladığını söylerken iktidarın bir araç olmaktan çıkarak amaç haline geldiğini öne sürer. Ruhun emrine amade olmayan bir iktidar, her halükârda bozulması mukadder bir iktidardır ona göre. Ne var ki, Kısakürek'in tarihsel anlatısı içerisindeki eleştirilerin önemli bir kısmı devlet etrafındaki "maddi iktidar"ın nasıl yeterince tesis edilemediği ya da yanlış tesis

16 Kısakürek'in kurmaca dışı eserleri kadar, kurmaca eserleri de söz konusu bilinç aşılama gayretini yansıtır. Bu noktada onun tiyatro eserleri ve piyesleri kayda değer niteliktedir (bkz. Kısakürek, 1938; 1976b).

17 Rasim Özdeneren, Kısakürek'in şu sözü hiç dilinden düşürmediğini söyler: "Benim acelem var!" (Özdenören, 2004: 140).

edildiği yönündedir. Kısakürek, bu bağlamda "iktidar arayışındaki bir derviş" edasıyla, çelişkili bir pozisyondan tarihe bakmaktadır.

Kısakürek bu tavrına rağmen tarihe mazlumluğunu hatırlamak üzere başvurur. Açıkel'in ifadesiyle "kendi geçmişine baktıkça zulme maruz kaldığını anlar, zulme uğradığını her düşündüğünde de geçmişe bakar" (Açıkel, 1996: 167). Önde gelen tarihsel aktörler üzerinden tarihteki mazlumlar ve zalimler üzerinde duran ve kendisini mazlumlarla özdeş tutan Kısakürek (1966) için geçmiş, aynı zamanda bir direniş, bir alternatif iktidar kurma alanıdır. Bu nedenle Kısakürek, tarihe sadece zalim-mazlum dikotomisinden hareketle bakmamış, hain-kahraman dikotomisini de devreye sokmuştur. Ona göre, Türkiye tarihi hainler ve kahramanlar arasındaki mücadelenin sahnesidir. "Kahramanlar"ın unutulduğu, hainlerin ise "sahte kahramanlar" olarak sunulduğu bir düzeni ifşa etme kaygısı Kısakürek'i tarihe yönelten en önemli saiklerden biridir. Tanzimat sonrası siyaset ve düşünce dünyasının önde gelen figürlerini ya hain ya da kahraman olarak yansıtan Kısakürek,[18] böylelikle Kemalist Cumhuriyet'in inşa ettiği tarihsel anlatıya karşı alternatif bir hafıza alanı kurmaya çalışmaktadır. Kısakürek, bu alternatif hafıza alanı içerisinde sürekli olarak "kurtarıcı" figürlerin yokluğuna dikkat çekmiş ve kendi siyasal programında bu rolü her şeyden önce entelektüellere vermiştir. Ne var ki bu durum onun böylesi bir "görev bilinci"nden yoksun entelektüellerin tarih içinde gerçek bir rol oynamadıkları için ciddiye alınmaması gereken aktörler olduğu fikrini geliştirmesine de neden olmuştur.

Onun bu süreçte sığındığı ontolojik liman ise bir başka dikotomi, Doğu-Batı ikilemidir. Kısakürek, Asya mekânında ortaya çıkan "ruh"la, Avrupa mekânında "zuhur eden ruh" arasında ezeli bir çatışma yaşandığını düşünmektedir. Ona göre Asya mekânında ortaya çıkan ruhun temsilcisi olan Doğu, "insan topluluklarının ve eserinin doğuşu"na karşılık geliyorken, Avrupa mekânında zuhur eden ruhun temsilcisi konumundaki Batı antik Yunan ve Roma düzeninden sonra sadece "ağaç köklerini kemirerek yaşamakta", kendisini tekrar etmekte ve hiçbir zenginlik üretememektedir. Şark, coğrafi olarak Asya ve Afrika'yı, bir başka deyişle "Büyük Asya"yı içerisine alırken Garp, Avrupa, Avusturalya ve Amerika'yı kapsar. Kısakürek'e göre, Garp'ı kuran şey "Yunan tefekküriyeti" ve "Roma hayatiyeti"dir. Ne var ki Garp bunlarla ancak "İslâm medeniyetinin kütüphanesi" aracılığıyla tanışmış, fakat Şark'ın hakkını teslim etmemiştir. Kısakürek, Şark'ı oluşturan cevherin ise ona "kainat çapında aslî rengini bahşeden" İslâm olduğunu belirtir. Kısakürek, bu iki ünitenin felsefi olarak da ayrıştığını ve Batı düşüncesi ve İslâm tasavvufu arasında uzlaşılamaz bir karşıtlık ilişkisi olduğunu belirtir (Kısakürek, 1982).

Kısakürek'e göre insanlığın yaşadığı en büyük sorun, Şark'ın Garp'ın taklidi-

18 Kısakürek'in tarihe hain-kahraman dikotomisi ekseninde bakmasının izlerine birçok eserinde rastlarız. *Tarihimizde Moskof* eseri bunun bir örneğidir. Bu kitapta Kısakürek, Timurlenk ve Baltacı Mehmed Paşa üzerinden Türk-Rus ilişkilerinin yedi yüz yıllık tarihini okumaya çalışır (Kısakürek, 1973).

ne girişmiş olması, "kendi özünü tahrip etmesi"dir. Oysa Şark'ın gerilemesinin arkasında onun karşısına dikilen ve ona karşı büyük bir hınçla taarruza geçen Garp'ın çabaları vardır. Yapılması gereken, Şark'ın "eski altın şahsiyeti"ni canlandırmasıdır (Kısakürek, 1991: 190 vd.) Bununla birlikte Kısakürek'in Türk kimliğini yeniden kurma girişiminde "Batı'nın hayranlığını uyandırma" amacının önemli bir motivasyon kaynağı olduğunu da belirtmemiz gerekir (Kısakürek, 1976a). Bu noktada Kısakürek'in Batı tasavvurunun Cumhuriyet döneminin "Garbiyatçı fantazisi" ile bir ölçüde örtüştüğünü söylemek gerekir (Ahıska, 2004). Söz konusu Garbiyatçı tahayyül içinde Batı'nın alt edilmesi nihai kertede bir varoluş meselesidir ve bu amaç Kısakürek için de söz konusudur. Zira Kısakürek, bir Doğu evrenselciliği önerisinde bulunmakta ve bu evrenselci perspektif içerisinde insanlığın yararı uğruna Batı'nın erimesi gerektiğini öne sürmektedir.

Bu dikotomiler eşliğinde tarihe bakan Kısakürek'in kurduğu tarihsel anlatının ana kahramanı "devlet"tir. Her ne kadar Kısakürek, devleti "milletinin emrinde bir güç" olarak gördüğünü, halkın devletin kölesi olduğu kadar devletin de halkın kölesi olması gerektiğini belirtse de (1991: 275) yaptığı tarihsel değerlendirmelerde tarihsel akışın temel aktörü olarak "devlet"i görmüş ve onun etrafında yer alan "aktörler"in hikâyelerine yoğunlaşmıştır. Kısakürek, bununla birlikte devletin millete tabi olması gerektiğini öneren retoriğini "saray ve halk" arasında yaptığı ayrım üzerinden tahkim etmeye çalışır. Kısakürek'e göre saray ve ordu, Kanuni döneminden sonra, yaşadığı ahlâki kriz dolayısıyla düşüş yaşamış ve nihayetinde Batı'nın taklidine dayalı bir Batılılaşma süreci başlamıştır. Ne var ki söz konusu ahlâki kriz halka inmemiş, halk uzun yıllar bu sürece direnmiş ve ahlâki umdeleri koruyarak bugüne getirmiştir. Kısakürek'in bu yaklaşımı, Ziya Gökalp'in tarih yorumu ile çok açık bir biçimde benzerlik gösterir. Gökalp'e göre Osmanlı Hanedanı, Türk milletinin varlığını kabul etmemiş fakat Türk milleti değerlerini ve varlığını uzun yıllar koruyabilmiştir (Gökalp, 1997).

Siyasal ütopyası içerisinde devlete asli bir rol veren Kısakürek'in[19] "tarihsel başarı" konsepti de yine bu çerçevede "ordunun ve askerin başarısı" olarak kurgulanır. Kısakürek, her ne kadar sanat ve düşüncenin tarihte merkezî bir rol oynadığının altını çizmişse de, tarihi "askerî başarılar ve yenilgiler tarihi" olarak betimler. "Milli saadetlerimiz, içtimai felâketlerimiz, çıkışlı inişli tarihimiz; evvelce gerçek oluşumuz yedi iklim dört bucak hükmedişimiz; derken duraklayı-

19 Kısakürek'in "başyücelik devleti" ile ilgili görüşleri için bkz. Kısakürek, 1991: 257-275. Duran, Kısakürek'in "başyücelik devleti" ütopyasını geliştirirken döneminin totaliter ideolojileri olan faşizm, komunizm ve Kemalizm'den etkilendiğini öne sürer (Duran, 2001). Kısakürek, yazı ve konuşmalarında metafor devşirmek üzere sık sık askerî terminolojiye atıfta bulunur. Örneğin "fikir Mehmetçikleri" yetiştirmek gerektiğini ve onları "büyük meydan muharebesine hazırlamak" gerektiğinin altını çizer (bkz. Kısakürek, 1996c: 155). Yine, çıkardığı *Büyük Doğu* dergisini "İslâm'ın emir subaylığı" olarak görür (Kısakürek, 1991: 10).

şımız kabuk tutuşumuz, sonra bozgundan bozguna yuvarlanışımız, sürünüşümüz, nihayet maymunlaşmamız, olamaz oluşumuz; hâsılı, bir zamanlar mayası Güneşten ruh hamurumuzla, bu hamura musallat kurt, sebep ve netice bakımından hep ondan", ordudan kaynaklanır (Kısakürek, 1996c: 139; 1971: 2; 1950: 2; 1949: 2; 1947b: 2). Ne var ki, Kısakürek, yukarıda da ifade edildiği gibi devlet ve ordu etrafında oluşan maddi iktidarı, değeri kendinden menkul bir iktidar olarak ele almadığını, onun "manevi iktidar"a bağımlı bir unsur olması gerektiğini belirtir. Maddi iktidarın "manevi iktidar"la çerçevelenmesi sürecindeki başlıca amil, ona göre din yani İslâm'dır. Tarih tasavvurunun ana öznesi olarak gördüğü "Türk"ün gücünü İslâm'dan aldığında başarılı bir iktidar kurduğunu ve yine kurabileceğini ifade eden Kısakürek (1996c: 141), "Türk, vecd ve aşkını İslâm'dan aldıktan ve devletini kurduktan sonra 250 sene müddetle Kanuni'nin başına kadar mükemmeldir" (Kısakürek, 1996b: 24). Düşüş, tam da bu "vecd ve aşk"ın yitirilmesiyle başlamış ve giderek hızlanmıştır.

Oysa diğer taraftan Türk ulusçuluğunun bir egemen toplum tasarımı ve ana akım siyaset tekniği halini alması ile birlikte dikkati çeken en önemli gelişme, uygulanan radikal laikleşme hamleleri olacaktır. Ulusçu akımlar için kültür ve ırk merkezde yer almaktadır ve bu noktada din ikincil bir rol oynamakta, hatta "gerici bir güç" olarak görülmektedir (Behar, 1996: 77). Her ne kadar bir yandan Falih Rıfkı Atay'ın belirttiği gibi "Kemalizm, ibadetler dışındaki bütün âyet hükümlerini kaldırmış", ulusçulukla birlikte gündeme gelen laikleşme programı dinin siyasal ve toplumsal alandaki bağımsız etkisini engellemeye çalışmışsa da, diğer yandan devletin dinî alanı biçimlendirebilmesi amacıyla yeni bir kurumsallaşma süreci başlatılmış, devletin çerçevesini çizdiği resmî bir din yorumu gündeme gelmiş (Atay, 1969: 393) ve İslâm yeni bir formata uyarlanarak modernleştirilmek istenmiştir. Sünni İslâm temelinde tanımlanan din, toplumsal birlik ve otoriteye itaat uğruna araçsallaştırılmıştır.

Kısakürek, bu resmî din yorumunun dışında kalan bir din yorumunu, müceddidî Nakşibendilik söylemini benimser ve tarihe de bu söylemden ilham alarak bakar. Ne var ki, Kısakürek'in entelektüel serüvenine ve tarihe bakışına doğrudan etki eden Nakşibendilik söylemi bütün hayatı boyunca "münevverler aristokrasisi" fikrine bağlı olan Kısakürek'in elitizmine etki etmemiş, İslâm'ın Nakşibendi yorumunu benimsedikten sonra da ideolojik kurgusunu ve söylemlerini oluştururken sahip olduğu elitist tavrı bırakmamıştır. Kısakürek'in ortodoks bir İslâm anlayışını benimsemesi ve modernist İslâm yorumlarının birçoğunu "sapkın fikirler" olarak ele alması, "halk İslâmı" olarak algılanabilecek bir İslâm anlayışına da eleştiri getirmesine engel teşkil etmez. Ona göre din, dinamik bir gerçekliktir ve onu statik bir durum olarak algılamak ve sabit kalıpların içine gömmeye çalışmak "yobazlık"tır. Kısakürek'in tarih okuması içinde dini yanlış algıladıklarını düşündüğü ve "yobaz" olarak nitelediği insanların açtığı tahribatın sıklıkla ötekileştirildiği görülür. Bu yönüyle Kısakürek'in

tarih okumasının Kemalist tarih okumasıyla benzerliği dikkat çekicidir (Kısakürek, 1985).

Bu nokta, Kısakürek'in Cumhuriyet'in siyasal epistemolojisi tarafından temsil edilen modernleşme perspektifine yakınlaştığı momenti işaret eder. Kemalist ideolojiye göre, modernleşme amacının gerçekleşebilmesi için öncelikle "geleneğin çözülmesi", "halkın çeşitli propaganda araçları kullanılarak bilinçlendirilmesi" gerekmektedir. Cumhuriyet döneminde resmî olarak kabul gören "çağdaşlaşma programı", modernleşmek için geç kalındığını ve hızla yol alınmasını salık vermekte, modernleşme ve Batılılaşmayı özdeş süreçler olarak görmektedir. Bununla birlikte Batılılaşma sürecinin aşırıya götürülmesinin ciddi maliyetler doğuracağı varsayılmakta ve bu nedenle "kültürel korumacılık" da bir strateji olarak önerilmektedir.

Necip Fazıl Kısakürek'in, kalkınmacı bir retorikle kurduğu modernleşme söylemi, Cumhuriyet'in çağdaşlaşma perspektifiyle iki noktada ayrışsa da, yukarıda ifade edilen diğer hususlarda benzeşmektedir. Kısakürek'e göre gelenek, gelişmeye engel bir durum değildir ve bu nedenle modernleşme hamlesi geleneği çözmekle işe başlamamalıdır. Aksine gelenek, kalkınmanın başlangıç noktasıdır ve gelişme için ihtiyaç duyulan ruh, gelenekten devşirilebilir. Kısakürek, ayrıca modernleşmenin Batılılaşmakla özdeş süreçler olarak görülmesine karşıdır. Ona göre Batılılaşmak "körü körüne taklit"ten başka bir şey değildir ve sadece Türkiye'nin düşüşüne neden olmuştur.

Kısakürek, bu noktada Kemalist "kültürel korumacılık" perspektifi ile örtüşür ve Türkiye'nin "kültürel öz"ünün korunması gerektiğini iddia eder. O, bu kültürel özün tanımı noktasında Kemalist elitlerle farklılaşsa da, kültürel korumacılık refleksinde onlarla ortaklaşır.[20] Bunun yanında, Kısakürek, Kemalist elitler gibi modernleşmenin halkı bilinçlendirmekten geçtiğine inanır ve bu yolda her tür ikna ve propaganda araçlarının kullanılması gerektiğine inanır. Ona göre milli eğitim sistemi de, basın da en temelde bu amaçla faaliyet göstermelidir. Buna ek olarak Kısakürek de, modernleşme yolunda "geç kalındığı"nı düşünmekte ve acele edilmesi gerektiğine inanmaktadır. Hızlı olmak gerekliliği devrimci çözümleri zorunlu kılmakta, aşağıdan yukarıya doğru yaşanacak "evrimci" değişim süreci için yeterince vakit bulunmamaktadır.

Kısakürek'in sahip olduğu modernleşme zihniyeti tarihe bakışına da yansımış ve o bir yandan Kemalist tarih tezlerini geçersiz kılmaya çalışırken, diğer yandan devlet, siyaset, iktidar ve toplum arasındaki ilişkilerin tarihteki izdüşümlerini Kemalist paradigmanın çok uzağına düşmeden ortaya koymuştur. Kısakürek, tıpkı Kemalist elitlerin yaptığı gibi önerdiği toplumsal değişim programına mutlak bir inanç beslemekte ve tek boyutlu bir modernleşme programında

20 Bu noktada Kısakürek'in de içinden konuştuğu "kültürel kapitalizm eleştirisi" onu Kemalist entelektüellerle yakınlaştırmaktadır. Kültürel kapitalizm eleştirisi ile ilgili olarak bkz. Cantek, 2008: 67.

ısrar etmekte, bu da siyasal ve toplumsal müzakere sahalarının inşasını zorlaştırmaktadır.

Kısakürek, Tanıl Bora'nın ifade ettiği gibi hâlâ "milliyetçi-muhafazakâr söylemin oluşum zamanı açısından kilit figür"dür (Bora, 1998: 129). Ancak buradaki muhafazakârlığın evrimci değişim talebini içermekten çok, "İslâmi değerleri koruma kaygısı"na karşılık geldiği, diğer yandan Kısakürek'in radikal bir devrimci değişim talebinde bulunduğu gözden kaçırılmamalıdır. Kısakürek'in yaklaşımlarındaki İslâmi ve millî vurgular, devrimci bir siyaset felsefesi ile hayat bulacağı düşünülen bir idealin uzantıları olarak görülmelidir. Kısakürek, toplumu bir yandan kolektif ideale sahip bir organizma olarak görse de diğer yandan yukarıdan aşağıya doğru gerçekleştirilecek müdahalelerle şekillendirilebilecek bir mekanizma olarak da görür.

Kısakürek, bu nedenle Kemalist devrimci siyasal çizgiyle biçimsel olarak kolaylıkla yakınlaşır. Kemalizmle tarihin ana aktörünün tespiti noktasında ortaklaşan Kısakürek, bu aktörün özelliklerini tanımlarken Kemalist okumadan farklılaşır, hatta onun karşısında konuşlanır. Kısakürek'in alternatif hafıza inşası, alternatif iktidar oluşturma çabasından bağımsız değildir. Onun "şimdi" ve "gelecek"le ilgili ortaya koyduğu iktidar tasarımı da tam anlamıyla "alternatif iktidar" geliştirme arzusu ile bağlantılıdır. Bu yönüyle o, Kemalizmin mevcut kurum, yapı, sistem ve ideallerinin içeriğini zaman zaman kendi din anlayışı ile uzlaştırmaya, zaman zaman ise kendi din anlayışı çerçevesinde İslâmileştirerek dönüştürmeye çalışmış ve böylelikle egemen Kemalist tarih, toplum ve siyaset tasarımını geçersiz kılabileceğini düşünmüştür. Kısakürek bu bağlamda, geleceğe çok fazla vurgu yapmış ve bu vurgularında da ayrıcalıklı rolü gençliğe bahşetmiştir. Türk modernleşme projesi içinde imtiyazlı bir rol verilen, rejimin teminatı ve de en dinamik ve politik unsuru olarak görülen gençlik (Lüküslü, 2009), Kısakürek için de kutsaldır. Onun atıfta bulunduğu ve kendisinden çok şey beklediğini belirttiği gençlik "mukaddesatçı Türk gençliği"dir.[21]

Duran'ın belirttiği gibi, Kemalist entelektüellerle İslâmcı entelektüellerin ortak noktası her ikisinin de tarihi ve kültürü aynı şekilde araçsallaştırması, geçmişi kolektif bir kimlik ve yeni bir toplum yaratmak amacıyla yeniden inşa etme etmeye çabalamalarıdır (Duran, 2001: 202). Bu durum alternatif hafıza inşa etmeye çabalayan Kısakürek'in, Kemalizmin açtığı tartışma alanının dışına çıkamamasının başlıca izahlarından biridir. Bu durum, Kısakürek'in alternatif bir hafıza siyaseti geliştirme arayışındaki tarih tasarımının uzun dönemde dindar toplum kesimlerinin Türk modernleşme tarihine yönelik bakışlarına etki eden en önemli kaynaklardan biri olmaya devam ettiği göz önünde bulundurulduğunda daha da önemli bir hal almakta ve daha spesifik ve derinlemesine çalışmaları hak etmektedir.

21 Nitekim 1973 yılında yayımlanan *Esselâm* isimli şiir kitabını "kıyamete kadar gelecek mukaddesatçı Türk gençliğine ithaf" etmiştir (Kısakürek, 1973). O, en temel sorunun yeni neslin eğitilememesi olduğunu düşünür (Kısakürek, 1962b).

KAYNAKÇA

Açıkel, F. (1996) "'Kutsal Mazlumluğun' Psikopatolojisi", *Toplum ve Bilim*, (70): 153-197.

Ahıska, M. (2005) *Radyonun Sihirli Kapısı: Garbiyatçılık ve Politik Öznellik*, Metis, İstanbul.

Aksoy, N. (2009) *Kurgulanmış Benlikler: Otobiyografi, Kadın, Cumhuriyet*, İletişim, İstanbul.

Anderson, B. (2006) *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, Londra & New York (3. baskı).

Atay, F.R. (1969) *Çankaya: Atatürk'ün Doğumundan Ölümüne Kadar Bütün Hayat Hikâyesi*, Doğan Kardeş Matbaacılık, İstanbul.

Bauman, Z. (1989) *Legislators and Interpreters: On Moderntity, Post-Modernity and Intellectuals*, The Polity Press, New York.

Behar, B.E. (1996) *İktidar ve Tarih: Türkiye'de Resmî Tarih Tezi'nin Oluşumu, 1927-1937*, Afa, İstanbul, 1996 (2. baskı).

Benjamin, W. (1968) *Illuminations*, (çev.) Harcourt Barace Jovanovich, Schocken Books, New York.

Bolay, S.H. (1967) *Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi*, Yağmur, İstanbul.

Bora, T. (1998) *Türk Sağının Üç Hali: Milliyetçilik, Muhafazakârlık, İslâmcılık*, İletişim, İstanbul.

Bozdoğan, S. (2001) *Modernism and Nation-Building: Turkish Architectural Culture in the Early Republic*, University of Washington Press, Washington.

Cantek, L. (2008) *Cumhuriyetin Büluğ Çağı: Gündelik Yaşama Dair Tartışmalar (1945-1950)*, İletişim, İstanbul.

Cantek, L. (2011) *Şehre Göçen Eşek: Popüler Kültür ve Tarih*, İletişim, İstanbul.

Cündioğlu, D. (1996) "Ernest Renan ve 'Reddiyeler' Bağlamında İslâm-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı", *Divân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 1(2): 1-94.

Çetinsaya, G. (2006) *Ottoman Administration of Iraq 1890-1908*, Routledge, Londra.

Deringil, S. (2002) *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji, 1876-1909*, YKY, İstanbul.

Duran, B. (2001) *Transformation of Islamist Political Thought in Turkey from the Empire to the Early Republic (1908-1960): Necip Fazıl Kısakürek's Political Ideas*, Yayımlanmamış doktora tezi, Bilkent Üniversitesi Siyaset Bilimi Bölümü, Ankara.

Eagleton, T. (1996) *Literary Theory: An Introduction*, The University of Minnesota Press, Minneapolis (2. baskı).

Edy, J.A. (2006) *Troubled Past: News and the Collective Memory of Social Unrest*, Temple University Press, Philadelphia.

Ertürk, R. (1997) *Türk Sosyolojisinde ve Cumhuriyet Döneminde Köy Tartışmaları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.

Foucault, M. (2005) *Entelektüelin Siyasi İşlevi*, (çev.) Işık Ergüden, Osman Akınhay, Ferda Keskin, Ayrıntı, İstanbul.

Gellner, E. (1983) *Nations and Nationalism*, Cornell University Press, New York.

Gökalp, Z. (1997) *Türkçülüğün Esasları*, MEB Yayınları, Ankara.

Gürbilek, N. (2011) *Benden Önce Bir Başkası*, Metis, İstanbul, 2011

Güzel, M. (2003) "Necip Fazıl Kısakürek" Çiğdem, A. (der.) *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Muhafazakârlık* içinde, İletişim, İstanbul.

Harland, R. (1999) *Literary Theory from Plato to Barthes: An Introductory History*, Palgrave Macmillan, New York.

Hobsbawm, E. (1992) "Introductions: Inventing Traditions" Hobsbawm, E. ve Ranger T. (der.) *The Invention of Tradition* içinde Cambridge University Press, Londra.

Kandinsky, W. (1982) "And: Some Remarks on Synthetic Art", Lindsay, K.C. ve Kandinsky P.V. (der.) *Kandinsky, Complete Writings on Art: 1922-1943* içinde, G. K. Hall, Boston, 708-18.

Karaömerlioğlu, M.A. (2006) *Orada Bir Köy Var Uzakta: Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem*, İletişim, İstanbul.

Karasipahi, S. (2009) *Muslims in Modern Turkey: Kemalism, Modernism and the Revolt of the Islamic Intellectuals*, I.B.Tauris, Londra.

Kaya, İ. (2004) *Social Theory and Later Modernities: The Turkish Experience*, Liverpool University Press, Liverpool.

Kharbe, A. S. (2009) *English Language and Literary Criticism*, Discovery, Yeni Delhi.

Kırmızı A. (2007) *Abdülhamid'in Valileri / Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*, Klasik Yay., İstanbul.

Kısakürek, N.F. (2004) *Benim Gözümde Menderes*, B. D. Yayınları, İstanbul (6 baskı).

— (2002) "Ahvâl-i Âlem" Kabaklı, A. (der.) *Devler Konuşuyor* içinde, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul.

— (1999a) *Tanrı Kulundan Dinlediklerim*, B.D. Yayınları, İstanbul.

— (1999b) *Rapor 4/6*, B.D. Yayınları, İstanbul.

— (1996a) *Bâbıâli*, B. D. Yayınları, İstanbul (6. Baskı).

— (1996b) *Dünya İnkilâp Bekliyor*, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul (4. baskı).

— (1996c) *Hitâbeler*, B.D. Yayınları, İstanbul (5. Baskı).

— (1996d) *Kafa Kağıdı*, B.D. Yayınları, İstanbul (6. Baskı).

— (1996e) *O ve Ben*, B. D. Yayınları, İstanbul (10. baskı).

— (1995) *Başmakalelerim*, B.D. Yayınları, İstanbul.

— (1991) *İdeolocya Örgüsü*, B.D. Yayınları, İstanbul.

— (1989) *Çerçeve I*, B.D. Yayınları, İstanbul, (3. baskı).

— (1985) *Hesaplaşma, Tarihte Yobaz ve Yobazlık, Türkiye ve Komünizm*, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul.

— (1982) *Batı Tefekkürü ve İslâm Tasavvufu*, B. D. Yayınları, İstanbul.

— (1977a) *Yeniçeri*, B. D. Yayınları, İstanbul, (3. baskı).

— (1977b) *Cinnet Mustatili*, B. D. Yayınları, İstanbul (3. baskı).

— (1976a) *Sahte Kahramanlar* B. D. Yayınları, İstanbul (2. baskı).

— (1976b) *Mukaddes Emanet*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

— (1975) *Vatan Haini Değil, Büyük Vatan Dostu Sultan Vahidüddin*, B. D. Yayınları, İstanbul (2. baskı).

— (1973a) *Tarihimizde Moskof*, Toker, İstanbul.

— (1973b) *Esselam*, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul.

— (1971) "Bizim Anladığımız Ordu", *Büyük Doğu*, 15(13).

— (1969) *Son Devrin Din Mazlumları*, Toker Yayınları, İstanbul.

— (1968) *Türkiye'nin Manzarası*, Toker Yayınları, İstanbul.

— (1966) *Tarih Boyunca Büyük Mazlumlar I-II*, Sebil, İstanbul.

— (1965) *Ulu Hâkan II. Abdülhamîd Hân*, Ötüken, İstanbul.

— (1964) *Ahşap Konak*, Büyük Doğu Dergisi Eki, İstanbul, 1964.

— (1962a) *Türkiye'de Komünizma ve Köy Enstitüleri*, Doğan Güneş, İstanbul.

— (1962b) *Her Cephesiyle Komünizm*, Doğan Güneş, İstanbul, 1962.

— (1959) "Lozan Zaferinin İçyüzü", *Büyük Doğu*, 10(24).

— (1955) *Yılanlı Kuyudan*, İnkilap Kitabevi, İstanbul.

— (1950) "Ordu", *Büyük Doğu*, 6(17).

— (1949) "Ordu ve İnkilap", *Büyük Doğu*, 4(8).

— (1948) "İslâm Nasıl Bozuldu? Tanzimat Devrinde", *Büyük Doğu*, 4(82).

— (1947) "Surda Açılan Gedik 1000 Yıl Sonra Tarihin Hükmü", *Büyük Doğu*, 3(67).

— (1947) "İslâm ve Ordu," *Büyük Doğu*, 3(72).

— (1946) "Ve Tarihçe", *Büyük Doğu*, 2(30).

— (1943) "Ahlâk Sükutumuzun Tarihçesi", *Büyük Doğu*, 2(16).

— (1940) *Namık Kemal Şahsı - Eseri - Tesiri* T.D.K. Yayınları, Ankara.

— (1938) *Bir Adam Yaratmak*, Semih Lütfü Sühulet Kütüphanesi, İstanbul.

—(1936a) "Türk Orta Çağ Sanatkâr ve Entelektüeline Kısa Bir Bakış", *Ağaç: Sanat, Fikir Aksiyon*, (5).

— (1936b) "Tanzimat Sanatkâr ve Entelektüeline Kısa Bir Bakış", *Ağaç: Sanat, Fikir Aksiyon*, (6).

— (1936c) "Dünya Harbine Gelinceye Kadar Tanzimat Sonrası Türk Sanatkâr ve Entelektüeline Kısa Bir Bakış", *Ağaç*, (7).

Koçak, C. (2010) *Geçmişiniz İtinayla Temizlenir*, İletişim, İstanbul, (4. baskı).

Köksal A. der. (2004) *Edebiyat Sosyolojisi İncelemeleri*, Hece, Ankara.

Lewis, G. (1999) *Turkish Language Reform: A Catastrophic Success*, Oxford University Press, New York.

Lowenthal, D. (1985) *The Past is a Foreign Country*, Cambridge University Press, Londra.

Lüküslü, D. (2009) *Türkiye'de Gençlik Miti: 1980 Sonrası Türkiye Gençliği*, İletişim, İstanbul.

Mardin, Ş. (1995) "Tanzimattan Sonra Aşırı Batılılaşma", *Türk Modernleşmesi* içinde, İletişim, İstanbul (4. Baskı), 21-79.

Mardin, Ş. (1993) "Culture Change and the Intellectual: A Study of the Effects of Secularization in Modern Turkey: Necip Fazıl and the Nakshibendi," Mardin Ş. (der.) *Cultural Transition in the Middle East* içinde, E. J. Brill, Leiden, 189-213.

Mill, J.S. (1965) "The Positivist Conception of History" Donagan, A. ve Donagan, B. (der.) *Philosophy of History* içinde, MacMillan, New York, 1965.

Moran, B. (2009) *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış I-II-III*, İletişim, İstanbul.

Özdalga, E. (1997) "Tasavvuf Bahçelerinde Dolaşan Bir Milli Kahraman: Necip Fazıl Kısakürek", *Toplum ve Bilim* (74): 176-180.

Özdalga, E. (2006) *İslâmcılığın Türkiye Seyri: Sosyolojik Bir Perspektif*, İletişim, İstanbul.

Özdenören, R. (2004) "Necip Fazıl Kısakürek" Aktay Y. (der.) *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslâmcılık* içinde, İletişim, İstanbul.

Özyürek, E. (2008) *Modernlik Nostaljisi: Kemalizm, Laiklik ve Gündelik Hayatta Siyaset*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Parla, J. (2008) *Babalar ve Oğullar: Tanzimat Romanının Epistemolojik Temelleri*, İletişim, İstanbul.

Said, E. (1994) *Representations of the Intellectual*, Pantheon, New York.

Tekinalp (1998) *Kemalizm*, Toplumsal Dönüşüm, İstanbul.

Tunçay, M. (1992) *T.C'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Cem, İstanbul (3. baskı).

Turna, B. B. (2006) "Paths to God within the Poet: Necip Fazıl Kısakürek (1904-83) and His Mystical Poetry" Abramson, G. ve Kilpatrick, H. (der.) *Religious Perspectives in Modern Muslim and Jewish Literatures* içinde, Routledge-Curzon, Londra, 49-63.

Ülken, H.Z. (1994) *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken, İstanbul (4. baskı).

Weber, M. (1949) *The Methodology of Social Sciences*, (çev.) Edward A. Shils, Henry A. Finch, The Free Press, Glencoe, 1949.

Williams, R. (1974) *Television: Technology and Cultural Form*, Fontana, Londra.

Yavuz, M.H. (2004) "Is There A Turkish Islam? The Emergence of Convergence and Consensus", *Journal of Muslim Minority Affairs*, 24(2): 213-232.

Zürcher, E.J. (2010) *The Young Turk Legacy and Nation Building From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey*, I. B. Tairus, Londra.

1950'li yıllarda Amerikan sosyal bilim anlayışının Türkiye'de disiplinler üzerinde yarattığı metodolojik ve tematik etkiler

*Cangül Örnek**

Özet: İkinci Dünya Savaşı sona erdiğinde Nazi Almanyası'ndan kaçarak gelen ve üniversitede görev yapan sosyal bilimcilerin neredeyse hepsi Türkiye'yi terk etmişti. 1950'ler boyunca onların yerine çok sayıda ABD'li öğretim üyesi Türkiye'ye geldi. Bu yıllar aynı zamanda, dünyada davranışsalcılığın ve ampirisizmin damgasını vurduğu Amerikan sosyal bilim anlayışının "evrensel bilim" olarak kabul edilmeye başlandığı yıllardı. Türkiye'de özellikle sosyoloji, psikoloji ve kamu yönetimi alanlarını etkileyen Amerikan yaklaşımı, siyaset bilimi disiplininin kuruluşunda da belirleyici oldu. ABD'li öğretim üyelerinin ve genel olarak Amerikan yaklaşımının bu sayılan disiplinleri metodolojik ve tematik olarak nasıl etkilediğini inceleyen bu araştırma, sayılan disiplinin bu çerçevede adeta baştan kurulduğunu ya da önemli bir dönüşüm geçirdiğini iddia etmektedir. Türkiye'de 1960'lı yıllardan itibaren anti-Amerikancılık, üniversitelerde ve öğretim üyeleri arasında da yaygınlaşmış, ancak sosyal bilimler üzerindeki etki tartışmaya açılmamıştır.

Anahtar sözcükler: Sosyal bilimler, sosyoloji, psikoloji, kamu yönetimi, ABD

İkinci Dünya Savaşı'nın bitişini takip eden birkaç yıl içinde Türkiye üniversitelerinde misafir edilen Alman bilim insanları Türkiye'ye veda etmiştir. Aralarında Fritz Neumark, Wilhelm Röpke, Alexander Rüstow, Gerhard Kessler, Alfred Isaak ve Ernst Reuter'in bulunduğu bu bilim insanları geri dönerken artlarında sosyal bilimler açısından önemli bir birikim bırakmışlardır. Onların ayrılmalarından kısa süre sonra üniversite koridorlarında bu kez ABD'den gelen pek çok öğretim üyesine rastlanmaya başlanmıştır. Üniversitelerin bu yeni misafirleri, sosyal bilimler için de yeni bir evrenin açıldığını göstermektedir. Savaştan sonra başlayan ve 1950'li yıllarda yoğunlaşan ABD ile yakınlaşma sürecinin sonuçları

(*) New York Üniversitesi, misafir öğretim üyesi.

pek az incelenen yönlerinden biri, Türkiye'deki üniversite sistemine,[1] farklı disiplinlerin gelişimine etkileridir. Burada bu geniş inceleme alanının daha sınırlı bir noktasına projeksiyon tutularak, söz konusu dönemde yükselişte olan Amerikan sosyal bilim anlayışının Türkiye'de sosyal bilimlere tematik ve metodolojik etkileri birkaç ana disipline yoğunlaşarak ele alınmaktadır.

Bu yılların Amerikan sosyal bilim anlayışı birkaç yönelimi içerisinde barındırmıştır. Bir yandan sosyal bilimleri fen bilimleri kategorisine yerleştirmeye çalışan, bu nedenle nicel araştırma tekniklerine dayanan –sosyolojide sosyometrinin gelişmesiyle tepe yapmıştır– ölçümü sosyal bilimle bir tutan bir yönelim gözlemlenmekteyken; diğer yandan zaman içinde özellikle Weber'in ve Sorokin'in sosyal bilim anlayışına etkisiyle değerleri, inançları sosyal analizin çıkış noktası ilan eden yorumlayıcı bir yönelim gelişmiştir. Soğuk Savaş boyunca ABD'de sosyal bilimlerin egemen metodolojik yaklaşımı haline gelen davranışsalcılık, önce gözlemlenebilir olandan yola çıkan nicel ölçüm teknikleriyle gelişmiş, daha sonra yorumlayıcı yaklaşımın öngördüğü teknikleri de içermeye başlamıştır.

Amerikan pragmatizmi, Anglo-Sakson ampirizmini değerlerden yola çıkan sezgici, metafizik yönelimle uzlaştıran ve metodolojik bir çatı sunmuştur. Dışında bıraktıkları üzerinden düşünüldüğünde, bu yıllarda Amerikan sosyal bilimlerin hüviyetini belirleyen kuram karşıtı olması –her ne kadar orta boy kuramlar kabul görmüş olsa da– tarihsel yöntemden uzak durması ve sosyal gerçekliğin bütünlüğü fikrini reddetmiş olmasıdır. Hangi bakış açısıyla sosyal bilim araştırmaları yürütüldüğü üzerinden bir değerlendirme yapıldığında ise farklı yönelimlerin ortak noktaları olarak; analiz birimi olarak bireyi kabul etmeleri, entegrasyoncu-uzlaşmacı nitelikte olmaları ve anomali olarak görülen çatışma başlıklarını kendi içlerinde değerlendirerek bunları giderici politikalar üretmeye yönelmeleri sayılabilir. Böylece sosyal gerçekliğe birey bazında, bireylerin içinde hareket ettikleri inanç ve değer sistemleri çerçevesinde gözlemlenebilir ve ölçülebilir bir durum olarak yaklaşılmıştır. Nitel araştırma tekniklerinin kullanıldığı durumlarda bile ele alınan konunun toplumsal bütünlükle ilişkisi nadiren kurulmuştur.

Amerikan sosyal bilimlerinin bahsedilen yöntemsel karakteri kendi dışına doğru da yayılmıştır. Bu yayılmanın etkilerini Avrupa'daki sosyal bilim çalışmaları üzerinde görmek mümkündür. Türkiye'de sosyal bilimciler gerek doktora eğitimleri ve kısa süreli araştırma ziyaretleri için daha fazla tercih etmeye başladıkları ABD'de, gerekse sürekli olarak takip ettikleri Avrupa'da Amerikan sosyal bilim anlayışıyla tanışmışlardır.

1 Emre Dölen, 5 ciltlik *Türkiye Üniversite Tarihi* başlıklı kitabının 5. cildinde Türkiye'de Amerikan modeli üniversitelerin kuruluşunu anlatmaktadır. Bkz. Dölen, Emre (2010) *Türkiye Üniversite Tarihi 1-5: Özerk Üniversite Dönemi (1946-1981)*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

1950'lerde Le Play Okulu ve Amerikan sosyolojisi etkisi altında Türkiye'de sosyoloji

Türkiye'de sosyal bilim disiplinleri arasında uzmanlaşmanın henüz sonraki yıllarda aldığı forma ulaşmamış olduğu 1950'lerde, sosyoloji disiplini, nispeten eski bir disiplin olması ve siyasi düşüncenin şekillenmesinde kilit rol oynaması dolayısıyla sosyal bilimlerin ana kolu olmayı sürdürmektedir. Ancak bu yıllarda hem geleneksel sosyolojinin Amerikan sosyolojisiyle tanışarak ele aldığı konuların farklılıklar göstermesi, hem de bununla bağlantılı olarak ampirik yöntemlerin daha fazla kullanıldığı bir yöntemsel değişim söz konusudur. Sosyolojinin yanı sıra, kökleri daha eskiye gitmekle birlikte kamu yönetimi ve psikolojinin bir disiplin bütünlüğüne bu yıllarda kavuştukları görülmektedir. Sosyolojiden koparak ayrı bir disiplin görünümü almaya başlayan siyaset bilimi ile birlikte uluslararası ilişkilerin de erken gelişimi yine bu yıllarda gerçekleşmiştir. Savaş sonrasından başlayarak 1950'lerin sonuna kadarki zaman dilimi içerisinde olgunlaşmaya devam eden bu disiplinlerin gelişim evrelerini 1960'larda tamamladığını söylemek mümkündür.

Sosyal bilimleri, sosyoloji başta olmak üzere, bir bütün olarak etkileyen gelişme, bu alanda ABD'nin Kıta Avrupası'na üstünlük kurmaya başlamasıyla birlikte felsefi-teorik yaklaşımların gerilemesi ve deneyselci yaklaşımların yaygınlaşması olmuştur. Türkiye sosyal bilimleri de bu yeni eğilimden muaf kalmamıştır. Bu konuda üzerinde hemfikir olunan nokta, Türkiye'de 1940'ların ikinci yarısından itibaren "tecrübî sosyolojinin" daha fazla itibar görmeye başladığı ve ampirisizmin yöntem arayışlarını belirler hale geldiğidir. Bu konuda sosyoloji tarihi üzerine yazanlar arasında genel bir mutabakat olmakla birlikte, tespit edilen eğilimin kaynakları konusunda farklı görüşler olduğu görülmektedir. Çoğunlukla, 1940'lı yıllardan itibaren Türkiye'de Chicago Okulu kaynaklı Amerikan sosyolojisinin etkilerinin gözlemlenmeye başladığından bahsedilir ve doktora eğitimlerini ABD'de görerek Türkiye'ye gelen Dil Tarih Coğrafya Fakültesi'nin genç öğretim üyelerinin akademik üretimlerine işaret edilir.

Gerçekten de, Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Sosyoloji Kürsüsü dünyayı daha fazla takip eden dinamik bir kadroya sahiptir ve bu kadro daha önce Türkiye'de yapılmayan bir şeyi yapmaya başlamış; saha araştırmalarına yönelmiştir. Bu konuda sürükleyici görev üstlenenler arasında özellikle yaptığı köy tetkikiyle adını duyuran Behice Boran ile Niyazi Berkes ve Mediha Berkes sayılabilir.

Behice Boran ve Niyazi Berkes, doktora derecelerini ABD üniversitelerinden almışlardı. Böylece, o güne kadar yüksek öğrenim için daha çok Avrupa ülkelerinin tercih edildiği Türkiye'de, ABD üniversitelerinde eğitim gören sosyal bilimciler kuşağının da öncüleri arasına girmişlerdir. Nitekim bu özellikleri ve

saha araştırması teknikleriyle yapılan köy tetkikleri nedeniyle bu isimler, DTCF Felsefe Bölümü'ndeki diğer genç meslektaşlarıyla birlikte Türkiye'ye Amerikan sosyolojisinin girişine önayak olan kişiler olarak tanımlanır. Ancak Gökhan Atılgan, Behice Boran monografisinde, Boran'ın sosyoloji üzerine görüşlerini derli toplu olarak ifade ettiği bir makalesine[2] dayanarak bu iddianın kısa yoldan yapılmış, hatalı bir yorum olduğu yönünde bir değerlendirme yapmaktadır. Atılgan, Boran'ın toplumu değerler sistemi üzerinden analiz eden Weber-Sombart geleneğine ve bu geleneğin izleyicisi olan Türkiye'deki resmî sosyolojiye eleştiriler yöneltirken Amerikan sosyolojisine yakınsadığına ancak bu sosyoloji ekolünü de son derece önemli noktalardan eleştirdiğine dikkat çekmektedir. Boran'ın Amerikan sosyolojisine yönelttiği eleştiriler; toplumsal olguları toplumsal bütünlükten kopuk bir biçimde ele alan ve toplumsal sorunlara gözünü kapatan yaklaşımı, sosyoloji tekniklerinin tek ilgi alanına dönüşmesi ve belki de en önemlisi toplumsal eleştirinin yokluğunda kendi sistemlerini veri alarak dikkatlerini bu sistemin işleyiş ayrıntıları üzerinde yoğunlaştırmaları gibi başlıklara odaklanıyordu (2007: 145-150).

Gerçekten de, Boran ve meslektaşlarının Ankara'nın civar köylerinden başlamak üzere köy tetkiklerine yönelmiş olmalarının arkasındaki tek güdülenme ithal bir sosyoloji anlayışının etkisinde kalmaları değildir. Dikkatlerden kaçmaması gereken önemli bir nokta, köy tetkiklerini genç bilim insanları için çekici kılanın Anadolu'yu, köyleri tanıma tutkusu olduğudur.[3] Zaten, köy araştırmaları büyük oranda "köyün kalkınması" meselesi etrafında şekillenmiştir ve Kemalist köycülük hareketinin etkisinde kalmakla birlikte "eğitime" öncelik veren yaklaşım eleştirilmiş; köylünün toprak sahibi olması, iktisadi sınıfların menfaat çarpışmalarına karşı korunması[4] gibi bir yaklaşım üzerinden hareket edilmiştir.

Öte yandan, Türkiye'de Amerikan sosyolojisini derli toplu tanıtan ilk yazıların yazarı olan Berkes, *Ülkü* dergisinde yayımlanan "Birleşik Amerika Devletlerinde Sosyoloji" başlıklı yazılarında,[5] bu ülkenin sosyal-siyasal tarihiyle sosyoloji düşüncesinin gelişimi arasında ilişki kurarken yine toplumsal çelişkiler, sınıflar gibi parametreleri değerlendirmelerinin temel çerçevesi olarak kullanmış-

2 Atılgan'ın verdiği bilgiye göre, Boran'ın söz konusu makalesi 1947 tarihinde *American Journal of Sociology*'de yayınlanmıştır.

3 Boran'ı aynı kategoriye koymak mümkün olmasa da diğer genç sosyologlar için Kemalist köycülük anlayışının etkili olduğu söylenebilir.

4 *Yurt ve Dünya*'da Hilmi Ziya Ülken'in *Ülkü* dergisinde yayımlanan köyde maarif konulu yazısı eleştirilmiş ve köy kalkınması daha iktisadi bir temele oturtulmaya çalışılmıştır. Bkz. Yurt ve Dünya (1942) "Köy ve Maarif", *Yurt ve Dünya,* 3(18), s. 215-216.

5 Berkes'in "Birleşik Amerika Devletlerinde Sosyoloji" başlıklı bu dizi yazıları, *Ülkü* dergisinin Nisan 1938 tarihli 62. sayısında, Mayıs 1938 tarihli 63. sayısında, Haziran 1938 tarihli 64. sayısında, Ağustos 1938 tarihli 65. sayısında, Eylül 1938 tarihli 67. sayısında, İlkteşrin 1938 tarihli 68. sayısında, Eylül 1939 tarihli 79. sayısında, Şubat 1940 tarihli 85. sayısında yer almaktadır. Berkes, ayrıca, *Siyasi İlimler Mecmuası*'nda "Muhtelif Memleketlerde Sosyoloji" başlıklı dizi yazılar yazmış, bu dizi kapsamında Rus Sosyolojisi'ni de tanıtmaya çalışmıştır.

tır. Bir dizi halinde yayımlanan bu yazılar ABD'deki sosyoloji anlayışına ciddi bir eleştiri getirmemekle birlikte, konusunu incelerken kullanmaya çalıştığı tarihsel-toplumsal çerçeveyle yaklaşım ve yöntem açısından ilgi nesnesinden uzak görünmektedir.

Bu ekibin Amerikan sosyolojisinin Türkiye'ye taşınmasındaki rollerini tayin etmek bakımından Behice Boran'ın Ankara'da "suçlu çocuklar" üzerine yaptığı araştırmaya ilişkin makalesi üzerinde kısaca durulabilir.[6] Boran'ın "Mücrim Mahalleler" başlıklı makalesi, sürdürdüğü şehir sosyolojisi araştırmasının çocuklar arasında suç işleme eğilimi ile bunun mekânsal şartları arasındaki ilişkiyi inceleyen ayağıyla ilgilidir. Boran, yaptıkları araştırmada cürümleri koşullayan sosyal şartlar üzerinden hareket etmektedir. Dolayısıyla, suçu bir sosyal mesele olarak ele alırken, sosyo-ekonomik koşulların öncüllüğüne işaret etmektedir (1941). Bu incelemesi Boran'ın Marksist perspektifine ilişkin güçlü ipuçları vermektedir. Kesin olan, Boran'ın fert merkezli Chicago Okulu yaklaşımını benimsediğini söylemenin pek mümkün olmadığıdır. Ancak bilindiği gibi, şehir sosyolojisi bir tür olarak Chicago Okulu'nun sosyoloji disiplinine katkılarından biridir. Yine köy araştırmaları, suç gibi başlıklar da Amerikan sosyolojisinin ilgi alanlarıdır. Bu noktadan hareketle, Boranların ABD'de gelişmekte olan yeni sosyolojik araştırma sahalarından haberdar oldukları ve Türkiye'de de benzer sahalarda araştırma yapmaya yöneldikleri, öte yandan bu araştırmalar sırasında ABD'de yaygın olarak kullanılan tekniklerden faydalandıkları ve hatta yöntemsel olarak Amerikan sosyolojisinin etkisinde kaldıkları söylenebilir. Ancak toplumsal bütünden hareket etmeleri ve iktisadi öncüllerin belirleyiciliği konusundaki örtük kabulleri Marksizme yakınlıklarından kaynaklanmaktadır. Kaldı ki, 1930'larda popüler olan Chicago okulunun vaka analizi, 1950'lerde sadece nicel ölçüm tekniklerine dayanan araştırmaların hâkimiyeti nedeniyle eski popülerliğini yitirmeye başlamıştır.

Amerikan sosyolojisiyle Boran ve arkadaşlarının yaklaşımları arasındaki farka ilişkin oldukça önemli tespitlerden birini Şerif Mardin'e de atıfla Aynur İlyasoğlu yapmaktadır. İlyasoğlu 1940 kuşağı sosyal bilimcilerinde özellikle Boran ve Berkes'in yaklaşımlarında "entegrasyona" dayalı bir toplum modelinden "çatışmaya" dayalı bir toplum modeline doğru bir kayma gözlemlendiğini söylemektedir (1983: 2172). Bu açıklama esasında, Boran ve Berkes özelinde alt grupları, alt kimlikleri bütüne entegre etmeye odaklı Chicago okulunun liberal yaklaşımından[7] ziyade toplumları çelişkiler üzerinden analiz eden Marksizme doğru yönelindiğini teyit eder niteliktedir.

Sonuç olarak, Boran-Berkes kuşağı için yaptıkları araştırmalarla gelenek-

6 Bkz. Boran, Behice Sadık (1941) "Mücrim Mahalleler", *Yurt ve Dünya*, 2(7), s. 32-40.

7 Chicago okulu, alt grupların, asimilasyonunu gerçekleştirmeye dönük "entegrasyoncu" bir yaklaşıma sahiptir (Jackson ve Wiedman, 2006:147). Özellikle siyahlar konusundaki yaklaşımı ırkçılık eleştirilerine yol açmıştır.

sel sosyolojiden bir kopuşu temsil ettikleri, bir anlamda Türkiye'de sosyolojiyi "sosyal felsefe olmaktan çıkardıkları"[8] söylenebilir. Gerçekten de Türkiye'de sosyolojinin felsefi ve metodolojik tartışmalardan ibaret bir disiplin olmaktan çıkmasında bu kuşağın yaptığı araştırmaların payı vardır. Ancak sosyologların sahaya çıkmasının olumlu katkısı kadar çubuğun tersine bükülmesinin; yani teoriden kaçışın[9] ve bütünsel analizden kopuk disipliner uzmanlaşmanın neden olduğu kısırlaşmaya da dikkat çekilmelidir. Özellikle Boranların üniversiteden atılması sonrasında yapılan araştırmalar "tecrübî sosyolojinin" etkisi altında veri derlemeleri olarak kalmış ve sosyolojide genel olarak bir soyutlama fakirliği göze çarpar olmuştur.

Sosyolojideki Amerikan etkisini Chicago ekolünün etkisiyle sınırlandırmak da doğru değildir. Öncelikle, Amerikan sosyolojisinin hem sosyolojinin yeni konulara yönelmesine öncülük ederek, hem de yöntemsel olarak ampirizme dayanan deneysel sosyolojiyi ön plana çıkararak daha geniş kapsamlı bir etkide bulunduğunu belirtmek gerekir. Bu etki sosyolojinin merkezini Kıta Avrupası'ndan ABD'ye taşıdığı gibi, Avrupa'daki sosyolojik düşünce üzerinde de dönüştürücü bir etki yaratmıştır. Bu yıllarda Ankara sosyolojisine kıyasla Kıta Avrupası geleneğine daha bağlı görünen İstanbul sosyolojisi de –daha çok Avrupa'yı izleyerek– bu sürecin sonuçlarıyla karşı karşıya kalmıştır.

Genel olarak, Ankara sosyolojisine kıyasla, İstanbul sosyoloji kürsüsünde Gökalp'in izinden giden resmî sosyolojinin ağırlıklı olduğu belirtilmektedir. Hilmi Ziya Ülken, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu ve Nureddin Şazi Kösemihal'le anılacak olan İstanbul sosyolojisi, Kıta Avrupası geleneğine göreli olarak daha sadık kalacak ve felsefe ağırlıklı sosyoloji yaklaşımı İstanbul ekolü içinde varlığını sürdürecektir.

İstanbul sosyolojisi dendiğinde felsefeyle düşünsel bağını korumayı sürdüren Ülken'in sosyoloji yaklaşımını diğerlerinden ayrı ele almak gerekir. Yeni eğilimlerin başgösterdiği ve sosyolojinin okyanus ötesindeki tartışmalardan etkilendiği koşullarda daha çok Fransız kaynaklarını takip eden Ülken zaman içerisinde düşünce dünyasının kenarda kalan bir figürü olmuştur. Buna rağmen, Ülken'in yeni eğilimleri takip ettiğini ve kendi sosyoloji anlayışını da uyarlamaya çalıştığını gösteren bazı adımlar attığı da görülmektedir. Örneğin, 1949 yılında yeniden kurulan Türk Sosyoloji Cemiyeti'nin Birinci Kongresi'nde "Türkiye'de Köy Sosyolojisi" başlıklı bir tebliğ sunmuştur. Ülken, Cemiyet'in tekrar kurulması ve ilk toplantısını yapması üzerine kaleme aldığı yazısında Cemiyet'in bir gayesini de "dağınık bir biçimde sürdürülen tecrübî sosyoloji çalışmalarını teşki-

8 Çelebi, ABD'lilerin sosyolojiye katkılarından bahsederken ABD'li sosyologların felsefi temeli Avrupalılar tarafından atılan yaklaşım ve teorileri "sosyolojize ederek", sosyolojinin "sosyal felsefe" olarak kalmasını önlediklerini söylemektedir (1994: 96).

9 Kayalı, 1960'larda sosyolojinin ampirik sosyolojiye dönüştüğünü söylemekte; sosyoloji ve tarih üzerinden yaptığı değerlendirmede Türkiye'de sosyal bilimlerin temel zaafının teorik yapıtların yokluğu olduğunu belirtmektedir (2003: 59).

latlandırmak" olarak açıklamıştır (1950a: 137). Ülken, aynı dergideki bir başka yazısında Türkiye'deki yakın dönem sosyoloji eğilimlerini sınıflandırmış ve kendisini daha çok felsefeye dayanan ve pratik sosyoloji araştırmalarına olanak tanıyan deneysel sosyolojiye yakın konumlandırmıştır (1950b: 140-149).

Bu üç isim arasında deneysel sosyoloji yaklaşımına en fazla meyleden kişi Kösemihal'dir. Kösemihal'in bu ilgisini, doğrudan ABD ekolünden esinlenmesinden ziyade, Türkiye'de Anglo-Sakson düşüncesinin kaynaklarından biri olagelmiş Science Sociale okuluna ve temsilcisi Le Play'e duyduğu yakınlığa bağlamak daha doğru olacaktır. 1950 yılında Paul Descamps'ın *Tecrübî Sosyoloji* kitabından yaptığı çeviri yayımlanmış; katıldığı 16. Milletlerarası Sosyoloji Kongresi'nde "Le Play ve Okulu" başlıklı bir tebliğ sunmuş; *Sosyoloji Dergisi*'ne yazdığı yazılarla Moreno'nun sosyolojiyi ölçüme indirgeyen ve ABD'de hızla tutulan "sosyometri" yaklaşımını tanıtmış;[10] yine aynı dergide Türkiye'de deneysel sosyolojinin gelişimi üzerine yazıları yayımlanmıştır.[11] Ülken'in felsefe temelli sosyolojiden kopamadığı, Fındıkoğlu'nun Le Play'den etkilenmekle birlikte[12] Alman ekolünün etkisinde daha fazla kaldığı düşünülürse, Kösemihal İstanbul sosyolojisinin ampirizme kaymasına en fazla etki eden kişi olmuştur.

Kösemihal için geçerli olan bir bütün olarak İstanbul'daki sosyoloji çalışmaları için de geçerlidir; ampirizm, İstanbul'daki akademik üretimde 1950'ler boyunca yeniden gündeme getirilen Le Play ekolünün[13] monografik veri toplama tekniği dolayımıyla hâkim olmaya başlamıştır. 1940'ların ikinci yarısından itibaren *Sosyoloji Dergisi*'nde Prens Sabahattin ve Le Play adlarına daha sık rastlanmaya başlanmıştır. Öyle ki; 1957 yılında Türk Sosyoloji Cemiyeti "Le Play Sosyolojisinin 100. Yılı" başlığıyla bir toplantı düzenlemiştir. 1950'lerde Tahsin Demiray ve Selahaddin Demirkan önemli Le Playciler olarak öne çıkmış olsalar da, ekol neredeyse herkesi etkilemiştir. Böylece "1940'larda başlayan Amerikan sosyolojisinin etkisi, bu dönemde kısmen Science Sociale ekolüyle birleşerek sürmüştür" (Kaçmazoğlu, 1999: 155).

1950'lerle birlikte Türkiye siyasetindeki gelişmelere paralel olarak geleneksel Durkheimcı düşüncenin gerileyişi ile birlikte, sosyoloji anlayışıyla Le Playciliğin Türkiye'deki ilk savunucularından biri olan Prens Sabahattin yeniden gündeme getirilmiştir. Le Playciliğin sosyolojide bu kadar belirleyici olabilmesinin

10 Kösemihal, yıllar sonra sunduğu bir kongre tebliğinde, 1958-1959'da Amerika'da bulunduğu sırada Moreno'ya "Sociometry and Cybernetics" başlıklı bir incelemesini gönderdiğini, bunun üzerine Moreno'dan davet aldığını ve gidip bir ay konuğu olduğunu anlatmıştır (1971: 52).

11 Bkz. Kösemihal, Nureddin Şazi (1950) "Memleketimizde Tecrübi Sosyolojinin Doğuşu ve Gelişmesi", *Sosyoloji Dergisi*, 6 (6), s. 116-133.

12 Kansu, Fındıkoğlu üzerine yazdığı makalede Fındıkoğlu'nun sağ muhafazakârlığının kaynağı olarak Fransız Devrimi'ne ve Aydınlanma Düşüncesi'ne karşı çıkan Le Playcilikle, Sombart gibi faşizme kapı aralayan Alman düşünürlerinin etkisini incelemektedir (2004: 118-131).

13 Kaçmazoğlu'nun aktardığı bilgilere göre, 1957 yılında Türk Sosyoloji Cemiyeti, "Le Play Sosyolojisinin 100. Yılı" adıyla bir toplantı düzenledi. Sunulan tebliğler yayınlandı. 1958 yılında Science Social ekolüne mensup Selahaddin Demirkan *Tecrübi Sosyolojiye Giriş* adlı kitabını yayınladı (1999).

nedenini biraz da bu siyasi gelişmelerin etkisinde ve siyasi çatışmanın bir yansıması olarak görülebilecek Durkheim-Sabahattin ikiliğinde aramak gerekir. Sinan Yıldırmaz'ın da belirttiği gibi, içeride "sosyal barış" vurgusu yapan, reformcu Le Play-Sabahattin ekolü, dışarıda reform yoluyla kalkınma öngören ABD menşeli modernleşme teorisine denk düşmüştür (2009: 49-50)[14] Üstelik Le Play-Sabahattin ekolü yöntemsel olarak da Amerikan sosyolojisiyle uyumludur.

Sosyoloji Dergisi ciltlerine bakıldığında 1940'ların sonlarından itibaren çok daha yoğun bir biçimde monografik araştırmalar yapıldığı görülmektedir. DTCF monografilerinden sonra 1950'lerde İstanbul sosyoloji de, tamamen aynı saiklerle olmasa da,[15] özellikle köylerde saha çalışmalarına yönelmiştir. Böylece köy sosyolojisi de hızla gelişerek bir uzmanlaşma dalı haline gelmeye başlamıştır.[16] Türkiye'de köy araştırmaları –köycülük etkisinde– daha eskiye de gitse, savaş sonrasında Türkiye'de köyler ve köylülerin yaşam biçimleri hakkında veri toplamayı amaçlayan monografilere ilginin artmasıyla, ABD'nin Türkiye'ye kırsal kalkınma reçetesi vermesiyle birlikte gözlerin köylülüğe dönmesi arasında doğrudan bir ilişki vardır.

Bu dönemde özellikle Marshall yardımlarının etkisiyle hız kazanan toplumsal değişmeyi anlamaya çalışan araştırmalar yapılmıştır.[17] Örneğin; 1949 yılından sonra Türkiye'de ABD danışmanlığında ve kaynaklarıyla hız kazanan karayolu yapımının karayollarının birbirine ve çeşitli merkezlere bağladığı yerleşimler üzerindeki etkisi bu araştırmalarla ortaya konmaya çalışılmıştır. Ayrıca, Marshall yardımlarıyla gelen traktörlerin kırsal alanda yol açtıkları dönüşüm de sosyologların ilgisini çekmeye başlamıştır.[18] Bu yeni ilgi alanlarının ortaya çıkışı, "dönüşüm" ya da "değişim" gibi sosyal olguların konu edinilmeye başlandığına işaret etmektedir.

14 Yıldırmaz, Cavit Orhan Tütengil'in Max Thornburg'un Türkçede *Türkiye Nasıl Yükselir?* diye basılan kitabıyla Prens Sabahattin'in *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?* kitapları arasındaki benzerliklere dikkat çektiğini belirtmektedir (2009: 50).

15 Örneğin Mümtaz Turhan, Ankara ekolünün maddi değişmenin önceliği tezine karşı araştırmalarında kültür değişimlerinin, toplumsal değişimin en önemli faktörü olduğunu göstermeye çalışmaktadır.

16 Fındıkoğlu, Erzurum Üniversitesi'nde üç yıl asistanlık yapan Orhan Türkdoğan'ın kendisine yazdığı mektuptan aktarıyor: "...üç yıl önce Erzurum'da kurulan ve şimdilik iki Fakülteli olan Üniversitenin öğretim programı, Amerikan Le Playciliğinden mülhem bir yenilik taşıyor: Köy sosyolojisinin ve köy monograficiliğinin ziraî ekonomi tedrisatı içinde ehemmiyetli bir yer işgal etmesi. Eserimiz için kaleme alınmış bir raporda su husus belirtiliyor: '...Köy sosyolojisi, Üniversitenin Ziraat Fakültesi programında mevcuttur ve Türkiye'de öyle zannediyorum ki ilk defa olarak Üniversitemizde okutulmaktadır. Çünkü, bizim Üniversite, Nebraska Üniversitesini model olarak almıştır.'" Fındıkoğlu'nun *Le Play Mektebi ve Prens Sabahattin* kitabından aktaran Yıldırmaz (2009: 59-60).

17 Türkdoğan, 1950-1960 arasında teknik değişmelerin köyün kapalı yapısını değiştirmesinin önemli bir aşama olduğunu söyler. Ancak "köy sosyolojisi" adı altında bağımsız bir disiplin kolu haline gelmesi 1960 sonrasıdır. Ayrıca, köy sosyolojisinin gelişiminin İkinci Dünya Savaşı sonrasında gerçekleştiğini ve bu konuda da yine Amerikan sosyolojisinin öncülük ettiğini söylemektedir (1977: 17-24).

18 Örnek olarak bkz. Tanyol, Cahit (1958-1959) "Traktör Giren 50 Köyde Nüfus Hareketlerinin ve İçtimaî Değişmelerinin Kontrolü", *Sosyoloji Dergisi*, 13-14(13-14), s. 198-218.

Amerikan sosyolojisinin Türkiye'de sosyoloji disiplinine etkisini incelerken gözden kaçırılmaması gereken bir nokta, Amerikan yaklaşımının, Türkiye'nin o güne kadar esinlendiği Avrupa sosyolojisi üzerinde de dönüştürücü etkileri olduğudur. Avrupa'da belirginleşmeye başlayan deneysel sosyoloji ilgisi, Avrupa'yı takip eden İstanbul ekibinin de gözünden kaçmamıştır. İstanbul'un yeni kuşak sosyologlarından Tanyol bu yönelimi şu şekilde ifade etmiştir:

> Avrupa'da bu sosyoloji mensupları, ister istemez, tecrübî sosyolojiye kaymak mecburiyetini hissetmişlerdir. Ve hele bugün Amerika'da bu sosyoloji biricik metod olarak kabul edilmektedir. Biz ise mekteplerimizde 'bina', 'emsile' okutur gibi, Durkheim'i tekrarlayıp duruyoruz (1949:152).

1950'lerin ikinci yarısında yükselen Amerikan sosyolojisinin Kıta Avrupası geleneğinden beslenmekle birlikte onu geri plana düşürdüğü gözlemlenmektedir. Uluslararası kongreler böylesi bir gözlem için iyi bir vesile olarak değerlendirilebilir. Örneğin; Türkiye'den bir grubun da katıldığı ve Nermin Abadan'ın Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi için bir nevi raporlaştırdığı 1959'daki 4. Milletlerarası Sosyoloji Kongresi sosyolojideki ABD hegemonyasının hangi düzeye ulaştığına ilişkin önemli ipuçları vermektedir. Abadan'ın verdiği özette, genel oturumlarda Merton, Lazarfeld gibi döneminin ünlü ABD'li sosyal bilimcilerinin konuştukları; Amerikan sosyolojisinin ampirik çalışmalara verdiği önemle Avrupalıların daha çok "umumî" konular etrafında dönen yaklaşımları üzerine bir tartışma yürütüldüğü; oturumların bazılarının "tatbikî sosyoloji" dalları etrafında tertiplendiği; sosyolojide yöntem başlığında tecrübî metodlar, gözleme dayanan metodlar, anket metodu, küçük grup tahlili gibi başlıkların ilk sıralarda yer aldığı; ayrıca siyasi seçkinler kavramı üzerine ayrı bir seminer düzenlendiği aktarılmaktadır (1960: 284-289).

1950'lerde psikoloji: ABD ile bir "yeniden kuruluş"

1950'li yıllarda sosyoloji dışındaki diğer sosyal bilim dallarında da "Amerikanlaşma" eğilimi göze çarpmaktadır. Sosyolojiyle birlikte uzun bir süre felsefenin bir alt dalı olarak kalan psikoloji disiplininin söz konusu dönemdeki evrimi bu eğilimin bir örneğidir. Denebilir ki; 1950'ler psikolojinin disiplin olarak "yeniden kuruluş" yıllarıdır ve bu süreçte disiplini şekillendiren kaynakların başında Amerikan psikolojisi gelmektedir.[19]

"Yeniden kuruluş" sürecini anlayabilmek için 1950'ler öncesi birikime kısaca göz atmak yerinde olacaktır. Cumhuriyet döneminde Türkiye'de psikoloji disiplininin gelişimi incelendiğinde, psikolojinin ayrı bir kürsü olarak kurumsal-

19 Vassaf, Türkiye'de psikolojinin gelişiminin körü körüne Batı'ya bağımlı bir gelişme olduğunu, bunun birçok Üçüncü Dünya ülkesinde sosyal bilimlerin gelişmesi açısından da geçerli olduğunu belirtmektedir (1982: 30-31).

laştığı başlangıç yıllarına Alman ekolünün hâkim olduğu görülür. Nazi Almanyası'ndan kaçarak Türkiye'ye gelen Prof. W. Peters, hem psikoloji disiplininin kurumsallaşmasını sağlamış hem de ilk psikoloji laboratuvarını kurmuştur. Bu yıllarda psikoloji, pedagojiyle bağlantılı bir alt dal olarak gelişmiştir. Ancak Peters'la gelen Alman ekolü Türkiye'de kök salamamış, 1950'lerin ortasından itibaren[20] danışmanlık ve zeka testlerine dayanan Amerikan pragmatik psikolojisi Türkiye'de etkili olmaya başlamıştır (Vassaf, 1992: 384). Gündüz Vassaf, İstanbul Üniversitesi psikoloji kitaplığının kart kataloğu incelendiğinde 1920-1950 arasında kitapların yüzde 80'inin Almanya veya Fransa'dan, daha sonraki yıllarda ise neredeyse sadece ABD'den geldiğini söyleyerek bu etkinin göstergelerinden birine dikkat çekmektedir (1992: 385).

Bu etkiyi felsefi-teorik düzeyde tanımlamak gerekirse, Türkiye'de felsefenin bir alt dalı olarak görülen ve bu nedenle gelişimini Fen-Edebiyat Fakülteleri içerisinde gerçekleştiren psikoloji –uzmanlaşmanın sınırlı olduğu– 20. yüzyılın ilk yarısında insanı bir bütün olarak ele almaktadır. Türkiye'ye Fulbright desteğiyle gelmiş ve daha sonra Türkiye'de psikolojinin gelişimi üzerinde genel bir değerlendirme kaleme almış olan McKinney, öğrenciler arasında pozitivizme veya beyin modellerine çok az ilgi olduğunu, bütün insan yaklaşımıyla getirilen açıklamaların beğenildiğini belirtirken (1960: 720), Türkiye'deki psikoloji yaklaşımının Amerikan psikolojisiyle farkını da dile getirmiştir. Öte yandan, ABD'de özellikle savaş sonrası gelişme imkânları bulan psikoloji, testler ve ölçüm teknikleri üzerine kurulu yapısıyla "insanı ölçmeye" çalışan bir disiplin görünümündedir. Psikolojinin bir "teknoloji" olarak kullanılabileceğini gösteren çalışmaların sayısının savaşın ardından patlak vermesi, aktarılan fonların büyüklüğü açısından ABD'de psikolojiyi ayrıcalıklı sosyal bilimler arasına sokmuştur.[21] Soğuk Savaş'la birlikte yeniden şekillenen psikoloji disiplininin, bir "teknoloji" olarak kullanımı, Türkiye üniversitelerindeki psikoloji bölümlerini de etkilemiştir.[22]

Türkiye'de o güne kadar hâkim olan psikolojik yaklaşımlardan göz ardı edilemeyecek nitelikte farklılıklar taşıyan Amerikan psikolojisinin etkisi, psikolojinin gelişiminde önemli bir kırılma yaratmıştır. Vassaf, bu kırılmanın Türkiye'ye özgü olmadığını ve birçok Üçüncü Dünya ülkesinde yaşandığını hatırlattığı makalesinde, böylece psikolojinin gelişiminin "bilim ve toplum" arasındaki etki-

20 Kağıtçıbaşı, Amerikan etkisinin 1960'larda başladığını söylemektedir (1994: 731) Ancak 1950'ler boyunca Türkiye'ye gelen çok sayıda ABD'li öğretim üyesi ve uzman bu başlangıç tarihini daha önceye çekebileceğimizi göstermektedir.

21 Bu tür çalışmaların ilk ve en önemli örneklerinden biri, *The American Soldier* (Amerikan Askeri) başlıklı çalışmadır. Bu çalışma, Amerikan ordusundaki sorunları, psikologların askerlerle yaptıkları görüşmeler yoluyla anlamaya çalışan büyük bir projenin sonucu olarak ortaya çıkmış ve büyük yankı uyandırmıştı.

22 McKinney, aynı çalışmasında yeni kurulmuş olan ve İngilizce eğitim veren Ortadoğu Teknik Üniversitesi'nde psikolojinin Batılılaşma programında bir teknoloji olarak ele alınacağına ilişkin verilerden bahsetmektedir (1960: 720).

leşimin neticesi olmaktan çıktığına ve bir ithalat ilişkisine dönüştüğüne işaret etmektedir (1982: 30). Bu çok önemli tespit, 1950'lerde psikoloji disiplini açısından oldukça radikal ve sorunlu bir dönüşüm yaşandığını da ifade etmektedir. Amerikan psikolojisinin Türkiye'ye gelişiyle birlikte sadece bazı tekniklerin ithal edilmesi söz konusu değildir; aynı zamanda "ideal toplum", "ideal aile", "ideal birey" gibi sosyal ve siyasi sembolizmler de ithal edilmiştir.[23] Kuşkusuz, sosyal bilim çalışmaları arasındaki evrensel etkileşimin sınırları içerisinde değerlendirilebilecek bir ilişkinin ötesine geçen bir tür "ithalat-ihracat" modelinin etkide bulunduğu her sosyal bilim disiplininde aynı sakıncalara işaret edilebilir.

Amerikan psikolojisinin Türkiye'ye girişinin yukarıda tartışılan çerçevede bir tür "ithalat" şeklinde olduğu göz önüne alındığında, Türkiye'de psikolojinin ABD kaynaklı psikolojik yaklaşımlardan etkilenmesinden ziyade, Amerikan psikolojisinin konuları, ders kitapları, öğretim üyeleri ve uzmanları aracılığıyla Türkiye'de psikoloji disiplinini yeniden kurucu bir rol üstlenmesinden bahsetmek daha doğru olacaktır. Bu iddiayı destekleyen pek çok veriden biri uzun yıllar Türkiye'de psikoloji eğitiminde ABD ders kitaplarının çevirileriyle yetinilmesidir. 1950'lere gelene kadar sosyolojiye kıyasla psikoloji alanındaki Türkiyeli birikimin zayıf olması da bu tür radikal bir etkinin oluşabilmesine zemin sunmuştur.[24] Türkiyeli birikime bakıldığında, bu döneme kadar psikolojinin pratik alanda daha çok eğitim alanında pedagojiyle birlikte ele alındığı[25] ve de soyut-düşünsel düzeyde felsefenin bir alt dalı olarak kaldığı belirtilmelidir.

Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında DTCF'de yürütülen cadı avı nedeniyle sosyal psikolojinin önemli isimlerinden Muzaffer Şerif'in Türkiye'den ayrılmak zorunda kalması var olan birikimi de büyük ölçüde erozyona uğratmıştır. 1950'lerde psikolojide öne çıkan isimlere bakıldığında Mümtaz Turhan dışında etkili bir isme rastlanmamaktadır. Kaldı ki, Columbia Üniversitesi'nden doktora derecesi almış olan Muzaffer Şerif de, ABD kaynaklarından yaptığı çevirilerle ve standartlaştırdığı psikolojik testlerle Amerikan psikolojisinin Türkiye'ye girişinde rol oynamış kişilerden biriydi (Kağıtçıbaşı, 1994: 731) Şerif'in Türkiye'deki önemli çalışmaları deneysel psikolojiden ziyade sosyal psikoloji alanında olmuştur. Her ne kadar Amerikan psikolojisinin tanıtılmasında öncü rolü oynamış olsa da, sosyal psikolojiye yönelmesi güttüğü toplumsal kaygılar ve toplumu anlama çabasıyla yakından ilgilidir. Muzaffer Şerif yürüttüğü sosyal psikoloji araştırmaları ile kırda teknolojinin girişiyle hız kazanan "sosyal değişmeyi" açıklamaya çalışmıştır. Bu nedenle Şerif'in mirasını devralan az sayıda-

23 Bu eleştiriyi yapan Batur ve Aslıtürk, aynı makalelerinde Kuzey Amerika kaynaklı psikolojinin Üçüncü Dünya'ya sızmasının Batı paradigmalarının "azgelişmiş" ülkelere yayılmasına yol açtığına da dikkat çekmektedir (2006: 21-41).

24 Bu birikimin erken dönemine bakıldığında psikolojiye ilgi duyulmasını sağlayan çevirilerden ve M. Şekip Tunç, Muzaffer Şerif ve Mümtaz Turhan gibi isimlerin katkılarından bahsedilebilir.

25 Osmanlı'da psikolojinin dinsel ve mistik kökenleri olduğunu söyleyen Boratav, 20. yüzyıl başından itibaren psikolojinin eğitimle ilişkili olarak ele alındığını belirtmektedir (2004: 312).

ki sosyal bilimci, sosyal psikoloji ve sosyoloji alanlarında yaptıkları çalışmalarla bu mirası sürdürmüşlerdir.[26]

1951'de İstanbul Üniversitesi'nde "tecrübî psikoloji kürsüsünde" profesörlüğe yükseltilen Mümtaz Turhan ise, 1930'larda Alman psikolojisinin etkisinde bir sosyal bilimciyken, özellikle Cambridge'de Bartlett'le yaptığı çalışmalardan sonra sosyal değişmenin psikolojik faktörleriyle ilgilenmeye başlamıştır. Turhan bu çerçevede Batılılaşma konusuna eğilmiş, Kemalist olmayan bir Batılılaşmanın yolları üzerine kafa yormuştur. Muhafazakâr düşüncenin önemli isimlerinden biri olarak kabul edildiği ve pek çok kişiyi etkilediği bilinen Turhan'ın psikoloji disiplininin gelişiminde sıçratıcı bir etkisi olduğunu söylemek mümkün değildir.

ABD'de psikoloji savaş sonrası yıllarda bireylerde ya da o bireylerin görev aldığı kurumlardaki zaafların teşhis edilmesi ve Soğuk Savaş'la birlikte önem kazanan kamuoyu araştırmalarına katkısı nedeniyle "pratik yararlılık" gösteren bir bilim olarak algılanmaya başlamıştır. Psikoloji, iletişim teknikleriyle birlikte, Soğuk Savaş'ta propagandanın kazandığı önem çerçevesinde devletin ve devletin güvenlik teşkilatının daha yoğun ilgisine mazhar olmuştur. Türkiye gibi ülkelere ihraç edilmesinde gösterilen heveskârlığın nedenleri arasında, bu tür ülkelerde devlet yapısının/sistemin işleyişini düzeltici katkıları olacağı düşüncesinin ve propaganda çalışmalarındaki öneminin etkili olduğunu varsaymak yanlış olmayacaktır. Ayrıca, neredeyse salt ölçüm tekniklerine indirgenen Amerikan psikolojisinin kültürler arası farklılıklardan etkilenmeyen bir evrensel geçerliliği olduğu da düşünülmüş olmalıdır.

Neticede, Türkiye üniversitelerine psikoloji alanında görev yapmak üzere gelen ABD'li bilim insanı sayısı –bu yıllarda psikoloji dalında yetişmiş insan sayısının da sınırlılığı nedeniyle– diğer disiplinler için konuk edilenlerden daha fazla olmuştur. Nail Şahin, Türkiye'de psikolojinin tarihi üzerine yazdığı makalesinde, psikolojinin Batı'daki seyrini yaptığı önemli çevirilerle Türkiye'ye nakleden Muzaffer Şerif'in Türkiye'yi terk ettiği 1944 sonrasında İstanbul ve Ankara'da Batı ile temasların misafir öğretim üyeleri aracılığıyla yürütüldüğünü söylemektedir (1997: 205). Ancak gelen kişilerin sayısı, bu yıllarda psikolojinin Amerikan psikolojisiyle ilişkisi, misafir öğretim üyelerinin rolünün Batı düşüncesi ile temasa aracılık etmekle sınırlandırılamayacak önemde olduğunu ortaya koymaktadır.

Gelen isimlere bakıldığında deneysel psikolojinin önemli ismi Walter Miles'ın Yale'den emekli olduktan hemen sonra İstanbul'a geldiği ve burada bir süre kalarak psikoloji alanındaki ilk ve önemli çalışmalardan birine imza attığı görülür.[27] Yine Fulbright desteğiyle İstanbul'a gelenler[28] arasında Gertru-

26 Mübeccel Kıray ve Fatma Başaran, Şerif'in izinden giden iki önemli sosyal bilimci olmuştur.

27 *Deneysel Psikoloji İstanbul Çalışmaları* başlığıyla basılan bu yayın dışında, doktora tezi de yönetmiştir. Bkz. Hilgard, Ernest R. (1980) "Walter Richard Miles: 1885-1978", *American Journal of Psychology*, 93(3): 565-568.

28 Fulbright desteğiyle Türkiye'ye gelmiş yabancı öğretim üyelerinin listelerine Türkiye Fulbright Eğitim Komisyonu'nun liste kitapçığından ulaşılmıştır.

de Hildreth, Edwin Hollander, Nicholas Pronko bulunmaktadır. Kendisi de Fulbright'tan yararlanarak Türkiye'ye gelen McKinney, yazdığı makalede Hildreth'in ismine yer vermemiş, ancak bir başka kişinin Homer Reed'in 1950'lerin sonlarında geldiğini belirtmiştir (1960: 717). Psikoloji alanında Türkiye'de DTCF'de çalışmış ABD'li bilim insanları arasında Carroll C. Pratt öne çıkan bir isim olmuştur. Daha sonra gelen ABD'liler arasında Spaulding Rogers (McKinney, 1960: 718), Mark K. Allen ile yukarıda bahsedilen Fred McKinney gibi isimlere rastlanmaktadır.[29] Ayrıca, Thomas Reese ve John Volkmann'ın da Ankara Üniversitesi'nde görev yaptıkları anlaşılmaktadır. Allen, Reese ve Volkmann Fulbright desteğiyle, Rogers ise Smith-Mundt desteğiyle Türkiye'ye gelmiştir. Victor Noll Ortadoğu Teknik Üniversitesi'nde; John Rockwell ise Amerikan Kız Koleji'nde görev yapmışlardır.[30] Bunların dışında, Cumhuriyet'in erken döneminden itibaren psikolojinin pedagojiyle ilişkili olarak ele alınmasıyla paralel olarak yabancı öğretim üyeleri ve araştırmacıların istihdam edildiği kurumlardan biri Gazi Eğitim Enstitüsü olmuştur. McKinney, ABD'den Delton C. Beier'in Gazi'de bir yıl geçirdiğini ve bir zeka testi geliştirdiğini yazmaktadır (1960: 719). Milli Eğitim Bakanlığı'nın da "uygulamalı psikoloji" alanında çok sayıda ABD'li uzman istihdam ettiği belirtilmektedir.[31] Fulbright listelerinde disiplinler bazında destek alarak Türkiye'ye gelmeleri sağlanan öğretim üyelerinin sayılarına bakıldığında 1950'li yıllar boyunca psikolojinin açık ara önde olduğu görülmektedir.

1950'ler boyunca Türkiye'deki farklı kurumlarda görev yapan bu isimlerle birlikte deneysel psikolojinin bir sıçrama yaptığı; aralarında Milli Eğitim Bakanlığı'nın da bulunduğu kamu kurumlarında uygulamalı psikoloji alanında ABD'li psikologların istihdam edildiği görülmektedir. Fulbright desteklerinin de bu alanda yoğunlaşmış olması, psikolojiye önem verildiğinin bir göstergesidir.

Sonuç olarak, kurumların iyileştirilmesine yönelik çalışmalarda sorunların bireyden yola çıkarak çözülebileceği fikri, Soğuk Savaş'ta "halkla ilişkiler", "kamuoyu oluşturma" gibi konuların önem kazanması, reformcu modernleşmeci yaklaşımın toplumsal değişimin yöntemi olarak eğitime kilit rol vermesi sonucu pedagojinin önem kazanması gibi bir dizi nedenle, ABD'de ve ABD hegemonyasının inşa edildiği Türkiye gibi ülkelerde 1950'lerle birlikte psikoloji disiplini öne çıkmıştır.

29 Azmi Süslü, DTCF tarihi konusundaki çalışmasında fakülteden ayrılmış veya emekli olmuş yabancı öğretim elemanlarının bir listesini vermiştir (1986: 490-493).

30 Fulbright listesinde bulunan bu iki isimden McKinney bahsetmemektedir.

31 McKinney, MEB'in bu yıllarda çalıştırdığı çok sayıda isme ilişkin bilgi vermektedir. Bkz. McKinney (1960: 720).

1950'lerde kamu yönetiminden işletme yönetimine

ABD kaynaklı sosyal bilim anlayışının siyaset bilimi ve kamu yönetimi disiplinleri üzerindeki etkisi en az sosyoloji ve psikolojideki kadar köklü olmuştur. Esasen 1950'lerin başında birer disiplin olarak siyaset biliminden ve kamu yönetiminden bahsetmek mümkün değildir. Hatta kamu yönetimi, siyaset bilimi, idare hukuku gibi dalları birbirinden ayırmak oldukça güçtür. Güçlük, "devlet" ve "idare" olgusunun bu üç disiplinin de konusu olmasından ve 1950'lere kadar bu dalların birer disiplin olarak uzmanlaşmış olmamalarından kaynaklanmaktadır.

Kamu yönetimi disiplini sadece akademik üretimi değil, incelemeleriyle devletin ve bürokrasinin örgütlenme mantığını etkileme kapasitesi bakımından diğer disiplinlerden farklı bir yere sahiptir. Aynı zamanda uygulamalarda üretilen bilgi de disiplin üzerinde etkili olmuştur.

Türkiye'de kamu yönetimi disiplininin kökenleri üzerine üretilen yazın, disiplinin Osmanlı'dan itibaren Kıta Avrupası etkisinde olduğunu ve hukuksal yaklaşımla incelendiğini belirtmekte, 1950'li yıllarda Amerikan yönetim anlayışının girişiyle geleneğin kesintiye uğradığını vurgulamaktadır (Güler, 1994: 3-7). Örneğin, Koray Karasu, tek tek örgütlere değil sisteme ve devlet idaresine vurgu yapan Fransız kamu yönetimi anlayışının "kamusallığı" öne çıkardığını, ancak kamu yönetimi disiplinini belirleyen Amerikan kamu yönetimi yaklaşımının disiplini işletme yönetimi ile aynılaştırdığını ve böylece "kamusallığın" yitirildiğini belirtmektedir (2004: 225-242). Amerikan kamu yönetiminin kamu idaresini özel idare gibi ele aldığı ve işletmeyle yakınlaştırdığı düşüncesi, disiplin içerisinde genel kabul gören bir tespittir. Kuşkusuz, bu tespitle işaret edilen sonuç, yıllar içerisinde gerçekleşen bir yaklaşım değişiminin ürünü olmuştur.

Amerikan kamu yönetimi anlayışının esasları ve Kıta Avrupası'nın geleneksel yaklaşımıyla arasındaki farklar kısaca açıklanacak olursa; öncelikle, Karasu'nun eleştirisinde değindiği, Kıta Avrupası'nın "bütünsellik" ve "devlet idaresi" vurgularına karşılık ABD'de disipline, işletme yönetiminin kıstaslarının ve parçalı bir bakışın hâkim olması üzerinde durulmalıdır.

ABD'de savaş sonrası hızlanan disiplinler arası uzmanlaşmayla birlikte, devletin bir bütün olarak incelenmesinden daha da uzaklaşılmıştır. ABD'lilerin siyasi geleneklerine uygun olarak yasama ve yürütme faaliyetini ayrı ele almaları, kamu yönetimi anlayışını belirlemiştir. Özellikle refah devleti uygulamalarıyla birlikte devletin sosyal sorumluluğunun ve dolayısıyla iş yükünün arttığı 20. yüzyılda artık "kanun yapıcı devlet" modeliyle yetinilemeyeceğine ilişkin fikirler, yasama ve idare fonksiyonlarının ayrılmasının nesnel temelleri olduğu görüşünü destekleyici mahiyette kullanılmıştır. Nermin Abadan, kamu yönetimindeki gelişmeleri ele aldığı 1956 tarihli makalesinde benzer bir yorum yapmaktadır. "Modern devletlerin büyük çoğunluğunda âmme faaliyetlerin ağırlık mer-

kezi kemiyet ve keyfiyet bakımından teşri uzvundan idare mekanizmasına kaymış bulunmaktadır" diyen Abadan, bürokrasinin üstlendiği görevlerin artışına dikkat çekmektedir (1956: 404). Devletin sosyal sorumluluklarının genişlemesiyle yükünün de arttığı doğru olmakla birlikte, kanun yapıcılığı bürokrasiden ayrı tutmak gerektiğini öne süren bu düşünme biçimi bürokrasiyi de kapsayan idare mekanizmasını siyaset dışına taşıma eğilimi göstermektedir ki, bu işlevsel bakımdan haklı gibi görünmekle birlikte sorunlu bir yaklaşımdır. Disiplinin gelişimi konusundaki eleştirel değerlendirmelerde de işaret edildiği üzere, siyasetin konusu olmayan bir idare mekanizması, idareyi siyasetten uzaklaştırmaktadır. Üstelik tamamen nesnel, siyaset üstü ve toplumsal sistemin dayandığı mantığı yansıtmayan bir idare mekanizmasından söz etmek oldukça tartışmalıdır. Bu yaklaşım kamu yönetimi disiplinini etkilediği gibi, siyaset bilimi disiplinini de devleti incelemekten uzaklaştırmıştır.[32]

Amerikan kamu yönetimi disiplininin bir başka özelliği Güler'in vurguladığı gibi "devlet" kavramının yerine "örgüt" kavramını koymasıdır. Devlet kavramını parçalayarak, idareyi soyutlayan bu yaklaşım, disiplini örgüt kuramının etki alanına almıştır (Güler, 1998: 7). Böylece idare mekanizması diğer örgütlerle aynı düzlemle ele alınmış, kamu ya da özel ayrımı ortadan kaldırılmıştır. Bu da sıkça vurgulandığı gibi, kamu idaresinin işletme yönetimi şeklinde ele alınmasına yol açmıştır.

Amerikan kamu yönetimi disiplininin bahsedilmesi gereken bir diğer önemli özelliği, Soğuk Savaş'ın yükselmesiyle daha da önemli hale gelecek "mukayeseli amme idaresi" ya da diğer bir deyişle karşılaştırmalı kamu yönetiminin, savaş sonrasında gittikçe daha fazla ilgi çekmeye başlamasıdır.[33] ABD'nin bu yıllarda pek çok ülkenin siyasi yapısına müdahale etmeye başlaması, bu ülkelerde devlet mekanizmasının nasıl işlediğini açıklayan çözümlemeleri ve politika önerilerini gerekli kılmıştır. Karşılaştırmalı kamu yönetiminin önem kazanması bu ihtiyaçla doğrudan ilişkilidir. Özellikle ABD'nin teknik yardım yaptığı ülkelerde idare mekanizmasında reform çalışmalarının gündeme getirilmesi, öncelikle idare mekanizmasının işleyişini ve ABD modelinden farklılıklarını ortaya koymayı gerektirmiştir. Daha ziyade formel-kurumsal bir yaklaşımla gelişen karşılaştırmalı kamu yönetimi, karşılaştırmalı siyasetin gelişimi yolunda da önemli bir adımdır.

Türkiye'de kamu yönetimi disiplininin başlangıç yıllarına dönüldüğünde, disiplinin tarihinde iki gelişmenin önemli dönüm noktaları olarak tayin edilebileceği görülür: Birincisi, 1952 yılında Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitisü'nün (TODAİE) kurulmasıdır. İkincisi ise, New York Üniversitesi (NYU) ile

32 Bu noktaya işaret eden görüşler için bkz. Güler (1998: 6-7).

33 Abadan, Amerikan Siyasi İlimler Derneği'nin hazırladığı bir raporda son yıllarda üzerinde en fazla durulan sahaların, milletlerarası münasebetler, mukayeseli devlet ve amme idaresi olarak sayıldığını aktarmaktadır (1956: 407).

yapılan bir anlaşmayla, NYU ve SBF arasında ABD'li öğretim üyelerinin Türkiye'ye gelmesine ve SBF'den öğretim üyelerinin ABD'ye gitmesine olanak sağlanmış olmasıdır. Bu iki önemli gelişme, disiplin üzerinde Amerikan kaynaklı yaklaşımın etkin hale gelmesinin kanalları olarak işlev görmüştür.

Kamu yönetiminin "çağdaşlaştırılması" kapsamında aynı süreçte gerçekleştirilen bir başka girişim SBF'den bir grup öğretim üyesinin Güney Kaliforniya Üniversitesi'nin Kamu Yönetimi Okulu'na gönderilmesidir. ABD'nin müttefiklerine yaptığı teknik yardımların idaresinden sorumlu Mutual Security Agency (MSA) tarafından fonlanan bu girişim sonucunda beş öğretim üyesi on sekiz aylık bir eğitim almışlardır.[34] Bu ziyaretler ABD'deki kamu yönetimi ve siyaset bilimi anlayışının temellerinin kavranması bakımından etkide bulunmuş olmalıdır.

Özellikle TODAİE'nin kuruluşu kamu yönetimi alanındaki yeniliklerin ilk kapsamlı adımı olmuştur. Enstitünün kurulması fikrini filizlendiren, Dünya Bankası'nın 1951 tarihli "The Economy of Turkey - An Analysis and Recommendations for a Development Program" (Türkiye Ekonomisi: Kalkınma Programı için Tahlil ve Tavsiyeler) başlıklı raporudur. Raporu hazırlayan kurulun başındaki ABD'li James M. Barker'a atfen rapor, Barker Raporu olarak adlandırılmaktadır. Barker Raporu'nda kamu yönetiminin iyileştirilmesi kapsamında eğitim alanında da tavsiyelerde bulunulmuş, üniversitelerde yabancı uzmanların da görüşleri alınarak "amme idaresi ve işletme kürsüleri veya kısımları ihdas etmeleri" temenni edilmiştir (1951: 93) Teknik yardım programları kapsamında yardımların etkin olarak kullanılmasını sağlayacak bir kamu idaresi reformu, azgelişmiş ülkelere yönelik kalkınmacı yaklaşımların benimsenmesiyle daha zaruri görülmeye başlanmıştır. Kamu yönetiminin iyileştirilmesi fikriyle Latin Amerika başta olmak üzere dünyanın farklı coğrafyalarında benzer bölgesel enstitüler kurulmuştur. Örneğin; memurları daha rasyonel esaslara göre yetiştirmek gayesiyle kurulan Brezilya'daki enstitü Latin Amerika'nın farklı ülkelerinden öğrenci kabul etmiştir (Abadan, 1956: 420). Türkiye'deki enstitünün kuruluşu Brezilya'dakinden sonradır ve tıpkı Brezilya'daki örneği gibi bölgesel bir eğitim kurumu olarak tasarlanmıştır.

Amme idaresi enstitülerinin kuruluşunu yürüten Birleşmiş Milletler Teknik Yardım Teşkilatı'dır. Teşkilata, ABD Milletlerarası İşbirliği İdaresi de yardım etmektedir. TODAİE'nin kuruluşunu sağlayan anlaşma ise 1952 tarihli Teknik Yardım Anlaşması'nın ek anlaşmasıdır. Anlaşmaya göre enstitünün başında biri Birleşmiş Milletler tarafından, diğeri ise Türkiye tarafından atanan iki eşyönetmen bulunacaktır. TODAİE'nin kuruluşunu takiben çok sayıda yabancı öğretim üyesi ve uzman Türkiye'ye gelmiştir. Bu kişiler sadece TODAİE'de değil, enstitünün bağlı bulunduğu SBF'de de görev üstlenmişlerdir.

34 Gidenler Prof. Bedri Gürsoy ile asistanlar Cumhur Ferman, Behiç Hazar, Erol Bilik ve Cemal Mıhçıoğlu'dur. Daha sonra giden grupta yer alan isimler ise şunlar olmuştur: Arif Payaslıoğlu, Fahir Armaoğlu, İlhan Unat, Suat Bilge. Ayrıca, İstanbul Üniversitesi Hukuk ve İktisat Fakültelerinden de gidenler olmuş. Bu bilgi için bkz. Mıhçıoğlu (1988: 6-7).

TODAİE'nin eş yönetmenliğine Gunnar Heckscher'den sonra, ABD'de kamu yönetimi disiplininin önemli isimlerinden biri olarak görülen Marshall Dimock geçmiştir. Dimock'un bu görevi üstlenmesi enstitüye verilen önemin göstergesi olmanın yanı sıra, enstitünün eğitim ve yayın faaliyetlerinde Amerikan kamu yönetimi anlayışının etkili olacağını da ortaya koymuştur. Esasen, enstitüye başta biçilen bölgesel misyon düşünüldüğünde Dimock gibi bir ismin görevlendirilmesi daha fazla anlam kazanmaktadır. Enstitü bürokrat yetiştiren bir okul olarak tasarlanmıştır. Üstelik bu okulun sadece Türkiye'den değil başta Ortadoğu olmak üzere komşu coğrafyalardan gelecek parlak bürokrat adaylarının yetiştirileceği bir kurum olması düşünülmüştür. Nitekim Mıhçıoğlu, 1953-1957 arasında dört öğretim yılında toplam 47 yabancı uyruklu öğrencinin enstitüye kayıt olduğunu belirtmektedir (1988: 26). Bu öğrencilerden kaçının Türkiye'ye gelip eğitim aldığı belirsizdir ancak başlangıçta planlanandan çok daha az olduğu anlaşılmaktadır. Zaten bir süre sonra Birleşmiş Milletler bursları kesilerek enstitünün bölgesel niteliği ortadan kaldırılmıştır. Başlangıçtaki bölgesel misyondan neden vazgeçildiğine Mıhçıoğlu'nun getirdiği açıklama bölgede aynı nitelikte enstitülerin açılmasıdır (1988: 26).[35] 1954 yılında Kahire'de kurulan enstitü Mıhçıoğlu'nun getirdiği açıklamayı desteklemektedir. Ancak henüz Türkiye'deki enstitü tam olarak faaliyete geçmeden Kahire'de kısa bir süre sonra bir benzerinin kurulmuş olması kendi başına ilginçtir. Nermin Abadan'ın da belirttiği gibi, Arap dünyasında Osmanlı geçmişi nedeniyle Türkiye'ye tepki duyuluyor olması Türkiye'nin bu tür bölgesel roller üstlenmesine engel olmuş olabilir.[36] Üstelik bu yıllarda kuvvetli olan anti-sömürgeci rüzgârın, milliyetçiliğe ve Arap sosyalizmi gibi deneyimlere altyapı hazırladığı düşünülürse Türkiye ve Arap dünyasının yollarının ayrılmakta olduğu görülecektir.

Sonraki yıllarda TODAİE'de yabancı eşyönetmenler bir istisnayla -1955-1956 döneminde görev yapan İngiliz George Evans-Vaughan dışında- ABD'li isimler olmuştur. Bu kişiler sırasıyla, Marshall Dimock, Lynton K. Caldwell, Laurence L. Barber'dır (Mıhçıoğlu, 1988: 138-139). Öğretim üyeleri ve uzmanlar arasında da ABD'lilerin sayısı artmıştır. Bu öğretim üyelerinin bir kısmı SBF'de ders vererek, oradaki kamu yönetimi eğitimi anlayışı üzerinde de etkili olmuşlardır.

TODAİE, gelen uzmanların kökenlerinden ziyade kamu yönetimi eğitimini tasarlama biçimiyle Amerikan anlayışının Türkiye'ye taşınmasına –özellikle SBF'deki kamu yönetimi eğitimini etkileyerek– aracılık etmiştir.[37] Nermin Aba-

35 Ayrıca, Mıhçıoğlu'nun önsöz yazdığı bir kitapçıkta da benzer bir açıklamasına yer verilmiştir. Bkz. Institute of Public Administration for Turkey and the Middle East (1966: 2).

36 Nermin Abadan -SBF Emekli Öğretim Üyesi- "1950'lerde Türkiye'de Sosyal Bilimler ve ABD" konulu görüşme, İstanbul: 12 Kasım 2009.

37 TODAİE'de 1953 yılında başlanan kamu yönetimi eğitimi idarenin pratik sorunlarını ele alan, çoğunlukla yabancı öğretim üyelerinin verdiği derslere dayanmıştır. Amme İdaresi Prensipleri dersini İsveçli Gunnar Heckscher, Personel Yönetimi dersini Kanadalı Leslie J. Rodger, Örgüt-

dan, TODAİE'nin başlangıçta bir tür sentez hüviyetine sahip olduğunu; Fransa'da yüksek bürokrat yetiştiren École National D'Administration (Ulusal İdarecilik Okulu) isimli okulun gördüğü işlevle, içerik olarak Amerikan kamu yönetiminin bir bileşimi biçiminde tasarlandığını söylemektedir.[38] Gerçekten de, bu yıllarda ABD'de üniversitelere bağlı az sayıda kamu yönetimi okulu bulunmakla birlikte, TODAİE benzeri bir yapıya rastlanmamaktadır. Üstelik yukarıda da belirtildiği gibi enstitü başlangıçta bir bölgesel eğitim kurumu olarak tasarlanmıştır. Ancak kısa bir süre içerisinde bu bölgesel rolden vazgeçildiği gibi, eğitim alan Türkiyeli öğrencilerin seviyesi de beklendiği gibi yüksek olmamış,[39] dolayısıyla TODAİE kuruluş aşamasındaki planların dışında bir kurumsallaşma izlemiştir. Ancak Amerikan kamu yönetimi disiplininin Türkiye'ye girişinde önemli bir aracı olma rolü yıllar içinde devam etmiştir.

Enstitü'nün kurulmasından sonra sadece eğitim faaliyetleri değil düzenlenen toplantılar ve seminerlerle, yapılan çevirilerle[40] disiplin yeni bir yola sokulmuştur. Enstitü'nün girişimiyle 1953 yılında Uluslararası Yönetim Bilimleri Kurultayı İstanbul'da toplanmıştır. Kurultaya ABD'lilerin yanı sıra, Fransız Ulusal Yönetim Okulu'nun yönetmeni olan M. Henri Bourdeau de Fontenay da katılmıştır. Mıhçıoğlu'nun verdiği bilgiye göre, toplantının oturumlarından birinde, bir ülkenin dış ekonomik yardımla teknik yardımı kendi ekonomik gelişme programıyla eşgüdümlemek için kurabileceği örgüt ve alabileceği önlemlerin neler olabileceği üzerinde durulmuştur (1988: 23). Bu konu, TODAİE'nin amacını ve Türkiye'de kamu yönetimi alanında yapılması istenen reformun mahiyetini ortaya koyması bakımından anlamlıdır. Toplantının dikkat çekici yönlerinden bir diğeri, Mıhçıoğlu'nun şu önemli notunda gizlidir:

> Fransız görüşüyle Amerikan görüşünün üstü örtülü bir biçimde de olsa karşı karşıya geldiği bu toplantıda daha çok Fransa'nın ekinsel etkisi altında bulunan eski kuşak Türk öğretim üyeleri –bu arada özellikle Süheyp Derbil– Fransız ekini ile kurumlarına olan hayranlıklarını açıkça dile getirmekten çekinmemişlerdi (1988: 24).

Kıta Avrupası yaklaşımını benimsemiş ve öğretmekte olan eski kuşakla, eğitimlerini çoğunlukla ABD'de yapmış ya da araştırma için ABD'ye giderek buradaki kamu yönetimi anlayışından etkilenmiş ve Türkiye'de disiplini bu yeni yola sokmaya çalışan genç kuşak arasındaki üstü örtük mücadele uzun süre devam etmiş olmalıdır.

Yöntem dersini Kanadalı Carl J. Lochnan, Devlet Muhasebesi dersini ise Hollandalı Jan H. Textor veriyordu. Görüldüğü üzere Avrupa'dan ve Kuzey Amerika'dan gelen öğretim üyeleri tarafından verilen dersler ABD'de izlenen kamu yönetimi eğitimi programına uygun olarak tasarlanmıştı.

38 Abadan ile yapılan görüşme.

39 Abadan ile yapılan görüşme.

40 Örneğin, Dimock'un bu yıllarda çevrilen kitapları, uzun yıllar Türkiye'de kamu yönetimi eğitiminde temel ders kitapları arasında yer almıştır.

Amerikan etkisi ders programlarında veya derslerin içeriklerinde gerçekleşen değişiklikler üzerinden da yakalanabilmektedir. Türkiye'de hukuk ağırlıklı kamu yönetimi yaklaşımı dışına çıkılarak okutulan ilk ders TODAİE eğitim faaliyetlerine başlamadan evvel SBF'de eşyönetmen Gunnar Heckscher tarafından verilmiştir. Bu derste hukuksal yaklaşımın dışına çıkılarak, ABD'de olduğu gibi idarenin hukuk dışı yönleri üzerinde durulması kamu yönetimi öğretimi açısından önemli bir dönüm noktasıdır. Dersi veren Heckscher tarafından yazılan bir raporda derslerin dar anlamda kamu yönetimi ile kısıtlı tutulmayıp, siyaset bilimi ve sosyolojiyi de kapsayan bir bakışla ele alınmasının gerekliliği üzerinde durulmuştur. Böylece hukuksal yaklaşımın bir ölçüde yumuşatılmış olacağı belirtilmiştir (rapordan aktaran Mıhçıoğlu, 1988: 29-30).

SBF'nin New York Üniversitesi'yle yaptığı anlaşma, kamu yönetimi disiplininde Amerikan yaklaşımının etkili olmasına katkıda bulunan bir diğer önemli gelişmedir. Bu anlaşma kapsamında ABD'li öğretim üyeleri Türkiye'ye gelmiş, Türkiye'den ise ABD'ye gidenler olmuştur. SBF'ye bu anlaşmayla gelen öğretim üyeleri New York grubu[41] olarak bilinmektedir. Mıhçıoğlu ABD'nin Türkiye'de kamu yönetimi disiplinine gösterdiği bu ilgiyi şöyle anlatmaktadır:

> (...) Siyasal Bilgiler Fakültesine karşı Amerika Birleşik Devletleri İkinci Büyük Savaş sonrasından bu yana yakın bir ilgi duymuştur. Birleşik Amerika SBF ile ilk ilişkisini TODAİE'ye bir yandan ilerde o alanda öğretim görevi üstlenecek genç eğitimcilerin oradaki üniversitelerde yetiştirilmesi, öte yandan Enstitü'ye Birleşmiş Milletler Örgütü aracılığıyla uzman ya da öğretim üyesi gönderme yoluyla kurmuş, ancak daha sonra bu Fakültenin doğrudan doğruya kendi öğretim izlencelerine kamu yönetimi alanında katkıda bulunmak üzere yeni bir girişim başlatmıştır. 1 Eylül 1954 günü yürürlüğe giren 77-212 sayılı teknik yardım sözleşmesiyle uygulanmaya başlayan bu girişim NYU (New York University) Projesi olarak adlandırılan işbirliği düzenlemesidir (1988: 32).

41 Bu işbirliği kapsamında Türkiye'ye gelen öğretim üyelerinin kimler olduğu ve bu kişilerin akademik nitelikleri ve burada yürüttükleri faaliyetler konusunda geriye çok fazla bilgi kalmamıştır. Çeşitli kaynaklardan derlenen bilgiler, gelenler arasında şu isimlerin bulunduğunu ortaya koymaktadır: Ernest Kurnow, Albert L. Sturm, G. H. Flanz, Albert Gorvine, John D. Millet, Donald C. Stone, Leonard D. White, farklı dönemlerde grubun başkanlığını da yapmış olan Joseph McLean, Adolfson, William Larsen, Smith, yine grubun başkanlığını yapmış olan King Stanford, Hyman, Heilman, Vasserman, Elwyn Mauck, Anthony Lanza, Edward Tutak, Jr. Bu isimlerden bazılarının ilk adı ilgili kaynakta geçmemektedir. Bazılarının eserleri Türkçeye çevrilmiş ve SBF tarafından basılmıştır. Ayrıca, bu isimlerden Smith, SBF'de Mukayeseli Devlet İdaresi, Wasselman İstatistik, Heilman ise Muhasebe dersini vermiştir. Ders veren bu isimlerden bahseden kaynaklar için bkz. Feyzioğlu, Turhan (1956) "Prof. Dr. Turhan Feyzioğlu'nun 1956-57 Ders Yılını Açılış Nutku", *Forum*, 6(66), s. 11-13. İsimlerden bahseden diğer kaynaklar için bkz. Mıhçıoğlu (1988: 32-63) ve Arık, Kemal Fikret (1958) "Prof. Dr. Ernest Jack'e Fahrî Siyasal Bilgiler Doktoru unvanı verilmesi münasebetiyle Fakülte Dekanı Prof. Dr. Kemâl Fikret Arık'ın yaptığı konuşma", *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 13(1), s. 1-9. Arık'ın verdiği bilgiler arasında Smith'in New York Grubu'ndan olmakla birlikte, görev süresinin uzatılmasının Rockefeller tarafından sağlanan bir yardımla mümkün olduğu da vardır (1958: 7).

1950'li yıllar boyunca sürdürülen 1959 yılında ise sönümlenerek son bulan projenin Foreign Operations Administration (FOA)[42] tarafından desteklenmesi, bu işbirliğinin salt üniversiteler arası bir değişim programı olarak düşünülmediğini, aynı zamanda hükümetler arası bir işbirliği projesi olduğunu göstermektedir.

New York grubunun esas işlevi ise, gerek yaptıkları yayınlarla gerekse ders programlarının ve müfredatların düzenlenmesiyle SBF'deki kamu yönetimi eğitimini yeniden yapılandırmak olmuştur. Bu çalışmaların bir ürünü olarak SBF'de "amme idaresi" dersi dışında "idari ameliyeler tahlili", "personel idaresi" gibi derslerin verilmesine başlanmıştır. Eğitim faaliyetleri dışında New York grubuyla birlikte kamu yönetimini ilgilendiren farklı çalışmalar da yapılmıştır.[43]

Öte yandan, kısa süre sonra, New York grubuyla SBF'li öğretim üyeleri arasında bazı anlaşmazlıklar boy göstermiş ve bu anlaşmazlıklar ileride işbirliğinin sonlandırılmasında küçük de olsa rol oynamıştır. Anlaşmazlık konularından biri New York grubu öğretim üyelerinin ders vermek konusunda sergiledikleri isteksizliktir. ABD'lilerin kendi görevlerini fakülte için öğretim üyeleri yetiştirmek olarak gördüklerini aktaran Mıhçıoğlu, "Biraz da yabancı bir dille yapılan iletişimin kaçınılmaz bir sonucu olarak Türk öğretim üyeleri bunu 'öğretim üyelerini yetiştirmek' biçiminde algılıyor, arkalarından sert tepkiler gösteriyor, 'hangi yetkiyle?' diye soruyorlardı" (1988: 53) diyerek sürtüşmenin nedenini açıklamaktadır. Nermin Abadan da anılarında New York grubunun gelişiyle birlikte bir husumet baş gösterdiğini söylemekle birlikte, bunun daha çok ABD'li öğretim üye-

42 1951 yılında Marshall Planı'nın sona ermesinden sonra ABD, yardım teşkilatlarını yeniden yapılandırmıştır. Öncelikle Economic Cooperation Administration (ECA) yerine Mutual Security Agency (MSA) kurulmuştur. 1953 yılında ise Foreign Operations Administration (FOA) kurulmuştur.

43 Mıhçıoğlu (1988), kitabında birlikte çalıştığı New York grubuyla yapılan ortak işlerin neler olduğunu anlatmaktadır. Bunlardan biri Türk kamu yönetimi kaynakçasının oluşturulmasıdır. Kaynakçanın hazırlanması çalışmalarında biri, New York grubundan Albert L. Sturm, diğeri ise SBF'den Cemal Mıhçıoğlu olmak üzere iki kişi eşyönetmen olarak yer almış ve kaynakça 1959 yılında "Türk Âmme İdaresi Bibliografyası 1928-1957" adıyla basılmıştır. Bir diğer ortak çalışma, Türkiye'de il yönetimi üzerine yapılan bir araştırmadır. Araştırmanın sonuçları da "Kaza ve Vilayet İdaresi Üzerinde bir Araştırma" başlığıyla ortak yayın olarak yayınlanmıştır. Dikkat çekici bir başka ortak faaliyet, eğitsel nitelikli "kaymakamlar toplantıları"dır. İlki 1957 yılının Nisan ayında İzmir'de düzenlenen bu toplantıya gidilirken International Cooperation Administration (ICA) tarafından sağlanan arabalar kullanılmıştır. Daha sonra Antalya ve Samsun'da gerçekleştirilen bu toplantılarda New York grubundan öğretim üyeleri de kaymakamlara yönelik konuşmalar yapmışlardır. İlginç girişimlerden biri, yine SBF-NYU işbirliğiyle kamu ve özel kesimin ihtiyacını karşılamak üzere Türkiye'de bir Sekreterlik Okulu'nun kurulmasıdır. ABD'li Anthony Lanza'nın başkanlığında yürütülen çalışmalarda bir de Türkçeye uygun "klavye" geliştirilmesine çalışılmıştır. Ankara'da kurulan ilk Sekreterlik Merkezi NYU, SBF, TODAİE'nin yanı sıra Agency for International Development (AID) ve Milli Eğitim Bakanlığı'nın işbirliğinin bir ürünü olmuştur. New York grubuyla "Türkiye'nin hükümet ve yönetim düzeni" konulu bir yayın üzerine çalışılmış ancak bu proje tamamlanamamıştır. Öte yandan kamu yönetimi öğretimi için Seçme Yazılar derlemesi yapılması düşünülmüş, pek çok yazı seçilmiş ve çevrilmiştir. Kitabın önsözünde derlemeden, Batı'daki idari tecrübeyi öğrenme isteği uyandırması beklendiği belirtilmiştir; ancak örneğin Güler'in de belirttiği gibi, 'Sovyet tipi' örgütlenme modeli kapsam dışı bırakılmıştır. (Güler, 2008: 16-17). Yine ortak bir proje olarak bir kamu yönetimi ders kitabı yazımına girişilmiş ancak bu çalışma yarım kalmıştır.

lerine çevirmenlik yapan asistanların ek ücret almasının yarattığı bir çekemezlik olduğunu öne sürmektedir (1996: 183). Ancak o dönem öğretim üyesi olan Mıhçıoğlu'nun, gelenlerin nitelik bakımından üstün olmadıklarını, başka bir kültürel ortamda görev yapmanın gerektirdiği geniş bakış açısına sahip olmayan 'taşralı' kişiler olduğunu söylemesi ve bunu o dönem bir araştırma kapsamında kendisine soru soran Amerikalılara da söylediğini anlatması, sorunun esas kaynağının, öğretim üyeleri arasındaki ilişkiler olduğuna işaret etmektedir. Mıhçıoğlu, bu öğretim üyelerinden bazılarının dışarıdan para edecek malları Türkiye'ye sokarak sattıklarını söylemesi de ilginçtir (1988: 53-54). Bu husumet hakkında anlatılanlar, özellikle 1960'larda güç kazanmaya başlayacak ABD karşıtı duyguları tetikleyen ABD'lilerin "burnu büyüklük yaptıkları", "taşralı oldukları" ya da "para hırsıyla hareket ettikleri" gibi kanıların öğretim üyeleri arasında da yaygınlaşmaya başladığının bir kanıtı olması bakımından ilginçtir. Dolayısıyla, sonraki yıllarda yoğunlaşmak üzere, Amerikan etkisinin yoğun olarak gözlemlendiği kamu yönetiminde bu etkinin tematik, metodolojik ve felsefi açıdan disiplinde yarattığı dönüşümle hesaplaşmayan bir anti-Amerikan tepki doğmuştur. Yabancı öğretim üyelerinin ders vermesi uygulaması 1959-1960 döneminde sona ermiştir. Ancak 1950'li yıllar boyunca Amerikan kamu yönetimi anlayışına yaklaşan SBF'deki eğitim, 1957'de fiilen eğitim vermeye başlayan kamu yönetimi kürsüsünün kurulmasıyla önemli bir aşamaya gelmiştir.

1950'li yıllarda İstanbul Üniversitesi'nde bir siyasal bilgiler fakültesi henüz kurulmamış olduğu için, bu üniversite bünyesinde kamu yönetimine ilişkin söylenebilecekler daha kısıtlıdır. Bu yıllarda İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi ve İktisat Fakültesi'ndeki bazı gelişmeler üzerinde durarak ABD'nin disiplinin gelişimi üzerindeki etkisine ilişkin birkaç tespit yapılabilir.

Vakur Versan, Columbia Üniversitesi School of Law (Hukuk Okulu) ile yapılan değişim anlaşmasıyla çok sayıda nitelikli öğretim üyesinin Türkiye'ye geldiğini, yine çok sayıda Türkiyeli akademisyenin ABD'ye gittiklerini söylemektedir. Masraflarını Ford Vakfı'ın üstlendiği program kapsamında Columbia'dan hukuk, kamu yönetimi gibi alanlardan öğretim üyeleri gelmiştir. Versan'ın bu çalışmalar karşısında gösterilen mukavemete ilişkin anlattıkları, Amerikan etkisinin öğretim üyeleri tarafından gözlemlendiğini ve bu konuda farklı fikirler olduğunu ortaya koymaktadır:

"Bunları yaparken Türkiye'deki muhafazakâr hocaların mukavemetine rağmen bunu yaptık. Şimdi değişti. O zaman 'Amerikalılardan öğrenecek ne var' derlerdi. Mesela Amerikalılar o kadar yerleştirmek istediler ki, bu Business Administration. Kamu yönetimi dersleri koymak isterdik. Kamu yönetimi nedir? Zaten hukuk dersleri okunacak derlerdi. Anayasa ve idare hukuku okunduğu için başka bir şeye gerek yok derlerdi."[44]

44 Vakur Versan – İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Emekli Öğretim Üyesi- "1950'lerde Türkiye'de Sosyal Bilimler ve ABD" konulu görüşme, İstanbul: Şubat 2010.

Versan, değişim programının yürütülememesinin ve sonuç olarak Ford Vakfı'nın programı finanse etmekten vazgeçmesinin nedeninin de bu mukavemet olduğunu söylemektedir.[45]

İktisat Fakültesi'nde ise Versan'ın bahsettiği tür bir mukavemetin daha zayıf olduğu anlaşılmaktadır. Versan'ın 1956 yılında çıkan *Amerika Birleşik Devletlerinde Kamu Yönetiminin Doğuşu ve Gelişmesi* adlı kitabı bu fakültede ders kitabı olarak okutulmuştur.[46] Öte yandan, İktisat Fakültesi'nde işletme disiplini de, başlangıçta "işletme iktisadı" olarak gelişmiş, disiplinin muhasebe ve bilanço analizlerine yoğunlaştığı bir dönemin ardından 1954 yılında Ford Vakfı tarafından kurulan İşletme İktisadı Enstitüsü ile Amerikan anlayışı egemen hale gelmiştir.[47]

Siyaset bilimi disiplininin kuruluşuna doğru

Bir disiplin olarak siyaset biliminin doğuşu, ABD'de 20. yüzyılın başına kadar götürülebilecek olsa da, esas gelişim dönemi savaş sonrası yıllarıdır. Bu dönemde disiplinin Avrupa akademisinde de yer ettiği görülmektedir. Siyasetin bir "bilim dalı" olabileceği kanısı ise yine ABD menşelidir ve sosyal bilimlerin fen bilimleri metodolojisiyle ele alınabileceği iddiasından kaynaklanmaktadır. Ancak ABD'de sosyal bilimler alanındaki "bilimsellik" iddiasının, "bilimin" dar anlamda pratik bilgi edinme ve edindirme yolu olarak kavranmasına dayandığı belirtilmelidir. Siyasi olanın bir teknik olarak bilimin konusu olabileceği anlayışı, siyasetin içinden çıktığı toplumsal yapıdan özerk olarak incelenebilecek, kendi kitlesi ve örgütlenmesi olan bir alan olarak düşünülmesinin de uzantısıdır. Avrupa'ya bakıldığında ise, disiplinin savaş öncesinde Avrupa üniversite sistemi içerisinde kendisine yer bulamamış olmasının, hukuk ve felsefeden ayrı düşünülemeyeceğine ilişkin genel kabulden kaynaklandığı görülmektedir. Uzun süre bu görüş hâkimiyetini korumuş; mukavemet sosyal bilimlerin ABD tesiri altına girdiği savaş sonrası yıllarda kırılmıştır.

Yukarıda bahsedilen ve ABD ekolü olarak açıklanan kamu yönetimi-hukuk ayrımı siyaset bilimi disiplinini de doğrudan ilgilendirmektedir. İdare aygıtının siyaset dışına taşınarak incelenmesi, siyasetin de kamu hukukundan ve bir bütün olarak devlet mekanizmasından arındırılarak daha çok bir "örgütlenmiş çıkarlar alanı" olarak incelenmesine kapı aralamıştır. Siyasete katılımda baskı gruplarına yapılan vurgunun çıkış noktası da burasıdır. Kamusallık ile siyasi yapı birbirinden analitik olarak koparıldığı gibi, bu aygıtın ve yapının içine gömü-

45 Versan ile görüşme.

46 Versan ile görüşme.

47 İşletme disiplini tarihini bu açıdan ele alan bir çalışma için bkz. Üsdiken, Behlül (2004) "The French, the German and the American: Higher education for business in Turkey, 1883-2003", *New Perspectives on Turkey*, 31(Fall), s. 5-38.

lü oldukları toplumsal ilişkilerden bağımsız olarak incelenmesi söz konusudur. Amerikan siyaset bilimi yaklaşımının Türkiye'ye taşıyan isimlerden biri olan Şerif Mardin konuyla ilgili olarak ilginç bir noktaya değinmektedir:

> Örneğin Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde asistanlığımda siyaset biliminin hukukla ilgisinden yola çıkan Fransız kaynaklı bir siyaset bilimi yöntemi üzerinde durulurdu. Bizim kuşağımız bu öğretiyi yerinden oynattı. 'Amerikan' siyaset bilimini getirdi. Hukuk-siyaset geleneğinin gelişmesine engel olduk denebilir. Halbuki hukuk-siyaset ilişkisi kendi başına Türkiye için önemli bir konudur, zamanla derinleştirilebilirdi (Çiğdem, Açıkel, Erdoğan ve Bora, 2006: 10).

ABD siyaset bilimine 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren hâkim olmaya başlayan pragmatizm ile birlikte, disiplinin erken dönem öncüleri siyasi kurumları "birer birer lâboratuarlara çağırıp, onları ilmî testlere tabi tuttular" (Abadan, 1962: 179). Kitaplardan çıkıp sokağa açılma iddiasındaki ABD siyaset bilimi, disiplinin karakterini şekillendirecek teorisizleşme eğilimiyle birlikte gelişti. Disiplin teori yönünden topal olarak yoluna devam ederken, özellikle liberalizmin bireysel çıkarı temel alan analizinden yola çıkarak üretilen "baskı grupları" tanımıyla siyasi yapı arasındaki ilişkilere odaklanan bir seyir izledi. "Herkesin kendi çıkarları peşinde koştuğu ve çıkarları için örgütlendiği" bir siyasi alan varsayımı üzerinden hareket eden siyaset bilimciler, özellikle savaş sonrasında bu çıkar peşinde koşan öznelerin davranışlarının ölçülmesine odaklandılar. Davranışçı okulun hâkimiyetini kurmasıyla birlikte görünenle yetinen, nedensellik ilişkisi kurmaktan kaçınan, hipotezlerin kurulan bir model çerçevesinde test edilmesiyle yetinen ampirizm disiplin üzerinde hâkimiyetini kurmuş oldu. Bu süreçte disiplin, halkoyu araştırmaları, oy verme davranışları gibi alanlara eğilmeye başladı. Bu alanlarda yapılan araştırmalar, disiplinin mantığını tüketim araştırmaları yapan araştırma şirketleri mantığına yaklaştırmış olması bakımından dikkate değerdir.

Amerikan siyaset biliminin Türkiye'de ne derece etkili olduğuna bakıldığında, 1950'ler için ayrıntılı değerlendirme yapmaya olanak verecek bir disiplin gelişiminden bahsetmenin mümkün olmadığı belirtilmelidir. Ancak sonraki yıllara yön verecek bazı eğilimlerin temellerinin bu dönemde atıldığı söylenebilir. Genel bir değerlendirme yapıldığında, kamu yönetimi, siyaset bilimi ile milletlerarası münasebetler gibi alanların ayrışmasında, bu alanları birbirinden ayırarak ele alan Amerikan yaklaşımının etkili olduğu belirtilmelidir. Nitekim özellikle, ABD üniversitelerindeki gibi bölümleşmeye gidilmesi bu ayrışmayı hızlandıran bir faktör olacaktır.

Amerikan siyaset bilimi yaklaşımının Türkiye'de tanınmasına önemli katkısı olan Nermin Abadan'ın bu çerçevedeki makaleleri; ABD'de ve Avrupa'da siyaset biliminin gelişimini anlatan bir makalesi dışında, halkoyu, çıkar grupları, siyasi partiler gibi konulardaki literatürü ve tartışmaları aktaran makale-

lerdir.[48] Bu makalelerde, Amerika'daki çıkar odaklı siyasi davranış anlayışının çok fazla eleştirilmeden açıklandığı görülmektedir. Ancak genel olarak literatürü özetleyen bu tür makaleler dışında, Amerikan siyaset bilimi anlayışına dayanan araştırmaların sayısı son derece sınırlıdır.

Kamuoyu araştırmalarının başka isimlerin de ilgisini çektiği görülmektedir. Bu isimlerden biri devletler hukuku doçenti olan Seha Meray'dır. Meray, 1951-1952 ders yılında üstlendiği sosyoloji dersinin içeriğini şu şekilde değiştirdiğini anlatmaktadır:

> Bu müddet zarfında, bilhassa büyük anglo-sakson üniversitelerinin programlarını da gözönünde tutarak daha ziyade Sosyal Araştırma Metodları ve bazı sosyal müesseseler ve meseleler üzerinde durdum; böylece Fakültemizin mahiyetine uygun bir disiplinin ilk mütevazı taşlarını koymağa çalıştım. Derslerimde, bizzat memleketimiz bakımından yeni, ve demokratik gelişmemiz bakımından çok önemli saydığım 'Halk Efkarı' ve 'Halk Efkârının Yoklanması' konuları üzerinde ısrarla durmayı yerinde gördüm (1954: 256).

Meray'ın yaptığı bu açıklama halkoyu araştırmalarına gösterilmeye başlanan ilgiye işaret ettiği gibi, bu ilginin kaynağının "anglo-sakson üniversitelerinin programları" olduğunu da ortaya koymaktadır. Bireylerin siyasi olguları ya da olayları nasıl algıladıklarını ya da siyasetin konusu olan bir meseleye gösterdikleri tepki davranışını ölçmeyi hedefleyen bu tür araştırmalar, özellikle 1960'lı yıllardan itibaren Türkiye'de siyaset bilimi alanındaki akademik üretimin ana kollarından biri haline gelecektir.

Amerikan siyaset biliminin etkilerini ortaya koyan son derece somut gelişmelere rağmen, Türkiye'deki tarihi daha köklü olan diğer disiplinlere göre biraz daha geç gelişmiştir. Siyasal davranış kürsüsünün kurulması 1960'lı yıllara kalmıştır. Bunun bir nedeni siyasi ilimlerin bir bütün olarak diğer disiplinleri belirlediğinin düşünülmesidir. Nitekim disiplinlerin siyasal bilgiler fakültesi çatısı altında gelişmesi, siyaset biliminin fakültenin altındaki disiplinlerden biri olarak kurumsallaşmasını da geciktirmiştir.

Aynı yıllarda siyasal bilgiler fakültesi bulunmayan İstanbul Üniversitesi'nde siyaset biliminin ilk tohumları Hukuk Fakültesi'nde atılmıştır. Çalışmalarıyla disiplinin kuruluşuna öncülük eden isimlerden biri Tarık Zafer Tunaya'dır. Tunaya siyaset biliminin gelişimine katkısını Rockefeller Vakfı'na yazdığı ve siyaset bilimi incelemelerini Avrupa'da bazı enstitü ve üniversiteleri ziyaret ederek yürütmek için destek talep ettiği mektubunda Kenneth W. Thomson'a anlatmaktadır. Tunaya'nın açıklamaları Amerikan siyaset biliminin disiplinin ilk gelişimine nasıl itki verdiğine iyi bir örnektir:

48 Bu makaleler şunlardır: Abadan, Nermin (1962) "Siyasi İlimlerde Gelişim Eğilimleri", *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 17(3), s. 175-220; Abadan, Nermin (1959) "Devlet İdaresinde Menfaat Gruplarının Rolü", *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 14(1), s. 232-248; Abadan, Nermin (1959) "Siyasi Partilerde Oligarşik Temayüller," *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 14(2-3), s. 110-117.

> İkimizin de üzerinde hemfikir olduğu değerlendirmeler Siyaset Bilimi alanında yapılacak çok iş olduğunu gösteriyor. Kişisel olarak kendimi bu alanda öncü isimlerden biri olarak görüyorum. Ülkemde Siyaset Bilimi'ni İstanbul Üniversitesi Gazetecilik Enstitüsü'nde üç yıldır öğretiyorum ve mensubu olduğum Hukuk Fakültesi'ndeki Anayasa Hukuku derslerimde de bu konuya yer veriyorum. Şu anda elyazmaları üzerinde çalıştığım 'Siyaset Bilimi'nin Unsurları ve Anayasa Hukuku'[49] Türkiye'de bu alanda belki de, ilk ya da ilklerden biri olacak.
>
> Bu ülkede, Ortadoğu Bölümleri aracılığıyla ya da doğrudan ABD'li bazı meslektaşlarla ve onların çalışmalarıyla haşır neşirim. Davranışçı bilimlerde ne kadar geliştiklerini görüyorum. Bu ilişkiler benim için oldukça ilginç ve yararlı; Harvard, Princeton, Columbia ve Doğu'nun diğer üniversitelerindeki bu bağlantılarımı olabildiğince sürdürmek istiyorum.[50]

Tunaya, mektubunda siyaset bilimi alanıyla alakalı –biri "ABD'de ve Avrupa'da siyaset bilimi ve anayasa hukuku eğitimi konusunda", diğeri ise "siyaset bilimi nedir" sorusunu ele alan– iki makalesinden de bahsetmiş ve bunların ABD'de ve ziyaret etmek istediği Avrupa'da yapacağı gözlemlere dayanacağını belirtmiştir. Avrupa'daki ziyaret programına siyaset bilimi ve anayasa hukuku eğitimi veren yerleri dahil eden Tunaya, özellikle anayasa hukuku eğitiminde savaş sonrasında bu alanlarda ne tür değişiklikler gerçekleştiğini ve değişikliklerin siyaset bilimiyle ilişkisini incelemek niyetinde olduğunu da kaydetmiştir.[51]

Ankara'ya taşındığında Siyasal Bilgiler Okulu ismini alan Mülkiye'nin Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne dönüştürüldüğü 1955 yılında şubeleşme; diplomasi ve dış münasebetler şubesi, maliye ve iktisat şubesi ile idari şube şeklinde düzenlenmiştir (Ankara Üniversitesi SBF, 1968: 11). Görüldüğü gibi, şu anda farklı disiplinler olarak ayrışmış bulunan bu şubeler o yıllarda siyasal bilgilerin alt dalları olarak düşünülmektedir. Aslında bu şubeleşme de önceki yıllarla kıyaslandığında yeni oluşmakta olan uzmanlık dallarına ilişkin bazı bilgiler vermektedir. Örneğin; diplomasi ve dış münasebetler şubesi, 1955 yılından önce siyasi şubedeki bazı derslerle karşılanmaktayken bir uzmanlaşma yoluna girmiş görünmektedir. Bu şube sonraki yıllarda kurulacak olan uluslararası ilişkiler disiplininin gelişiminde bir aşamayı teşkil etmektedir. Tabii, bu gelişim durup dururken olmamış; özellikle Soğuk Savaş'ın başlamasıyla birlikte ABD'nin kendisi dışındaki dünyaya ilişkin bilgiye ve uluslararası ortamı yönetmek için stratejilere ihtiyaç duymasıyla tetiklenmiştir. Türkiye'de akademi bu yönüyle ABD'den etkilenmiş ve uluslararası ilişkiler disiplini ABD'deki yükselişiyle zamanlama açısından neredeyse paralel bir uzmanlaşma sürecine girmiştir. Bu disiplinin ge-

---

49 Mektubunda İngilizce başlığını *Elements of Political Science and Constitutional Law* olarak verdiği çalışması, *Siyasî Müesseseler ve Anayasa Hukuku* başlığıyla basılan kitabı olabilir.

50 Bkz. The Rockefeller Foundation Archives, RG 1.2, 805R series, File 84, Box 8, Turkey İstanbul University, Tarik Tunaya.

51 Bkz. The Rockefeller Foundation Archives, Tarik Tunaya.

lişim öyküsü önemli olmakla birlikte en azından 1950'lerde düşünce dünyası üzerindeki etkisi bakımından ihmal edilebilir olduğu söylenebilir.

Sonuç

Türkiye'de üniversitelerin gelişimi konusunda oldukça kısıtlı ve bakış açısı kurumsal değişim odaklı bir literatür oluşmuş durumda. Disiplinlerin tarihini yazmaya dönük çabalar ise, bazı istisnalar dışında ilgili disiplinden gelen kişilerin içinde bulundukları alanın gelişimine dönük belli dönemlerde duydukları ilginin bir sonucu olarak kalmış görünüyor. En fazla sosyoloji alanında gördüğümüz bu tür çalışmaları; değerli örnekleri belli bir birikim oluşturmakla birlikte, çoğunlukla birbirini tekrar eden, disiplinin tarihine yönelik sürekli bir akademik ilginin ve sistemli bir araştırma sürecinin sonucu olmayan ürünler olarak nitelemek mümkün. Halbuki Türkiye'de sosyal bilimlerin gelişimini, metodolojik ve felsefi temellerini merkeze alarak ve disiplinlerin ortak kesenlerini göz önünde bulundurarak incelemek için yeterli bir tarihsel birikim oluşmuş bulunuyor. Üstelik sosyal bilimler, burada anlatılmaya çalışıldığı gibi, ülkenin siyasi, iktisadi tercihlerinden, ülkede hüküm süren ideolojik ortamdan doğrudan etkilenmekle birlikte, üniversite-siyaset ilişkisi açısından Türkiye'de oluşan gelenek düşünüldüğünde tersinden bir etkide de bulundukları için özellikle önem taşıyor.

Bu makalede, İkinci Dünya Savaşı sonrası döneme ve özellikle de 1950'lere odaklanarak, Türkiye'nin "Hür Dünya"nın parçası olmaya karar vermesiyle birlikte yoğunlaşan Amerikan etkisinin, sosyal bilimlerdeki izleri aranmaya çalışıldı. Bir bütün olarak bakıldığında bu araştırmanın bulgularından biri, bazı disiplinlerde 1950'lere gelene kadar oluşan birikimin zayıflığı nedeniyle, Amerikan yaklaşımının kurucu hale gelmesidir. Bir diğer nokta, söz konusu yıllarda Amerikan sosyal bilim metodolojisinin, çok fazla sorgulanmadan "bilimsel" yöntem olarak kabul edilmiş olmasıdır. Bunda Amerikan sosyal bilimcilerinin pozitivist bir bilimsellik iddiasında bulunması kadar, ampirizmin daha bilimsel olduğu düşünülerek teorik ve bütüncül yaklaşımlara tercih edilmesinin de payı vardır. Burada işaret edilebilecek son bir nokta ise 1960'lara geçişi anlamak açısından yarar sağlayacaktır. Türkiye ile ABD üniversiteleri arasında kamu yönetimi alanındaki işbirliği sırasında açığa çıkan anti-Amerikan duygular, bu örnekle sınırlı kalmayacak ve sonraki yıllarda üniversitelerin siyasi atmosferine damgasını vuracaktır. Ancak buradaki tartışma bağlamında, esas dikkat çekici olan nokta, yükselen anti-Amerikancılığın sosyal bilimler üzerindeki Amerikan etkisine karşı güçlü bir tepkiye yol açmamış olmasıdır. Bunun bir nedeni, Avrupa sosyal bilimleri üzerinde de etkili olan Amerikan yaklaşımının "evrenselleşmiş" olarak algılanmasıdır. Ancak daha kapsamlı bir araştırma, bu başlıkta daha açıklayıcı nedenlere ulaşmayı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

Abadan, Nermin (1956) "Âmme İdaresinde Son Gelişmeler", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 11(3).

Abadan, Nermin (1960) "IV cü Milletlerarası Sosyoloji Kongresi", *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 15(1), s. 284-295.

— (1962) "Siyasi İlimlerde Gelişim Eğilimleri", *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 17(3), s. 175-220.

— (1996) *Kum Saatini İzlerken*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi (1968) *Siyasal Bilgiler Fakültesi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Arık, Kemal Fikret (1958) "Prof. Dr. Ernest Jack'e Fahrî Siyasal Bilgiler Doktoru unvanı verilmesi münasebetiyle Fakülte Dekanı Prof. Dr. Kemâl Fikret Arık'ın yaptığı konuşma", *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 13(1), s. 1-9.

Atılgan, Gökhan (2007) *Behice Boran: Öğretim Üyesi, Siyasetçi, Kuramcı*, İstanbul: Yordam Kitap.

Batur, Sertan ve Ersin Aslıtürk (2006) "On critical psychology in Turkey", *Annual Review of Critical Psychology*, 5, s. 21-41.

Boran, Behice Sadık (1941) "Mücrim Mahalleler", *Yurt ve Dünya*, 2(7), s. 32-40.

Boratav, Hale Borak (2004) "Psychology at the Crossroads: The View from Turkey", *Handbook of International Sociology* içinde (der. Michael J. Stevens ve Danny Wedding), New York: Brunner-Routledge, s. 311-330.

Çelebi, Nilgün (1994) "ABD ve Türkiye'deki Sosyoloji Çalışmalarına Kısa Bir Bakış", *500. Yılında Amerika* içinde (hzl. Recep Ertürk ve Hayati Tüfekçioğlu), İstanbul: Bağlam, s. 95-101.

Çiğdem, Ahmet, Fethi Açıkel, Necmi Erdoğan ve Tanıl Bora (2006) "Şerif Mardin'le Merkez-Çevre Analizi Üzerine", *Toplum ve Bilim*, 105, s. 7-10.

Dölen, Emre (2010) *Türkiye Üniversite Tarihi 1-5: Özerk Üniversite Dönemi (1946-1981)*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Güler, Birgül Ayman (1994) "Nesnesini Arayan Disiplin: Kamu Yönetimi," *Amme İdaresi Dergisi*, 27(4), s. 19-29.

— (2008) "1950'li Yıllarda Kamu Disiplini: Disiplinin Kuruluşu Nasıl Gerçekleştirilmişti?", *Memleket Siyaset Yönetim*, 3(7), s. 6-28.

Feyzioğlu, Turhan (1956) "Prof. Dr. Turhan Feyzioğlu'nun 1956-57 Ders Yılını Açılış Nutku", *Forum*, 6(66), s. 11-13.

Hilgard, Ernest R. (1980) "Walter Richard Miles: 1885-1978", *American Journal of Psychology*, 93(3), s. 565-568.

İlyasoğlu, Aynur (1983) "Türkiye'de Sosyolojinin Gelişmesi ve Sosyoloji Araştırmaları", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, 8, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 2164-2174.

Institute of Public Administration for Turkey and the Middle East (1966) *Institute of Public Administration for Turkey and the Middle East*, Ankara: Güzel İstanbul Press.

International Bank for Reconstruction and Development (1951) *Türkiye iktisadi Kalkınması: Barker Misyonu Raporu* (hulâsa) Milletlerarası İmar ve Kalkınma Bankası, Washington (D.C.), Ankara.

Jackson, John P. ve Nadine M. Wiedman (2006) *Race, Racism, and Science: Social Impact and Interaction*, New Brunswick: Rutgers University Press.

Kaçmazoğlu, Bayram (1999) *Türk Sosyoloji Tarihi Üzerine Araştırmalar: Öncüleri ve Temelleri Çerçevesinde Yaklaşımlar*, İstanbul: Birey Yayıncılık.

Kağıtçıbaşı, Çiğdem (1994) "Psychology in Turkey", *International Journal of Psychology*, 29, (1994), s. 729-738.

Kansu, Aykut (2004) "Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, 'Sosyal Mesele' ve 'İçtimai Siyaset'", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 5: Muhafazakârlık* içinde (der. Ahmet Çiğdem), İstanbul: İletişim Yayınları, s. 118-131.

Karasu, Koray (2004) "Kamu Yönetimi Disiplininin Kökenlerine İlişkin Bir Not", *Hacettepe Üniversitesi 2. Kamu Yönetimi Forumu* içinde, Ankara: Hacettepe Üniversitesi İİBF Kamu Yönetimi Bölümü, Ankara, s. 225-242.

Kayalı, Kurtuluş (2003) *Türk Düşünce Dünyasında Yol İzleri*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Kösemihal, Nureddin Şazi (1950) "Memleketimizde Tecrübi Sosyolojinin Doğuşu ve Gelişmesi", *Sosyoloji Dergisi*, 6 (6) s. 116-133.

— (1971) "Sosyoloji ve Sosyal Psikolojide Araştırma Tebliği Üzerine", *Türkiye'de Sosyal Araştırmala-*

rın Gelişmesi: Hacettepe Nüfus Etütleri Enstitüsü ve Türk Sosyal Bilimler Derneği Seminerinde Sunulan Bildiriler, 23-25 Şubat 1970 içinde, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, s. 49-54.

McKinney, Fred (1960) "Psychology in Turkey: Speculation Concerning Psychology's Growth and Area Cultures", *American Psychologist*, 15, s. 717-721.

Meray, Seha L. (1954) "Halk Efkârı ve Yoklanması", *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 9(3), s. 256-303.

Mıhçıoğlu, Cemal (1988) *Türkiye'de Çağdaş Kamu Yönetimi Öğretiminin Başlangıç Yılları*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

Süslü, Azmi (1986) *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin 50 Yıllık Tarihi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Şahin, Nail (1997) "Psikoloji", *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Bilim ve "Sosyal Bilimler"* içinde, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, s. 203-226.

Tanyol, Cahit (1949) "İçtimaî monografi hazırlıkları ve Prens Sabahattin", *Sosyoloji Dergisi*, 4-5(4-5), s. 154-177.

— (1958-1959) "Traktör Giren 50 Köyde Nüfus Hareketlerinin ve İçtimaî Değişmelerinin Kontrolü", *Sosyoloji Dergisi*, 13-14(13-14), s. 198-218.

Turhan, Mümtaz (1967) *Garblılaşmanın Neresindeyiz?* İstanbul: Yağmur Yayınları.

Türkdoğan, Orhan (1977) *Köy Sosyolojisinin Temel Sorunları*, İstanbul: Dede Korkut Yayınları.

Vassaf Gündüz (1982) "Bir Bağımsızlık Kavgası: 'Dünden Yarına Türkiye'de Psikoloji'", *Bilim ve Sanat*, 22, s. 30-31.

— (1992) "Turkey", *International Psychology: Views From Around the World* içinde (der. Virgina S. Sexton ve John D. Hogan), Lincoln: University of Nebraska Press, s. 383-389.

Yıldırmaz, Sinan (2009) "From 'Imaginary' to 'Real': A Social History of the Peasantry in Turkey (1945-1960)", *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü.

Ülken, Hilmi Ziya (1950a) "Türk Sosyoloji Cemiyeti", *Sosyoloji Dergisi*, 6(6), s. 137-139.

—, (1950b) "Sociology in Turkey", *Sosyoloji Dergisi*, 6(6), s. 140-149.

Üsdiken, Behlül (2004) "The French, the German and the American: Higher education for business in Turkey, 1883-2003", *New Perspectives on Turkey*, 31(Fall), s. 5-38.

Yurt ve Dünya (1942) "Köy ve Maarif", *Yurt ve Dünya*, 3(18), s. 215-216.

Arşivler

The Rockefeller Foundation Archives, RG 1.2, 805R series, File 84, Box 8, Turkey İstanbul University, Tarik Tunaya.

Rockefeller Foundation Grant Files on Turkey, The Rockefeller Foundation Archives, Sleepy Hollow, New York, Record Groups 1.1 and 1.2 Project Series: 805 (Turkey)

Kişisel Görüşme

Nermin Abadan -SBF Emekli Öğretim Üyesi- "1950'lerde Türkiye'de Sosyal Bilimler ve ABD" konulu görüşme, İstanbul: 12 Kasım 2009.

Vakur Versan – İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Emekli Öğretim Üyesi- "1950'lerde Türkiye'de Sosyal Bilimler ve ABD" konulu görüşme, İstanbul: Şubat 2010.

Militarizm ve anti-komünizmin kesiştiği nokta: Kore Savaşı

G. Gürkan Öztan - Tebessüm Öztan**

Özet: Bu çalışma Türkiye özelinde öncelikle Kore Savaşı'nı temel alan ve fakat onunla sınırlı kalmayan propagandif faaliyetlerin karakteristiğini ve araçlarını belirlemeyi hedeflemektedir. Bu çerçevede Kore Savaşı sırasında "cepheye destek" adı altında kamuoyunu yönlendiren "sivil inisiyatifler"in nasıl "devlet" ile ve militarist diskurla eklemlendiğine dair örnekler verilecektir. Ayrıca Kore Savaşı'nın "şehitlik kültü"nü yeniden üretmesindeki fonksiyonel ve simgesel öneminden bahsedilecektir. Zikredilen amaca uygun olarak basından edebiyata, radyodan sinemaya kadar geniş bir alanda daha çok 1950'li yıllarda üretilen "Kore literatürü" incelenecektir. Çalışmanın temel iddiası ise Türkiye'de Kore Savaşı ile oluşturulan "*pattern*"in kendi özgül koşullarının ötesinde silahlı çatışma durumlarında başvurulan uzun soluklu bir "rejim" yarattığıdır.

Anahtar sözcükler: Kore Savaşı, militarizm, anti-komünizm, şehitlik kültü, Türk milliyetçiliği

Giriş

Kore Savaşı Türkiye'nin yakın tarihinde önemli dönüm noktalarından biridir. Son yıllara kadar Kore tecrübesinin daha çok "uluslararası ilişkiler disiplini" ve "askerî tarih" çerçevesinde ve/veya Demokrat Parti'nin kronolojisinde küçük bir alt başlık şeklinde ele alınmış olması, meselenin çetrefil sosyo-politik boyutlarının genellikle göz ardı edilmesine neden olmuştur. Halbuki Kore Savaşı'nın Türkiye'deki izdüşümleri, çatışma ve savaş durumlarında belirlenecek pozisyonlara dair inşa edilen yeni bir gramerin parçalarıdır. Aynı zamanda Türk milliyetçiliği için kendini kamusal alanda militer sembollerle yeniden var etme ve örgütlenme sürecidir. Savaş öncesinde siyasetçilerin, askerlerin ve milliyetçi çevrelerin tutumu, savaş esnasında uygulanan propaganda teknikleri ve olu-

(*) İstanbul Üniversitesi, SBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü.

şan ittifaklar yalnız 1950'leri değil sonraki dönemleri de anlamada istifade edilecek derecede zengin malzeme sunar. Bu noktadan hareketle aşağıdaki satırlarda Kore Savaşı, anti-komünizm ile militarizmin kesiştiği bir örnek vaka olarak incelenecek.

Türkiye siyaseti bilindiği üzere İkinci Dünya Savaşı sonrasında iç ve dış dinamiklerin etkisiyle oldukça hareketli bir kimliğe bürünmüştür. Tek parti iktidarının "sürdürülebilir olma" özelliği kaybolurken, muhalefet odakları da çeşitlenmiştir. Bunda İkinci Dünya Savaşı boyunca yaşanan sosyo-ekonomik sıkıntıların ve iktidara karşı biriken öfkenin etkisi şüphesiz büyüktür. Ayrıca 1947'den itibaren Soğuk Savaş iklimine girilmesiyle birlikte milliyetçi örgütlenmeler anti-komünizme eklemlenmiş ve etkinliklerini artırmışlardır. İstanbul'da ve Anadolu'nun birçok kentinde lise ve üniversitelere kadar uzanan milliyetçi-mukaddesatçı öğrenci teşkilatlanmalarına rastlanmaya başlamıştır. Bu derneklerde faal olan öğrencilerin bir kısmı 1960'lı ve 70'li yıllarda Türk sağının içinde sivrilecektir. Değişimler bunlarla sınırlı değildir. 1940'ların sonlarına doğru "devlet" katında da Batı ittifakına dahil olma adına kurumsal-yasal düzenlemeler hızla gündeme gelmiştir. Politik aktörler gibi ordu da bu "değişim rüzgârı"nın dışında değildir. Değişime konu olan ordu, İkinci Dünya Savaşı sonu itibari ile asker sayısı fazla ve fakat silahları eski, iaşe imkânları kısıtlı bir silahlı güçtür. Ordudaki taşıma işlerinin büyük bir bölümü o tarihte hâlâ atlar yardımıyla yapılmaktadır. Subayların ve erlerin kıtadaki maddi koşulları da çok ağırdır (Akyaz, 2002: 46). Aslında 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren adım adım Alman modelini benimseyen ordu hem Birinci Dünya Savaşı'nda hem de sonrasında bu modelden taviz vermemiştir. Zira Genelkurmay ve kara ordusuna verdiği önem, katı hiyerarşik örgütlenmesi ve kıt kaynakları tolare edebilen taktik ve stratejik yapısı Türkiye'deki ordu için "ideal" bir düzendir. Bunların da ötesinde askerler ve milliyetçi ideologlar "millet-i müsellaha (silahlanmış millet)" anlayışından pek de vazgeçmek niyetinde değildir. Fakat ABD, İkinci Dünya Savaşı neticesinde yeni askerî ve siyasi güç olunca ve ordu içinden modernizasyon talepleri yükselince Alman modeli yerine, bir "ihraç paketi" haline gelen Amerikan askerî modeli Türkiye'de de popülerlik kazanmaya başlamıştır. Amerikan askerî yardımı ufukta görününce her ne kadar askeriye içinde Amerikan ordu zihniyetine karşı çekinceler olsa da ABD'nin askerî yardımına karşı somut bir direnç oluşmamıştır. Hatta Türk subayları arasında gelen yardımları memnuniyetle karşılayanların ekseriyeti oluşturduğunu iddia etmek mümkündür. Sonuçta askeriye, teknoloji yoğun Amerikan modeli ile Alman ekolü arasında[1] "karma" bir model yaratmıştır; hem de "millet-i müsellaha" zihniyetinden ve katı hiyerarşiden ödün vermeden. Diğer yandan Demokrat Partililer de tıpkı önceki iktidar gibi Ame-

1 Alman ve Amerikan askerî ekollerinin karşılaştırılması için bkz. Güvenç, 2010: 256, 257.

rikan askerî yardımlarını büyük bir fırsat olarak değerlendirmektedir.[2] Orduda "ekol değiştirme" tartışmaları, siyasi iktidarla ilişkiler ve kurum içi dengelerin de bir ürünü olarak zuhur edecektir. Aynı tarihlerde DP, kendi iktidarını tahkim etmek için ordunun üst rütbeli kompozisyonunda "rötuş" yapacaktır.[3] Amaç, İsmet İnönü, CHP ve ordunun bir kısmı arasındaki politik ilişkiye karşı yeni iktidarın kontrolünde bir yönetim kademesi oluşturmaktır. Neticede Kore Savaşı böyle bir konjonktüre, hem siyasal iktidar hem de askerî ekol ve kurum içi dengelerde değişimin sancılı dönemine denk gelmiştir. Ayrıca "sivil inisiyatifler"in militarize olmasında birinci derecede etkili olmuştur. Bu nedenle savaş sırasında ve akabinde oluşan askerî ve sivil konumlanışları deşifre etmek ayrıca bir kez daha önemlidir.

Aşağıdaki satırlarda ilk önce Kore Savaşı'nı temel alan ve fakat onunla sınırlı kalmayan propagandanın karakteristiği ve araçları belirlenmeye çalışılacak. Daha sonra "cepheye destek" adı altında kamuoyunu yönlendiren "sivil inisiyatifler"in nasıl "devlet" ile ve militarist diskurla eklemlendiğine dair örnekler verilecek. Nihayetinde Kore Savaşı'nın "şehitlik kültü"nü yeniden üretmesindeki fonksiyonel ve simgesel öneminden bahsedilecek. Bu amaçla basından[4] edebiyata, radyodan sinemaya kadar geniş bir alanda daha çok 1950'li yıllarda üretilen "Kore literatürü" kullanılacak. Çalışmanın temel iddiası ise Kore Savaşı ile oluşturulan "patent"in kendi özgül koşullarının ötesinde silahlı çatışma durumlarında başvurulan uzun soluklu bir "rejim" yarattığı.

---

2 Örneğin Hava Harp Okulu'nun açılış töreninde Adnan Menderes Amerikan yardımına şüpheyle bakanları ikna etmek istercesine şöyle der: "Burada konuşurken aynı zamanda büyük ve şanlı Türk ordusunun manevi huzurunda bulunduğumu hissederek büyük bir heyecan ve bahtiyarlık duymaktayım. *Türk ordusu bütün tarih boyunca şeref destanları yaratmış olan ve büyük Türk milletinin cevherini temsil ve özünü teşkil eden büyük kutsi bir varlıktır. Türk ordusu memleketimizin hudutlarını teminat altında bulundurmanın yurdun istiklâl ve hürriyetini koruyabilmenin yegâne amilidir. Ordusunu sevmeyen, ona karşı en derin hürmet beslemeyen bir Türk olamaz.* Bir vazifeli olmak hasebiyle Türk ordusuna karşı ayrıca alaka ve mesuliyetlerin bulunduğu şüphesizdir. Türk milleti, ordusu için hiçbir fedakârlıktan çekinmemiştir. Ancak deruhte ettiği mesuliyet ve vazifenin ehemmiyeti ve azameti ile uygun olarak ordumuzun hakkını almasıdır. Bunun manası Türk ordusunun silâh, vasıta, talim ve terbiye bakımından bugünün şartlarına uygun bir seviyeye ulaştırılması demektir. Bu münasebetle şimdiye kadar büyük dostumuz Amerikan milletinin yapmakta olduğu değerli yardımları huzurunuzda anmaktan memnunluk duymaktayım" (Vurgular bize ait, bkz. *Milliyet*, 02.10.1951: 7).

3 2 Haziran 1950'de Birinci Menderes Hükümeti Meclis'ten güvenoyu aldıktan hemen sonra 6 Haziran'da ordunun yüksek komuta kademesinde değişikliğe gider. Genelkurmay Başkanı A. Nafiz Gürman, Askerî Şura'dan Salih Omurtak, Kazım Orbay, Hakkı Akoğuz siyasi iktidar operasyonuyla emekliye ayrılmıştır. Deniz Kuvvetleri Komutanı Mehmet Ali Ülgen ve Hava Kuvvetleri Komutanı Zeki Doğan merkeze alınmıştır. Ayrıca hükümet 15 general ve 150 albayı birkaç ay içinde emekli etmeyi kararlaştırmıştır (Albayrak, 2004: 190, 191).

4 Çalışmada dört başı mamur bir "basın taraması" yapmayı hedeflemedik. Zira her ne kadar basının tutumu bir problematik etrafında ele alınmasa da bu konuda yapılmış bir dizi akademik çalışma zaten mevcut (bkz. Doğan, 2004; Yaman 2005 ve Sipahi, 2007). Bu nedenle gerekli yerlerde daha çok bahsi geçen ikincil kaynaklara başvurduk. *Milliyet* gazetesi ise arşivine çevrimiçi erişilebilirlik özelliği ile çalışmanın tümünde olup bitenlerin seyrini izlemek için yardımcı oldu.

Savaş ve propaganda

Kore Savaşı, 1947'den itibaren şeklen "Amerikan modeli"ne geçmeye başlayan Türk ordusu ve bu "dönüşümü" daha çok politik nedenlerle destekleyen siyasetçiler için bir çeşit "kendini gösterme vesilesidir". Ordu içinde bir grup subay –ki bu subayları "şahinler" olarak adlandırmak mümkündür- Türk ordusunun 1922'den o tarihe kadar herhangi bir savaşa girmemiş olmasını, "özgüven kaybı" ve "atalet" nedeni saymıştır. İkinci Dünya Savaşı yıllarından bu yana milliyetçilerin önemli bir kısmının da böyle düşündüğü ortadır. Savaşlarda ulusun tümüyle kenetlendiğine, askerlerin motivasyonlarının ve konsantrasyonlarının arttığına, "güçlü" ve "yetenekliler" ile olmayanların ayrıldığına ve ikinci grubun elendiğine dair ön kabuller, tüm Sosyal Darwinist motifleriyle bahsi geçen algılamada şüphesiz etkilidir. Türk ordusu, –Dersim'de ve diğer Kürt isyanlarında olduğu gibi– içerideki isyanları bastırmak dışında yaklaşık 28 senedir savaşmamıştır. Militarist diskura göre "şimdi fırsat doğmuş", "beklenen an" gelmiştir. Kore Savaşı ile beraber Türk ordusu içine düştüğü (kimilerine göre düşürüldüğü[5]) "atalet örtüsü"nü yırtacak ve "muharip gücü"ne yeniden kavuşacaktır. Böylece millet "erkekliğini";[6] dünya ise çoktandır unuttuğu "Türk'ün gücü"nü ve "kahramanlığı"nı hatırlayacaktır.[7]

Savaşın başlayıp ordunun Kore'ye gitme kararının verilmesinin ardından –ki askerin Kore'ye gönderilmesi, meclisin onayı alınmadığı için "şekil" itibarıyla siyaseten ve akademik olarak[8] hep çok tartışılmıştır- Türkiye'de milliyetçilik şem-

---

5 22 yıl Genelkurmay Başkanlığı görevini üstlenen Fevzi Çakmak, ordunun modernleştirilmesi konusunda "isteksiz" davrandığı gerekçesiyle ordu içinde de eleştirilmiştir.

6 Militarist zihniyette erkeklik ile savaşkanlık arasında kurulan yakın ilişki malumdur. Bahsi geçen zihniyetin çarpıcı bir tezahürü DP iktidarının Devlet Bakanı Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu'nun şu sözleridir: "...bir devlet adamı memleketi harbe sokmamakla övünmemelidir. Memleketin erkekliğini öldürmeye, yiğitliğini söndürmeye çalışmak herhalde övünülecek bir şey değildir. Yeni iktidarın Kore'ye gönderdiği ve böyle yapmakla çok iyi ettiği tugayımızın kahramanlığı, eski iktidarın memleketi II. Dünya Harbine sokmaması neticesinde; Allah'a şükür, erkekliğimizin ölmediğini ve yiğitliğimizin sönmediğini ispat etmiştir." (akt. Doğan, 2004 sayfasız).

7 Savaş başlayıp "Kore'de askerlerimiz ve kahramanlıkları" haberleri çoğalınca bahsi geçen "hatırlatma" misyonunun gerçekleştiği düşünülür. *Milliyet* gazetesinde yer alan "Kore'de Türk Askeri" başlıklı yazı bu eksende çarpıcı bir örnektir: "Türk tugayının Kore'de cesaret ve kahramanlık harikaları yaratmakta olduğunu ajanslar haber veriyorlar. O yazıları okuyanlar Homer'in Truva harplerini hatırlasalar yeri vardır. 4500 kişinin günlerce devam eden fasılasız harplerinden sonra etrafını saran dört beş misli kuvveti süngü hücumuyla darmadağın ederek kendine yol açmasını ve kendisini esir etmek isteyenlerden yüzlercesini öldürdükten sonra yüzlerce de esir alarak müttefiklere iltihakı anlatan bu destanları okurken yalnız takdir değil aynı zamanda hayret etmekten de kendimizi alamıyoruz. Hâlbuki biz onları yakından tanıyan kimseleriz. Yabancılar üzerinde bunun yapacağı tesir uyandıracağı akis hudutsuz bir şeydir. Galiba dünya son senelerde bizi artık kâfi derecede tanımıyor. Türk'ün kim olduğunu, ne yapmaya kadir bulunduğunu, senelerin ve vakayiin sisi arkasından tam bir vuzuhla göremiyordu. Bugün 4500 evlâdımız Kore'de yalnız üstün kuvvetleri ezmek ve perişan etmekle kalmıyor. Birleşmiş milletler ordusunun halasını ve selametini temin eden sert bir kaya, bir çelik kalkan gibi komünist akınını tehir edebiliyor, durduruyor." Bkz. "Kore'de Türk Askeri", *Milliyet*, 01.12.1950.

8 Hükümetin Kore'ye asker göndermesi kararı üzerine Anayasa hukukçuları arasında görüş ayrılığı ortaya çıkar. Hükümetin kararını destekleyen Ali Fuat Başgil Fransa'yı emsal gösterirken Bülent Nuri Esen kararın anayasaya aykırı olduğu konusunda ısrarlıdır. Bkz. Albayrak, 2004: 412, 413.

siyesi altında ciddi bir militarizm ve anti-komünizm propagandasının yapıldığı aşikâr. Savaşa karşı çıkmanın "vatan hainliği" olarak algılandığı politik iklimde Barışseverler Derneği dışında gür sesle bu duruma karşı çıkan örgütlenmenin olmaması ve başta Behice Boran ve Adnan Cemgil olmak üzere Barışseverler Derneği üyelerinin hemen tutuklanması[9] söz edilen militarist ve anti-komünist propagandanın etkinliğini artırmıştır. Bu esnada CHP'ye yakın çevreler daha çok böylesine önemli bir kararda İnönü'ye danışılmamış olmasını eleştirmiş ve meselenin genellikle "teknik" boyutunu tartışmakla yetinmiştir. Yoksa savaşa ve ona eşlik eden propagandaya esastan bir karşı çıkış mevzu bahis değildir.

Yukarıda bahsedilen propagandanın bir yönü doğrudan Kore'ye gönderilecek askerlere yönelmiştir. Amaç Kore'ye seferin "acil" ve "gerekli" olduğunu onlara kanıtlamaktır. Bir yandan komünizmin ne denli "korkunç bir düzen" ve "tehdit unsuru" olduğu işlenirken diğer yandan Türk ordusunun Kore'ye "barış ve huzur" götüreceği iddia edilmiştir. Fakat bu genel şablon tek başına yeterli derecede motive edici bulunmamış olacak ki eski ve/veya yeni savaşlara katılmış askerlerden yardım alınmıştır. Militarizmin önemli araçlarından biri olan savaş haline dair anı aktarımı artık devrededir. Öyle ki muharip askerlerin anlattığı kahramanlık hikâyeleri ve anılar, askerin moralini yükseltmek ve paralelinde cengâverliğin "Türklüğün özü"nde olduğunu kanıtlamak için bolca kullanılmıştır. Amerikan kaynaklı propaganda materyalleri de başvurulan birincil vasıtalar arasındadır. Özellikle Kore Savaşı'nın ilk günlerine dair "taze" görsel malzemelerin sunumu, "Kızıl Korelilerin" savaşma yöntemlerini anlatan filmler ve yabancı birliklerin Kore'deki yerli halk ile ilişkisine dair verilen konferanslar bu cinstendir.[10] Askerler kendilerini dört gözle bekleyen, onlara kucak açmaya ha-

9 Barışseverler Cemiyeti, Behice Boran'ın kurucu başkanlığında DP'nin Kore'ye asker gönderme kararını almasından 11 gün önce kurulmuştur. Hükümetin asker gönderme kararının hemen ardından Cemiyet meclise dilekçe gönderip karara itiraz etmiştir. 1950'nin 28 Temmuz'unda ise İstanbul'un çeşitli yerlerinde Barışseverler Cemiyeti'nin bildirisi dağıtılır. Bildiride Kore'ye asker yollama kararının ABD zoruyla alındığı savunulur. Kararın Türk milletine herhangi bir "faydası" olmadığı gibi "dünya barışının korunması"na da olumlu bir katkısı yoktur. Devletin ve milliyetçi çevrelerin Barışseverler Cemiyeti'nin sözü edilen bildirisi dâhil tüm savaş karşıtı ve Amerikan aleyhtarı çabalardan rahatsız olduğunu tahmin etmek güç değil. Başbakan Menderes hemen bir açıklama yapar ve sol muhaliflere baskının kapıda olduğunu işaret eder. Bu eksende hemen göze çarpan uygulamalardan biri, halkın hükümete güvenini sarsmak ve "milli mukavemeti" kırmaya yönelik faaliyetlerde bulunmak iddiasıyla Cemiyetin yöneticilerinin ve bildiriyi basan matbaacının tutuklanmasıdır. Yine 1951'in başında tıpkı erken cumhuriyet döneminde olduğu gibi yeniden zuhur eden komünist tutuklamalarına şahit olunur. Amaç daha önce olduğu gibi Batı dünyasına "biz içimizde komünist barındırmıyoruz" mesajını vermektir. Komünizm propagandası ve "tahrikçiliği" yaptıkları iddiasıyla önce Ankara'da 17 kişi yakalanır (bkz. *Milliyet*, 14.01.1951); sonra üç kişi daha ilave edilir (*Milliyet*, 15.01.1951); operasyonlar ilerleyen aylarda başka şehirlere de uzanır.

10 Tahsin Yazıcı anılarında bu sürecin ilk basamağını şöyle anlatır: "...18 Ağustosta Etimesgut garnizonu talimhanesinde yapılan ilk toplantıda hususi bazı hasbıhallerden ve ruhi okşamalardan sonra Kore'ye gidiş maksadı, milli faydaları, şeref ve iftiharı, Kore'de yapılacak muharebelerde muvaffak olmak için lâzım olan maddi, manevi şartlar, fedakâr ecdadın torunlarının da onlar gibi tarihimize şanlı sahifeler eklemesi lüzumu hakkında bir hitabede bulunulmuş, bunun iyi tesirleri görülmüştü (Yazıcı, 1963: 64, 65).

zır bir yerli halkın varlığına inandırılmak istenmiştir. Böylece belki de yaşamın sonlanacağı ve fakat hâlihazırda herhangi bir sosyo-psikolojik bağ bulunmayan yabancı bir coğrafya ve onun insanları, bir nebze olsun "yakınlaşacaktır". Kore'yi "yakınlaştırma" faaliyetleri her iki ülke arasında benzerlikler icat etmeye kadar varacaktır.[11]

Propagandanın diğer yönü ise çok daha geniştir ve bu haliyle yalnızca askerler ve yakın çevreleri değil tüm kamuoyu hedeflenmiştir. Askerler bir şekilde "emir gereği", mecbur oldukları için Kore'dedirler ya da Kore'ye gideceklerdir. Fakat aileleri ve Türkiye kamuoyu tarafında mesele bu denli "net" değildir. Dolayısıyla çok katmanlı ve çok araçlı bir "rıza üretimi"ne ihtiyaç vardır ki bu eksende fonksiyonel açıdan en büyük pay ulusal basınındır.[12] Öncelikle anti-komünizm rüzgârına kapılmış Türkiye basınının savaşı –Amerikan matbuatı gibi–[13] "insanlığı ve barışı koruma mücadelesi" olarak yansıttığına tanık olunur. Buna göre "hür dünya", komünizmin saldırılarına karşı "özgür" ve "refah içinde" yaşamak isteyen "masum halkları" fedakârca korumalıdır. Bugün Güney Kore'nin başına gelenler yarın bir başka "hür dünya" ülkesine (Türkiye diye okuyabilirsiniz[14]) yönelebilir. Üstüne üstlük Türkiye'nin Birleşmiş Milletler çerçevesinde yükümlülükleri de vardır. Bir başka deyişle "devlet ağırlığı" mevzu bahistir. Türkiye "büyük devletler" arasında yer almayı ve yakın gelecekte onların "güvenlik şemsiyesi"nden (NATO'dan) istifade etmeyi istiyorsa sözünü tutmalıdır.[15] Olup bitenlere bu pencereden bakıldığında çokça dillendirilmeye müsait "Türkiye'nin orada ne işi var" sorusunun meşruiyet zeminini kaybetmesi beklenmiştir. Muhalefetin Kore'ye asker gönderme kararına dair meclis başkanlığına gensoru önergesi verdiği tarihlerde gazeteci ve DP milletvekili Mümtaz Faik Fenik kaleme sarılır. Ona göre Türkiye'den giden askerler Kore'de "tıpkı kendi vatanları için savaşır gibi" azimle savaşmalıdır/savaşmaktadır:

---

11 Bu bahiste bizce ilginç bir örnek CHP'nin Parti Genel Sekreteri olan Kasım Gülek'in Kore Savaşı'nın ilk günlerinde *Cumhuriyet*'e verdiği beyanattır. Gülek, Kore dili ile Türk dili arasındaki "benzerliklere" işaret eder. Ona göre Türklerin kullandıkları birçok kelime Koreliler tarafından da kullanılmaktadır. Bunun üzerine ortada somut herhangi bir ilişki olmamasına rağmen mesele dilciler arasında dahi tartışılır hale gelir. Bkz. Eren, 1952.

12 Kore Savaşı, basının gündemini adeta ele geçirmiştir. Öyle ki herkes Kore ile ilgili haber ve yorum yapma telaşındadır. Bkz. Arcayürek, 1985: 217-219.

13 Bu konuda ufuk açıcı bir çalışma için bkz. Casey, 2008.

14 Örneğin: "Kore'ye gitmek kızıllarla dövüşmek hususundaki arzu hemen her Türkün vicdanı ve muhakemesinde şu suretle manalaşmıştır: Bugün Kore'ye yarın bize, ateş çıktığı yerde söndürülmelidir..." (Ergüngör, tarihsiz: 5) Ayrıca Kore'ye gönderilecek askerî kuvvetin "büyüklüğü"nün tartışıldığı günlerde *Cumhuriyet* gazetesinden Abidin Daver şunları yazar: "Yarın memleketimize karşı yapılacak bir taarruz üzerine bütün Birleşmiş Milletlerin yardımımıza koşacağına inanmak lâzımdır. Bu itibarla (Kore'ye) sembolik bir yardım yapmakla iktifa etmeyi düşünmek doğru olmaz." Akt. Öymen, 2004: 547.

15 Türkiye'nin Kore Harbi'ne katılması halinde NATO kapılarının açılacağının işaretlerinden biri, ABD'li senatör Hary Cain'in basına verdiği demeçlerdir. Bkz Albayrak, 2004: 411. Ayrıca bkz. Öymen, 2004: 545.

> Kore'ye niçin asker gönderdiğimize dair TBMM'ye gensorular verildiği şu günlerde kahramanlarımız Kore'ye neden geldiklerini, canlarını dişlerine takıp dövüşerek bütün cihana bir defa daha anlatmışlardır. Türk askerlerinin, Kore topraklarında herhangi çetrefil isimli bir geçidi tutarak, tıpkı Kars'ı müdafaa eder gibi, tıpkı Edirne'yi müdafaa eder gibi, şehit rütbesine erişmeyi dahi göze alıp savaşmalarının manasını daha nasıl izâh etmek kâbildir? Onlar, altına imza koyduğumuz bir ahdin şeref borcunu yerine getirirken insanlığı ve barışı korumak için dövüştüklerini hakkıyla bilerek öyle silahlarını kullanmışlardır (Fenik, 1950; akt. Doğan 2004 sayfasız).

İktidarla organik bağı olan *Zafer*'in başyazarı Mümtaz Faik Fenik elbette tek örnek değildir. *Vatan* gazetesinde yazan Ahmet Emin Yalman'dan *Milliyet*'ten Ali Naci Karacan'a hatta *Ulus*'tan Peyami Safa'dan Hüseyin Cahit Yalçın'a Türk basının güçlü kalemleri uzun uzun Kore'de savaşan Türk askerlerini öven epik yazılar kaleme almıştır. Türk askerinin "Kızıl Korelileri" nasıl "bertaraf" ettiğine dair illüstrasyonlar, askerlerin "kahramanca" poz verdiği kareler gazetelerin ilk sayfalarına taşınır.[16] Kunuri Muharebeleri (26 Kasım – 6 Aralık 1950) üzerine anlatılanlar ise kısa zamanda Türklerin "eşsiz savaş gücü" vurgularıyla bezenmiş militarizmi besleyecek modern bir efsaneye dönüşmüştür adeta. "Türk süngüsü" artık militer bir semboldür. Yine aynı konjonktürde silahlı kuvvetlerin modernizasyonu, ordunun yaptığı tatbikatlar, üst rütbelilerin açıklamaları, askerî toplantılar, ordunun motorize birliklerinin geçit törenlerindeki fotoğrafları ve hatta komutanların cenazeleri gazetelerin ilk sayfalarında kendine yer bulur.[17] "Ordunun azameti"ne işaret edecek her nokta "militer estetiğin" ve propagandanın bir parçasıdır. Genel manada Türk ordusuyla ilgili dış basında çıkan yazılar ise abartılarak ulusal basında yayınlanır.[18] Kaynak kimi zaman *Washington Post* kimi zaman *Amerika'nın Sesi Radyosu*'dur. Amaç savaşkanlık üzerinden "hür dünyanın bir parçası" ve "vazgeçilmez bir uluslararası aktörü" olunduğunun kanıtlanmasıdır. Türk ordusunun tüm Ortadoğu'yu Kızıl Ordu'dan koruduğuna dair haberler bu doğrultuda ilk göze çarpanlardır (örneğin bkz. *Milliyet*, 15.11.1950 ve 06.03.1951).

Basının savaş sırasında militarizmi ve anti-komünizmi körükleyen propagandif faaliyetlerinin okur-yazar kesimde etki yarattığı muhakkak. Propagandanın diğer aracı olan radyo ise özelliği itibari ile daha geniş bir kesime ulaşa-

16 Örneğin bkz. "Kore'de Birliğimizin Yeni Bir Muvaffakiyeti", *Milliyet*, 21.11.1950; "Birliğimiz Çeteleri Başarı ile Temizliyor", *Milliyet*, 22.11.1950; "Kore'deki Nihai Taarruza Girdik", *Milliyet*, 25.11.1950; "Birliğimizin Parlak Muvaffakiyeti", *Milliyet*, 28.11.1950; "Birliğimiz Anudane Çarpışıyor", *Milliyet*, 30.11.1950; Tugayımız Wawon Kesiminde Kızıllarla Göğüs Göğüse Çarpışıyor", *Milliyet*, 01.12.1950; "Tugayımız Muharebe Nevilerini Maharetle Tatbika Muvaffak Oldu", *Milliyet*, 08.12.1950. 1951'in başlarında da benzer haberlere rastlanır. Örneğin bkz. "Birliğimizin Kore'de Yeni Muvaffakiyeti", *Milliyet*, 28.01.1951; "Kore Birliğimiz Harikalar Yarattı", *Milliyet*, 29.01.1951, "Birliğimiz Kore'de Yeni Yeni Muvaffakiyetler Kazanıyor", *Milliyet*, 01.02.1951, "Kore Savaş Birliğimiz Yeni Bir Destan Daha Yarattı", *Milliyet*, 26.04.1951.

17 Örneğin bkz. *Milliyet*, 17.11.1950; *Milliyet*, 23.11.1950; *Milliyet*, 17.06.1951; *Milliyet*, 06.10.1951. *Milliyet*, 10.10.1951.

18 Örneğin bkz. *Milliyet*, 26.11.1950.

bilme gücüne sahiptir. İkinci Dünya Savaşı yılları radyonun politik gücünü ve propaganda kabiliyetini adeta kanıtlamıştır. Bu gerçeğin farkında olan asker-sivil bürokratlar ve siyasetçiler, Soğuk Savaş boyunca radyoyu devlet politikalarının "meşruiyeti"ni tahkim edecek bir araç olarak kullanırlar.[19] 1950 sonbaharında Ankara radyosu Kore Savaşı'na dair haberlerin ulaştırılacağı bir mecra haline getirir. İlk adım, Ankara radyosunun 15 Ekim 1950'den başlayarak Kore Savaşı için özel yayına başlamasıdır. Uzun dalga marifeti ile ülkenin geneline ulaştırılması hedeflenen programa start verilmesi de törenledir. Milletvekilleri, basın mensupları, Kore'ye asker gönderen ailelerden temsilciler ve dönemin Milli Savunma Bakanı Refik Şevket İnce ile Genelkurmay Başkanı Yamut ile birlikte açılış merasiminde hazır bulunur (bkz. *Milliyet*, 16.10.1950). "Memleketten Selam" programı ile benzerleri artık savaşın ve propagandanın bir parçasıdır. Radyo'da hamasi konuşmalar yapan, uzak ve yakın "geçmiş"ten militer efsaneler aktaran zevat arasında kıdemli topçu Yüzbaşı Mustafa Kepir'in şu sözleri, propagandanın temel motiflerini göstermesi açısından kayda değerdir:

> Kore savaşlarının ünlü kahramanları, insanlık idealinin iftihar yıldızları; sizler büyük milletimizin şerefi, hürriyet ve insanlık idealinin ebediyeti uğruna sıcak yuvalarınızdan ebediyetler kadar uzak ülkelerde şan ve şerefle dövüşmek bahtiyarlığına erdiniz. Sizler bu kutsal vazifeye seçilmekle daha yurt içindeyken bahtlı, Uzak Doğu yollarında heyecanlı, gaza meydanlarında imanlı idiniz. Sizler, tarihi yaratan ve sayısız zaferlerle taçlandıktan sonra insanlığa armağan eden Türk'ün asil çocukları, Kore dağlarındaki ordugâhınızda sabırsızlanıyor ve bir an evvel meydan muharebelerine atılarak ecdat tarihine parlak bir fasıl eklemenin hasretiyle tutuşuyordunuz... Bize gelince; köylü, şehirli, genç, ihtiyar, zengin, fakir bütün Türk milleti, 21 milyonluk kütle, tek iman, tek hasret ve tek kalp olarak sizde birleşiyor, sizde kaynaşıyoruz (Kepir, 1952: 16 ve 21).

Radyo aracılığıyla savaş propagandası en uç noktalara değin sürdürülürken yerli sinema da boş durmaz. Birbiri ardına çekilen Kore Savaşı temalı filmler propaganda aracı haline gelirken aynı dönemde "tarihî kahramanlık anlatıları"nı ve Milli Mücadele dönemini konu edinen savaş filmleri de beyaz perdeye yansımakta gecikmez. Bu eksende bahsi geçen tüm filmler aracılığıyla –düşmanın kim olduğu çoğu kez değişse de (Bizans, Rum, İngiliz, Fransız, "kızıl komünist")– kategorik olarak bir "düşman" yaratılması ve bunun sürekli yeniden üretilerek savaş, şiddet ve intikam söylemlerini beslemeye katkı sunduğu varsayılabilir. Şüphesiz ki bahsi geçen yıllarda yerli sinemanın ne ölçüde kitleselleşebildiğine dair elimizde kesin veriler yok ve üstelik hem maddi imkânlardan dolayı hem de erişebilme olanağı

19 Ankara Radyosu, 1948 yılında "Marshall Saati" ile yayın yapmaya başlar. Türkiye'de Amerikan yardımlarının duyurulması ve ülkenin neden Batı Bloku'nda olmayı tercih ettiğinin "açıklanması" propagandanın ana konularıdır. Ankara radyosu daha sonra "NATO Saati" ve "BM Saati" gibi programlarla devlet merkezli propagandayı sürdürecektir. Radyonun bahsi geçen "işlevlerini" yerine getirme kapasitesini arttırmaya yönelik ıslahatların 1950 yazında arttığını not edelim. Bkz. "Radyo Servisleri Islah Ediliyor", *Milliyet*, 18.08.1950: 5.

açısından sinemanın radyo kadar görece geniş bir kitleye hitap etmediği da aşikâr. Bununla birlikte sinemanın görsel gücü hesaba katıldığında kitleleri "etkileme" konusunda yüksek bir ikna yeteneğine sahip olduğunu da unutmamak gerekir.[20] Özellikle 1951-53 tarihleri arasında beyaz perdeye yansıyan görüntülerin de toplumsal militarizasyon konusunda epey yardımı dokunduğunu ileri sürmek mümkün. 1950'nin sonunda Kore'ye doğru yola çıkan ilk Türk birliğinin hemen ardından 1951 senesinde peş peşe çekilen Kore filmlerinin milliyetçi-militer hasletleri yücelten, savaş çığırtkanlığı yapan propagandif "sivil" filmler, komünizmle mücadele davasının da müdafileri olarak rol oynarlar. Bu bağlamda Maraş savunmasından İstanbul'un fethine ve elbette Kore'ye militer özellikleriyle ilk akla gelen film örnekleri: Faruk Kenç / *Hürriyet Şarkısı* (1951), Aydın Arakon / *İstanbul'un Fethi* (1951), Faruk Kenç / *Kendini Kurtaran Şehir* (1951), Seyfi Havaeri / *Kore Gazileri* (1951), Seyfi Havaeri / *Kore'de Türk Kahramanları* (1951), Vedat Örfi Bengü / *Kore'de Türk Süngüsü* (1951), Nurullah Tilgen / *Kore'den Geliyorum* (1951), Aydın Arakon / *Vatan İçin* (1951), Kenan Erginsoy / *Mehmetçik Kore'de* (1952), Nedim Otyam / *Yurda Dönüş* (1952), Vedat Örfi Bengü / *Dokunulmaz Bu Aslana* (1952), Seyfi Havaeri / *Zafer Güneşi* (1953)...[21]

Cepheye destek: Militarize siviller ve militer tepkileri

Basında bahsi geçen haber ve yorumlar yer alırken bir yandan meclisten Kore'deki askerlere şükran duyguları ve selam gönderildiğini[22] diğer yandan da meydanlarda Kore'ye destek mitinglerinin düzenlendiğini hatırlatalım. Nicedir kendini kamusal alanda "performatif" olarak göstermeyen Türk milliyetçiliği için Kore Savaşı ile beraber adeta yeni bir fırsat doğmuştur. Bu nedenle mitinglerin milliyetçi-militarist bir atmosferi olduğunu bilhassa ilave etmek gerekir.[23] Örneğin İstanbul'da yapılan 9 Aralık 1950 tarihli mitingi düzenleyen Mil-

20 Yerli sinema üzerine çalışan Erman Şener, Kore Savaşı'nın Yeşilçam için bir kırılma olduğunu yazar. Şener'e göre ilk kez yerli sinema, içerisinde yaşanılan ânın gerçekliğine kulak kabartmış, onunla ilgilenmiştir (Şener, 1970: 51). Bir "gerçeklik"ten yola çıkan Türkiye sinemasının, "gerçekliği" ne ölçüde yansıttığı ya da yansıtma gayesinin olup olmadığı üzerinde ayrıca düşünmek gerekmektedir.

21 Diğer yerli film örnekleri için bkz. Scognamillo, 2003: 120, 121.

22 Buna göre mecliste Konya ve Erzurum milletvekillerinin ortak imzasıyla Kore'deki askerlere selam gönderilmesi hakkındaki takrir kabul edilmiştir. Takrir metninde Kore'ye asker göndermekle ne kadar doğru bir iş yapıldığının altı çizilmekte; Türk askerlerinin fedakârlığının dünya kamuoyunca takdirle karşılandığı iddia edilmektedir. Bkz. "Meclisten Kore Birliğimize Selam", *Milliyet*, 28.11.1950. Bir başka "şükran iletme" haberi için bkz. "Meclis Kahramanlarımıza Yeniden Şükranlarını Bildirdi", *Milliyet*, 05.12.1950.

23 Gazete haberlerine göre 1950'nin Aralık ayının ilk haftasında Eskişehir'den Sivas'a ülkenin birçok bölgesinde Kore'deki askerler için destek toplantıları yapılmıştır. Toplantıların genel seyri birbiriyle benzerdir. İstiklâl Marşı ile başlanır; saygı duruşunda bulunulur; şiirler ve konuşmalar sonrasında cephedeki askerlere destek telgrafları çekilir. Bkz. "Bütün Yurt Kahramanlarımızı Minnet ve Şükranla Anıyor", *Milliyet*, 04.12.1950; *Milliyet*, 11.12.1950. Askeriye de kendi içinde benzer organizasyonlar yapmıştır. Örneğin bkz. *Milliyet*, 10.12.1950: 5.

li Türk Talebe Birliği'dir (MTTB). MTTB bilindiği üzere özellikle 1947'den itibaren resmî anti-komünizm propagandasına angaje olmuştur (Okutan, 2004: 113). Dolayısıyla Kore Savaşı, birlik için kendini yeniden gösterme adına fırsattır. 9 Aralık'ta miting kapsamında Beyazıt'tan önce Taksim'e oradan da Abide-i Hürriyet'e kafileler halinde yürüyüş yapılır. "Yaşasın Mehmetçikler, kahrolsun komünistler" sloganı atılır; Türk bayrakları açılır; askerler omuzlara alınır. Miting esnasında tahmin edilebileceği üzere anti-komünizm diskuruyla iç içe geçmiş hamasi konuşmalara, şiirlere ve marşlara rastlanır. "Mehmet İzindeyiz", "Tarih Canlanıyor: Türkler Tekrar Çin Seddi Önünde" gibi oldukça şoven pankartlar diğer sayılanlarla birlikte zikredilen milliyetçi-militer atmosferin tezahürlerinden yalnızca biridir. Ülkeden çok uzaktaki bir savaşa dahil olmayı anlamlandırmak için muhayyel Orta Asya günlerine atıf yapmak ve buradan bir "iftihar tablosu" yaratmak da başlı başına ilgi çekicidir.[24] Ortam bu denli hararetli olunca militarist diskurun dinî argümanlarla beslenmemesi düşünülmez. Öyle ki Kore'ye gitmenin "dinî ve siyasi bir zaruret" olduğu bizzat Diyanet tarafından ayet ve hadislerle bezenmiş bir kitapla ilan edilir. Aslında kitap meşhur "Kore'de Türk askerinin ne işi var" sorusuna "dinî" (ama en az o kadar da siyasi) bir cevap verme teşebbüsüdür. Kore'de ölen askerlerin şehit sayılmayacağına dair rivayetlerin dolaşımda olduğu iddiasına karşı diyanet Kore'de "hürriyet" için şehit düşmenin "mukaddes manasını" açıklamaya koyuluverir.[25] İncil'den Kuran'a "evrensel referanslar" verip dünya barışı ve kardeşlikten dem vurduktan sonra dönüp dolaşıp "devlet tezleri"nde ittifak ediliverir. Böylece dinî ifadelerle konsolide edilmiş, sığ bir propagandanın ötesine geçilemez. Diyanetin bu yazılı faaliyeti neticede yine onun "baş aktör" olduğu aşağıda yer vereceğimiz mitingin yankısı ve kitlesel etkisi ile herhalde boy ölçüşemez.

MTTB'nin düzenlediği İstanbul mitingini takiben 10 Aralık'ta bu sefer Diyanet İşleri Başkanlığı'nın katılımıyla Süleymaniye Camii'nde toplanılır. Türkiye Anıtlar Birliği, Kore'de şehit düşen askerlerin ruhuna ithaf edilmek üzere Mevlit okutacaktır.[26] Askeriyeden Birinci Ordu Müfettişi Şükrü Kanatlı, Süleymaniye'ye gelir. Suriye, Lübnan, Afganistan, Pakistan, Suudi Arabistan ve Irak'ın Türkiye sefirleri ile Mısır Başkonsolosu oradadır (*Milliyet*, 11.12.1950). Buluşmada yapılan konuşmalarla ortam "miting" yerine çevrilir. Radyo mitingi ulaşabildiği her eve taşımak üzere yayın yapar. Böyle bir havada Ankara'dan gelen dönemin Diyanet İşleri Başkanı ve erken cumhuriyet dahil "makbul din adamı"

24 Benzer bir örnek için bkz. Canbulat, 1951: 14.

25 "Dinen" vardıkları neticeler: "1- Kore yolu dahi bir Allah yoludur. 2- Kore'ye asker sevki (ilây'ı kelimetullah) emir ve mükellefiyeti hududuna giren ve iktizasına uyan bir harekettir. 3- Kore harekâtına iştirak cihat ve gaza mahiyetinde mukaddes vazife cümlesindendir. 4- Kore'de vefat edenler şehittir. Sağ kalanlar Allah yolunda hizmet etmiş şerefli gazilerdir." Bkz. *Kore Savunmasına*... 1950: 50, 51.

26 Süleymaniye Camii'nde okutulan ve "mübarek şehitlerimizin ruhuna ittihaf edilmiş" Mevlit aynı zamanda filme çekilmiş ve Kore'de bulunan Türk tugayına da izlettirilmiştir (Dora, 1963: 399).

Ahmet Hamdi Akseki kalabalığı hitaben yaptığı konuşmada Kore Savaşı'nı "inananlarla inanmayanlar arasındaki bir savaş" olarak takdim eder. Anti-komünizmin Türkiye'deki en başat teması olan komünizm ile "Tanrı tanımazlık" ve "dinsizlik" arasındaki "ilişki", Müslüman diplomatların hazır bulunduğu böylesine bir atmosferde yeniden ustaca kullanılır. Akseki'ye göre sonuç bellidir; savaşı er geç "inananlar" kazanacaktır.[27]

Mitinglerin yanı sıra basındaki haberlere bakılırsa liselerdeki, enstitülerdeki, üniversitelerdeki talebeler ve kurdukları birlikler, Kore'deki askerlere "manevi destek" olmak için sanki birbirleriyle yarışmaktadır. Yarışın "bol kanlı" geçtiği görülür. Kore'de "hür dünya" ve "insanlık" için savaşanlara ve yaralananlara gönderilmek üzere örneğin Kars lisesi öğrencileri kanlarıyla Türk haritası çizerler. Boyanmadık yerde ise tahmin edilebileceği gibi ay-yıldız belirir. Konya'daki Türk Gençlik Teşkilâtı (ki "komünizm ile mücadele" için kurulan milliyetçi bir örgütlenmedir[28]) üyeleri, "şehitlerimizin yanında bizim de kanımız bulunsun" diyerek yaptırılan özel bir vazoya kanlarını doldurup göndermeye kalkışırlar. Ankara'daki Üniversite Talebe Birliği kanlarıyla ıslattıkları toprağın içine Anafartalar'dan getirilen boş kovanı koyup gönderirler (Sipahi, 2007: 153-155). Kadın öğrencilerin de boş durduğu söylenemez. Fakat onların milliyetçiliğinin tezahürleri, kendilerine biçilen rol dahilinde daha çok biçki-dikişle ilgilidir. Kız Enstitüleri tarafından dikilen bayrakların ve işlemeli Kuran-ı Kerim kılıflarının haberleri basında yer bulur (Sipahi, 2007: 153). Bunların dışında İstanbul'da bazı öğrencilerin İstanbul Üniversitesi Talebe Birliği adıyla Kore'ye "üniversite sancağı" göndermesi ve daha sonra Kore'den gönderilen Türk bayrağının törenle MTTB'deki gençlere teslim edilmesi gibi sembolik olaylar,[29] Milli Savunma Bakanlığı'nın ülke içindeki ve dışındaki askerî anıtları onarma kararı, savaş-kahramanlık ve şükran duyguları etrafında kamuoyunun militarizasyonunda etkili olmuştur. Ayrıca Türkiye Malul Gaziler Birliği gibi örgütlenmeler, Kore Tugay komutanı Tahsin Yazıca'ya ve askerlere destek mesajları göndermeyi sürdürmüştür. Aşağı yukarı yakın zamanlarda General Yazıcı da ülkeye

27 Mustafa Kepir'in bu toplantıyı anlatış tarzı militarizmin dinî argümanları nasıl ustalıkla kullandığının adeta bir kanıtı: "İbadetler sizin için... İşte milli tarih ve milli kültürümüzün hazinesi, güzellikler meşheri; Fatih yadigârı, güzel İstanbul... Günlerden Cuma... Müminlerin mübarek günü... İşte milli dehanın ebediyetlere armağan ettiği muhteşem Süleymaniye Camii... Avlusunun mermer methalinden, mihrabının mübarek yuvasına kadar vecd ve istiğrak içinde fevc fevc gelmiş olan müminlerle dolu... Minberde ak sakallı, nur yüzlü, mübarek bir din adamı... Diyanet İşleri Reisi muhterem Ahmet Hamdi Akseki... Mücessem bir mahşeri andıran cemaat arasında bütün Müslüman devletlerin siyasi mümessilleri, memleketin en mümtaz hafızları ve din adamları var. Semavi bir siper halinde 40 binleri örten muazzam ve müzeyyen Süleymaniye kubbesi, şehitlerimizin ruhları, gazilerimizin hatıraları ile dolu." (Kepir, 1952: 21, 22).

28 İlhan Darendelioğlu, Türk Gençlik Teşkilâtı'nın Türk Kültür Ocağı ve Türk Kültür Çalışmaları Derneğini pasif bulan bir grup üniversite öğrencisi tarafından 1947 tarihinde kurulduğunu yazar. Anadolu'da örgütlenen Türk Gençlik Teşkilatı kısa zamanda 40'a yakın şube açmıştır. Bkz. Darendelioğlu, 1968: 161, 162.

29 İstanbul Üniversitesi sancağının Kore'ye gönderilmesi olayı için bkz. *Milliyet*, 10.03.1951; Kore'den gönderilen bayrağın teslim haberleri için bkz. *Milliyet*, 01.05.1951.

teşekkür mektupları yollamıştır. Basın, Yazıcı'dan gelen her açıklamayı bir propaganda metni halinde manşetlere taşımaktadır.[30] Kore'deki askerlerden gelen ya da onlara gönderilen mektuplardan seçilip basılanlar ise militarizasyona "dokunaklı" fakat "kahramanca" ilaveler yapar. Genelkurmay Başkanlığı da savaş sürecinde "yayıncılık alanı"nda boş durmaz ve çeşitli rütbelerden emekli ve muvazzaf askerlerin ve bazı milletvekillerinin konuşmalarından oluşan *Kore Kahramanlarına* adlı bir kitap çıkarır. Kitabın içinde yer alan İpek Kaya imzalı "Kore'deki Mehmed'im" manzumesi sanki yukarıda anlatılan propaganda sürecinin özeti gibidir. İçersinde buram buram militarizm, şiddet ve anti-komünizm vardır. Şiirin birkaç dizesi şöyle:

Dört bin beş yüz Mehmet gitti Kore'ye,
Vurun kızıllara dönmem geriye,
Sorun onlara yolu nereye,
Biriniz binine yeter Mehmedim

Kuzeyden yürümüş kızıl sürüsü
Bu sürü içinde hain birisi
Buna kızıl derler var mı gerisi
Vurun kızıllara vurun Mehmedim

Düşünmen burayı vazife orda,
Karşınızdaki kızıl göz diker yurda
Yirmi milyon Mehmet hazır burada
Düşmana Gözünden Vurun Mehmedim
(Kaya, 1952: 30)

İpek Kayalı imzalı manzumenin birçok benzeri –ki neredeyse hepsi edebi açıdan tahammül sınırlarını zorlar– dönemin ırkçı-milliyetçi ve milliyetçi mukaddesatçı yayın organlarında (Atsız'ın *Orkun*'u bunlar arasında başı çeker) peş peşe yayımlanmıştır. İsimlerden yola çıkarak kadın yazarların kaleme aldığı iddia edilebilecek şiirlerin önemli bir kısmında savaşan erkeği "erkekliği" ile motive etme eğilimi söz konusudur. Bunun da iki veçhesi mevcuttur; ilki erkeğin "gücü"ne ve "cengâverliği"ne yapılan methiyeler diğeri de onu "ev"inde bekleyen kadının özlemi.[31] Tahmin edilebileceği gibi Kore'deki askerlere destek şiirlerinin içersinde "Allah Allah nidaları" ile komünistlere saldırı çağrısı yapanlar; "Moskof"a, "Kızıl Çin"e doğrudan hakaret dolu ifadeler içerenler hiç de az değildir.[32] Hatta bazıları o kadar çok "Moskof" ile uğraşmaktadır ki Kore Savaşı sadece bahane gibidir.[33] Şiirlerde ekseriyetle bir yandan komünistler aşağılanırken Türk aske-

30 Örneğin bkz. "Tahsin Yazıcı'nın En Son Beyanatı", *Milliyet*, 14.12.1950; "Gl. Yazıcı'nın Millete Teşekkürü", *Milliyet*, 24.01.1951; "Gl. Tahsin Yazıcı'nın Yeni Bir Mesajı", *Milliyet*, 02.03.1951.

31 Nadire Ünalan'ın şiirinin şu mısraları tam da bunun örneğidir: "Asileri tepele, incir dik ocağına/ Nur yağacak vatanın dönersen kucağına/Itır kokulu bahçen, gül benizli sevgilin/Meftundur biliyorsun, muhtaçtır sıcağına" (Ünalan, 1950: 6).

32 Örneğin bkz. Ünalan, 1950: 6; Bozkurt, 1951:2; Çobanoğlu, 1951: 7.

33 Örneğin Kore Savaşı ile kaleme sarılan ortaokul Türkçe öğretmeni Cevdet Canbulat şunları yazar: "Mehmedim, yarattığın kahramanlık destanları cihanın dört bucağında övüle övüle bitirilemiyor. İnsanlığın selameti, istiklâlinin emniyeti için komünist köpeklerine dayak atıyorsun. Vur, kalbindeki iman, ruhundaki inanç aşkına vur... Allah seni iki cihanda aziz etsin. Vur yiğitim, Mos-

ri ve "komutan-babaları" Tahsin Yazıcı ile Celal Dora göklere çıkarılmıştır.[34] Babalar komutan olunca annelik de "kara toprağa" kalmış (örneğin bkz. Canbulat; 1951: 15) böylece militarist diskurun klişeleri tamamlanmıştır.

Cepheden dönenler ve dönemeyenler

Tüm bunlar yazılıp çizilirken savaşın başta kestirilenden/kamuoyuna yansıtılandan daha uzun süreceği gerçeği de belirmektedir. Birkaç ayda neticelendirileceği sanılan savaşta[35] tünelin ucu karanlıktır. Bu duruma Amerikalılar dahil Kore'de "anti-komünist cephe"de savaşan ülkelerin halkları çok da anlam verememektedir. Çünkü Amerikan ordusu daha beş yıl önce, İkinci Dünya Savaşı'nda Japonya'nın ve Almanya'nın savaşa havlu atmasının birinci sebebidir (Brennan, 2008: 59). Ayrıca savaş uzadığı gibi gün geçtikçe Amerikalıların ve müttefiklerinin kayıpları artmaktadır. Türkiye'ye de Kore'den peşi sıra şehit ve yaralı haberleri gelmektedir.[36] Bu durum kamuoyunun çok da alışık olmadığı ya da en azından uzunca bir süredir unuttuğu savaş-ölüm-eksilme ilişkisinin travmatik yanlarını gündeme taşır. Zira Bağımsızlık Savaşı'ndan bu yana "şehitlik kültü"nü yüceltecek birçok metin ve konuşma dolaşımda olsa da ülke genelinde harp nedeniyle toplu kayıplar verilmemiştir. Şehitlerin ve yaralıların artmasının kamuoyunda böylesine bir sıkıntı yaratabileceği düşünülmüş olmalı ki "devlet" meseleye el atar. Yetkililerce derhal şehitlerin geride bıraktıklarının "sahipsiz" kalmayacağına dair konuşmalar yapılmaya başlar. Şehit ve gazi ailelerine yardım edileceğine dair vaatler de aynı dönemde basında kendine yer bulur. Milli Eğitim Bakanlığı bazı ortaokullara Kore şehitlerinin isimlerini vermeyi kararlaştırır.[37] Ayrıca "sahip çıkma" işinin bir nevi "somut/abidevi kanıtı" olarak hızla ülkedeki şehitlikler onarılmaya ve yeniden tanzim edilmeye başlar. Şehitlikleri İmar Cemiyeti'nin[38] kongre toplama, Edirnekapı şehitliğinde Mevlid okutma gibi faaliyetleri ise savaş atmosferinde es geçilmeyen haberlerdir.[39] Mesaj nettir:

---

kof ayısına senin şimşirden sağlam kızılcıktan can yakıcı sopanı göster..." (Canbulat, 1951: 13).

34 Kore'deki askerlere hitaben yazılmış Mehmet Çakırtaş imzalı şiirin şu dizeleri komutan güzellemelerine örnektir: "General babanız Tahsin Yazıcı/Düşmana Kore'de mezar kazıcı/Her cenkte düşmanı Türktür ezici/Aldırma yağsa da kar Mehmetçiğim/Türkleri yıldıramaz kar ile bora/Bir arslan kesilir gelince zora/Belinde sancakla savaşmış Dora/Yiğit albayını gör Mehmetçiğim" (Çakırtaş, 1951:2). Ayrıca bkz. Gençaydın, 1951: 9; Berksü 1951: 2; Akdağ, 1951: 10; Alpsü, 1951: 2.

35 Çin kuvvetleri savaşa dâhil olana kadar genel kanı savaşın birkaç ayda bitirileceği yönündedir. Bkz. *Milliyet*, 23.08.1950.

36 "Kore'de Birliğimiz On Zayiat Verdi", *Milliyet*, 06.12.1950; "Kore'deki Yaralılarımızın İlk Listesi Neşredildi", *Milliyet*, 07.12.1950; "İkinci Şehit Listesi", *Milliyet*, 20.12.1950; "Yaralı Gedikli ve Erler", *Milliyet*, 24.12.1950. Liste 1951'in başlarında uzayıp devam eder.

37 *Milliyet* gazetesi bu haberi "çok yerinde bir karar" başlığı ile verir. Bkz. *Milliyet*, 23.01.1952.

38 Cemiyetin kökeni aslında 3. Kolordunun girişimiyle 1924'te kurulan Şehitlikleri İmar Komisyonuna dayanır. Komisyon 9 Temmuz 1926 tarihinde cemiyete çevrilmiş; Cemiyet de 1969'da Türk Şehitlikleri İmar Vakfı adını almıştır.

39 Bkz. *Milliyet*, 22.01. 1951: 2; *Milliyet*, 19.07.1952.

"Çanakkale'den İnönü'ye daha öncekiler dahil tüm şehitlerimize ve gazilerimize değer veriyoruz". Bunlara ilaveten, vaatlere, mesajlara ve imar faaliyetlerine eşlik eden ve Kore şehitlerine ithaf edilen "edebi" eserleri de unutmamak gerek elbette (Örneğin bkz. Ülkü, 1951).

1951'in Ocak ayında Kore'den dönen ilk gazi kafilesi ise hastanelere yerleştirilir. "Dünya barışı" ve "hürriyet" için kan döktüğü savunulan askerler artık yakındadır. Yaralıdırlar fakat militarizmin "savaşkan Türk" tahayyülüne uygun olarak iyileşip tekrar savaşmak için can atmaktadırlar.[40] Cumhurbaşkanı Bayar ve Başbakan Menderes hemen hastaneye yaralı askerleri ziyarete gider (*Milliyet*, 09.01.1951). Genelkurmay Başkanı Nuri Yamut'un yaralıları ziyareti ise manşetlerden verilir. Ziyaret fotoğraflarında "önemli" ziyaretçilerle birlikte poz veren doktorlar ve hemşeriler görülür (örneğin bkz. *Milliyet*, 23.01.1951). Doktorlar mağrur; yaralı askerler ise aynı karelerde genellikle "tam vücut" ve mütebbessimdirler (bkz. *Milliyet*, 12.05.1951). Aralarında uzuvlarını kaybedenlerin olduğu bilgisi haberlerin satır aralarında gizlidir. Çünkü bedensel eksilmenin görsel ifşası, "fedakâr erkek imgesi" etrafında bir toplumsal destek sağlayabileceği gibi aksine "kahraman erkek imajı"nın altını oyarak militer propagandayı sarsma potansiyeline sahiptir.[41]

1951'in ilk günlerinden itibaren yaralılar ve hastane ziyaretleri üzerinden milileştirilmiş bir "kamusal sorumluluk hali" oluşturuluverir. Ziyaretlerle birlikte yaralı askerlere kan vermek için sıraya girenler ve Gülhane Askerî Tıp Öğrencilerinin düzenlediği "Kore günü", "kahramanlık" ve "vefa gösterileri" olarak lanse edilir. Genelkurmay'ın onayıyla Kore gazilerine ve şehit annelerine üniversitede törenle madalya verilmesi kararlaştırılır (bkz. *Milliyet*, 29.01.1952). Amaç üniversite gençlerinin "hürriyet" için hayatını feda edenlere duyduğu "minnettarlığı" göstermektir. Minnettarlığın dışavurumunda Kore'ye gönderilen "vatan toprağı" ise başlı başına bir gündemdir. "İstanbul gençliği" ilk önce 10 Kasım vesilesiyle (10 Kasımlarda ve de elbette 29 Ekimlerde Kore'deki birlikte de tören yapıldığını anımsatalım[42]) Anıtkabir'den alınan toprağı Kore'ye gönderir; toprak Türk şehitliğine konur (*Milliyet*, 05.12.1953: 4). İstanbul Teknik Üni-

40 *Milliyet* gazetesi "Kore'den ilk yaralımız dün şehrimize geldi" başlıklı haberin altına hemen şunu yazar: "Yaralı kahraman tekrar çarpışmak için can atıyor" *Milliyet*, 07.01.1950.

41 Nitekim General Mark Clark, Rüştü Erdelhün adlı komutanın kendisine gelerek Türkiye'den aldığı raporlarda Kore'den dönen bazı Türk askerlerinin tahta bacaklarla dolaştıklarını ve bu durumun kamuoyunda olumsuz etki yaptığını söylediğini yazar. İsteği Türk askerlerinin de malul Amerikalılar gibi Amerika'da tedavi görmesi ve onlara da protez takılmasıdır. Clark, bu önerinin kendisi tarafından memnuniyetle karşılandığını ve hükümetin de teklifi kabul ettiğini ayrıca belirtir (bkz. Clark, 1957: 191, 192).

42 Dora'nın şu sözleri meselenin sadece bayram kutlamaktan ibaret olmadığını gösterir nitelikte: "Yurdumuzdan binlerce kilometre uzakta yabancı bir muhitte Cumhuriyet Bayramının 27. yıldönümünü ilk defa olarak Taygu şehrinde kutlayacaktık. Buradaki bayramımız elbetteki daha içten duygulu bir şekilde ve heyecan içinde kutlulanacaktı. Bizi bu uzak diyarlara sürükleyen sebep ve âmil Türk yurdunun ve cumhuriyetinin korunması değil mi idi. Uğrunda kan dökeceğimiz bu mukaddesatımızın yıldönümünü bizlerden daha iyi anlayışla kutlulayacak kim bulunabilirdi!" (Dora, 1963: 68).

versitesi öğrencilerinin Kore'deki şehitliğin içersindeki bayrak direğinin dibine konsun diye Türkiye'den toprak göndermesi de benzer bir niyetin savaşın sonrasına denk düşen tezahürüdür (*Milliyet*, 14.02.1954). Milliyetçi çevrelerin tahayyülünde Kore'ye gönderilen toprak "şehitleri vatanında ve Atalarının yanında hissettirecektir".

Taburcu olan gaziler ve ülkeye dönen komutanlar, Kore'deki askerlere destek için düzenlendiği ileri sürülen toplantılara katılarak anılarını anlatmaya başlarlar (bkz. *Milliyet*, 23.01.1951); artık "savaşın canlı tanıkları" organizasyonların içindedir.[43] Her gelenden "Türk askerinin kahramanlığı"na ve "komünistlerin acımasızlığı"na dair birkaç kelam etmesi beklenir. Bir yandan yeni gelen yaralılar diğer yandan Kore'ye gönderilen takviye birlikler, savaş haberlerini gündemde tutmaya devam eder. Öyle bir hava estirilir ki sanki herkes Kore'de savaşmaya gitmek için yanıp tutuşmakta, gönüllüler listesine adlarını yazdırmaktadırlar.[44] Sabiha Gökçen'in Kore'ye gitme isteği ise gündemi epey bir süre sarsar.[45] Zira Gökçen'in kendisi cumhuriyet tarihinin "savaşkan kadın" figürüne en uygun örnektir. Neticede Sabiha Gökçen Kore'ye gidemez fakat teşebbüsü "istenen iklim"in yaratılmasında rol oynar. Hamasi ve dinî motifli metinleriyle tanınan Feyzullah Sacit Ülkü'nün *Kore Mucizesi ve Şehidin Sesi*'nde yer alan "İlk Kadın Pilotumuz Sabiha Gökçen'e" adlı manzumede yer alan aşağıdaki mısralar bu duruma çarpıcı bir örnek teşkil eder.

> Ey "Hürriyet!" deyip kendinden geçen!
> Ey zulme şahlanan "Sabiha Gökçen"
> Koştun "Ya şehidim ya gazi" diye
> Kore'de yükselen büyük ülküye
>
> (Ülkü, 1951: 23)

43 Celal Dora, Kore'den döndükten sonra 1951 Ekim'inde Türk Milliyetçiler Derneği'nin Ankara Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi salonunda konferans vermesini istediklerini yazar. Yoğun ilgiden dolayı Dora üst üste iki gün konferans verdiğini belirtir: "...Bu akşam mezkûr fakülte salonunda verdiğim konferansı dinlemeye gelen binlerce Ankaralıların yarısından fazlası salon dışında sokaklarda kaldıklarından bu konferansın ertesi günü tekrar edilmesini rica etmişler ve tarafımdan kabul edilerek ertesi günü akşamı ikinci bir konferansla Ankaralıları kısmen tatmin edebilmiştim. Coşkun Ankara gençliği Mehmetçiğin Kore'de yaptıklarını dinlemek heyecanı ile çırpınıyorlardı. Birliğimizin Kore'deki zaferlerinden ve bu zaferi kazanan kahramanlarımızın menkıbelerinden anlattıkça milli hisleri kabına sığmayan Türk milleti duyduğu gururun heyecanı ile alkış tufanları içinde salonu çınlatıyorlardı." (Dora, 1963: 482-484).

44 Örneğin bkz. "Kore'ye Gidecek Takviye Birliklerimiz", *Milliyet*, 06.02.1951. S. Sipahi, basında Milli Savunma Bakanlığı Kore Bürosuna akademisyenlerin, öğretmenlerin, yedek subayların ve bakanlıklarda görevli memurların gönüllü gitmek için başvuruda bulunduklarına dair haberleri sıralar. Hatta emekli amiral olan Kırşehir Milletvekili Rıfat Özdeş savaşa katılmak istediğine dair meclise ve bakanlığa dilekçe dahi verir. Bkz. Sipahi, 2007: 151.

45 Gökçen'in Kore'ye gitme arzusunun sadece Türkiye'de değil, dünya genelinde ve özellikle Amerikan ve İngiliz basınında yankı bulduğuna dair haberler yapılır. Bkz. *Milliyet*, 08.02.1951: 5. Sabiha Gökçen Kore Savaşı'na katılma dileğiyle Milli Savunma Bakanlığı Kore Bürosuna gider fakat olumlu cevap alamaz. Sonrasında cumhurbaşkanı Celal Bayar ile görüşür hatta "cesareti" nedeniyle onun tarafından tebrik edilir. Ancak sonuçta başvurusu kabul edilmez. Olayı aktaran kaynaklar genellikle Amerikan hava kuvvetlerinde kadın pilot olmadığı için Gökçen'e onay çıkmadığını ileri sürerler. Diğer haberler için Bkz. *Milliyet*, 01.02.1951 ve 11.02.1951.

Tüm bu "savaşa koşma" meselesinin militer diskurun vazgeçilmez öğesi olan intikam alma temasıyla yakın ilişkisi vardır. Öyle ki gönüllü yazılanların Kore'ye "kızıllardan şehitlerin intikamını almaya" gittiği yazılır (*Milliyet*, 07.02.1951). İntikam yeminin edildiği, öfke kusan manzumeler dergilerde yayınlanır.[46] Böylece "milli intikam"ın kendisi bir kez daha kolektif bir ayin ile kutsanır. Askerlerin hareket edişi ve uğurlanışları ise tam manasıyla bir ajitasyon malzemesi haline getiriliverir. Gözü yaşlı kadınlar, gazetelerdeki fotoğrafların ortak noktasıdır. Basında Türkiye'ye dönen askerlerin[47] ve onların yerine giden takviye birliklerin haberleri bir süre daha devam edecektir.[48]

Kore'deki Türk askerleri, 20 Aralık 1951'de ihtiyata alınmıştır. Bu dönemde basının Kore'ye ilgisi kısa süre azalır; zira 1952'nin ilk aylarında tamamen NATO'ya dahil olma sürecinin rüzgârı esmektedir. NATO'ya girilmesi ise basında "büyük bir Türk zaferi" şeklinde lanse edilir.[49] Kore'deki askerlerin kanı "boşuna akmamıştır" (bkz. Albayrak, 2004: 422); Türkiye artık "uluslararası güvence" altındadır. Aynı dönemlerde İkinci Değiştirme Tugayı, 24 Şubat 1952'de ordunun doğu kanadındaki Amerikan Kolordusunun emrinde savaşmaya başlar. 1952'nin Ağustos'unda İkinci Değiştirme Tugayı Kurmay Albay Sırrı Acar komutasındaki Üçüncü Değiştirme Tugayı'na görevi devreder. Bu değişimler tahmin edilebileceği gibi basında uzun uzadıya yer bulmuştur. Türk Tugayı 20 Ağustos 1952 ve 3 Mayıs 1953 tarihleri arasında yeniden ihtiyata alınmıştır. Bu süre zarfında kayda değer bir muharebe yoktur; basındaki Kore haberleri ise çatışmanın olduğu günlere oranla görece azdır. Türk tugayının katıldığı 28-29 Mayıs 1953 tarihindeki muharebelerde basın yeniden zafer çığlıkları atar.[50] Fakat aynı muharebelerde 151 asker hayatını kaybetmiş 239 kişi yaralanmıştır. Bilindiği üzere savaş Temmuz 1953'te fiilen sona erdikten sonra da Türkiye'den giden tugay Kore'de bir süre daha kalmıştır. 1960 yılında önce bölüğe 1965'te ise bir mangaya indirilmiştir. Savaşın bilançosu insani açıdan Türkiye için oldukça ağırdır. Öyle ki savaş boyunca çok sayıda subay ve er, yaralanmış ve yaşamını kaybetmiştir.[51]

---

46 Örneğin bkz. Azgur, 1951: 8; Başer, 1951: 8.

47 1951'in Ağustos'unda Amerikan bandıralı bir gemiyle 1486 kişilik bir kafilenin yurda dönmesi ise, savaşın başlangıcından o zamana kadarki en büyük karşılama töreninin yapılmasına zemin hazırlar. "Dünyaya Türk gücünü hatırlatan Atatürk evlâtları", Cumhurbaşkanı Başyaveri Nuretin Alpkartal, Vali Fahrettin Kerim Gökay, komutanlar, milletvekilleri, parti temsilcileri ve halk tarafından karşılanır. Kafileden subay ve erlerle yapılan röportajlar, gazetelerin sayfalarına taşınır (*Milliyet*, 15.03.1951: 3).

48 Örneğin bkz. *Milliyet*, 09.08.1951; 07.10.1951; 11.06.1952; 01.08.1952; 13.09.1952.

49 Bkz. *Milliyet*, 18.02.1952, *Milliyet*, 19.02.1952.

50 "Askerlerimiz Kore'de Üç Bin Kızılı Öldürdü", *Milliyet*, 31.05.1953.

51 Genelkurmayın ve Amerikalı kaynakların verdiği ölü ve yaralı rakamları birbirinden farklıdır. Bunun için bkz. Albayrak, 2004: 416.

Savaş sonrası canlı tutulmak istenenler

Kore Savaşı cephede bittiğinde de aslında Türkiye'de bitmez. Zira hem Kore Savaşı üzerinden militarizm propagandasının akisleri devam etmektedir hem de "Atatürk'ün hatırasını koruma" ve Kıbrıs gibi yeni "milli meseleler"e (ki gündemi epey meşgul edecektir) dair yaratılan "infial" ve hatta İstanbul'un fethinin 500. yılı vesilesiyle oluşturulan militarize coşku, bu propagandayla birleştirilmektedir. Kore Savaşı'nda toplumun militarizasyonunda etkili olan milliyetçi örgütler de faaliyetlerini sürdürürler. Süreç farklı parametrelerin dahil olmasıyla 6-7 Eylül'e kadar uzanır.

1950'lerin ikliminde sinemadan Kore'de savaşan subay ve askerlerin anılarına kadar uzanan geniş bir militarizasyon alanından bahsetmek mümkündür. Sinemada savaş sonrasında en ilgi çekici örnek belki de *Şimal Yıldızı*'dır.[52] Filmin popülerliğini düşünerek hatıratlardan önce ilkin ondan başlayalım. Yönetmenliğini Atıf Yılmaz'ın üstlendiği, Kore Savaşı filmleri furyasının en başarılı örneği olarak kabul edilen 1954 tarihli *Şimal Yıldızı* (Şener, 1970: 53), sinemalarda gösterildiği dönemde yüksek bir gişe başarısı elde eder (Özgüven, 2006: 85). Ayhan Işık ve Nurhan Nur gibi dönemin ünlü oyuncularını da bünyesinde barındıran film, Kore'ye giden bir Türk keşif birliğinin öyküsü ve kahramanlıkları üzerine kuruludur. Birliğin başındaki teğmen (Ayhan Işık) ile Kore'de kendilerine yardım eden ailenin kızı (Nurhan Nur) arasındaki aşk hikâyesi de deyim yerindeyse filmin süsüdür. *Şimal Yıldızı*'nın asıl önemi ise bizce savaşın sona ermesinin ardından çekilmiş olması sebebiyle propagandif unsurları hatırda tutulmak kaydıyla daha çok toplumun militarizasyonuna katkıda bulunmuş olmasıdır. Baştan sona "savaşkan kahraman erkekler" miti üzerine kurulu, milliyetçi, militer ve eril bir üsluba sahip olan *Şimal Yıldızı*, Mustafa Kemal kültünün altını kalın çizgilerle çizen, hem resmî ideolojiye hem de kendisini onun savunucusu olarak kurgulayan TSK'ya "başarılı" bir biçimde angaje olabilmesi açısından da önem taşır. Filmin Kore şehitlerine ithaf edilmesi,[53] filme danışmanlık edenlerin asker olması,[54] filmin başında ve sonunda "şanlı Türk Ordusu"na teşekkür edilmesi,[55] neredeyse her sahnede fonda çalan "Dağ başını duman almış" ve fil-

52 *Şimal Yıldızı*, Kore Savaşı'nın ardından beyaz perdeye yansıyan tek misal değildir. Kore Savaşı zeminini bir şekilde kullanan örnekler arasında Orhan Elmas'ın 1957 tarihli *Ağlayan Gelin*'i, Nejat Saydam'ın 1961 yapımı *Sonbahar Yaprakları*, Cahit Engin'in, Behçet Kemal Çağlar'ın öyküsünden uyarladığı 1968 tarihli *Ezo Gelin* ve Rahmi Kafadar'ın 1983 yapımı *Esir*'ini de saymak mümkün.

53 "Bu film BM ideali uğruna Kore'de bir nur gibi toprağa düşerken ebedileşen ve mezarlarına bin bir zaferin gölgesi sinen aziz şehitlerimize ithaf edilmiştir."

54 *Şimal Yıldızı* henüz başlamadan beliren ekranda askerî müşavir olarak Kıdemli Yüzbaşı Nusret Eraslan'ın ismi takdim edilir.

55 *Şimal Yıldızı*'nın sonunda "Bu filmin çekilişinde kıymetli yardımlarını esirgemeyen Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Sayın Orgeneral Nurettin Baraner'e, Şanlı Türk ordusu'nun kıymetli elemanlarına, müzaharet ve yardımından çekinmeyen Başvekâlet Basın ve Yayın Um. Müd.'ne aleni teşekkür ve minneti bir borç biliriz" ibaresi yer alır.

min sonunda yükselen Harbiye Marşı, vb. pek çok husus siviller tarafından çekilen "sivil" bir filmin ne kadar "sivil" olduğu sorusunu akıllara getirir. Aşağıdaki satırlarda da değinilecek olan komünizme dair her türlü varsayım ve önkabulden hareket edilerek anti-komünist mücadelede başvurulan klişelerin film boyunca fazlasıyla kullanıldığı da özellikle belirtilmelidir.

Kore Savaşı'nın ardından "Kore üzerinden" gündemi meşgul eden sadece *Şimal Yıldızı* da değildir. Kore'den ülkeye dönen subaylardan bir kısmı hemen kendi anılarını kaleme alır. Tahsin Yazıcı ve Celal Dora'nın kendi aralarındaki çekişmeleri ifşa eden anıları ise ancak 1960'lı yıllarda gündeme gelecektir.[56] Kore'de savaşan askerlerin anıları, daha sonraki yıllarda Kore Savaşı üzerine Türkçe tarih yazımında ve edebi metinlerde belli bir ağırlığa sahiptir. Anılara hâkim olan eril dil ekseriyetle oldukça hamasi, militer ve serttir. Anti-komünizm ise milliyetçi ve vulgar bir tondan yükselir. Örneğin Yüzbaşı Nazmi Özoğul hatıratında, kitabı yazarken "komünistlerin alçaklığının maskesini yırtmak" istediğini bilhassa belirtir (Özoğul, 1954: 5). Kore Savaşı bu amaç için sanki sadece bir vesiledir. Hatıratın içerisi benzerlerine Amerikan propaganda yayınlarında örnekleri olan "komünistlerin mezalimleri"nin fotoğrafları ve cephe hikâyeleriyle doludur. Bilhassa kadınlara ve kız çocuklarına yapılan işkenceler, propagandanın asli unsuru olarak ön plandadır. Kore'de savaşın bitmesine rağmen "kızıl/komünist" olarak imleneni *dehumanize* etme taktiği had safhadadır.[57] Dolayısıyla okuyucuda "komünistlere ne yapılsa azdır" fikri uyandırılmak istenirken bir yandan da ona "bu mesele Kore Savaşı" ile sınırlı değil daha "içeridekiler var" mesajı verilir.

Nazmi Özoğul, *Kore'de Niçin Savaştım?*'da sıkça Türk askerinin kanaatkârlığı ve yiğitliğinden, yaralıların ketumluğundan, şehit düşenlerin cesaretinden, Amerikalı komutanların Türklere duyduğu "saygı" ve "hayranlık"tan söz eder. Yazar kitabın son bölümünde ise "komünizme karşı gizli savaş" başlığı altında "komünist ajanlar"ın hedef ve stratejilerini açıklamaya koyulur. Sonrasında ise kendini doğrudan "hakikati bilen" yerine koyar ve "vatanperver öğrenciler"e milliyetçi nasihatler verir (Özoğul, 1954: 210-229). Kitap 60'lı ve 70'li yıllarda benzerlerine çokça rastlanan milliyetçi bir manzume ve akabinde Mustafa Kemal'in söylediği rivayet edilen "komünizmi gördüğünüz yerde yok edin" ifadeleriyle sona erer. Mustafa Kemal figürü artık 1950'ler ile başlayacak anti-komünizm mevzisine militer çağrışımlarla birlikte dahil edilmiştir. Nazmi Özoğul'un kitaptaki sloganlarla dolu son cümleleri şöyle:

56 DP'de milletvekilliği de yapan Tahsin Yazıcı'nın *Son Havadis* gazetesinde yayınlanan anılarında anlattıklarına Celal Dora –ki o da CHP'de milletvekilliği yapmıştır- tepki göstermiş ve aralarındaki polemik uzun süre basını meşgul etmiştir. İkili arasındaki tartışmalar ve Kore Savaşı günlerine uzanan ihtilaflar için bkz. Öymen: 2004: 575-580 ve 602-604.

57 Tahsin Yazıcı, erler arasında şahit olduğunu iddia ettiği bir konuşmayı aktarır: "Mehmet: Bu komünistler hayvan cinsinden mi? Diğeri cevap veriyordu: Komüniste değer verme. Hayvanda insaf vardır. Görmedin mi kadınları nasıl öldürmüşler/Bunlar hayvan ama galiba kuduz mikrobunu almışlar. Bir yılana benziyorlar/Allah her zaman bizim yardımcımızdır. Bu yılanın kafasını kırmak inşallah bize nasip olacak." (Özoğul, 1954: 102).

> Ulu Atatürk müsterih ol. Türk vatanperverleri senin yolundadır. Komünisti gördüğümüz yerde yok edeceğiz komünizme karşı yaptığımız açık savaşta şerefle vazifemizi yaptık. Gizli savaşta da muvaffak olacağız. Komünizme ölüm... Zafer hür milletlerindir... İstikbal Türk milletinindir... Tarih şahidim olacaktır (Özoğul, 1954: 230).

Hatıratlar haricinde ordu, "kurumsal" yapısıyla yine daha 1950'ler sona ermeden kendi perspektifinden Kore Savaşı'nın Türkler için resmî tarihini yazar. Harp Tarihi Dairesi resmî yayınlarından olan, 1959 tarihli *Kore Harbinde Türk Silahlı Kuvvetlerinin Muharebeleri (1950-53)*, zikredilen çerçevenin bir parçasıdır. Savaşa dair bilgilerle harita ve krokilerin yer aldığı kitap, anılarla karşılaştırıldığında oldukça "teknik" bir metindir.[58] Daha sonraki yıllarda ordu, "Kore kahramanlıkları"nı hatırlatmak için popüler yönü ağır basan birkaç teşebbüste daha bulunacaktır. Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı tarafından hazırlanıp Kültür Bakanlığı Yayınları Gençlik ve Halk Kitapları serisinden çıkarılan *Kore'de Türk Askeri* (1990) bu teşebbüslere örnektir. Yukarıda değinilen Türkçedeki "Kore literatürü", içinden anı ve olaylar kısaltılarak bahsi geçen metne konmuştur. Yine bir tür "vefa örneği" olarak tasarlanan ve Genelkurmay Başkanlığınca çıkarılan *Kore Savaşı Şehitlerinin Biyografileri* de listeye eklenmelidir (bkz. Önal, 1992).

Kore Savaşı, savaş sonrasında da böylesine bir militarizm ve anti-komünizm propagandası için başvuru noktasıyken meselenin "insani" boyutu için aynı şeyleri söylemek mümkün değil. Çünkü Kore'de savaşıp dönenler, özellikle 1950-53 arasında estirilen hamasi rüzgârın konu somut kazanımlar elde etmek olduğunda bir anlam ifade etmediği gerçeği ile yüz yüze kalmışlardır. Üstüne üstlük 1960'larda ve 1970'lerin ilk yıllarında Kore gazilerine özel bir ilgi de söz konusu değildir. Bu şartlar altında bir grup eski asker, "hak mücadelesi" ve elbette "itibar" için Kore'de Savaşanlar Derneği adı ile 1973 yılında örgütlenmiş[59] ve akabinde bir yasa taslağı hazırlayarak Milli Savunma Bakanlığına vermiştir. Kore gazileri kendilerine maaş bağlanma, toplu ulaşım araçlarından ve devlet ile askerî hastanelerden ücretsiz yararlanma hakkına ancak 1976 yılında kavuşmuşlardır. Sözü edilen sürecin de militer motiflerle süslü, "ulusal vefa" teması üzerinden yürütüldüğünü not etmek de şaşırtıcı olmasa gerek.[60] Zaten Kore'de Savaşanlar Derneği "hak arama" süreci dışında "kriz" anlarında milliyetçi çıkışlarıyla "devletin yanında" konumlanmıştır. Bilhassa 70'lerin en çarpıcı dış politik başlığı olan Kıbrıs meselesinde Dernek hem dönemin başbakanı Ecevit'e "Kore Gazileri devletin hizmetinde" mesajı vermiş[61] hem de Amerikan ambar-

58 Bkz. *Kore Harbinde Türk Silâhlı Kuvvetlerinin Muharebeleri* (1959).

59 Bkz. *Kore'de Savaşanlar Derneği Muhtırası* (1974).

60 Daha sonraki yıllarda Kore gazilerinin (ve diğer gazilerin) yaşadıkları sıkıntıları anlatan gazete haberlerine hâkim olan dil de tahmin edilebileceği gibi "vefasızlık" teması üzerinden üretilmiştir. Örneğin bkz. *Milliyet*, 26.01.1987: 7; *Milliyet*, 15.11.1988: 12; *Milliyet*, 20.06.1991: 9.

61 Ecevit'e Dernekten gönderilen telgraf şöyle: "Kıbrıs'ta yaşanan olaylar üzerine hükümetimizin bu konudaki tutum ve davranışını, aldığı kesin kararları güven ve takdirle izliyoruz. *Elli yıllık Cumhuriyetimizin ilk savaşçıları olan biz Kore gazileri* ulusumuzun ve Kıbrıs'taki arkadaşlarımı-

gosu sırasında ABD'ye "Kore'de döktüğümüz kanın pişmanlığı içindeyiz" diyerek sitem etmişlerdir (bkz. *Milliyet*, 10.02.1975).

1980'den bu yana "Kore Savaşı'nı hatırlamak" üzerine bir not

Tüm bu anlatılanlar dışında Soğuk Savaşın henüz "vazgeçilmez bir referans olma" özelliğini sürdürdüğü 80'li yıllarda, İslâmiyet'in komünizme nasıl etkili bir "panzehir" olduğunu anlatmayı "ihmal etme"den Türklerin İslâm diniyle Korelileri nasıl tanıştırdığını ayrıntılandıran bir literatür zuhur etmiştir. Yukarıda özetlenen Kore'ye savaşmaya giden askerlere ve kamuoyuna yöneltilen propagandanın dinsel motifleri, bu çalışmaların arka planında yine mevcuttur. Fakat artık asıl mesele, süren bir savaşa dair "rıza üretimi" değil; İslâmiyet'in Uzakdoğu'da "yayılmasına" ilişkin geçmişten Türklere aslan payı çıkarmaktır. Bu amaca uygun olarak Türklerin Kore halkına bilhassa da Koreli çocuklara yardımları (ki çocuklarının propagandif faaliyetlerde ne denli sembolik önem taşıdığı bellidir) ve "iyi niyeti", ekseriyetle Müslümanlık çerçevesinde ele alınmıştır. Bu bağlamda çarpıcı bir örnek, İbrahim Eminoğlu'nun *Savaşla Gelen Umut: Kore'de İslamiyet* adlı 1983 tarihli kitabıdır. Çok sayıda dinî eser basmış olan Madve Yayınlarının kitaba yazdığı takdim dahi kendi başına açıklayıcı:

> Komünizme karşı kapitalizmi korumaya yahut kurtarmaya giden laik asker ama Müslüman asker. Her ne sebeple olursa olsun mezkur mahal'e giden Müslüman'ın ilahi mesajı, ilahi merhameti. Müslüman'a olan ilahi müjdenin paylaşılması ve Müslüman olmayana hazırlanan elim azaptan dolayı kâfire dahi duyulan merhametin tablosu. İşte Müslüman'ın her an tebliğ edici oluşunun bir yönü, ancak Kore'de en önde gelen yönü. Ve Allah'ın lütfuyla yanan, sönmemek üzere yanan bir meşale.
> Türkiye askerlerinin Allah'ın inayeti ile imanlarından dolayı, yaşayışlarından, davranışlarından, tebliğlerinden sebeplenen Kore'deki iman nurunun bütün insanlığa meşale olması ve her Müslüman'ın imanının gereğini her an her şartta yaşamasını Cenabı-ı Allah'tan niyaz ederiz (Eminoğlu, 1983: 8).

Eminoğlu eser boyunca Türk askerlerinin BM bünyesindeki diğer askerî güçlerden çok daha "yardımsever" olduklarını ve bu özellikleriyle de dost-düşman herkesin takdirini kazandıklarını tekrarlar. Bunu yaparken de sıkça "şanlı Osmanlı geçmişi" ve İslam geleneği ile bağ kurar (Eminoğlu, 1983: 35). Beklenebileceği gibi işin içine Osmanlı'nın "yüksek maneviyatı" kadar fetihçiliği de dahil olur. İbrahim Eminoğlu'nun temel iddialarından biri Kore'deki Türk askerlerinin dinî vecibelerini her koşulda aksatmadan yerine getirdiğidir. Her asker sanki birbirleriyle eşit derecede dindardır. Yazarın ikinci iddiası ise İslâmiyet'in

---

zın hak ve hukukunun bahis konusu olduğu her sahada devletin emrinde ve yanındadır." Vurgu bize ait bkz. *Milliyet*, 18.07.1974: 7.

Kore'ye 1950'de başlayan savaşla girmiş olmasıdır. Yazara göre savaştan sonra Müslüman olan Korelilerin sayısı muazzam artmıştır. Hal böyleyken bu tablodan iftihar öyküsü çıkarmak da "Türklerin hakkıdır":

> Korelilerin İslâm dinine girmeleri Türkiye Müslümanları açısından daha anlamlı bir sevinç kaynağı olan mutlu bir hadisedir. Çünkü bu hayırlı hadiseye, Korelileri düşman saldırılarından kurtarmak amacıyla savaşa katılan Müslüman Türk askerleri vesile olmuşlardır. Kore'ye İslâmiyet'in girmesi, belki de bu ülkede akan Müslüman kanlarının mücerret bedelidir (Eminoğlu, 1983: 47, 48).

80'lerdeki az çok benzer faaliyetlerin dışında[62] bugün de aynı minvalde yazıların kaleme alındığını söyleyebiliriz.[63] "Mehmetçiğin imanı" üzerinden "emsalsiz" bir inanç ve ibadet öyküsü anlatıp ve bunu "peygamber ocağı" klişesi ile tümleyerek Kore vesilesiyle İslâm dinini yayma "gurur"unu Türklere bahşetme üslubu, şimdilerde yeni taraftarlar bulan "olumlu milliyetçilik" inşa etme çabalarının bir ürünüdür. Dolayısıyla problematikleştirilmesi gereken bizce bu kurgunun ve üslubun kendisidir. Yoksa savaş sırasında ve sonrasında Müslüman misyonerlerin Kore'de faal olduğunu zaten biliyoruz.

Genel itibari ile Kore Savaşı'na ilginin son zamanlarda görece yeniden arttığını not etmekte yarar var. Her ne kadar Kore Savaşı'nın kendisi kolektif hafızada derinlere gömülmüş olsa da savaşın 60. yılı münasebetiyle bir "hatırlatma" faaliyetinin dolaşımda olduğunu tespit edebiliyoruz. Bu çerçevede ABD'de, Kuzey ve Güney Kore'de ve de Türkiye'de çok sayıda metin üretildi; üretiliyor. Yakın dönem Kore Savaşı temalı eserlerin bir bölümü tıpkı yukarıda örneklendirilenler çerçevesinde kahramanlık ve savaşkanlık vurgusunu içinde barındıran metinler.[64] Çanakkale, Kurtuluş Savaşı ya da Sarıkamış üzerine popülerleşen epik anlatıların bir uzantısı niteliğinde.[65] Diğer yandan sözlü tarih araştırma yöntemine başvurarak savaşı yaşayan tanıklardan öğrenmeyi hedefleyen akademik ve yarı-akademik çalışmaların mevcudiyeti de yadsınamaz. Yine Koreli yazarların benzer çalışmaları da bir süredir Türkçeye çevrilmekte. Hal böyleyken son dönem Kore Savaşı üzerine yazılanları ve üretilen diğer materyalleri eleştirel gözle analiz edecek müstakil çalışmalara ihtiyaç olduğu aşikâr.[66]

---

62 Benzer ve fakat daha soğukkanlı ve "akademik" bir örnek için bkz. Hee-Soo Lee [Cemil Lee], 1988.

63 Örneğin bkz. Doğan, 2004; Aytav, 2009.

64 Örneğin bkz. Akay, 1985; Seçer, 2008; Arıcı, 2010.

65 Bu bağlamda Piyade Kurmay Kıdemli Albay Turhan Seçer'in hem Kore Savaşı hakkında hem de Çanakkale üzerine yazmış olması oldukça manidardır. Bkz. Seçer, 2005.

66 Foti Benlisoy'un, bir yakın dönem belgeseli olan *Şimal Yıldızı Son Kore Gazileri* üzerine yazdıkları tam da böyle eleştirel bir örnek. Bkz. Benlisoy, 2011.

Bitirirken...

Netice itibarıyla bakıldığında Türkiye tarihi açısından Kore Savaşı'nın NATO'ya girilmesiyle özetlenemeyecek sosyo-politik sonuçları ve uzun soluklu yansımaları olduğu iddia edilebilir. Zira Kore Savaşı tecrübesi, Türkiye'de daha sonraki yıllarda askerî operasyon ve çatışma durumlarında ortaya çıkacak davranış kodlarının belki de bütünlüklü bir şekilde ilk örneğini teşkil etmiştir. Savaş esnasında yapılan tartışmaların zeminini oluşturan temel argümanlar ve izlenen stratejiler siyasal bir gramerin temel taşları olacaktır. Bilhassa anti-komünizmin politik hegemonya kurma sıfatı olduğu zaman aralığında ve "topyekûn savaş" anlayışından "düşük yoğunlu savaş" stratejisine geçildiği 1990'ların iç savaş atmosferinde bu durum daha net gözlemlenecektir.

Öncelikle Kore Savaşı, tüm "hür dünya"da olduğu gibi Türkiye'de de anti-komünizm propagandası için önemli bir zemin oluşturmuştur. Türk milliyetçiliği ve militarizmi "evrensel barış" ve "hürriyet" sloganlarıyla harmanlanmıştır. Öyle ki yalnızca Türkler tarafından "farkına varılan" ve bütün dünyaya anlatılması hedeflenen evrensel değerlerin "öz" itibari ile Türklükten kaynaklandığı inancı, evrenselliğe üstün gelen aşkın bir milliyetçilik ile sunulmuştur.[67] Soğuk Savaş döneminin propaganda tekniklerinin önemli bir kısmı ise Türkiye'de ilk kez Kore Savaşı sırasında sistemli bir şekilde uygulanmıştır. Matbuat ve radyo daha öncesiyle kıyaslanmayacak kadar militarizasyonun başat araçları haline gelmiştir. Savaşı konu alan sinema filmleri de seri halinde kervana katılmıştır. Az çok aynı teknikler, çeşitlenenen araçlarla Soğuk Savaş boyunca ve hatta sonrasında da başvurulabilir olma özelliğini muhafaza edecektir. Örneğin PKK ile mücadelede ana akım medyanın duruşu, –iç savaşın "düşman" tahayyülünü kayganlaştıran kendi dinamikleri dışında– sürekliliklerin tespit edilebileceği alanların başında gelir. Operasyonların verilme şekli, "cephe"den yazılan mektupların günlük gazetelerde kullanımı, şehit cenazeleri vs. aynı "psikolojik harp" mantığının birer parçasıdır. "Başkomutan" ve "yol gösterici" olarak Mustafa Kemal figürü ve şehitliği kutsayan dinî göndermeler ise hemen hemen her zaman başvurulan "motivasyon" kaynaklarıdır.

Kore Savaşı militer dışavurumlar gösteren "sivil" örgütlenmelerin etkinliğinin artmasında da önemli bir dönemeçtir. Savaş esnasında bilhassa gençliğin militarizasyonunda "beklenen sonuç" alınmış; gençlik örgütlenmeleri dahil farklı milliyetçi-mukaddesatçı gruplarla devletin üst kademeleri aynı toplantı-

67 *Şimal Yıldızı*'nda Ayhan Işık ve diğer NATO askerleri arasında geçen bir konuşma bu durumun tipik bir örneğidir. Daha filmin ilk sahnelerinden birinde "Niçin Kore'deyiz?" temalı bir sohbet esnasında kimisi evini korumak için, kimisi ülkesi için geldiğini söyleyen askerleri dinlerken gördüğümüz Türk birliğinin kumandanlarından Teğmen Kemal (Ayhan Işık), savaşın esas iştirakçisi olan Amerikan askerinin ülkesi için orada olduğunu belirtmesi üzerine hemen atılarak NATO askerlerine durumun önemini kavrayamadıklarını, buraya bir "insanlık ideali" için geldiklerini söyleyerek onlara adeta hadlerini bildirir!

larda beraber boy göstermişler; aynı biçimde "komünizmi telin" etmişlerdir. Aynı birliktelik 1950'lerin ortasında Kıbrıs meselesinde de devam etmiştir.[68] Ortak politik alanları paylaşma deneyimi, 1960'lı ve 70'li yıllarda Türk sağının gençlik örgütleriyle "devlet" arasında kurulan organik ilişkiyi anlamada önemli bir noktadır. Bu miras 1980 sonrasına bir ölçüde devredecektir.

Kore Savaşı sırasında vuku bulan kan ile bayrak çizme/boyama gibi sembolik militer tezahürler, 1990'lı ve 2000'li yıllarda yeniden popülerleşecektir. Öyle ki; Kırşehir'de lise öğrencilerinin vatan uğruna canlarını seve seve vereceklerini ve her an askere gitmeye hazır olduklarını bildiren bir dilekçeyle birlikte kanlarıyla yaptıkları bayrağı "vatanın bekçisi" olduğunu düşündükleri Genelkurmay Başkanlığına göndermeleri tam da böyle bir örnek. Akabinde dönemin Genelkurmay Başkanı Yaşar Büyükanıt'ın da bu gösteriden çok "duygulanması" ve milliyetçi çevrelerin gençlerin eylemine övgüleri hâlâ akıllarda.

Kore Savaşı'nın sonraki yıllara miras kalan en büyük özelliklerinden biri ise şüphesiz "şehit kültü"ne yaptığı katkı. Türkiye'de uzun yıllar sonra toplu şehit verildiği düşünüldüğünde ölümlere karşı verilen tepkinin hangi alanlara nasıl kanalize edildiğini görmek gerekir. Şehitler için intikam çağrısı yapan ve bu çağrıyı "meşru" politik dağarcığın içinde kullanan geniş bir kadro söz konusudur. "Kolektif güvenlik" hedefine (NATO'ya üyelik) ulaşıldığında akan kanların boşa gitmediğinin iktidar-muhalefet topluca ilanı, "vatana borçluluk" üzerinden popüler kılınan diskurun ne denli içselleştirildiğinin de bir göstergesidir. Diskurun içinde doğrudan cephede vefat eden askerlerin yakınlarını ikna etmek de vardır. "Şehit anneleri" gibi bir adlandırmaya Kore Savaşı sırasında rastlanması da başlı başına ilginçtir. Şehit annelerini devlet katında resmî törenlerle, madalyalarla taltif etme ve şehitlik bakım ve tanzimleri gibi mekânsal düzenlemeler dahil uzun erimli bir "ulusal sahiplenme" havası estirme yöntemi, militarizmin asli araçlarından biri olacaktır. Otuz yıllık iç savaş atmosferinde ise peşi sıra gelen asker cenazeleri bu gramer içinde ve fakat çok daha yakıcı bir hale gelecek ve intikam duygularını körükleyecektir. Asker cenazeleri intikam arzusunun kolektif bir şekilde dillendirildiği mitinglere dönüşecektir.

Yine Kore Savaşı özeline dönerek bitirelim; literatürde çokça vurgulandığı gibi savaş vasıtasıyla ABD ile "yakınlaşma" politikasının sözüm ona "meşru" zemini de kurulmuştur. Asıl "kahramanlık payı" Türklerin olsa da neticede cephede "aynı dava" için birlikte kan akıtılmıştır. Amerikan ordusu ile "ortak savaş", hem askerler hem de kamuoyunu yönlendiren kaynaklar için aslında ol-

68 Bu konuda 1954'ün ilk aylarından başlayarak çok sayıda örnek saymak mümkündür. Kıbrıs Türktür Cemiyeti ile milliyetçi çevrelerin ve öğrencilerin açık işbirliği ilk göze çarpanlar arasında. Milli Türk Talebe Birliği ise Kıbrıs konulu çok sayıda milliyetçi-militarist atmosferli mitingin ve toplantının düzenleyicisi konumundadır (bkz. *Milliyet*, 06.03.1954; 08.09.1954; 28.07.1955). Kıbrıs'ın Türkiye'ye ne denli yakın olduğunu kanıtlamak ve buradan adanın tümüne dair bir "aidiyet" öyküsü çıkarmak isteyen bir grup gencin Anamur'dan Kıbrıs'a yüzerek bunu göstermek istemesi ilginç örneklerden biridir (*Milliyet*, 26.06.1955).

dukça "yeni" bir duruma karşılık gelmiştir. Bahsi geçen birlikteliğin arazideki "askerî pratik" açısından zor yanları mevcuttur (bkz. Güvenç, 2010: 258, 259) hatta temel ihtiyaçların giderilmesi dahil askerlerin günlük yaşamını doğrudan etkileyen "kültürel farklar" da söz konusudur. Bu farklar kimi zaman Amerikan askerleri için birer alay konusu olmuştur.[69] Ancak tüm bunlara rağmen, her ne kadar BM bünyesinde savaşılsa da asıl muharip gücün Amerikalılar olduğunun bilinmesi bilhassa basında onların külliyen yüceltilmesine zemin oluşturmuştur. Bu eksende Amerikan ordusunun operasyonlarının övüldüğü gözlemlenir. Aynı konjonktürde Truman'ın anti-komünizm dolu iddialı açıklamaları manşetlere çıkarılırken[70] Amerikalı subay ve diplomatlarla görüşüp el sıkışan Türkiye'den sivil ve askerî bürokratların gülen yüzleri, Amerikan yardımlarının ülke için ne denli "önemli" ve "vazgeçilmez" olduğunu gösterecek şekilde haberleştirilmiştir.[71] Ayrıca Amerikan basını başta olmak üzere Batı basınında Türk askerlerinin kahramanlıklarına dair sürekli övgü dolu haberlerin çıktığı iddiası, özgüven sorunsalında debelenenler için oldukça "sevimli" gelmiştir. İddia diyorum zira tespit edildiği kadarıyla sadece Kore'ye Türkiye'den askerler sevk edilirken ve Kunuri sonrasında bu tip haberler çıkmış fakat onların da ömrü uzun olmamıştır.[72] Batı kamuoyunda Kore'deki Türk ordusuna ve üstlendiği role dair ileri sürülenin aksine "büyük ilgi" falan da mevzu bahis değildir. Olup biten birkaç Amerikalı sivil ve asker bürokratın "gönül okşayıcı" açıklamalarından ve açıklamaların yansımalarından ibarettir. Dolayısıyla tüm bunlar aslında "dış"tan çok "iç" propagandanın birer parçasından ibarettir. Kore Savaşı, toplumun militarizasyonunda "çarpıcı" ve uzun vadede bilançosu yapıldığında önemli nitelikte bir teşebbüs olarak sınıflandırılabilir. Kore Savaşı sırasında oluşturulan atmosferin kısa ve orta vadede en belirgin etkilerinden biri anti-komünizmin popülerleşmesindeki fonksiyonudur. Bu popülerleşmenin ordunun üst kademelerindeki etkileri özellikle 1960'ların ortalarından itibaren su yüzüne çıkacaktır. Uzun vadede ise Kore tecrübesi, askeriyeye ait olanın tam manasıyla gündemi belirleyecek şekilde görünürlük kazanmasına zemin hazırlayarak "şehit kültü"nün yeniden üretilmesinde, şehitlik-gazilik üzerinden "milli değer" muhafızlığı yapılmasında büyük pay sahibidir. Militarizm çeşitli görünümleriyle ilerleyen yıllarda da kendine "refakatçi" arayacak ve 90'ların ikliminde "irtica" karşıtlığı ve PKK üzerinden kendini konsolide edecektir.

69 General Mark Clark bu bahiste şunu anlatır. Türkiye'den giden askerler, iyi hazırlanmış duşlar olmasına rağmen bir türlü duş yapmamaktadır. Buna anlam veremeyen Amerikalılar nihayetinde Türklerin neden yıkanmadığını öğrenir. Başkalarının yanında soyunmak istemeyen askerler, emir gereği duşlara gittiklerinde de iç pantolonlarını çıkarmadan duş yaparlar. Bu durum Amerikalılarca alay konusu olur. Bkz. Clark, 1957: 191.

70 Örneğin bkz. *Milliyet*, 17.12. 1950; *Milliyet*, 25.12.1950.

71 Örneğin bkz. "Resimlerle Aktüalite", *Milliyet*, 30.11.1950.

72 Batı basınında Türkiye'nin Kore için asker gönderme kararı ve akabinde Kore'deki Türk askerî varlığı ile ilgili haberler 1950'nin Ekim, Kasım ve Aralık ayları ile 1951'in ilk iki-üç ayında yoğundur. Sonrasında Türkiye'de ileri sürülenin aksine benzer bir "yoğunluk" söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

Milliyet Gazetesi Arşivi

(1950) *Kore Savunmasına Katılmamızda Dini ve Siyasi Zaruret*, (yayan İlahiyat Kültür Telifleri Basım ve Yayım Kurumu) İstanbul: Acun Basımevi.

(1959) *Kore Harbinde Türk Silâhlı Kuvvetlerinin Muharebeleri*, Ankara: E. U. Basımevi.

(1974) *Kore'de Savaşanlar Derneği Muhtırası*, Ankara.

Akdağ, Z. M. (1951) "Komutanı Huzurunda Mehmetçik", *Orkun*, Sayı: 18.

Akay, A. (1985) *Kore'de Dirilen Şehit*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Akyaz, D. (2002) *Askerî Müdahalelerin Orduya Etkisi*, İstanbul: İletişim.

Albayrak, M. (2004) *Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)*, İstanbul: Phoenix.

Alpsü, Z. N. (1951) "Mehmetçik Türküsü", *Orkun*, Sayı: 20.

Arcayürek, C. (1985) *Demokrasinin İlk Yılları (1947-1951)*, Ankara: Bilgi Yayınları.

Arıcı, M. S. (2010) *Kore Dağlarında Aslanım Yatar*, İstanbul: Kastaş Yayınları.

Aytav, E. T. (2009) "TSK ve Güney Kore'de İslam"
http://tr.fgulen.com/content/view/18155/12/ [erişim: 14.07.2011].

Azgur, F. A. (1951) "Kore'de: Şehit Ağabeyim Oktay'ın Aziz Ruhuna", *Orkun*, Sayı: 17.

Başer, T. C. (1951) "Kore'de Hıncım Var", *Orkun*, Sayı: 17.

Benlisoy, F. (2011) "Şimal Yıldızı: Kore Savaşı Vatan Müdafaası Olunca"
http://wwww.bianet.org/bianet/bianet/126969-simal-yildizi-kore-savasi-vatan-mudafaasi-olunca.

Berksü K. (1951) "Mehmede Selam", *Orkun*, Sayı: 18.

Bozkurt, S. H. (1951) "Kore Kahramanlarına", *Orkun*, Sayı: 17.

Brennan, M. (2008) *Wives, Mothers and The Red Menace*, Colorado: University Press Of Colorado.

Canbulat, C. (1951) *Kore'de Mehmetçik*, İstanbul: Anıl Matbaası.

Casey, S. (2008) *Selling The Korean War: Propaganda, Politics and Public Opinion in the United States (1950-1953)*, New York: Oxford University Press.

Clark, M. (1957) *Tuna'dan Yalu'ya*, Ankara: Yıldız Matbaacılık ve Gazetecilik T.A.Ş.

Çakırtaş, M. (1951) "Mehmetçiğim", *Orkun*, Sayı: 17.

Çobanoğlu (1951) "Kore Belinde" *Orkun*, Sayı: 17.

Darendelioğlu, E. İ. (1968) *Türkiye'de Milliyetçilik Hareketleri*, Toker Yayınları.

Doğan, G. (2004) *Kamuoyunda Kore Savaşı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara Üniversitesi SBE Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, Ankara.

Doğan, İ. (2004) "Kore'ye İslâm'ı Türk Askeri Götürdü", *Aksiyon*, Sayı: 505
http://www.aksiyon.com.tr/aksiyon/haber-15294-34-koreye-islami-turk-askeri-goturdu.html [erişim: 14.07.2011].

Dora, C. (1963) *Kore Savaşında Türkler*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası.

Eminoğlu, İ. (1983) *Savaşla Gelen Umut Kore'de İslâmiyet*, İstanbul: Madve Yayınları.

Eren, H. (1952) "Kore Diliyle Türk Dili Arasında Bir Akrabalık Var Mıdır?", *Türk Dili* (7).

Ergüngör, T. (?) *Kore'de Birinci Türk Tugayı.*

Gençaydın, N. Y. (1951) "Türk Askeri Kore'de", *Orkun*, Sayı: 17.

Güvenç, S. (2010) "ABD Askerî Yardımı ve Türk Ordusunun Dönüşümü: 1942-1960", *Türkiye'de Ordu Devlet ve Güvenlik Siyaseti*, (der. Akça ve Paker), İstanbul: Bilgi Üniv Yay.

Kaya, İ. (1952) "Kore'deki Mehmed'im", *Kore Kahramanlarına*, Ankara: Genelkurmay Basımevi.

Kepir, M. (1952) *Kore Kahramanlarına Radyodan Seslenişler*, Ankara: Emek Basım Yayınevi.

Lee, Hee-Soo [Cemil] (1988) *İslâm ve Türk Kültürünün Uzak Doğu'ya Yayılması*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Okutan, Ç. M. (2004) *Bozkurt'tan Kur'an'a Milli Türk Talebe Birliği: 1916-1980*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Önal, K. (1992) *Kore Savaşı Şehitlerinin Biyografileri,* Ankara: T. C Genelkurmay Başkanlığı.

Öymen, A. (2004) *Değişim Yılları*, İstanbul: Doğan Kitap.

Özgüven, F. (2006) "Uzun Ömürlü Usta Atıf Yılmaz Batıbeki", *Adı: Atıf Yılmaz*, Ankara: Dost Yayınları.

Özoğul, N. (1954) *Kore'de Niçin Savaştım?*, Ankara: Karınca Matbaası.

Seçer, T. (2005) *Destanlaşan Çanakkale Savaşları*, İstanbul: Kastaş Yayınları.

Seçer, T. (2008) *Kore Savaşı'nın Bilinmeyenleri*, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.

Sipahi, S. (2007) *Kore Savaşı ve Türk Kamuoyu,* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü.

Scognamillo, G. (2003) *Türk Sinema Tarihi*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Şener, E. (1970) *Yeşilçam ve Türk Sineması*, İstanbul: Kamera Yayınları.

Ülkü, S. F. (1951) *Kore Mucizesi ve Şehidin Sesi*, İstanbul: Ülkü Basımevi.

Ünalan, N. (1950) "Kore'ye Seslerimiz", *Orkun*, Sayı: 10.

Yaman, A. E. (2005) "Kore Savaşının Türk Kamuoyuna Yansıması", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi,* No: 37-38.

Yazıcı, T. (1963) *Kore Birinci Türk Tugayında Hatıralarım*, İstanbul: Ülkü Basımevi.

İktidarın dört atlısı: Michael Mann ve tarihsel sosyoloji

*Nurullah Ardıç**

Özet: Tarihsel sosyoloji, Türkiye'de ve dünyanın birçok yerinde genelde birbirinden kopuk durumda olan tarih ve sosyoloji disiplinlerinin birbirlerine yakınlaşmasına yardımcı olabilir. Esasen bu yakınlaşma çabası için örnek teşkil edebilecek birtakım önemli isim ve çalışmalar da mevcuttur. Bu yazının amacı, bu tür isimlerden biri olan ancak Türkiye'de yeterince tanınmayan sosyolog Michael Mann'i mensup olduğu makro tarihsel sosyoloji geleneğinin içine yerleştirerek bu geleneği temsil eden Weber, Marx, Durkheim, Moore, Elias, Tilly, İbn Haldun ve Vico gibi isimlerle beraber Mann'in çalışmalarının önemini vurgulamaktır. Bu çerçevede öncelikle onun temel eserleri kısaca tanıtılacak, daha sonra yöntemsel yaklaşımı, ardından da dört boyutlu iktidar teorisinin temel kavram ve argümanları özetlendikten sonra bu teorik yaklaşımın ampirik uygulamalarına örnek olarak temel eserlerinden bazıları tartışılacak, ayrıca Mann'in çalışmalarına getirilen birtakım eleştiriler de ele alınacaktır.

Anahtar sözcükler: Michael Mann, iktidar, ASİE modeli, tarihsel sosyoloji

Giriş: Tarihsel sosyoloji ve *Methodenstreit*

Tarih ve sosyoloji disiplinleri arasındaki ilişkiye dair uzunca bir süredir yürüyen canlı tartışmada birçok tarihçi, sosyologları tarihsel örüntülerin ayrıntılarına yeterince ilgi ve dikkat göstermedikleri için eleştirirken (örn. bkz. Thompson, 1978) sosyologların çoğunluğu da tarihsel verileri hakkıyla yorumlayabilmek için gerekli olan inceltilmiş ve muayyen (*explicit*) bir teorik çerçeve eksikliğinden dolayı tarihçilerin arşivdeki detaylı araştırmalarından anlamlı ve genel sonuçlara ulaşmalarının oldukça zor olduğunu düşünmektedir. 1970'lerin sonu ve 1980'lerin başında bir alt-disiplin olarak kurumsallaşmış olan tarihsel sosyoloji ise esasen Amerikan sosyolojisinde teoriye yapılan aşırı vurgu ve tarihsel re-

(*) İstanbul Şehir Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü.

alitenin karmaşıklığını göz ardı etme şeklinde tezahür eden sorunlu yaklaşıma bir tepki olarak ve tarih ve sosyoloji arasındaki boşluğu doldurma hedefiyle yola çıkmıştır (Tilly, 1981, 1984; Skocpol, 1984; Calhoun, 1987, 1998).

Ancak bu ortak hedefe rağmen, 1990'larda tarihsel sosyoloji içerisinde bir tarafta bir genel teoriden yola çıkıp vakaları incelemeyi öngören 'tümdengelimci' yaklaşımın, diğer tarafta ise tarihsel-mukayese yöntemine dayalı 'tümevarımcı' yaklaşımın bulunduğu bir *methodenstreit* (yöntem tartışması) yaşanmıştır.[1] Barrington Moore'un çalışmalarından etkilenmiş olan ilk yaklaşıma göre tarihsel veriler (yanlışlanabilir) bir genel teorinin 'test alanı' olarak görülmelidir; araştırmacı da tümdengelim yöntemiyle bu genel teoriden birtakım nedensel mekanizmalar türeterek bunları tarihsel vakalara uygulamalı ve yasa-vari genellemelere ulaşmaya çalışmalıdır. Bunu yaparken gözetilecek nihai hedef ise söz konusu genel teoriyi tarihsel veriler ışığında revize etmek ya da yanlışlamak suretiyle mümkün olduğunca rafine hale getirmektir (Moore, 1958; Kiser ve Hechter, 1991, 1998). Bu çerçevede, tarihsel sosyologları fazlaca arşivci tarihçiler gibi çalışmakla suçlayan Kiser ve Hechter, tarihsel olgulara uygulanabilir güzel bir genel teori olarak rasyonel-tercih teorisini önerirler (Kiser ve Hechter, 1991: 1-2).

Diğer taraftan 'tümevarımcılar'a göre ise genel teoriler "tarihsel örüntülerin ayrıntılarına karşı fazlasıyla acımasız" olduklarından (Calhoun, 1998: 854) yapılması gereken şey ampirik verilerden yola çıkarak nedensel mekanizmalar veya tarihsel anlatılar temelinde tümevarım yoluyla daha sınırlı teorik sonuçlara ulaşmaya çalışmaktır (Somers, 1998). Bu bakış açısı, insan ve toplum bilimlerinin tabii bilimlerden çok farklı olduğu şeklindeki Weberci epistemolojik yaklaşıma dayanmaktadır. Buna göre doğal olaylardan farklı olarak insan tabiatı ve insani eylemler bir kültürel inşa sürecinden geçerler ve zamanla değişkenlik gösterirler; ayrıca tabiatta sıkça rastlanan birbirinin tekrarı örüntülerin aksine insan dünyasında önemli olaylar (devrimler gibi) nadiren vuku bulur. Bu sebeple toplumsal olaylar ve insanların eylemleri yalnızca dışsal faktörlere dayanarak değil, aynı zamanda bir tür "yorumsamacı anlama" (*verstehen*) vasıtasıyla incelenmelidir (Weber, 1949: 160).

Bu çerçevede Weber'den çokça etkilenmiş bir sosyolog olan Michael Mann de (her ne kadar ayrıntılı bir yöntem tartışması yapmamış olsa da) benzer bir yol takip etmiş, ancak aşağıda da görüleceği gibi bu iki taraf arasında daha orta yol bir çizgiyi benimsemiştir. Mann'in sosyal bilimlere asıl katkısı yöntemsel olmaktan ziyade, bir hayli genel fakat bir o kadar da esnek iktidar teorisi ve buna dayanarak yaptığı ampirik analizlerle olmuştur. Bu anlamda tarihsel sosyolojinin günümüzdeki en önemli temsilcilerinden biri olarak, Charles Tilly (1929-2008), Barrington Moore Jr. (1913-2005), Norbert Elias (1897-1990), Arnold

1 Tartışmanın ayrıntıları için bkz. AJS Symposium on Historical Sociology, *American Journal of Sociology*, 104(3), 1998.

Toynbee (1889-1975), Max Weber (1864-1920), Giovanni Battista Vico (1668-1744) ve Abdurrahman İbn Haldun (1332-1406) gibi isimlerin oluşturduğu, tarihsel süreçlere sosyolojik yaklaşım getirme geleneğinin bir üyesidir.[2]

Bu yazıda öncelikle Mann'in biyografisinden kısaca bahsedilecek ve temel eserleri tanıtılacaktır. Makalenin ana gövdesini oluşturan kısım ise üç bölümden oluşacaktır. İlk bölümde Michael Mann'in yöntemsel yaklaşımı, ikinci bölümde onun iktidar teorisinin temel kavram ve argümanları, son bölümde ise bu teorik yaklaşımın ampirik uygulamalarına örnek olarak temel eserlerinden bazıları (*The Incoherent Empire*, *Fascists*, *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing* ve "American Empire") ele alınacaktır. Ayrıca Mann'in teorik ve ampirik çalışmalarına getirilen birtakım eleştiriler ve kendisinin bu eleştirilere verdiği cevaplara da yeri geldiğinde değinilecektir.

Michael Mann'in hayatı ve eserleri

1942 yılında İngiltere'de doğmuş olan Michael Mann aynı zamanda Amerikan vatandaşıdır. Eğitiminin tamamını Oxford'da tamamlamış olup doktorasını da sosyoloji alanında 1972 yılında aynı üniversiteden almıştır. Daha sonra London School of Economics (LSE) ve Essex Üniversiteleri'nde ders veren (1977-87) Michael Mann, 1987'den beri University of California, Los Angeles (UCLA) Sosyoloji Bölümünde çalışmaktadır. Yine 1987'den beri Yale, Cambridge, London ve Queen's University gibi üniversitelerde de misafir öğretim üyesi olarak bulunmuş olan Mann ayrıca Helsinki Üniversitesi'nden bir altın madalya (1994), ve Kanada'daki McGill Üniversitesi (1998) ve Yunanistan'daki Ege Üniversitesi'nden (2009) fahri doktoralar almıştır.

Bunun yanında, çeşitli ödüllere layık görülen kitapları da İspanyolca, Almanca, Fransızca, Japonca ve Koreceye çevrilmiştir. Ancak maalesef henüz Türkçeye çevrilmiş bir eseri bulunmamaktadır ki bu durum, dünyaca tanınmış bir sosyolog olmasına rağmen Türkiye'de yeterince tanınmamış olmasının en önemli sebebidir. Uzun ve parlak kariyeri boyunca sosyal teori, işçi sınıfı, ideoloji, vatandaşlık, milliyetçilik, ulus-devlet, imparatorluklar, faşizm, demokrasi ve etnik temizlik, siyasi-iktisat ve dünya tarihi konularında eser vermiş olan Michael Mann'in Mayıs 2011 itibariyle kitap ve makale olarak (tekrarlar hariç) 54 bilimsel yayını bulunmaktadır.

Bu eserlerinden en önemlisi hiç şüphesiz –ilk iki cildi sırasıyla 1986 ve 1993 yıllarında yayınlanmış ve üçüncü cildi Cambridge University Press tarafından basılmak üzere olan– *The Sources of Social Power* adlı eseridir. Mann'in iktidar teorisini ortaya koyup dünya tarihinin başlangıcından bu yana makro seviyede farklı türleriyle bu iktidarın nasıl işlediğini anlattığı *magnum opus*u Ameri-

2 Bkz. Tilly, 1978, 1981, 1990, 2004; Moore, 1966; Elias, 1969, 1982; Toynbee, 1934-61; Weber, 2010 [1930], 1978; Vico, 1725; İbn Haldun, 1957.

kan Sosyoloji Derneği (ASA) tarafından "cesametli, büyük hedefleri olan, provokatif" bir çalışma olarak tanımlanarak 1998 yılının en iyi bilimsel eseri seçilmiş ve yine aynı yıl Avrupa'da da yılın en iyi sosyal bilim kitabı ödülünü almıştır. 'Piramit' şeklinde bir yapıya sahip olan bu hacimli, etkileyici ve parçalaması zor kitap aslında bir makale olarak başlamış: Mann'in 1972 yılında kaleme aldığı "Economic Determinism and Structural Change" başlıklı bu makale ekonomi ile diğer toplumsal kurumlar arasındaki ilişkiye dair Marx'a bir eleştiri getirme ve Weber'in bu konudaki yaklaşımını geliştirme hedefiyle yola çıkmış, ardından daha derli-toplu bir teori ortaya koyma çabasıyla evrilerek her biri geniş hacimli üç ciltlik bir kitaba dönüşmüştür. Mezopotamya'da ilk insan yerleşimlerinin başlamasından bugüne kadar dünya tarihini 'iktidar' kavramı etrafında anlatan bu eser bütün bir insanlık tarihini dört ana kavram etrafında kurguladığı iktidar teorisi ile açıklamaya çalışmak gibi iddialı bir çabanın ürünüdür. Ancak belirttiğimiz gibi eser henüz tamamlanmamıştır: Şu ana kadar bu eserden iki cilt, ayrıca (önce 3. cildin birer bölümü olarak tasarlanan fakat sonra müstakil birer kitaba dönüşen) iki adet kitap çıkmıştır; 3. cildin ise 2012 yılı içerisinde basılması beklenmektedir. Eserin ilk iki cildinde sırasıyla insanlık tarihinin başlangıcından MS 1760'a kadar olan dönem (*The Sources of Social Power* c.1, Cambridge University Press, 1986) ve 1760-1914 dönemi (*The Sources of Social Power* c. 2, Cambridge University Press, 1993) ele alınmış olup hazırlanmakta olan 3. ciltte ise 1945-2011 dönemi incelenecektir.

Eserin iki dünya savaşı arası dönemi (1914-1945) ele alan bölümleri ise yukarıda işaret ettiğimiz gibi birer müstakil kitaba dönüşmüştür: Bu dönemde altı Avrupa ülkesindeki faşist hareketleri incelediği bölüm *Fascists* (2004) adıyla, dünyanın farklı bölgelerindeki etnik temizlik ve soykırım vakalarını incelediği bölüm ise *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing* (2005) adıyla yayımlanmıştır. (Aşağıda da görüleceği gibi, etnik temizlik ve soykırımların genelde demokrasiye geçiş süreçlerinde yaşandığını, zira bu sürecin yapısal olarak etnik gerginlik ve kıyımların tohumlarını taşıdığını öne süren bu eseri büyük bir tartışma yaratmış, ayrıca 2006 yılında, ASA tarafından en iyi tarihsel sosyoloji eserlerine verilen Barrington Moore ödülünü kazanmıştır.)

Bunların yanı sıra, 1990 yılında yayımladığı *The Rise and Decline of the Nation-State* (Blackwell, 1990) başlıklı bir derleme kitabı da bulunan Mann'in 11 Eylül sonrası uygulanan saldırgan Amerikan dış politikasına eleştiri getirdiği (ve savaşın hararetinin en üst seviyede olduğu aylarda, çok kısa bir sürede kaleme aldığı) *The Incoherent Empire* (2003) isimli eseri ise özellikle ABD'nin Irak savaşını neden 'kaybedeceğini' yine kendi iktidar teorisi çerçevesinde anlatmaktadır. (Bu eser 2004 yılında, Avrupa'nın prestijli ödüllerinden Friedrich Ebert Vakfı ödülünü almıştır.) Mann'in İngiltere'de yaşadığı dönemde yayımladığı eserleri ise daha konvansiyonel ve mütevazı niteliktedir: Manchester civarında bir fabrikanın taşınması sürecinde işçilerin iş, aile ve kasabaları üçgeninde yaşadığı gergin-

likleri ve ilişkilerin dönüşümünü ele aldığı doktora tezi olan *Workers on the Move: A Sociology of Relocation* (Cambridge University Press, 1973); ayrıca *Consciousness and Action Among the Western Working Class* (MacMillan, 1973), *Socialism Can Survive: Social Change and the Labour Party* (Fabian Society, 1985), *States, War and Capitalism* (Basil Blackwell, 1988) ile 20 adet maddesini kaleme alıp derlediği *A Student Encyclopedia of Sociology* (MacMillan, 1983) ve *Gender and Stratification* (Polity Press, 1986) başlıklı bir derlemesi mevcuttur. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Mann'in asıl etkisi Amerika'ya gitmeden hemen önce yayımladığı *Social Power* adlı eserinin 1. cildinde serimlediği iktidar teorisiyle olmuştur. Ancak bu teoriyi ele almadan önce Mann'in yöntemsel yaklaşımına kısaca göz atmak iyi olacaktır.

Yöntem: "Örgütsel materyalizm" ve anti-pozitivizm

Mann'in *magnum opus*u olan *The Sources of Social Power* (bundan sonra *SSP*), Toynbee'nin *A Study of History*'si ile Spengler'in *Decline of the West*'i gibi 'dünya-tarihsel' eserlere hacim ve iddia açısından benzerlik göstermekle beraber (İbn Haldun'un *Mukaddime*'si de dahil olmak üzere) bu eserlerin çoğunda mevcut olan yükseliş-düşüş formüllerine dayanmaz; bunun yerine ana teorik çerçeve ışığında yoğun ampirik analizlere yer verir. Michael Mann'in yöntemsel yaklaşımını beş noktada ele alabiliriz.

1. Teori-veri dengesi: Genel olarak sosyoloji ve tarih disiplinleri arasındaki ikileme de işaret eden bu metodolojik problem konusunda Mann, Weberci bir yaklaşımı izler. Felsefi kökenleri Kant'a kadar giden ve sosyal bilimlerin incelediği insan dünyasının, 'gerçek hayatın' oldukça dağınık ve düzensiz olduğunu varsayan bu epistemolojik yaklaşıma göre teorinin görevi (tıpkı Kantçı anlamda zihni kategorilerin yaptığı gibi) bu karmaşık gerçekliği düzenli hale getirmeye çalışmak, 'basitleştirici' rolünü oynamaktır. Bu noktadan hareketle, Mann'e göre teori ve tarihsel veriler arasında bir denge kurulmalıdır; bu denge ise teorik çerçeve ile veriler arasında gidip-gelmelerle, zig-zaglarla sağlanır: Teorik önermelerin sağladığı bakış açısı ile (tarihsel) malzeme seçilir, ampirik analizle de teori revize edilir, daha rafine hale getirilir.

Bu açıdan bakıldığında sosyoloji ve tarih birbirine muhtaç iki disiplin olarak görünür: Sosyolojik perspektif olmazsa tarihçi bir yandan kendi toplumundaki sağduyu kaynaklı bilgilere mahkûm kalır, dolayısıyla önyargılarından uzaklaşıp kısmen de olsa eleştirel mesafeyi koruyamaz, diğer taraftan da malzeme seçiminde sistemli ve düzenli olmayı başaramaz. Bu sebeple Mann'e göre "olgulara çok fazla dalmak araştırmacıyı kör yapar, teorinin ritimlerini çokça dinlemek ise sağır!" (Mann, 1986: viii).

2. Anti-pozitivist epistemoloji: Sosyolojinin ortaya çıktığı dönemin (19. yy. sonları) hâkim yaklaşımı olan pozitivist epistemolojik yaklaşım, insan davranı-

şı ve toplumsal olayların (tıpkı tabiattaki nesneler gibi) nesnel olarak incelenebileceğini varsayar. 18. ve 19. yüzyıllarda tabiat bilimlerinde kaydedilen başarılardan çokça etkilenmiş olan August Comte ve Emile Durkheim gibi kurucu sosyologların da hararetle savunduğu bu görüşe göre sosyolojinin inceleme nesnesi olgulardır (*faits*) (bkz. Comte, ts.; Durkheim 1964). Bu görüşün bir uzantısı olan bir iddia ise tıpkı tabiatta olduğu gibi tarihte de birtakım "kanunlar" bulunduğu şeklindedir ki bu en açık biçimde Karl Marx ve Friedrich Engels'in *Komünist Manifesto*'daki sınıf çatışmasının tarihin motoru olduğunu öne süren yaklaşımında ifadesini bulur (Marx ve Engels, 1998).

Bu yaklaşımın aksine Weber'i takip eden Mann'e göre ise tarih ve sosyolojide kanunlar olamaz, zira incelenen olay sayısı (*explananda*), olayları etkileyen değişkenlerden çok daha azdır. Bir diğer ifadeyle, tarihsel-toplumsal olaylarda bağımsız değişkenlerin sayısı çok fazla olduğundan bunların nisbi etkilerini test edip en etkili olan –az sayıdaki– faktörleri tespit edebileceğimiz örnekolay pek yoktur. Dolayısıyla 'tarih tekerrürden ibaret değildir', hatta önemli tarihsel olaylar hemen hiç birden fazla görülmezler. Bunun yerine Mann'e göre tarih ve toplumda "düzenli karmaşa" (*patterned confusion*) hali mevcuttur; bu sebeple Weber'in de işaret ettiği gibi tarihçi ve sosyologun işlevi bu kaosa bir analitik düzen empoze etmek suretiyle söz konusu karmaşık yapıyı anlamlı hale getirmektir.

3. Çok faktörlü analiz: Yukarıda da belirttiğimiz gibi Mann'in iktidar teorisi bütün insanlık tarihine uygulanabilecek analitik bir şema üzerine kuruludur. Ancak Mann'in dört ana iktidar kavramı (iktidarın askerî, siyasi, ideolojik ve ekonomik kaynakları) etrafında ördüğü bu şema, bu tür *grand* teorilerde sıkça rastlandığı gibi bir indirgemecilik tuzağına düşmekten kaçınır. Zira Mann'e göre söz konusu düzen unsurları birbirlerine indirgenemez, aksine birbirlerine nispetle bağımsızdırlar (ayrıca aşağıya bkz.). Ampirik analizlerinde de Mann tek bir faktörü öne çıkarmaktan özenle kaçınır; genelde birden fazla iktidar kaynağının birbirleriyle ilişki içerisinde yeni "kristalleşmeler" (belli bir tarihsel dönemde istikrar kazanmış oluşumlar) ürettiğini ve billurlaşmış bu iktidar ağının topluca yeni kurumları ya da ilişkiler ağını ördüğünü öne sürer.[3] Bu yönüyle Mann'in eseri yeni-Weberci kurumsalcılar ve Gellner gibi nedensel açıklamaları birden fazla faktöre dayandırmayı savunan çizgiye dahildir, denilebilir. Bu bağlamda Mann'e göre örneğin Marx'ın (her zaman olmasa da) zaman zaman öne sürdüğünün aksine, analitik olarak özellikle ekonominin 'nihai önceliği' yoktur. Yine Immanuel Wallerstein'in iddiasının aksine, değişik zaman ve mekânlarda bu dört ana unsurdan biri (veya bir kaçı) öne çıkabilir. Bu sebeple, indirgemecilikten kaçınma Mann'in yaklaşımın en temel metodolojik hedeflerinden biri olarak görülebilir.

3 Mann "kristalleşme" tabirini özellikle Batı Avrupa'da modern devletin ortaya çıkışını incelediği bölümlerde öne çıkarır (bkz. Mann, 1993: 76 vd.; ayrıca bkz. Mann, 1988).

4. Toplumsal ontoloji: Mann eserinde kendi teorik yaklaşımını "örgütsel materyalizm" (*organizational materialism*) olarak tarif eder (Mann, 1986: 6-9; 2005b: 346-47). Buna göre 'iktidar' mefhumu hiçbir zaman kendi başına, serbestçe hareket etmez, bilakis bir tür organizasyonel form içerisinde bulunmalıdır. Diğer bir ifadeyle, her bir iktidar türü (askerî, siyasi, ideolojik ve ekonomik boyutlar) çeşitli ağların/şebekelerin (*network*) erişiminde bulunur, bu ilişki ağlarının etrafında ve bunlar tarafından örgütlenir. Sosyolojik analizin odaklandığı nokta da kişi, grup ve kurumların –üç tanesi maddi faktör olan– bu dört iktidar kaynağını kullanarak nasıl örgütlendiğidir. Bu çerçevede, söz konusu dört iktidar kategorisi farklı kurumsal şebekelerin işleyişine işaret eder. Bu şebekeler ise bazen birbirlerini destekler veya şekillendirir bazen de birbirleriyle çatışır: İktidarın kaynakları birbirleriyle ilişkili ama birbirlerinden bağımsız olarak iş görürler.

Bu çerçevede Mann *toplumu* da "örgütlenmiş iktidar ağları" olarak tanımlar. Bu tanıma göre toplumlar 'total' bir yapı arz etmezler; dolayısıyla Marx'ın öngördüğü gibi farklı 'katmanlar'dan, Weber ve Durkheim'ın varsaydığı gibi boyutlardan (kültür, siyaset, din vs.) ve Parsons'ın öne sürdüğü gibi 'alt-sistemler'den müteşekkil değildir. Aksine, toplumlar birbirleriyle çakışan ve kesişen, çoğul iktidar ağlarından oluşur... Toplumlar yekpare (*unitary*) değildir; (açık veya kapalı) toplumsal sistemler de değildir. Dolayısıyla toplumlar bütüncül de değildir... Bir sistem ve bir bütünlük olmadığı için toplumun "alt-sistemleri," "boyutları" veya "katmanları" da olamaz. Yine bir bütün olmadığına göre, toplumsal ilişkiler "nihai olarak," "son kertede" 'toplumun' –"maddi üretim tarzı," "kültürel" ya da "normatif sistemi," veya "askerî örgütlenme şekli" gibi– birtakım vasıflarına da indirgenemez (Mann, 1986: 1).

Böylesi bir tanım, 'yapı-eylem' ikilemi konusunda da dengeli bir yaklaşımı öngörür. Nitekim Mann'in ampirik analizlerinde yapısalcı indirgemecilikten özenle kaçınıldığı görülür; ancak yine de toplumsal inşacılık yaklaşımının aksine, bireylerin etkisi daha ziyade elitler ve özellikle (ideolojik iktidar vasıtasıyla) karizmatik liderler veya kolektif eylemde ortaya çıkar.

5. Analiz düzeyi: Michael Mann'in hem teorik yaklaşımında hem de ampirik analizlerinde makro sosyal ilişkiler üzerinde ziyadesiyle durulur. Bu çerçevede her ne kadar mikro analiz düzeyinin faydası ve gerekliliği inkâr edilmese de önemli toplumsal dönüşümleri anlamak için makro yapıların daha önemli olduğu varsayılır. Bu bağlamda Michel Foucault'nun mikro-sosyal ilişkiler düzlemine odaklanmış olan iktidar yaklaşımı da daha uzun vadeli ve büyük değişimleri göz ardı ettiği gerekçesiyle eleştirilir (Bkz. Mann, 1994).[4]

4 Mann'in metodolojik yaklaşımın birer değerlendirmesi için bkz. Kiser, 2005: 56-70 ve Bryant, 2005: 71-98.

Teori: Dört boyutlu iktidar şeması (ASİE)

Toplumsal iktidar kavramını "bir aktörün (toplumsal) çevresini kontrol ederek belirli hedeflere ulaşma kabiliyeti" olarak tanımlayan Michael Mann'in kalkış noktası Bertrand Russell'ın, enerjinin fiziğin temel terimi olması gibi iktidarın da toplumsal incelemelerin temel kavramı olduğu şeklindeki görüşüdür (Mann, 1986: 6; ayrıca bkz. Russell, 1938). Bu tanım temelinde oluşturduğu iktidar teorisinin kavramsal örgüsü iki ana bölümden oluşur: İktidarın türleri ve iktidarın kaynakları (ya da boyutları).

İktidarın türleri bahsinde Mann, iktidarı üç açıdan türlerine ayırarak her birini kendi içinde zıt çiftler olarak resmeder. Buna göre;

a) Taraflar açısından bakıldığında iktidar "ortak" (*collective*) ve "tevzii" (*distributive*) olmak üzere ikiye ayrılır.

i. Ortak iktidar: Talcott Parsons'dan uyarladığı bu tür (Parsons, 1960: 199-225), farklı grupların aralarında işbirliği yaparak kapasitelerini birleştirdikleri gücü ifade eder (örneğin siyasi ittifaklar).

ii. Tevzii iktidar: Weber'den uyarladığı bu tür (Weber, 1978, I: 53) ise –ordulaların gücü örneğinde olduğu gibi– bir tarafın iradesini başkasına zorla da olsa kabul ettirmesi anlamına gelir.

b) Tarafların insanları örgütleme ve denetim kapasiteleri açısından bakıldığında ise iktidar "yaygın" (*extensive*) ve "yoğun" (*intensive*) olmak üzere iki türe ayrılır.

i. Yaygın iktidar: Çok sayıda insanı geniş alanlarda yatay olarak örgütleme kabiliyetini ifade eden bu türün tipik örneği devletlerin güç uygulama kapasitesidir.

ii. Yoğun iktidar: İnsanları derinlemesine ve sıkı bir biçimde, dikey olarak kontrol etme kapasitesini ifade eden bu kavram en çok dinler ve ideolojiler için geçerlidir.

c) Tarafların örgütlenme tarzı açısından bakıldığında ise iktidarın "buyurgan" (*authoritative*) ve "yayılımlı" (*diffused*) olmak üzere iki türü bulunur.

i. Buyurgan iktidar: Grup veya kurumların merkezî, hiyerarşik bir yapı içinde iradelerini yaptırtmaları anlamına gelen bu kavram en tipik uygulamalarını ordularda bulur.

ii. Yayılımlı iktidar: Emir-komuta zinciri ve dayatma olmaksızın, gönüllü ve genelde bilinçsiz uyum şeklinde tezahür eden bu iktidar türü daha ziyade serbest piyasa ekonomisi mekanizmalarında ortaya çıkar.

Elbette bu ayrımlar, analitik düzlemde yapılan, Weberci anlamda birer "ideal-tipik" kavramlaştırmadır. Yani toplumsal gerçekliğin karmaşıklığını mükemmelen yansıtmaktan aciz, nispeten basit ancak bilimsel analiz için gerekli modellerdir. Halbuki toplumsal gerçeklik incelendiğinde bunların farklı biçim ve derecelerde iç içe geçmiş vaziyette oldukları görülür. Dolayısıyla tek bir organi-

zasyon bile genelde yukarıdaki türlerden birden fazlasını içerisinde barındırır. Bu çerçevede, farklı iktidar türlerinin birbirleriyle ilişkilerinin bir örneğini aşağıdaki şekilde görmek mümkündür:

ŞEKİL 1
Örgütsel Kapsama Türleri (Kaynak: SSP, c. I, s. 9)

	Buyurgan	*Yayılımlı*
Yoğun	Ordu komuta yapısı	Genel grev
Yaygın	Askerî imparatorluk	Piyasa mübadelesi

İktidarın kaynakları ise Mann'e göre asıl olarak dört tanedir: askerî, siyasi, ideolojik ve ekonomik (ASİE).[5] Bu modelde *askerî iktidar* "fiziksel güç ve şiddetin toplumsal organizasyonunu" ifade eder ve yalnızca orduları değil, paramiliter güçler ve silahlı terörist örgütleri de kapsar (Mann, 1986: 25-6). Bu kavramı realist bir çerçevede tanımlayan Mann'e göre askerî iktidar ne Marx'ın iddia ettiği gibi iktisadi ilişkilerin bir türevi, ne de Weber'in varsaydığı gibi siyasi iktidarın bir alt-kümesidir; aksine genelde devletler-arası işleyen jeopolitik ilişkilerden kaynaklanır:

> Militarizm toplumsal yapımızın, kapitalizmden çok daha eskiye giden jeo-politik yönlerinden doğar... Savaş, bilinen tarih boyunca uluslararası ilişkileri tanzim etmenin normal bir yolu olagelmiştir... Ancak bu her zaman barışla beraber gerçekleşmiştir: Savaş ve barış devletler-arası ilişkilerin en yaygın enstrümanları olarak daima birbirlerini takip eder... Diplomasinin bu tarihsel devinimlerine kapitalizmin fazladan herhangi bir katkısının olması mümkün değildir (Mann, 1988: 128, 131).

Mann'in kısaca "devleti kontrol etmektir" diye tanımladığı siyasi iktidar sadece devlet gücüyle sınırlıdır. Bu devlet gücü "toplumsal ilişkilerin çeşitli yönlerinin merkezileştirilmiş, kurumsallaşmış ve bölgeselleştirilmiş (*territorialized*) bir biçimde düzenlenmesinin faydalı oluşundan doğar" (Mann, 1986: 26-7). Mann siyasi iktidarı "despotik" ve "alt-yapısal" (*infrastructural*) iktidar olmak üzere ikiye ayırır. Devlet bağlamında yukarıdaki ortak-tevzii ayrımına tekabül eden bu ayrıma göre *despotik iktidar* devletin sivil toplum'a müdahale ve hükmedebilme kapasitesini gösterirken *alt-yapısal iktidar*, "despotik olsun ya da olmasın, merkezî bir devletin ülke topraklarına nüfuz edebilme ve aldığı kararları uygulayabilme konusundaki lojistik kapasitesini" ifade eder (Mann, 1993: 59). Mann'e göre modern-öncesi devletler daha ziyade "despotik" formda olup sivil toplum unsurlarıyla fazla müzakerede bulunmaksızın emir ve buyruklar çıka-

5 Mann eserlerinde bu dörtlü şemayı, terimlerin baş harflerinden hareketle "IEMP model" olarak adlandırır. Biz de bunun Türkçe karşılığı olarak ASİE kısaltmasını uygun gördük.

rabilme (fakat bunların uygulanması ayrı bir konudur) kapasitesine sahip iken modern devletler sivil topluma nüfuz ve onunla pazarlık ederek ve sivil gruplarla beraber hareket etmek suretiyle alt-yapısal/kolektif iktidarlarını geliştirmişler ve bu sayede toplumun kaynaklarını daha etkin bir biçimde çıkarma, kullanma ve dağıtma imkânını elde etmişlerdir (Mann, 1984: 186-87).

Ekonomik iktidar ise "insanların tabiattaki kaynakları idame-i hayat için işleme, dağıtma ve tüketme ihtiyaçlarından kaynaklanır" ve üretim araçlarına sahip olmanın (servet) yanı sıra gelir ve piyasada değerlendirilebilen yetenekler de iktisadi tabakalaşmanın unsurlarıdır (Mann, 1986: 24-5). Son olarak, *ideolojik iktidar* insanların anlam ihtiyacı ve toplumsal normlardan kaynaklanır; nihai soruların cevapları ve anlam ihtiyacına cevap veren mitler, inançlar ve ritüellerden devşirilir. Mann'e göre bu boyutun da iki türü vardır: yayılımlı (*diffused*) bir şekilde büyük coğrafi alanları kapsayan "toplumsal-mekânsal olarak aşkın" ve daha yoğun olarak işleyen "içkin-moral" türler (Mann, 1986: 22-4).

ASİE'yi oluşturan dört boyutun her biri birer 'toplumsal şebeke'dir, yani insanları birbirine bağlayan bir bağlantılar zinciridir. Bu çerçeveden bakıldığında iktidarın asla kendi başına hareket eden bir şey olmadığı ve bazı post-yapısalcı yaklaşımlarda görüldüğü üzere, çeşitli 'sistemlerde' ya da ilişkiler bütününde bir şekilde doğal olarak var olan basit bir soyutlama olmadığı görülür. Dolayısıyla iktidar birtakım post-Marksist ve feminist yaklaşımların öne sürdüğünün aksine (kapitalizm ya da ataerkillik gibi) çeşitli toplumsal formasyonların "mantığı" içerisinde onun doğal bir unsuru olarak bulunan soyut bir varlık da değildir (Collins, 2005: 22).

Buna ilaveten, Mann'e göre ASİE'yi oluşturan dört kategori birbirinden bağımsızdır, birbirlerine indirgenemezler. (Örneğin ideolojik iktidar ekonomik ya da siyasi iktidarın bir yansıması ya da türevi değildir.) Zira ASİE'den her biri kendi kurumsal ağları tarafından kanalize edilir; ayrıca farklı aktörler farklı iktidar kaynaklarını seferber etme konusunda daha yeteneklidir. (Örneğin din adamlarının ekonomik iktidarı kullanma kapasiteleri genelde ideolojik iktidarı seferber etme imkânları kadar geniş değildir.) İktidar kaynaklarının birbirlerinden bağımsız olmalarının bir sonucu da farklı zaman ve mekânlarda bunlardan bir veya ikisinin öne çıkması, diğerlerinin ise ikincil roller oynamasıdır. Bu dört iktidar kaynağının bağımsız konumlarına daha somut birer örnek olarak Mann'in şu tezlerini akatarabiliriz: İki dünya savaşı arası dönemde ortaya çıkan faşist hareket ve rejimlerin oluşmasında en etkili faktör ideolojik iktidar iken uzun 19. yüzyıl boyunca Batı Avrupa'da askerî ve ekonomik iktidar öne çıkmış ve ideolojik iktidar gerilemiştir; ayrıca sosyalizm ve milliyetçilik gibi seküler ideolojilerin yükselişine karşın dinin –yoğun iktidarı olmasa da– *yaygın* iktidarı büyük ölçüde gerilemiştir (Mann, 2004; 1986: 471-72; 1993: 35).

Bu son ifadenin de gösterdiği gibi iktidarın –tevzii, yayılımlı, yoğun vs. gibi– *türleri* dört iktidar kaynağının birer vasfı ya da özelliğidir; dolayısıyla tarih-

sel-toplumsal gerçeklik incelenirken bunların ayrı ayrı değil, çeşitli kombinasyonlar halinde billurlaştıkları görülür. Ancak elbette ASİE'den bir kısmının altı iktidar türünden bazılarıyla birarada bulunma ihtimali daha yüksektir. Örneğin siyasi iktidar genelde daha yaygın olma eğilimindeyken askerî ve ideolojik iktidarlar daha yoğundur; ekonomik iktidar ise çoğunlukla buyurgan değil yayılımlıdır. Tevzii ve ortak iktidar türleri ise genelde bütün iktidar kaynaklarıyla beraber bulunabilir.

Öte yandan Mann'in ASİE modelinde klasik sosyolojinin, özellikle Marx, Durkheim ve Weber'in, etkileri açık biçimde görülmektedir. Mann'in ekonomik iktidar kavramı, Karl Marx'ın üretim araçları ve üretim ilişkilerinden müteşekkil "üretim tarzı" kavramlaştırmasıyla paralellik arz etmektedir. Ancak yukarıda da belirtildiği gibi Mann, bu kavramın Marx'ın kimi yazılarında ortaya çıkan oldukça indirgemeci ve determinist içeriğini reddeder. Bunun yerine ekonomik araç ve ilişkileri iktidarı üreten ve yönlendiren ana faktörlerden yalnızca biri olarak kavramsallaştırır. Dolayısıyla mesela kapitalist toplumlarda siyasi iktidarı kullanan aktörler "burjuvazinin işlerini deruhte eden icra kurulu" (Marx ve Engels, 1998)[6] olmaktan çok daha fazlasıdır. Ayrıca genel olarak ASİE modeli Marx'ın sınıf kavramını kapitalizm ve ekonomik iktidar mefhumları üzerinden tanımlamasıyla tam bir uyum arz etse de Mann'e göre "ticari kapitalizm" ve "sanayi kapitalizmi" buyurgan değil, yayılımlı iktidara dayanır, dolayısıyla tevzii sınıf ilişkileri başta olmak üzere diğer iktidar türlerini tamamen değiştirme ve yeniden örgütleme imkânına sahip değildir (Mann, 1993: 219, 250). Ancak yine de Marx'ın kapitalizmin yükselişinin ekonomik boyutu hakkındaki yorumları Mann'in kimi tezleriyle önemli ölçüde örtüşür.

Diğer taraftan, Emile Durkheim'ın modern sanayi toplumunun ortaya çıkıp kurumsallaşması bağlamında "iş bölümü" üzerine yaptığı vurgu Mann'in aynı konudaki ampirik incelemelerinde de görülür. Teorik düzlemde ise Durkheim'ın toplumsal iş bölümü çerçevesinde hem geleneksel cemaatleri hem de modern bireyleri birarada tutan temel doku olarak gördüğü ve sırasıyla "mekanik" ve "organik" dayanışma ağları üreten "normatif sistem" mefhumu (Durkheim, 1964: 70-110) da Mann'in özellikle ideolojik iktidar kavramı üzerinde etkili olmuştur. (Bu durum özellikle *SSP*'nin 1. cildinde, Hinduizm, İslam ve Ortaçağ Hristiyanlığı'nın kendi coğrafi bölgelerinde [sırasıyla İç Asya, Ortadoğu ve Avrupa] yüzyıllar boyunca birer "normatif bütünleşme" kaynağı olarak işlev gördüğü bölümlerde gözlemlenebilir.) Aynı şekilde Mann'e göre bireyler ve gruplar arası dayanışmanın bir kaynağı olarak ideolojik iktidarın bir unsuru olan "ritüel ve estetik pratikler" kavramı da Durkheim'ın "müşterek coşku" (*collective ef-*

6 Ancak elbette klasik Marksizmin devlet anlayışı her zaman bu kadar basit ve indirgemeci değildir. Marx kimi ampirik analizlerinde, özellikle Fransa'daki III. Napolyon yönetimini incelediği eserinde daha rafine bir devlet kavramı ve siyaset-ekonomi ilişkilerinin daha incelikli bir analizini sunar (bkz. Marx, 1976). Bu konuda Mann'in daha ayrıntılı bir değerlendirmesi için bkz. Mann, 1984: 185-213.

fervescence) kavramını çağrıştırmaktadır. Zira Mann için iktidar her zaman mücadele ve çatışmayı ima etmez, kimi zaman dayanışma ve işbirliğini de içerir. Ayrıca bu dayanışma boyutu yalnızca ideolojik iktidar çerçevesinde de kalmaz; özellikle siyasi ve ekonomik iktidarlar bağlamında da gözlemlenebilir. Nitekim Mann'in Talcott Parsons'dan uyarladığı "ortak (*collective*) iktidar" kavramında da Durkheim'ın etkisi görülebilir –zira Parsons'ın özellikle Amerikan toplumunu idealize ederek oluşturduğu "toplumsal sistem" kavramlaştırmasında Durkheim'dan çokça etkilenmiş olduğu da malumdur (bkz. Parsons, 1991). Ancak elbette bu dayanışmacı boyut iktidar ilişkilerinin yalnızca bir boyutudur. Durkheim'ın (ve Parsons'ın) iktidarın çatışma ve tahakküm yüzünü göz ardı eden yaklaşımları kapsayıcı olmaktan uzak olup oldukça yetersiz kalmaktadır.[7]

Söz konusu üç kurucu sosyolog arasında Mann'in yaklaşımının asıl ilhamını aldığı isim ise hiç şüphesiz Max Weber'dir. Weber'in etkisi Mann'in –yukarıda tartışılmış olan– anti-pozitivist ve çok-faktörlü metodolojik yaklaşımında görüldüğü gibi onun teorik modelinde de gözlemlenebilir. Söz konusu etkinin en belirgin kaynağı Weber'in –aslında *Ekonomi ve Toplum* başlıklı eserinin çok küçük bir bölümünü teşkil etmesine rağmen 20. yüzyıl boyunca oldukça etkili olmuş olan– "Sınıf, Statü ve Parti" başlıklı incelemesidir. Bilindiği gibi, Marx'a da eleştiri getirdiği bu yazısında Weber başlıca üç toplumsal iktidar ve tabakalaşma türünden söz eder: iktisadi, toplumsal ve siyasi iktidar. Weber "sınıf" kavramıyla ifade ettiği ekonomik iktidarı da (Marx'ın tek boyutlu kavramsallaştırmasına alternatif olarak) kendi içinde –servet, gelir ve sosyalleşme temelli olmak üzere– üç alt-gruba ayırır. "Statü" kavramının içerdiği toplumsal iktidarı Weber bireylerin "şeref" ve "saygınlık" dereceleriyle ilişkilendirir. Örneğin aristokratlar ya da belli bir ırka mensup kitleler bu tür statü gruplarındandır. Siyasi iktidar ise devlet yönetimine talip olan ya da devlet gücünü etkilemeye/yönlendirmeye çalışan baskı grupları anlamında "[siyasi] partileri" ifade eder. Ayrıca Weber'e göre bu üç tabakalaşma ve iktidar kaynağı birbirinden bağımsızdır: Örneğin Almanya'daki eski feodal düzenin temsilcileri olan Junkerler kapitalizme ge-

7 Klasik sosyologlar arasında iktidar kavramına yaklaşım açısından Durkheim bir ucu temsil ederken Marx da diğer ucu, yani yalnızca çatışma ve tahakküm ilişkileri boyutunu öne çıkaran bakış açısını temsil eder. Weber ise bu konuda daha dengeli olmakla beraber tahakküm ve hiyerarşi mefhumlarına yaptığı vurguyla önemli ölçüde Marx'a yaklaşır. Bu konuda açık bir biçimde Weber'in yaklaşımını benimseyen Mann'in aslında en yakın durduğu isim kanaatimizce İbn Haldun'dur. Zira İbn Haldun'un "*asabiyye*" kavramı, genelde "dayanışma" veya "grup hissi" gibi terimlerle karşılansa da içerisinde hem işbirliği hem de çatışma mefhumlarını içerir. İbn Haldun'un (1332-1406) hem bireysel olarak siyasi iktidar ve statü açısından yükseliş ve düşüşlerle dolu çalkantılı hayatındaki hem de içerisinde yaşadığı zorlu ve karmaşık tarihsel bağlamın etkisiyle kavramsallaştırdığı *asabiyye*, içsel boyutu itibariyle, yani grup içi işlevi açısından dayanışma, işbirliği ve toplumsal uyumu desteklerken dışsal boyutuyla, yani farklı grup ya da toplumlarla ilişkiler anlamında güç ve tahakküm ilişkilerini besler. Bu iki boyutuyla Mann'in "ortak" ve "tevzii" iktidar türlerini içerisinde barındırır; ayrıca bir yandan farklı ölçeklerdeki toplumsal yapılara (kabilelerden imparatorluklara kadar) uygulanabilir iken bir yandan da toplumsal şartlara göre güçlenip zayıflayan bir yapıya sahip olduğundan "yoğun" ve "yaygın" iktidar türlerini de ima eder. Yine bu çok boyutluluğuyla *asabiyye* Durkheim'ın tek boyutlu "*solidarité*" kavramından daha zengin bir içeriğe sahiptir.

çildikten sonra ekonomik/sınıfsal konumlarını yitirmiş olsalar da statü/prestij açısından yüksek seviyelerini bir süre daha korumuşlardır (bkz. Weber, 1948).

Benzer şekilde Mann'in iktidar kaynakları da –yukarıda tartışıldığı gibi– temelde birbirlerinden bağımsız olarak iş görürler. Ancak Weber'in etkisi bununla sınırlı kalmaz: Marx ve Durkheim'ın aksine "siyasi iktidar" kavramına en fazla vurguyu yapmış olan Weber'in sınıfsal ilişkilerden görece bağımsız gördüğü bu iktidar kaynağı da Mann'de mevcuttur. Fakat bu noktada Mann iki açıdan Weber'den farklılaşır. Öncelikle, Weber askerî iktidarı siyasi gücün doğal bir parçası ya da alt-unsuru olarak varsaymışken Mann bu ikisini birbirinden ayırır. Mann'e göre askerî iktidar siyasi iktidardan (ve diğerlerinden) bağımsızdır, zira askerî iktidarın her işleyişi şiddet içerir, fakat bütün askerî organizasyonlar devleti ele geçiremez; hatta (terörist örgütler gibi) kimileri ele geçirmek de istemez. Ayrıca askerî iktidarın kendi kurumları ve siyasi olanlardan farklı normları ve gelenekleri vardır. Mann'e göre (ekonomik iktidar ile beraber) militarizm modern Avrupa'da Napolyon Savaşları'na kadar olan dönemde toplumsal değişmenin en önemli belirleyicisiydi. Zira bu dönemin sonunda savaş için ayrılan iktisadi ve insani kaynakların oranı Batı'da tarihin en yüksek seviyesine çıkmıştı –ve bu oran ancak 1990'lı yıllarda İsrail tarafından yakalanabilecekti (Mann, 1993: 251). Ancak askerî iktidarın önemi 20. yüzyılda nükleer silahların adeta bağımsız bir güç olarak işlev görmesi ve algılanmasıyla açıkça ortaya çıkmıştır. Kendisi de Soğuk Savaş'ın nükleer 'dehşet dengesi' döneminde doğup büyüyen bir sosyolog olan Mann iki dünya savaşını kitlesel savaşlar anlamında "vatandaş savaşları" (*citizen warfare*) ve Soğuk Savaş'ı "nükleer çağ" olarak adlandırır (Mann, 1988: 166 vd.).[8] Ayrıca Amerika Birleşik Devletleri'nin siyasi ve ekonomik bir süpergüç olarak tarih sahnesine çıkışında en önemli etkenlerden biri de İkinci Dünya Savaşı'dır. Tarih boyunca (özellikle imparatorluklar çağında) da coğrafi anlamda geniş alanları birleştiren ana faktör askerî iktidar olurken (içinde bulunduğumuz "yoğun küreselleşme" [Keohane ve Nye, 1989: 7] dönemine kadar) ekonomik mübadeleler ancak dar alanda bütünleşme kaynağı olmuşlardır.

İkinci olarak ise Mann'in siyasi iktidar kavramlaştırması Weber'inkine nazaran daha rafine ve daha sağlam işlenmiş bir yaklaşımı ifade eder. Zira Weber'in "meşru şiddetin tekeli" olarak verdiği devlet tanımı nispeten dar kapsamlı ve indirgemeci bir niteliktedir. Mann'in daha kapsamlı olan kavramlaştırmasına göre ise devletler zaman zaman askerî organizasyonların dönüşerek kristalleşmesinden ortaya çıksalar da her zaman onlarla aynı ömre sahip olamazlar. Benzer şekilde, Randall Collins'in de dikkat çektiği gibi, iktidarın siyasi boyutunun kendine has örgütlenme biçimleri ve eylem türleri vardır; dolayısıyla askerî ve siyasi boyutları birbirinden ayrı ve bağımsız kanallar olarak görmek daha rafine bir

8 Ayrıca 2008 yılında kendisiyle yaptığımız bir görüşmede Michael Mann, askerî iktidarı siyasetten bağımsız olarak kavramlaştırmasında kendisinin İngiltere'de, nükleer silahların gölgesindeki Batı-Sovyet kutuplaşmasının en yoğun biçimde yaşandığı bir dönemde yetişmiş olmasının payı olup olmadığı şeklindeki sorumuza "kesinlikle, evet" şeklinde cevap vermiştir.

siyaset teorisi üretmeye de imkân verir (Collins, 2005: 21).

Sonuç olarak Mann'in klasik iktidar teorisine genel olarak iki temel katkısının olduğu öne sürülebilir: Siyasi iktidarı kendi içinde iki farklı ve bağımsız türe ayırmak ve ASİE'nin her bir boyutunu soyut kategoriler olmaktan çıkarıp birer *toplumsal ağ* olarak kavramsallaştırmak –ki bunun analitik avantajları yukarıda tartışılmıştı. Dolayısıyla, Mann'in ASİE modelinin klasik sosyolojik teoriyle ilişkisi bağlamında, Marksist geleneğin sınıf çatışması temelli analizinden Weberci üç boyutlu tahakküm ve tabakalaşma modeline ve nihayet Mann'in dört boyutlu iktidar şebekelerine uzanan bir yelpazeden söz edilebilir.

Bu temel paralelliğe ilave olarak, Mann'in ideolojik iktidar kavramı da Weber'in "statü" kavramıyla benzerlik arz etmektedir. Zira Mann'in –dinleri de kapsayan geniş anlamıyla– ideolojilerin 'nihai anlam' soru(n)larına cevap veren birer kaynak olduğu şeklindeki argümanı Weber'in dünya dinleri üzerine yaptığı analizleri andırmaktadır. Benzer şekilde, Mann'in ideolojik iktidar esasen "anlam meselesi üzerine konuşma tekeline sahip olanlar tarafından kullanılır" şeklindeki iddiası da Weber'in "hierokratik otorite" kavramını çağrıştırmaktadır (Mann, 1993: 22; Weber, 1978: 1158 vd.). Ancak Mann "dünya dinlerini" incelediği bölümde (1986: 341-72) bu büyük dinlerin toplumsal dönüşümler konusunda oynadığı rollere Weber kadar önem atfetmez.

Mann kimi ampirik analizlerinde ise Weber'den açıkça uzaklaşmaktadır. Örneğin kapitalizmin gelişmesi ve "Batı'nın yükselişi" meselesinde siyasi ve askerî iktidar ilişkilerinin "kristalleşmesinin" yanı sıra ekonomik iş bölümünün karmaşıklaşmasına yaptığı vurguyla Weber'den çok Durkheim ve Marx'a yaklaşır. Ayrıca Collins'in de dikkat çektiği gibi Mann, Weber'e kıyasla daha fazla *tarihsel* sosyoloji yapar, Weber ise daha ziyade mukayesecidir (Collins, 2005: 20). Mann dünya tarihinde iktidar yapılarının nasıl ve hangi süreçlerden geçerek ortaya çıktığını, ayrıca belli zaman ve mekânlarda bu yapıların nasıl kristalleştiğini ve bu gelişme süreçlerinin içeriğinin nelerle dolduğunu inceler. Weber ise yaptığı mukayeselerle modern kapitalist dünyanın nasıl ortaya çıktığını açıklamaya çalışırken söz konusu değişim süreçlerinin tarihsel olarak nasıl işlediğini çok fazla ayrıntılarıyla incelemez.[9]

Bütün bu tartışmadan çıkan sonucu kısaca ifade edecek olursak, Michael Mann'in klasik sosyolojik teoriyi dönüştürüp güncellemek suretiyle Marx, Durkheim ve Weber'in yaklaşımlarını ASİE modeliyle daha da rafine hale getirdiği söylenebilir. Her ne kadar bu dört kavram oldukça geniş ve soyut olsa da Mann analizlerinde farklı ara (daha somut ve dar kapsamlı) kavramlar kullanmak suretiyle söz konusu ana kavramlarını operasyonel hale getirir. Ayrıca bu ana kavramların geniş olmaları teoriye büyük oranda esneklik kazandırır. Yine bu kavramlar üzerine oturan dört boyutlu şema soyut gözüküyor ise de Mann'in

9 Bu yargının belki de tek istisnası Weber'in Yahudilik tarihi üzerine yaptığı ayrıntılı analizlerdir (bkz. Weber, 1967).

eserleri boyunca yapılan ampirik analizler son derece somut bir biçim almaktadır. Nitekim *SSP* serisinin üç kitabının (*SSP* I, *SSP* II ve *Dark Side of Democracy*) 'sosyal teori' bölümleri toplam 153 sayfa tutarken tarihsel analiz bölümleri 1734 sayfa sürmektedir. Bu analiz bölümlerinde ele alınan başlıca konular ise medeniyetlerin doğuşu, modern dünyanın (kapitalizm ve ulus-devlet) oluşumu, küreselleşme gibi geniş kapsamlı araştırma alanlarıdır. Mann'in bu incelemelerinde kullandığı temel metodolojik araçlar olarak özellikle ekonometrik veriler (yüzyılları kapsayan makro-seviyeli ve büyük hacimli veriler) ve ikincil literatürden devşirdiği zengin bir kaynaklar (monografiler vs.) bütünü sayılabilir. Mann'in birincil ve ikincil kaynaklarda bulunan ham ya da yarı-ham bilgilere sosyolojik muhayyile temelinde getirdiği orijinal ve zengin yorumlar onun tarihsel sosyoloji alanında çok etkili bir isim olmasının en önemli sebebidir. Nitekim bu duruma işaretle Collins, "Mann'in ürettiği bilginin, birçok alanda çağımızın standart bilgisi" haline geldiğini belirtmiştir (Collins, 2005: 19).[10]

Mann'e yöneltilen eleştiriler

Ancak bütün bu olumlu değerlendirmeler Mann'in çalışmalarının eleştiriden masun olduğu anlamına gelmez. Belli zaman ve mekânlarda yaşanmış tarihsel olaylara yönelik ampirik iddialarını bir kenara bırakarak, bu eleştirileri iki ana başlıkta toplayabiliriz: Yönteme dair eleştiriler ve teoriye dair olanlar.

Yöntem

Mann'in yöntemsel yaklaşımının en zayıf noktası kanaatimizce onun Avrupa-merkezciliğidir. Bu taraflı bakış açısı daha ziyade Mann'in öne çıkardığı (veya çıkarmadığı) ve ayrıntılarıyla işlediği (veya ihmal ettiği) konular için geçerlidir. Örneğin modern devletin yükselişi konusunu yalnızca Batı Avrupa tecrübesi bağlamında ele almıştır.[11] Benzer şekilde, dünya dinlerine dair incelemesinde Mann yalnızca –en iyi bildiği gelenekler olan– Hıristiyanlık ve Hinduizmi ayrıntılı olarak ve yeterince tartışırken, Konfüçyanizm ve İslâm üzerine yaptığı tartışma hacim, nitelik ve kaynakları açısından oldukça yetersiz kalmaktadır (Mann, 1986: 301-372). Ancak Avrupa-merkezci yaklaşım zaman zaman Mann'in ele

10 Mann'in kavram ve analizleri, özellikle onun siyasi iktidar ve devlet incelemeleri birçok akademisyenin çalışmalarını da etkilemiştir. Örn. bkz. Hall, (1985); Weiss ve Hobson, (1995); Centeno, (1997); Lucas, (1998); Stoner-Weiss, (2002); Zhu, (2003). Ayrıca Mann'in ASİE modeli Osmanlı-Türk modernleşmesinin gelişimine de başarıyla uygulanmıştır. Mann'in sosyolojik teorisinin Batı-dışı bir tarihsel bağlama ilk uygulaması niteliğinde olan bu eser ayrıca somut tarihsel analizler ışığında Mann'in kimi kavramlarını da rafine etmektedir; bkz. Jacoby, 2004. (Türkçe tercümesi için bkz. Jacoby, 2010. Kitabın bir tanıtımı için bkz. Çeğin, 2010: 211-213.)

11 Mann, 1993: 3., 11., 12., 13. ve 14. bölümler. Elbette bu tarize karşı verdiği, "dünyanın başka yerlerini de incelemeye dahil etseydim hâlâ kitabı yazıyor olurdum!" ("Foreword" Jacoby, 2004: x) şeklindeki cevabında da haklılık payı vardır.

aldığı konuları yorumlayışında ve ampirik argümanlarına kaynaklık teşkil eden perspektifinde de geçerlidir. Örneğin "Batı'nın yükselişi"nin Ortaçağ'dan (MS 800'lü yıllardan) beri başlayıp gelişen bir süreç olduğunu öne süren Mann, bu süreçte ortaya çıkan "Avrupa mucizesi" sayesinde Batı'nın askerî, siyasi, ekonomik ve ideolojik iktidarların tamamı açısından Asya'yı geride bıraktığını belirtmektedir (Mann, 1986: 373-517). Halbuki bu Avrupa-merkezci ortodoksiye karşı geliştirilen metodolojik ve tarihsel eleştirilerin serdedildiği canlı bir tartışma ve bu tartışma çerçevesinde özellikle revizyonist Çin tarihçilerinin çalışmalarının oluşturduğu (ancak henüz 'heteredoks' durumda olan) bir literatür olduğunu bugün biliyoruz (örn. bkz. Wong, 1997; Gunder Frank, 1998; Pomeranz, 2000; Goldstone, 2002).

Söz konusu Avrupa-merkezci bakış açısının da etkisiyle Mann'in çalışmalarının metodolojik olarak gösterdiği zaaflardan biri de mukayese boyutuyla ilgilidir. Mann'in bütün çalışmalarında kullandığı en temel yöntem "mukayeseli-tarihsel analiz" olsa da Jack Goldstone'un da dikkat çektiği gibi onun ampirik incelemelerinde tarihsel analiz fazlasıyla mevcutken mukayese boyutu daha zayıftır (Goldstone, 2005: 263-282). Bu durumun en güzel örneği, yine Batı'nın yükselişi ve Asya'nın (Çin'in) gerileyişi meselesidir: Mann Avrupa'nın siyasi, ekonomik ve askerî 'gelişmesi' konusunu ayrıntılarıyla incelerken bu konuda Asya (veya başka bir coğrafya) ile karşılaştırmalı bir analiz sunmaz. Ancak Mann zaten mukayeseli-tarihsel analiz yönteminin karşılaştırma boyutundan ziyade tarihsel boyutunu önemser. Zira ona göre mukayeseli sosyoloji "dünya-tarihsel zamana dair bir idrak ve takdir (*appreciation*) ile sınırlanmalıdır." Dolayısıyla "karşılaştırmalı bir analiz aynı zamanda tarihsel olmalı," belli bir zaman diliminde etkin olan iktidar örgütlenmeleri ve kaynaklar arasındaki –genelde fazlasıyla var olan– farklılıklar konusunda hassas olmalıdır (Mann, 1986: 173-74).

Teori

Mann'in teorik modeli ve bu modelin uygulamalarına dair eleştirilerden önemli gördüğümüz dördünü burada kısaca tartışacağız. Öncelikle, nadiren de olsa Mann kimi ampirik analizlerinde kendi toplum ve toplumsal iktidar kavramsallaştırmasıyla çelişmektedir. Ona göre kendi içinde bir bütün olarak ve neredeyse bir fail gibi algılanan organik anlamda bir toplum yoktur:

> Toplumlar yekpare (*unitary*) değildir; (açık veya kapalı) toplumsal sistemler de değildir. Dolayısıyla toplumlar bütüncül de değildir. Coğrafi ya da toplumsal mekânda kendi içinde bütün bir toplum bulmak mümkün değildir... Bir sosyal sistem mevcut olmadığına göre toplumsal değişmede "evrimsel" bir süreç de söz konusu değildir... Bir sosyolog için takınılabilecek garip bir tavır gibi görünebilir, fakat mümkün olsaydı "toplum" kavramını kullanmayı bütünüyle reddederdim (Mann, 1986: 1-2).

Nitekim, yukarıda sözünü ettiğimiz "Avrupa mucizesini" açıklama babında Mann, M.S. 800'lü yıllarda başlayan bu süreç öncesinde yaşanan uzun ve karmaşık gelişmeleri yukarıdaki toplum tanımına uygun bir biçimde açıklamaktadır:

> Doğu Akdeniz'de başlayıp Roma İmparatorluğu'nda devam eden ve Hıristiyan dünyada billurlaşan makro iktidar yapılarını dikkate almaksızın Avrupa mucizesinin yoğun ve yaygın iktidar şartlarını açıklayabilmemiz mümkün değildir... (Mann, 1986: 409).

Ancak Brenner'ın da dikkat çektiği gibi, Mann "Avrupa mucizesinin" kendisi söz konusu olduğunda bu varsayımlarını unutmuşa benzer. Zira ona göre neredeyse bin yıl sürmüş olan bu zaman zarfında "Avrupa" esasen evrimsel bir süreçten geçerek neredeyse kendi içinde bütün, 'total' bir toplum haline gelmiştir. Bu bütünlüğün temel unsurları ise siyasi ve ekonomik iktidar ağlarının birbirlerinden büyük oranda ayrışması ancak yine de siyasi iktidar ağlarının, birbirleriyle rekabet halindeki bireyci özel mülkiyet birimlerinden müteşekkil iktisadi iktidar ağlarına koruma sağlama işlevini yüklenmiş olmasıdır (Brenner, 2005: 200-201).

Mann'in teorik yaklaşımına getirilen diğer eleştirilerin başlıcaları John Hall ve Ralph Schroeder'in derlediği *An Anatomy of Power: The Social Theory of Michael Mann* başlıklı kitapta toplanmıştır. Burada üzerinde en fazla durulan konulardan biri Mann'in "ideolojik iktidar" kavramı ve bu kavramın ampirik uygulamalarıdır. ASİE modelindeki epistemolojik yaklaşımının ontolojik temeli olan "örgütsel materyalizm" vurgusu sebebiyle Mann'in bir yandan ideolojilerin etkisine yeterince önem vermediği, diğer taraftan da ('organizasyon' boyutuna yaptığı vurguyla) ideolojilerin/dinlerin içeriğini göz ardı ettiği öne sürülmüştür. Philip Gorski, John Hobson, Jack Snyder ve Jack Goldstone gibi sosyologlarca dillendirilen bu eleştiriye göre Mann'in yaklaşımı örneğin modern Batı'nın yükselişinde bilim ve teknoloji alanındaki gelişmeler ile rasyonalizm ve sekülarizmin oynadığı roller ve 20. yüzyılda ideolojilerin artan önemi vs. gibi konuları yeterince iyi işleyememektedir. Bunun temel sebebi ise onun epistemolojik yaklaşımının fazlasıyla materyalist oluşudur (bkz. Gorski, 2005; Hobson, 2005; Goldstone, 2005; Snyder, 2005). Fakat buna karşın, Mann'in ampirik incelemelerinde Ortaçağ'da Hıristiyanlığın gücünü fazla abarttığı da öne sürülmüştür (Bryant, 2005: 71-98).

Mann'in "siyasi iktidar" kavramlaştırması da önemli bir tartışma doğurmuş, özellikle onun 19. yüzyılda ulus-devletlerin oluşumuyla beraber siyasi iktidarın diğer iktidar kaynakları arasında öne çıktığı argümanı eleştirilmiştir. Bu iddiayı yanlış bulanlardan Stephen Epstein'a göre bu dönemde 'korporatizm' devletten daha önemliydi; Frank Trentmann'a göre ise Mann, analizinde sivil toplumu tamamen göz ardı etmiş, fazlasıyla kurumsal-devletçi bir perspektifi uygulamıştır. Benzer biçimde Linda Weiss de 19. yüzyılda ulus-devletlerin o kadar güçlü olmadığını, buna karşın ekonomik ve sivil toplum aktörlerinin de siyasi güce or-

tak olduğunu ve bu iktidar aktörlerinin kendi aralarında sürekli pazarlık halinde olduklarını öne sürmektedir. Konuya Marksist bir çerçeveden yaklaşan Robert Brenner ise Mann'in anlatısında siyasi iktidarın çokça abartılmış ve ekonomi alanının ihmal edilmiş olduğunu, hâlbuki Batı'nın yükselişinin temel olarak –feodalizmden kapitalizme geçiş sürecindeki– istikrarlı iktisadi gelişme ve sınıf çatışmasının ürünü olduğunu iddia eder. Brenner ayrıca Batı'nın yükseliş sürecinin Mann'in anlattığı gibi çizgisel ve evrimci mahiyette olmayıp iniş-çıkışlarla ve farklı bölgelerde farklı gelişmelerle yaşanan bir süreç olduğunu belirtip Avrupa'yı tek bir bütün gibi görmenin yanlış olduğuna işaretle Mann'i bu konuda Weber'i takip edememekle itham eder (Epstein, 2005: 285-305; Weiss, 2005: 167-186; Brenner, 2005: 189-232).

Son olarak, Mann'in askerî iktidara yaptığı orijinal vurgu birçok eleştirmen tarafından olumlu karşılansa da Gianfranco Poggi bu konuda Weber'i haklı görmekte, askerî iktidar ağlarının işleyişini siyasi iktidardan ayırmaya gerek olmadığını öne sürmektedir (Poggi, 2005: 135-144). Mann ise bu eleştirilere topluca bir cevap vermek üzere kaleme aldığı makalesinde kendi dört boyutlu teorik yaklaşımının zenginliği ve esnekliğine dikkat çekerek (örneğin birer iktidar kaynağı olarak bilim ve teknolojiyi ihmal ettiği şeklindeki eleştiriye karşılık, bilimin ideolojik iktidarın bir unsuru, teknolojinin ise uygulama alanına göre askerî, ekonomik ya da ideolojik iktidarın birer parçası olup bağımsız olmadıklarını öne sürerek) genelde kendini haklı bulmakta, ancak Trentmann ve Weiss'in sivil toplumla ilgili yukarıda zikredilen eleştirilerinde olduğu gibi kimi zaman muarızlarına da hak vermektedir (Mann, 2005b: 343-396).

Mann'in yöntemsel ve teorik yaklaşımını ve bu yaklaşıma getirilen başlıca eleştirileri böylece özetledikten sonra onun ASİE modeline dayanarak yaptığı, diğer kitaplarındaki analizlere kısaca bir göz atabiliriz.

Analiz örneği – 1: *Incoherent Empire* (2003)

ABD'nin 11 Eylül sonrası dış politikasının titiz bir araştırma ve yetkin bir analize dayalı, kapsamlı bir eleştirisini ihtiva eden bu eser (Mann, 2003), yukarıda da belirtildiği gibi, özellikle Irak Savaşı'na karşı olumsuz bir tavrın hâkim olduğu Avrupa'da büyük ilgi uyandırmış ve 2004'te Friedrich Ebert Vakfı ödülüne layık görülmüştür. Birçok Asya diline de çevrilmiş olan kitap Türkçede henüz yayınlanmamıştır. Eser daha ziyade Amerikan ve Batı Avrupa basını ile İslâm dünyası ve özellikle Ortadoğu medyasından derlenen zengin bir malzemeye dayanmaktadır. Mann'in "yeni emperyalizm" olarak tanımladığı, 2001 sonrası George W. Bush yönetiminin dış politikasına yönelik "siyasi iktisat" perspektifinden kaleme aldığı ve "esasen ahlâki değil, realist bir reddiye" olarak tanımladığı esere göre söz konusu politika rasyonel değildir; bu sebeple sonunda iflas edecek, dahası hem Amerika'nın kendisine hem de bütün dünyaya zarar verecekti(r). Bunun

sebebi de Mann'e göre ABD'nin gerçekçi olmayan bir şekilde klasik imparatorluklara özenen, "tutarsız" bir imparatorluk olmasıdır.

Eserin bu temel iddiası iki argümana dayanmaktadır: Öncelikle, bir imparatorluk kurmak ve yaşatmak için gerekli olan dört iktidar türünden askerî iktidar hariç ABD'nin hiçbir gücü bunun için yeterli değildir. Hatta Irak'ta savaş sonrası pasifizasyonu sağlamak için kullandığı askerî güç de yeterli olmayacaktı(r). İkinci olarak, "İmparatorluklar çağı" artık geride kalmıştır; yaşadığımız dönem –küreselleşmeye rağmen– siyasi açıdan bir ulus-devletler çağıdır. Nitekim milliyetçiliğin bir direniş ideolojisi olarak –Irak'ta olduğu gibi– ortaya çıkması bunun bir göstergesidir.

Mann bu argümanları açımlamak üzere dörtlü ASİE modelini ABD'nin dış politikasına uygular. Buna göre; (i) askerî iktidar açısından Amerika'nın 11 Eylül sonrası dış politikasını klasik imparatorluklarla mukayese ederek ABD'nin savaş harcamalarının gayri safi milli hâsılasının %4'üne eşit olduğuna, buna karşılık 19. yüzyılda Britanya İmparatorluğu'nda bu oranın %2,5 olduğuna dikkat çeker. Ayrıca –kitabın kaleme alındığı 2003 yılında– Irak'ta bulunan 120.000 Amerikan askerinin ancak 20 bininin aktif olduğunu, buna karşın sadece New York'ta 39 bin polis bulunduğunu belirten Mann, bu askerî gücün savaş sonrası pasifizasyon süreci için yeterli olmadığını öne sürer. Bush yönetiminin (ii) siyasi iktidar açısından ise "şizofrenik bir tutum" takındığını belirten Mann'e göre tek-taraflılık (*unilateralism*) ile çok-taraflılık arasında salınan bir dış politikayla Irak ve Afganistan'da siyasi istikrarı sağlamak mümkün değildir. Bunun yanı sıra, çok önemli bir unsur olarak Irak Savaşı'nda sağlam bölgesel koalisyonlar (örneğin bölgesel bir güç olarak Türkiye'nin yardımı) ve ülke-içi koalisyonlar olmadığından (Iraklı Kürtlerin desteği ise yetersizdi) ABD ihtiyaç duyduğu siyasi destekten mahrumdu(r). Yeni Emperyalizmin (iii) ekonomik iktidar boyutu ise ABD'nin en zayıf olduğu alanlardan biridir, zira iki cephede birden yürütülen savaş ABD ekonomisini oldukça zora sokmuştur. Bu durumu rakamlarla ortaya koyan Mann daha sonra (iv) ideolojik (ya da kültürel) iktidar açısından da ABD'nin mağlup olacağını belirtip bunun sebepleri arasında işgal edilen ülkeleri tanıma ve insanlarla diyalog kurma konusunda herhangi bir temel ve istek olmayışını (örneğin Irak'ta Arapça bilen asker sayısının azlığını), bölgesel medya (özelliikle *El-Cezire*) ve internetin birer "kitle iletişim silahı" işlevi görerek prestij kaybına yol açmasını, pratikteki yoğun militarizm ile söylem düzeyindeki demokrasi iddiasının çelişkilerini gösteren Mann, bu bağlamda ABD için 'çıkış stratejisi' bulmanın çok zor olacağını, tek çarenin Washington'da gerçekleşecek bir hükümet değişikliği olacağını öne sürer. Çalışmasının başında Irak ve Afganistan'daki savaşların sebeplerine girmeyeceğini belirten yazar bu sebeple o dönemde ABD yönetimine hâkim olan 'neo-con' ekibin stratejik kazanım hesapları, Siyonizm ve Hıristiyan fundamentalizmi, petrol, İsrail'in bölgedeki alanını genişletme vs. gibi faktörlere değinmez. Üslup açısından ise kuru bir akademik tarzı değil, kimi zaman şiddet ve zulüm

hikâyelerini de içeren dramatik bir anlatımı, bazen de mizahi ifadeleri barındıran eser kolay okunup anlaşılan bir kitap niteliğindedir.

Analiz örneği – 2: *Fascists* (2004)

İki dünya savaşı arası dönemdeki sağ, otoriter hareketleri incelediği bu eserinde (Mann, 2004) Mann faşizmi 'ulus-devletçiliğin aşırı formu' olarak tanımlar. Faşist yönetimleri Weber'e telmihle ulus-devletin rasyonel bir "kafes" olmaktan çıkıp "toplama kampı"na dönüşmesi olarak gören Mann, konuyla ilgili literatürdeki Marksistlerin faşizmi arkasında burjuvazi olan, Birinci Dünya Savaşı sonrası dönemde kapitalizmi 'sol tehlikeden' korumak için gösterilen şiddetli çabaların bir ürünü olduğu şeklindeki tanımını kabul etmez. Aynı şekilde, faşizmin modernleşme ve demokrasiye tepki olarak beliren bir "siyasi din" olduğu şeklindeki liberal yaklaşımı da reddeder.

Bunların yerine yine kendi ASİE modelinden çıkarak bir analiz yapan Mann'e göre (i) ekonomik iktidar boyutunda, Avrupa'da iki savaş arası dönemde ortaya çıkan ekonomik kriz (1929 buhranı) önemli bir faktördür, zira yerleşik, köklü demokrasilerde ve alt-yapısal iktidarın sağlam olduğu yerlerde faşist hareketler güçlü değildir. Örneğin İngiltere'de İngiliz Faşistler Birliği etkisiz kalmışken diğerlerinde (Almanya, İtalya, Avusturya, Macaristan, Romanya, İspanya) faşizm güçlenmiştir. Aynı döneme (ii) siyasi iktidar açısından bakıldığında ise faşizmin güçlendiği bütün ülkelerde ortak bir özellik olarak devlet gücünün ikiye bölünmüş olduğu görülür: Köklü ama küçük bir güçlü grup (örneğin toprak sahipleri) ile yeni ve tecrübesiz parlamenter kurumlar arasındaki bu bölünmüşlük bir tür "yarı-otoriter yarı-liberal devlet" ortaya çıkarmıştır. Faşist hareketlerin kendileri ise çeşitli kesimlerden müteşekkil olmalarına rağmen ortak bir noktaları vardır: Temel hizmetlerdeki aksama ve yavaşlığa tepki. Dolayısıyla faşizm muhafazakâr bir ideoloji olsa da hızlı bir sosyo-ekonomik değişme talebini her zaman bünyesinde barındırır. Bu çerçevede, (iii) ideolojik iktidar boyutunda Mann, proto-faşist fikirlerin 19. yüzyıl sonlarında önce entelektüeller arasında ortaya çıktığını, 1920'lerden itibaren de savaştan çıkmış genç insanlar arasında yayıldığını anlatır. Son olarak, (iv) askerî boyut bağlamında Birinci Dünya Savaşı'nın etkisine değinen Mann ayrıca faşist hareketlerin her zaman para-militer hareketler olduğunu, ancak Hitler örneğinden de bilindiği gibi demokrasiyi de kullandıklarını, hatta bu rejimlerde siyasi katılımın oldukça yüksek olduğunu belirtir.

Faşist rejimlerin ortaya çıkışında kapitalistlerin desteğinin ülkeden ülkeye değişiklik gösterdiğini ifade eden yazar bu bağlamda istatistikler vasıtasıyla bu hareket ve rejimlerin tabanının öncelikle asker ve gazilerden, ayrıca memurlar, (mavi yakalı) işçiler ve öğrencilerden oluştuğunu gösterir. Bunun yanı sıra Mann'e göre faşistleri destekleyenler arasında yalnızca statükocu, muhafazakâr gruplar değil, modernleşmenin devlet eliyle hızla gerçekleşmesini isteyenler de bulunur. Di-

ğer taraftan faşist rejimlerin yükselişini açıklamak için yalnızca ekonomik faktörler de yetersiz kalır: Örneğin Macaristan'da orta sınıf en kötü, Romanya'da ise en iyi durumda olmasına rağmen her iki ülkede de faşist rejimler hâkim olmuştur. Zira faşist ideoloji bu ülkelerin her ikisinde de en fazla orta sınıf değil, öğrenciler ve kamu işçileri arasında yaygındı, burjuvazinin desteği ise çok sınırlı kalmıştı.

Mann ayrıca İkinci Dünya Savaşı sonrasında faşizmin askerî ve politik olarak çöküşünü de inceler; bu durumun temel sebebi olarak demokratik kurumların güçlenmesini gösterir. Geleceğe yönelik projeksiyonunda ise Doğu Avrupa veya Rusya'da faşizmin ortaya çıkmasının muhtemel olduğunu, fakat AB normları ve demokratikleşmenin –şimdilik– buna engel olduğunu belirtir. Ancak, liberal demokrasiyle tarihin sonunun geldiğini, liberalizmin adeta her sorunun çözümü olduğunu ilan etmiş olan Fukuyama'nın aksine Mann bu konuda çok iyimser değildir, zira bir sonraki çalışmasında etnik temizlik ve soykırım olaylarının genellikle demokratikleşme süreçlerinde ortaya çıktığını öne sürer.

Analiz örneği – 3: *The Dark Side of Democracy* (2005)

Mann'in etnik temizlik ve soykırım meselelerini işlediği ve derinlik ve hacim açısından bir hayli geniş bir eser olan bu kitap (Mann, 2005a), tarihî süreci Ortaçağlardan, hatta Asurlulardan başlatır; ayrıca 1500 Nazi savaş suçlusu hakkındaki verileri ihtiva eder. Mann etnik temizlik sorununu temel olarak ulus-devletle ilişkilendirir: Her ne kadar ulus-devletin ortaya çıkmasından önce de etnik temizlik var idiyse de bu sınırlı, nadir ve araçsal (örneğin köleleştirme amaçlı sınırlı kıyımlar) nitelikteydi. Bir etnik grubu topluca sürmek veya öldürmek ise modern bir olgudur ve demokratikleşme süreciyle atbaşı gider. Eserde incelenen örnekler arasında –Türkiye'de bilinen adıyla– "Ermeni sorunu," Nazi ve Komünist rejimleri (Stalin, Mao, Pol Pot), ile Yugoslavya (Bosna) ve Ruanda soykırımları gelir. (Hindistan ve Endonezya vakaları ise istisna teşkil eder.)

Mann'in tespitlerine göre otoriter rejimlerde etnik temizlik problemine pek rastlanmaz, bunun sebebi ise otoriter rejimlerin 'böl-yönet' politikası güderek farklı grupların taleplerini dengelemede genelde başarılı olmalarıdır. Örneğin otoriter yönetimlerin hâkim olduğu Portekiz ve İspanya sömürgelerinde kıyım nispeten sınırlı kalmıştır. Buna karşın Kuzey Amerika ve Avustralya'da ise demokrasiye geçiş sürecinde etnik gerilimler yaşanmış ve bunlar (Kızılderililer ve Aborijinler'e uygulanan) etnik temizlik haline dönüşmüştür. Bu durumun bir başka örneği olarak, Ruanda'da 1973–94 döneminde Habyarima liderliğindeki Hutu diktatörlüğü kurulmuş, bu rejim fazlasıyla baskıcı olsa bile etnik temizliğe girişmemiştir. Ancak 1994'te başlayan demokrasiye geçiş süreciyle beraber kıyımlar başlamış, aynı yılın Nisan ayında saatte 300 Tutsi öldürülmüştür.

Mann'in bu tespitlere dayandırdığı temel argümanı (soykırım da dahil olmak üzere) etnik temizlik olaylarının demokrasiye geçiş süreçlerinde ortaya çıktığı

şeklindedir. Yazara göre bunun en temel sebebi, "halkın yönetimi" anlamına gelen demokraside halk'ın (*demos*) yerini, bazen etnik milliyetçilik ve ulus-devlet yapısının etkisiyle, etnik grubun (*ethnos*) alması ve başlangıçta hedef demokrasiyi kurmak iken zamanla 'etnik öteki'leri dışlamaya dönüşebilmesidir. Söz konusu dışlama ise çeşitli şekillerde tezahür edebilir – zararsız, çok-kültürlü yapılardan soykırıma kadar giden bir yelpaze. Burada rol oynayan en temel faktörler siyasi iktidar ilişkileridir: Devlet (kurumları) üzerinde farklı etnik gruplarca öne sürülen hâkimiyet iddiası bazen engellenemez gerilimlere yol açabilmektedir. İdeoloji (milliyetçilik) ve ekonomi (kaynaklar üzerinde rekabet) ise ikincil faktörler olarak karşımıza çıkar. Örneğin Ruanda'da Hutular, kendilerinden daha zengin olan azınlık Tutsiler tarafından sömürüldüklerini düşünmüşlerdi. Mann Osmanlı'daki 1915 olaylarını da demokrasiye geçiş sürecindeki başarısızlıklar neticesinde *demos*u *ethnos*a dönüştüren İttihat ve Terakki liderleri tarafından hâkim (Türk) unsurdan daha zayıf, ama azınlıklar içerisinde en güçlüsü (dolayısıyla en tehlikelisi) olarak görülen etnik gruba yöneltilmiş bir etnik temizlik ve soykırım olarak görür.

Analizini daha da derinleştirmek ve teorik genellemeler yapabilmek üzere Mann etnik temizlik konusunda yukarıdaki temel tezinin yanı sıra başka tezler de (toplam sekiz adet) öne sürer. Bunlardan bir kısmı açık ve ihtilafsızdır: "Etnik ayrımlar ekonomik ayrımlara baskın çıkarsa etnik gerginlik ihtimali daha fazla olur," "Uluslararası jeopolitik yapı bir devleti istikrarsızlaştırırsa etnik gerginlik ihtimali daha fazla olur" ve "Sıradan insanlar da sıradan/basit saiklerle etnik temizliğe iştirak edebilirler" gibi. Bir kısmı ise ihtilaflı (ya da alışılmadık/ilginç) tezlerdir. Mesela: "Genelde iki senaryo söz konusudur: a) Zayıf taraf –dış yardım umuduyla– çatışmaya girer; b) Güçlü taraf kendini o kadar güçlü hisseder ki zayıf grubu tasfiye etmek mümkün/kolay ve meşru görünür." (Bu durum Mann'e göre etnik temizliğin hem çift taraflı, hem de –tamamen çılgınca değil– rasyonel bir eylem olduğunu gösterir.) Yine örneğin, "Genelde başlangıçtaki amaç kıyım/katliam değildir," "En tehlikeli noktaya iki adımda ulaşılır: a) İki köklü etnik grubu temsil eden gruplar aynı devlet (kurumları) üzerinde hak iddia eder; b) Bu hak iddiası taraflara meşru ve nispeten uygulanabilir görünürse, kıyım soykırıma dönüşebilir. (Bu durum da Mann'e göre etnik kıyımlarda liderlerin manipülasyonu ve irrasyonalite olmadığını, aksine bunların rasyonel eylemler olduklarını gösterir.)

Mann'in demokrasi ve etnik temizlik arasındaki ilişkiye odaklanan bu kışkırtıcı argümanı David Laitin tarafından ağır biçimde eleştirilmiştir. Laitin'e göre Mann suçluların söylemlerine (yalanlarına) itibar ederek demokrasiyi katliam yapmakla suçlamaktadır. Buna karşılık Mann ise suçlunun demokratik kurumlar değil, *demos*un *ethnos*a indirgenmesi ve kıyımları yapanlar olduğunu belirtir ve ekler: "Herkes kinini akademik polemiklerle ifade etme imkânına sahip değildir!" (Mann, 2005b: 358; ayrıca bkz. Laitin, 2005: 329).

Analiz örneği – 4: *American Empire*

Michael Mann, *The Sources of Social Power* adlı eserinin henüz yayımlanmamış olan 3. cildinde bir imparatorluk teorisi ve tasnifi ortaya koyar, daha sonra da bu teoriyi ABD'ye uygular.[12] Buna göre, imparatorlukların temel özellikleri şunlardır: 'Merkez' (*core*) ve çevreden (*periphery*) oluşan hiyerarşik yönetime dayanır; temelde baskı yöntemiyle kurulan bu yönetimde merkez çevreye hâkimdir; merkez-çevre ve çevre-içi etkileşim ve kaynak aktarımı sürekli merkez üzerinden gerçekleşir; ASİE modeline göre imparatorluk önce askerî iktidar üzerinden kurulur, sonra diğerleri takip eder; ve modern kapitalist dünyada –askerî değil– ekonomik emperyalizm başat konumdadır. Mann'e göre imparatorluk türleri ise şunlardır:

1. Doğrudan imparatorluk: Merkezin, çevreyi fetih/işgal ettiği imparatorluktur.

2. Dolaylı imparatorluk: Çevrenin görünüşte merkeze bağlı, gerçekte ise özerk olduğu ve pazarlık gücünün bulunduğu modeldir.

Bu iki tür imparatorluk aynı zamanda sömürgeciler üretir ki klasik örneği İngiliz sömürgeciliğidir. 20. yüzyılda (1903-2000) ABD'nin bu anlamda sömürgecilik faaliyeti yoktur.

3. Enformel İmparatorluk: Çevrenin görünüşte bağımsız, gerçekte ise özerkliğinin kısıtlı ve merkeze bağımlı olduğu modeldir ve iki çeşidi vardır:

a) Müdahalecilik: Hücumbot (*gunboat*) imparatorluk da denilen, sürekli korku ve muhalefeti bastırma amaçlı olarak ancak aralıklarla ve kısa süreli cezalandırmaların uygulandığı türü ifade eder. ABD'nin 1898-1930 arasında bu tür 31 adet müdahalesi söz konusuyken 1945 sonrası dönemde müdahalelerin sıklığı azalmış, ancak 1990'dan sonra yine yoğunlaşmıştır.

b) Kukla ya da vekiller (*proxy*) kullanarak askerî disiplinin uygulandığı tür olup daha ziyade 1930-1990 döneminde yaygın olarak başvurulmuş bir yöntemdir. Özellikle Latin Amerika ve Ortadoğu'da (Saddam gibi) 'faydalı diktatörler' vasıtasıyla uygulanmış, ayrıca sık sık örtülü CIA operasyonları biçimini almıştır.

4. Ekonomik Emperyalizm: 'Yapısal uyum' programlarıyla iktisadi tehdit ve yaptırımların kullanıldığı bu tür 20. yüzyılda özellikle 1980 sonrası yoğunlaşmıştır.

5. Hegemonya: Merkezin liderliğinin rutinleşip 'normal' ve 'meşru' kabul edilmesi durumudur ki bu noktada aslında emperyalizmden söz edilemez. Ancak burada merkezin etkisi 'iyi örnek' oluşundan (ya da "yumuşak güçten") değil, askerî, siyasi ve ekonomik gücünden kaynaklanır.

Bundan sonraki aşama ise "karşılıklı bağımlılık" safhasıdır. İmparatorluğun

12 Burada yapılacak özet ve yorumlar Michael Mann'in tarafımıza verdiği müsvedde bölümlere ve kendisinin 26.05.2011 tarihinde İstanbul Şehir Üniversitesi'nde verdiği "American Empire" (*Ibn Khaldun Lectures*) başlıklı konferans notlarına dayandırılacaktır. Dolayısıyla eserin basılmış (son) halinde kimi küçük farklılıkların olabileceği ihtimali dikkate alınmalıdır.

tam anlamıyla sonunu ifade eden bu aşamada taraflar arasında az-çok eşit bir ilişki söz konusudur.

Mann'e göre "Amerikan İmparatorluğu" ise üç aşamada ortaya çıkmıştır:

1. Kıta İmparatorluğu (1783-1883): Doğrudan İmparatorluk türündeki bu dönemde Avrupa'dan göç etmiş olan beyazlar Kuzey Amerika'yı önce askerî, sonra siyasi ilhak yoluyla fethetmiştir.

2. Yarı-küre İmparatorluğu (1898-1941): Önce dolaylı, sonra enformel imparatorluk türlerine bürünmüş olduğu bu aşamada ABD, Orta Amerika ve Karayipler üzerinde hâkimiyet kurmuş ve bu bölgeleri tehdit ve korkutmayla idare etmiştir. ABD'nin bu aşamaya geçişinin sebepleri arasında kaynak (yerleşimci), sömürge kurumları ve uzmanlık yetersizliği ile çevredeki milliyetçilik ve merkezde şirket kapitalizminin yükselişi (ekonomik emperyalizm) sayılabilir.

3. Küresel İmparatorluk (1945-): İkinci Dünya Savaşı sonrasının Soğuk Savaş şartlarında askerî, stratejik ve iktisadi kazanç kanalları ile ideolojik 'misyon' duygusunun doruğa çıktığı, tarihteki ilk ve tek küresel imparatorluk durumudur. Ancak Mann'e göre bu imparatorluk 'tutarsız'dır, zira ASİE'yi oluşturan dört iktidar kaynağı birbirleriyle uyumlu değildir. Bu çerçevede, 1950'li ve 60'lı yıllarda temel emperyal form hegemonyadır, zira sıkça kaba kuvvete başvurma ihtiyacı söz konusu değildir. Bu durum özellikle Batı Avrupa ve Doğu Asya'da geçerlidir. Bu dönemde komünizm tehlikesine karşı demokrasi misyonu temel meşruiyet kaynağı olmuş, daha sonraki dönemlerde hegemonya yerini karşılıklı-bağımlılık formuna bırakmıştır. Fakat Ortadoğu'ya geldiğimizde burada – Bush yönetiminin Irak ve Afganistan savaşlarındaki retorik söylemlerine kadar– böyle bir misyon söz konusu değildir; amaç petrolü en verimli şekilde elde etmektir, ki bu emperyalist durum, yukarıda (3a) maddesinde ifade edilen enformel-hücumbot imparatorluğu modeline denk düşer.

Mann'e göre son kırk yılda küresel Amerikan imparatorluğu iki ana "yoğunlaşma" dönemi yaşamıştır: ekonomik (1970-1998) ve askerî (1989-2011) yoğunlaşmalar. 1970'li ve 80'li yıllarda dünya petrol krizinin de etkisiyle ekonomik emperyalizm yoğunlaşmıştır; buna rağmen ABD, IMF, DB ve DTÖ yardımıyla dünya merkez bankalarından bono karşılığı para çekmek suretiyle kendi borç sorununu (son 2008 krizine kadar) büyük ölçüde çözmüştür. Yine ekonomik emperyalizm çerçevesinde çevreye neo-liberal politikaları empoze eden ABD özellikle IMF marifetiyle çevre ülkelerini borç sarmalına sokmuştur. Dolayısıyla, söz konusu ekonomik emperyalizm bir yandan neo-liberal ve asimetrik serbest ticaret ve sermaye akışları, diğer yandan da dolar'ın senyorajını koruma ve yapısal uyum politikalarına dayanmıştır.

1990'lı yıllarda ise Sovyetler Birliği'nin çöküşüyle, Panama (1989), Irak (1991) ve Yugoslavya (1995-1999) müdahaleleri şeklinde tezahür eden "askerî yoğunlaşma" ve yeni emperyalizmin doğuşu mümkün olmuştur. 2000'li yıllarda daha da gelişen yeni emperyalizmin ortaya çıkışında üç ana faktör etkili ol-

muştur: Nükleer ve kimyasal silahlar, ABD'nin Ortadoğu'daki nazik ve istikrarsız varlığı, Amerikan gücüne karşı rakip kalmamış olması. Bu çerçevede ABD İran'ı tehdit etmiş (ve etmeye devam etmekte), Sudan ve Libya'ya müdahale etmiş, Afganistan ve Irak'ı ise bilfiil işgal etmiştir. Irak işgali petrolü kontrol sonucunu doğurmuşsa da demokrasi hedefi gerçekleşmemiş, bunun yerine ülkede "etnokrasi" hâkim olmuştur. 11. yılına giren Afganistan işgali ise ABD tarihinin en uzun sürekli savaşı olmuştur. Ayrıca yeni emperyalizm ABD (ve Batı) gücüne karşı iki ana tehdidin doğmasına yol açmıştır: Nükleer yayılma ve terörizm. Mann bu dönemde de Ortadoğu'nun ABD'nin en başarısız olduğu bölge olduğunu ve bu anlamıyla imparatorluğun (emperyalizmin) 'gerileme' döneminde olduğunu öne sürer.

Ancak bu başarısızlıklar ABD'nin topyekûn çöküşte olduğu anlamına gelmez; zira hâlâ dünyadaki askerî harcamaların %48'ini gerçekleştiren ABD'nin ordusuna karşı durabilecek bir askerî güç yoktur. Ayrıca ufukta herhangi bir değişim emaresi de gözükmemektedir: Obama yönetimi Afganistan savaşını yoğunlaştırmakta, Pakistan'ı bombalamakta, İran'ı tehdit etmekte ve İsrail'i desteklemeye devam etmektedir. Ancak yine de özellikle ekonomik alanda ABD'nin gerilemeye başlamış olması –özellikle BRIC ülkeleri ve Türkiye'nin iktisadi gelişmesiyle beraber– orta ve uzun vadede değişikliklere yol açabilir. 2008 krizi henüz Amerikan hegemonyasını ortadan kaldırmaya yetmemiş ise de dolar senyorajının sona ermesini hızlandıracak, 2025 yılı civarında en az üç küresel para birimi kullanılır olacaktır. Ancak iktisadi ve askerî gerilemenin gelmesi için önce Amerikan hegemonyasının sona ermesini beklemek gerekecektir.

Sonuç

Michael Mann'in dünya/insanlık tarihinin başlangıcından günümüze kadar getirdiği ve "iktidar" kavramı etrafında ördüğü anlatısı, bu yazıda da göstermeye çalıştığımız gibi, cesameti ve cesaretiyle olduğu kadar teorik derinliğiyle de etkileyici boyutlardadır. Zira yaptığı incelemeler –istisnaları olmakla beraber– hem sosyolojik hem de tarihsel açıdan öylesine sağlam ve tutarlı biçimde ortaya konmuştur ki, hem tikel olanın karmaşıklığı hem de genel örüntüler eserlerinde birarada ve birbirini tamamlayıcı biçimde kendilerine yer bulur. Bu özellikleriyle Mann –başta da belirttiğimiz gibi– İbn Haldun, Vico, Marx, Durkheim, Weber, Moore, Elias ve Tilly gibi seçkin isimlerin temsil ettiği tarihsel sosyoloji geleneğinin önde gelen üyelerinden biri olmuştur. Aynı zamanda Mann, sistemleştirdiği teorik modeli ve askerî, siyasi, ideolojik ve ekonomik iktidar *kaynakları* (ASİE) ve tevzii, yayılımlı, yoğun, alt-yapısal vs. gibi iktidar *türleri* olarak ortaya koyduğu yeni kavramsallaştırmalar yoluyla klasik sosyal teoriyi rafine hale getirip bir ölçüde dönüştürmüştür. Bu özellikleri Mann'i, Collins'in de dediği gibi, birçok açıdan 'çağdaş bir klasik' yapmaya yeterlidir:

> Yaşayan bir klasik eski ile yeni arasında bir denge kurar; hem geçmişin önemli meseleleri ve bu sorunsalları anlamlandıran kavramlarla bugün arasında devamlılığı sağlar, hem de giderek gelişen bir entelektüel sofistikasyon getirir. Bilim kolektif bir uğraştır; Mann'in çalışmalarını çağdaş bir klasik yapan esas şey, daha önce birçok araştırmacı tarafından da üzerinde çalışılmış araştırma hatlarını örnek oluşturacak bir biçimde orijinal olarak ortaya koymuş olmasıdır. Bu durum bütün büyük klasikler için de geçerlidir. Nitekim Weber de takipçileri tarafından, bugün tarihsel sosyoloji dediğimiz alanda birbirine benzer çalışmalar yapan önemli sosyologlardan müteşekkil büyükçe bir grup içerisinden seçilmiştir. Weber de bu büyük [epistemik] cemaatin bir paketleyicisi ve billurlaştırıcısıydı (Collins, 2005: 19).

Ancak Laitin'in de belirttiği gibi Mann, derin tarihsel bilgisini sağlam teorik modeliyle birleştirmekle kalmamış, aynı zamanda sosyal adalet ve şiddetin azaltılmasına yönelik normatif kaygılarıyla da söz konusu tarihsel sosyoloji geleneğini günümüzde temsil etmektedir (Laitin, 2005: 328). Bilimsel olanla normatif olanı birleştiren bu 'bütüncül' yönüyle de Mann tarihsel sosyolojinin (ve tarih ile sosyolojinin) patikalarında dolaşmayı seçen genç bilgi yolcularına örnek olmayı sürdürecektir.

KAYNAKÇA

AJS Symposium on Historical Sociology (1998) *American Journal of Sociology*, 104(3).

Brenner, R. (2005) "From Theory to History: 'The European Dynamic' or Feudalism to Capitalism?", J. Hall ve R. Schroeder (der.) *An Anatomy of Power: The Social Theory of Michael Mann*, New York: Cambridge University Press.

Bryant, J. (2005) "Grand, Yet Grounded: Ontology, Theory, and Method in Michael Mann's Historical Sociology", J. Hall ve R. Schroeder (der.) *An Anatomy of Power: The Social Theory of Michael Mann*, New York: Cambridge University Press, 2005.

Calhoun, Craig (1987) "History and Sociology in Britain: A Review Article" *Comparative Studies in Society and History*, 29(3): 615-625.

— (1998) "Explanation in Historical Sociology: Narrative, General Theory, and Historically Specific Theory", *American Journal of Sociology*, 104(3): 846-871.

Centeno, M. A. (1997) "Blood and Debt: War and Taxation in Nineteenth-Century Latin America", *American Journal of Sociology*, 102(6).

Collins, R. (2005) "Mann's Transformation of the Classic Sociological Traditions", J. Hall ve R. Schroeder (der.) *An Anatomy of Power: The Social Theory of Michael Mann*, New York: Cambridge University Press.

Comte, A. (ts.) *Cours de philosophie positive*, 4 cilt. Paris: Anthropos.

Çeğin, G. (2010) "Michael Mann'in İktidar Teorisinin Gözünden Türk Devletine Bakmak", *Toplum ve Bilim*, no. 119, s. 211-213.

Durkheim, E. (1964) *The Rules of Sociological Method*, Glencoe, Ill.: The Free Press.

— (1964) *The Division of Labor in Society*, çev. G. Simpson, New York: The Free Press.

Elias, N. (1969) *The Civilizing Process, Vol.I. The History of Manners*, Oxford: Blackwell.

— (1982) *The Civilizing Process, Vol.II. State Formation and Civilization*, Oxford: Blackwell.

Epstein, S. (2005) "The Rise of the West" J. Hall ve R. Schroeder (der.) *An Anatomy of Power: The Social Theory of Michael Mann*, New York: Cambridge University Press.

Goldstone, J. (2002) "Efflorescence and Economic Growth in World History: Rethinking the 'Rise of the West' and the Industrial Revolution", *Journal of World History*, no. 13.

— (2005) "A Historical, not Comparative, Method: Breakthroughs and Limitations in the Theory and

Methodology of Michael Mann's Analysis of Power", J. Hall ve R. Schroeder (der.) *An Anatomy of Power: The Social Theory of Michael Mann*, New York: Cambridge University Press.

Gorski, P. (2005) "Mann's Theory of Ideological Power: Sources, Applications and Elaborations", J. Hall ve R. Schroeder (der.) *An Anatomy of Power: The Social Theory of Michael Mann*, New York: Cambridge University Press, 2005.

Gunder Frank, A. (1998) *Re-Orient: Global Economy in the Asian Age*, Berkeley ve Los Angeles, CA: University of California Press.

Hall, J. A. (1985) *Powers and Liberties*, Oxford: Blackwell.

Hobson, J. (2005) "Mann, the State and War", J. Hall ve R. Schroeder (der.) *An Anatomy of Power: The Social Theory of Michael Mann*, New York: Cambridge University Press.

İbn Haldun, A. (1957) *Mukaddimetü İbn Haldūn*, 4 cilt (thk. 'Ali 'Abdel-Wāḥid Wāfī), Kahire: Lecne el-Beyān el-'Arabi.

Jacoby, T. (2004) *Social Power and the Turkish State*, Londra: Frank Cass.

— (2010) *Sosyal İktidar ve Türk Devleti*, çev. Devrim Evci, Ankara: Birleşik Dağıtım.

Keohane R. ve J. Nye, (1989) *Power and Interdependence: World Politics in Transition*, Chicago: Addson-Wesley.

Kiser, E. (2005) "Mann's Microfoundations: Addressing Neo-Weberian Dilemmas", J. Hall ve R. Schroeder (der.) *An Anatomy of Power: The Social Theory of Michael Mann*, New York: Cambridge University Press.

Kiser, E. ve Hechter, M. (1991) "The Role of General Theory in Comparative-Historical Sociology", *American Journal of Sociology*, 97 (1): 1-30.

— (1998) "The Debate on Historical Sociology: Rational Choice Theory and Its Critics", *American Journal of Sociology*, 104(3): 785-816.

Laitin, D. (2005) "Mann's Dark Side: Linking Democracy and Genocide", J. Hall ve R. Schroeder (der.) *An Anatomy of Power: The Social Theory of Michael Mann*, New York: Cambridge University Press.

Lucas, J. (1998) "The Tension between Despotic and Infrastructural Power: The Military and Political Class in Nigeria, 1985–1993", *Studies in Comparative International Development*, 33(3).

Mann, M. (1973) *Workers on the Move: A Sociology of Relocation*, New York: Cambridge University Press.

— (1973) *Consciousness and Action Among the Western Working Class*, Londra: MacMillan.

— (1983) *A Student Encyclopedia of Sociology*, Londra: MacMillan.

— (1984) "The Autonomous Power of the State: its Nature, Causes and Consequences" *Archives Europeennes de Sociologie*, s. 185-213.

— (1985) *Socialism Can Survive: Social Change and the Labour Party*, Londra: Fabian Society.

— (1986) *The Sources of Social Power vol. I: A History of Power from the Beginning to 1760 A.D.*, New York: Cambridge University Press.

— (1988) *States, War and Capitalism*, Oxford: Basil Blackwell.

— der. (1990) *The Rise and Decline of the Nation-State*, Oxford: Blackwell.

— (1993) *The Sources of Social Power vol. II : The Rise of Classes and Nation-States, 1760-1914*, New York: Cambridge University Press.

— (1994) "In Praise of Macro-Sociology: A Reply to Goldthorpe", *British Journal of Sociology*, no. 45.

— (2003) *The Incoherent Empire: A Critique of the New Imperialism*, Londra: Verso.

— (2004) "Foreword" Tim Jacoby, *Social Power and the Turkish State*, Londra: Frank Cass.

— (2004) *Fascists*, New York: Cambridge University Press.

— (2005a) *The Dark-Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing*, New York: Cambridge University Press.

— (2005b) "The Sources of Social Power Revisited: A Response to Criticism", J. Hall ve R. Schroeder (der.) *An Anatomy of Power: The Social Theory of Michael Mann*, New York: Cambridge University Press, 2005.

— (2011) "American Empire", *Ibn Khaldun Lectures*, İstanbul Şehir Üniversitesi, İstanbul, 26.05.2011.

Mann, M. ve Crompton, R. (1986) *Gender and Stratification*, Cambridge: Polity Press.

Marx, K. (1976) "Louis Bonaparte'ın 18. Brumaire'i", *Seçme Yazılar*, c.1, İstanbul: Sol Yay..

Marx, K. ve Engels, F. (1998) *Komünist Manifesto ve Komünizmin İlkeleri*, İstanbul: Sol Yayınları.

Moore, B. (1958) *Political Power and Social Theory*, Cambridge, MA: Harvard University Press.

— (1966) *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*, Boston, Mass., USA: Beacon Press.

Parsons, T. (1960) *Structure and Process in Modern Societies*, Glencoe, Ill.: The Free Press.

— (1991) *The Social System*, Londra: Routledge.

Poggi, G. (2005) "Political Power Un-manned: A Defence of the Holy Trinity from Mann's Military Attack", J. Hall ve R. Schroeder (der.) *An Anatomy of Power: The Social Theory of Michael Mann*, New York: Cambridge University Press.

Pomeranz, K. (2000) *The Great Divergence: China, Europe, and the Making of the Modern World Economy*, Princeton, NJ: Princeton University Press.

Russell, B. (1938) *Power: A New Social Analysis*, Londra: Allen & Unwin.

Skocpol, T. (1984) "Emerging Agendas and Recurrent Strategies in Historical Sociology", (der.) *Vision and Method in Historical Sociology*, New York: Cambridge University Press.

Snyder, J. (2005) "Networks and Ideologies: The Fusion of 'is' and 'ought' as a Means to Social Power", J. Hall ve R. Schroeder (der.) *An Anatomy of Power: The Social Theory of Michael Mann*, New York: Cambridge University Press.

Somers, M. (1998) "'We're No Angels': Realism, Rational Choice, and Relationality in Social Science", *American Journal of Sociology*, 104(3): 722-784.

Stoner-Weiss, K. (2002) *Local Heroes: The Political Economy of Russian Regional Governance*, Princeton: Princeton University Press.

Thompson, E. P. (1978) "The Poverty of Theory or An Orrery of Errors", *The Poverty of Theory and Other Essays*, New York: Monthly Review Press.

Tilly, C. (1978) *From Mobilization to Revolution*, New York: Longman.

— (1981) *As Sociology Meets History*, New York: Academic Press, 1981.

— (1984) *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*, New York: Russell Sage Foundation.

— (1990) *Coercion, Capital, and European States, AD 990-1990*, Cambridge, Mass., USA: B. Blackwell.

— (2004) *Social Movements, 1768-2004*, Boulder, Colorado, USA: Paradigm Publishers.

Toynbee, A. (1934-61) *A Study of History* 12 cilt, Londra: Oxford University Press.

Trentmann, F. (2005) "The 'British' Sources of Social Power: Reflections on History, Sociology, and Intellectual Biography", J. Hall ve R. Schroeder (der.) *An Anatomy of Power: The Social Theory of Michael Mann*, New York: Cambridge University Press.

Vico, G. B. (1725) *Scienza Nuova* (*New Science*).

Weber, M. (1948) "Class, Status, and Party", H. Gerth, C. W. Mills (der.), *Essays from Max Weber*, Londra: Routledge and Kegan Paul.

— (1949) *The Methodology of the Social Sciences*, Glencoe, Ill.: Free Press.

— (1967) *Ancient Judaism* (der. H. H. Gerth, Don Martindale), New York: The Free Press.

— (1978) *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology* (der. G. Roth ve C. Wittich), Berkeley: University of California Press.

— (2010 [1930]) *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, New York: Oxford University Press.

Weiss, L. (2005) "Infrastructural Power, Economic Transformation, and Globalization", J. Hall ve R. Schroeder (der.) *An Anatomy of Power: The Social Theory of Michael Mann*, New York: Cambridge University Press.

Weiss L. ve J. Hobson, (1995) *States and Economic Development*, Oxford: Polity Press.

Wong, R. B. (1997) *China Transformed: Historical Change and the Limits of European Experience*, Ithaca, NY: Cornell University Press.

Zhu, T. (2003) "Building Institutional Capacity for China's New Economic Opening", L. Weiss (der.), *States in the Global Economy: Bringing Domestic Institutions Back In*, Cambridge: Cambridge University Press.

HAU: Felsefi antropolojiden antropolojik felsefeye doğru

*Ali Sipahi**

Toplum bilimleri alanında yeni bir akademik dergi kısa bir süre önce ilk sayısını yayınladı. Yüzlerce süreli yayına bir tane daha eklenmiş olması kılımızı kıpırdatmayabilirdi, eğer bu dergi makaleler toplamı olmanın ötesinde eleştirel düşünceye kahramansı bir müdahale olmasaydı. İnternetten yayınlanan, herkese açık olan, telif haklarını yazarın kendisinde bırakan, kâr amacı gütmeyen, ama bir yandan da hakemli ve üst düzey teorik bir dergi olmayı hedefleyen *HAU: Journal of Ethnographic Theory* şimdiden hayatta kalıp kalamayacağı üzerine şüpheler uyandırmış olsa da, sadece ilk sayısı bile bir manifesto olarak raflarımızdaki yerini almalı. İrili ufaklı on yedi makaleyi içeren yaklaşık 600 sayfalık (bu dergide sayfa sınırı da yok!) bu ilk sayının her yazısını özetlemek yerine, çıktığı ilk andan beri benim gibi birçok akademisyene verdiği sıra dışı heyecanı açıklamaya çalışıp, *HAU*'nun toplumsal eleştiride neden uzun süredir beklediğimiz misafir olduğuna değineceğim.

Toplum bilimleri 1980'lerde eşi az görülür bir kayma yaşadı. Disiplinlerin sınırlarının zorlanmasıyla Batı-merkezciliğinin ve sömürgeciliğin eleştirisi el ele vererek 20. yüzyıl sosyal bilimlerini geri dönülmez biçimde dönüştürdü. Edebiyat ve anlatı kuramları, sosyolojik yapılar, tarihsel anlatılar ve antropolojik analizler biraraya gelerek hem kendi varlık koşullarını hem de dünya politikası ile ilişkilerini masaya yatırdılar. Yüzyılın son çeyreği, Asad'ın, Zizek'in, Said'in, Foucault'nun dönemi oldu; bu dönemi –kolaylık olsun diye– *eleştirel dönem* adıyla anacağım. İşte *HAU*, bu eleştirel dönemi eleştirme çabasının ürünü; geldiği yer ise, antropolojinin ta kendisi.

Eleştirel akımın antropoloji disiplini içindeki seyri toplum bilimlerine damgasını vuracak kadar güçlüydü. Hatta denebilir ki, 1980'lerin zemin kayması-

(*) Michigan Üniversitesi, Antropoloji ve Tarih.

nın müsebbibi antropologlar ve edebiyat kuramcıları, hedefi ise sosyolog ve tarihçiler olmuştu. Dünya için ciddi ve bilimsel bilgi üretme hakkını tekelîne almış ikincilere, söyleyen ve eyleyen öznenin meşruiyetini sorgulayan birinciler kafa tutmuştu. Antropolojinin en önemli katkısı 19. ve 20. yüzyılın yeni sömürgeciliği ile Batı-dışı toplumlar hakkındaki söylemlerin içiçeliğini göstermesi ve bu bilgiyi bizzat kendisi üretmiş olageldiği için, öz-eleştiriyi akademik bilginin merkezine getirmesi idi. Edward Said Batılı bilen özne üzerine çalışıyor, Maduniyet Okulu ise Batı-dışı *medeniyet*lerde etkili olurken, medeniyet bile olamamış, zaten bu yüzden de ilkel kabul edilen dünyayı bilen ve anlayan, dolayısıyla sömürgeciliğin Hindistan'daki ya da Mısır'daki tarihini değil Orta Afrika ya da Güney Amerika'daki bugününü açığa çıkaranlar antropologlar oldu. Dell Hymes'ın 1972'de derlediği *Reinventing Anthropology*'nin attığı ilk adımı Talal Asad'ın bir yıl sonra derlediği *Anthropology and the Colonial Encounter* kurumsallaştırdı ve antropolojiyi ilkel kabile biliminden, Batı'nın öteki ile karşılaşmasının ve bu karşılaşmaların yarattığı yeni şiddet ve toplumsallık biçimlerinin bilimine dönüştürdü. Eğer bu sosyolojik bir sorgulama idiyse, dilbilimsel sorgulama belki de son otuz yılın en etkili antropoloji kitabında cisimleşti: James Clifford ile George Marcus'un 1986'da yayınladıkları *Writing Culture: the Poetics and Politics of Ethnography* antropoloji metinlerinin anlatı yapısını çözümleyerek, giden-gelen-yazan Batılı özneyi göstererek, antropologların nesnel-bilimsel gördükleri klasik metinlerin yabancı bir dünya hakkında kurulan –*Robinson Crusoe* veya *Tom Amca'nın Kulübesi* gibi– romansı anlatılar olduğunu vurguladılar. Yine Marcus'un Michael Fischer ile 1986'da derlediği *Anthropology as Cultural Critique* ile halka tamamlandı ve antropoloji ilkel toplumlar üzerine çalışan bir bilim dalı olmaktan çıkarak bir kültürel eleştiri yöntemi olarak yeniden doğdu. Antropoloji, 1990'larda sosyal bilimler içinde en ilerici ve eleştirel disiplin haline gelerek disiplinler-arası ve Batı-merkezciliği-karşıtı çalışmaların vazgeçilmezi oldu. Hâlâ da öyledir.

Ve klasik antropoloji toprağa gömüldü. Kabaca 1920-80 arasını –yine kolaylık olsun diye– *klasik dönem* olarak adlandırırsak, bu dönemin antropoloji metinleri Batı hâkimiyetinin ve sömürgeciliğinin araçları olarak görüldü. Malinowski ya da Geertz ya da Levi-Strauss gibi isimler, politikadan bağımsız bilgi ürettiklerini iddia etseler de, hâkim sınıf ve ülkelerin ideolojilerinden hiç kurtulmamış ve en iyi ihtimalle süregelen şiddeti gözardı etmişlerdi. Batı toplumlarına hiç benzemeyen öteki'ler yaratmış, bu farklı toplumsal biçimleri Batı'yı eleştirmek için kullandıklarında bile küresel dünyadan hiç eksik olmayan karşılaşmaları ve ilişkileri yok saymış, ilkellik söylemini reddettiklerinde bile bu öteki'leri analiz etme payesini Batı aklına vermişlerdi. Haliyle, bugün, 'ötekileştirmek' bir akademisyenin yapabileceği en olumsuz ve siyaseten yanlış davranıştır. İşte burada *HAU* devreye giriyor. Klasik antropolojiyi postmodern saçmalıklar olarak addettikleri eleştirel dalgaya karşı savunma görevini üstlenmiş mu-

hafazakâr antropologlar hep var olmuştur. Fakat ilk defa ilerici bir grubun klasik metinleri tekrar ele aldığına, hem de eleştirel düşünceyi baltalamak değil daha da radikalleştirmek amacıyla bunu yaptığına tanık oluyoruz. Hem de öteki'yi geri getirmek cesaretini göstererek.

HAU'nun en temel derdi şu: 1980'lerden itibaren etkili olan eleştirel dalga antropoloji disiplinini dar sınırlarından çıkarıp diğer disiplinlerle –en ünlüsü tarihle olan ortaklığı– iletişime zorladı ve özellikle Avrupa felsefesinin 1960'lardan beri dünyayı çalkalayan teorik açılımlarını antropolojiye getirdi. Ama bu –birçok açıdan olumlu ve verimli– durum, antropojinin diğer disiplinlerden en önemli farkını, yani Batı-dışı bilme biçimlerine ilgisini kenara itme eğilimi gösterdi. Lacancı veya Foucaultcu analizler ne kadar ufkunu açtıysa antropolojinin, onu o kadar da farklı düşünme biçimlerinden ayırdı. Doğrudur, antropolojik çalışmaların katkısıyla Batılı düşünürler de artık dünyanın geri kalanını kâle almak zorunda kaldılar, fakat bu çift yönlü etkileşim simetrik yaşanmadı. Afrika'nın daha çok farkına varıldı, evet, ama iktidar ilişkileri üzerinden, öznelik biçimleri üzerinden, gündelik direniş pratikleri üzerinden, ev-içi sömürü veya kapitalist olmayan emek biçimleri üzerinden yapıldı bu. Emek, iktidar gibi, ya da sömürü, biyopolitika gibi kavramlar için ise yine Batı felsefesine referans verildi. Trajik olan şu ki, böylece antropoloji, yani Avrupa-merkezci bakışa en sert darbeyi vurması beklenen alan, temel kategorilerini giderek daha fazla Avrupa felsefesinden almaya başladı.

İlk sayının editörleri 'bütün yerliler Deleuzecü oldu' derken bunu kastediyorlar. Ve şunu da ekliyorlar: Deleuze ve Guattari, antropolog Gregory Bateson'un yayla kavramından yararlanmışlardı. Bu tersine beslenmenin örneklerini çoğaltmak kolay; Levi-Strauss'un ya da Mauss'un farklı düşünme biçimlerini ortaya koyarak Batı felsefesinde kırılmalar yarattıkları, ya da Marx ve Engels'in Henry L. Morgan'ı okuduktan sonra kapitalist aile düzeni üzerine yazdıkları bilinir. 1980'lerden sonra ise, antropolojiden *kavramsal* düzeyde beslenen bir felsefe yerine, felsefeden kavram alan bir antropolojiye ağırlık verildi. İşte *HAU*'nun muhafazakâr tepkilerin tersine radikal bir eleştiriye giriştiği nokta burası: eleştirel dalga fazla felsefi olduğu için değil, daha derin ve en temel anlam kategorilerinin sorgulandığı bir felsefe olamadığı için eleştiriliyor. Derginin ilham kaynaklarından Marilyn Strathern "eğer şu adalıların kendi toplumsal hareket kuramlarını oluşturabildikleri fikrini ciddiye alıyorsak, yerli bir 'analiz'in nasıl olabileceğini hayal etmeliyiz" demişti. Crook ve Shaffner'in belirttiği gibi, yerli bir analize verilen bu önem klasik antropolojiye de hâkim olan veri/kuram ayrımını yıkmaya yönelik; diğer deyişle, Heidegger kadar yerli düşünür de kurama katkıda bulunmadığı sürece antropoloji eleştirel düşünceye ancak veri sağlayabilir, onu dönüştüremez.

Bu açıdan *HAU*'nun ilk sayıda dosya konusunun 'kin(g)ship' olarak seçilmesi tesadüf değil. Klasik antropoloji literatürünün iki köşe taşı, akrabalık ilişki-

leri (kinship) ve egemenlik/politik temsil ilişkileri (kingship), toplumsal ilişki biçimlerinin iki temel aksı olarak tekrar su yüzüne çıkartılıyor. Bir yandan, eleştirel akımın neredeyse yok saydığı ama 20. yüzyıl antropolojisinin vazgeçilmezi akrabalık ilişkileri, Batı felsefesinin içermekte zorlandığı *temel bir kategori* olarak karşımızda. Alıştığımızın aksine, Batı-dışı toplumlarda akrabalık iktidar ilişkilerinin bir çeşit cisimleşmesi olmak yerine, iktidar ilişkisi de dahil birçok devletler ve insanlar arası ilişki akrabalık kategorilerinden türeyen ilişki biçimleridir (ki Michael Herzfeld gibi antropologlar bunun Avrupa için de geçerli olduğunu göstermişti). Schrempp'in alıntıladığı gibi, J. Prytz-Johansen şöyle demişti: "Eğer yaşlı Maoriler arasından Kant gibi birisini bulmak isterseniz –ki bu zordur–, onun bilginin temel kategorileri olan zaman ve mekâna bir de akrabalık ilişkilerini eklediğini görürseniz şaşırmayın." Schrempp'in kendisi de insan-merkezciliği yıkan kişi olarak kabul edilen Kopernik'in metinlerinde gezegenler sisteminin aile ilişkileri temel alınarak kavramsallaştırılmış olduğunu gösteriyor.

Bütün bunlara metafor gözüyle bakılıp bir kenara bırakılabilir; Kopernik aile metaforunu kullandıysa ne olmuştur ki, ciddiye almaya bile gerek yoktur. İşte bu noktada *HAU*'nun asıl katkısı devreye giriyor: Metaforik düşünme, yani temel mantık kuralı olarak öz ile ilişkiyi birbirinden ayırma, Batı felsefesinin yapı taşı olmakla birlikte evrensel bir dünyayı bilme biçimi değildir. Starthern'in bu sayıda ilk defa basılan 1991 tarihli yazısı, ebeveyn ve çocuk kategorilerinin incelenmesi sonucunda rakam/kural ya da birey/ilişki gibi ayrımların, yani uzaydaki noktalar ve onları bağlayan çizgiler biçiminde kavramsallaştırılan dünyanın birçok toplumda geçerli olmadığını savunuyor. Örneğin Roy Wagner'e göre, Malenesia'da bir kişi, ilişkilerinin toplamı olarak alınıyor ki Wagner buna 'fractal person' (kesrî insan) derken Marshall Sahlins aynı konuda 'dividual' kavramını kullanarak 'individual' (birey) kelimesindeki bölünemezlik anlamını tersine çeviriyor. Kısaca, akrabalık çalışmaları, Batı-dışı toplumların gelişmiş ilişki sistemlerine sahip olmadığını göstermek isteyen sömürgeci antropologların odaklandığı aslen basit bir konu olarak görülmek yerine, varlık felsefesinin yapı taşı olarak görülüyor. Eleştirel okulla en fazla ters düştüğü yer de burası: Öteki hakkında yazılmış her türlü farklı anlamlandırma biçimini Batı kapitalizminin/sömürgeciliğinin icat ettiği özcü kategoriler olarak gören eleştirel okul, dünyayı üst-yapısal kültürler anlamında çeşitlendirmek isterken, alt-yapısal düşünce kategoriler açısından yoksullaştırıp homojenleştirme eğiliminde oldu. En sorgulanmaz olduğu dönemde bile bu görüşle savaşmış olan Sahlins –ki kendisi *HAU*'nun en önemli ilham kaynağı–, öteki hakkında söylenen her sözü Batılı akademisyenin kendi arzuları ile açıklayan komplo teorilerine en açık cevabını Obeyeskere ile olan meşhur tartışmasında vermişti zaten. Bu sayıda ise, İngilizcede ilk defa yayınlanan üç makalesi ile özel bölüm ayrılmış olan Maurice Godelier, akrabalık teorilerinin klasik temsilcisi David Schneider'ı eleştirerek, Ba-

tı-dışını bilme denemelerinin her zaman Batılı akademisyenin kendi kategorilerini dayatmasıyla sonuçlanacağı tezine karşı çıkıyor.

Dosya konusunun diğer ekseni 'kingship' ise Agamben tarafından yaygınlaştırılan egemenlik kuramı tartışmalarına bir müdahale niteliğinde. Bu konudaki bazı klasik metinler tekrar veya ilk defa yayınlanarak antropolojinin, istisna hali, egemen, biyopolitika vb. konularda bir yüzyıldır birçok şey söylediği, yeni tartışmaların ise yine Schmitt ya da Benjamin gibi Avrupa felsefesi temsilcilerine odaklanarak Avrupa dışındaki egemenlik biçimlerine gözünü kapattığı vurgulanıyor. Frazer'ın literatüre soktuğu egemenin kutsallığı teması, E.E. Evans-Pritchard'ın 1948 ve E. Leach'in 1982 tarihli 'Frazer Dersleri'nin yayınlanması ile ve Graeber'in ve Sahlins'in yeni makaleleri ile tekrar tartışmaya açılıyor. Graeber, Afrika'dan örnekler ile refah uygulamalarının olduğu ama polis ağının olmadığı bir sistemi yapısal olarak tahayyüle çağırıyor okuyucuyu. Sahlins'in vurgusu ise özellikle Türkiye çalışmaları için çok daha elzem. Antik Yunan'da Sparta ve Atina politik sistemleri üzerine yazan Sahlins aslında 1985'te yayınlanan *Islands of History*'den beri geliştirdiği tarih teorisine katkıda bulunuyor: Ne yapısal sisteme odaklanan aktörsüz bir tarih ne de sadece aktörlerin mücadelesine odaklanan açıklamalar aynı anda arızî ve bağlamsal olan eylem dünyasını açıklayamazlar. Önermenin ikinci kısmı daha önemli çünkü Türkiye akademisindeki eleştirel okul, ister Osmanlı-Türkiye tarihi ister güncel politika alanında olsun, yaşamı bir mücadele alanı, müzakere alanı olarak kavramsallaştırma eğiliminde. Güç ilişkilerinin alt-yapıyı oluşturduğu bu dünya, herhangi duygusal, hukuksal, mitik veya politik sınırlamalardan bağımsız, her tür yapısal görüngüyü mücadelenin o andaki mevzi konumlanmasının sadece bir fotoğrafı olarak gören bir bakış açısını getiriyor. İşte Sahlins, temel düşünce kategorileri de dahil her şeyden bağımsız bireylerin boş bir uzayda mücadele ettikleri bu dünyaya karşı bütünleşik bir teori öneriyor.

HAU: Journal of Ethnographic Theory'nun isminin bütün bu teorik tartışmalara teğet geçtiğini söylemek yanlış olmaz. 'Hau', Maori kültüründe hediyenin ruhunu ifade ediyor ki bu, antropoloji tarihi açısından çok yüklü bir kavram. En çok da, hediyenin karşılıklılığı kuralını bozarak bir artık, bir fazlalık yarattığı için. Pitt-Rivers'ın bu sayıda tekrar yayınlanan lütuf/inayet kavramı üzerine yazısında belirttiği gibi, Marcel Mauss hediye değişimini gönüllü ve tek taraflı görünse bile zorunlu ve karşılıklı olarak kuramsallaştırmıştı. 'Hau' ise bu sıfır-toplam oyununa meydan okuyan fazlalığa işaret ediyor. Bu anlamda 'hau', Mauss'un Batı kapitalizminin meta değişimi teorisine fazla bağlı kalmasını, Batı felsefesi açısından irrasyonel olacak değişim söylemlerini rasyonel bir zemine oturtmaya zorlamasını eleştirirken, *HAU*'nun eleştirel akım adıyla andığım literatürde bulduğu Avrupa-felsefesi-merkezciliğini eleştirisine de isim veriyor.

HAU'nun yayını heyecan yaratmakla birlikte tam bir sürpriz olmadı. Uzunca bir süredir antropoloji içinde yeni bir akımın doğduğu fark ediliyordu. Za-

ten o yüzden *HAU* editörleri ilham kaynaklarını sayarken okuyucu hiç şaşırmıyor. Zaten yıllardır Sahlins'in tek olumlu referans verdiği kişi Viveiros de Castro değil miydi, öteki de Bruno Latour'la iş yapmamış mıydı, vs. Ghassan Hage, 2011'deki bir söyleşide, bu akımı 'radical alterity' (temelden başkalık) olarak adlandırmıştı, 2009'da verdiği Avustralya Antropoloji Derneği açılış dersinde ise antropolojide öteki'nin geri dönüşünü savunmuş ve müjdelemişti. *HAU*'nun etkisinin derin olup olmayacağını önümüzdeki yıllarda göreceğiz.

Son bir not, Türkiye üzerine olan çalışmalara *HAU*'nun potansiyel etkisi üzerine olsun. Yukarıda çerçevesi çizilen teorik müdahaleyi kabul etmek kolay görünüyor ama uygulamak yine de cesaret istiyor. Osmanlı tarihini örnek alırsak, Osmanlıyı bugünden farklı kılmaya çalışan muhafazakâr ya da nostaljik çalışmalar yaygındır. Buna karşı sürekliliklere önem verilir ve/veya direniş gibi günümüzün önemli kavramları işe koşulur. *HAU* şunu soruyor: geçmişin farklı anlam dünyalarını muhafazakârlık tuzağına düşmeden, olumlu ya da olumsuz bir nostaljiye kapılmadan, ama bilerek ve isteyerek ötekileştirerek anlamak mümkün mü? Benzer bir soru biz/onlar ayrımı için de sorulabilir. Osmanlı ve Türkiye tarihinde, Murat Belge'nin sık sık belirttiği gibi bizbizebenzerizci bir damar vardır, biz ile onları ayıran, genellikle özcü ve milliyetçi bir damar. Bunun yerine evrensellik yeğlenir, farklıysak da bu kapitalizmin/emperyalizmin suçu olabilir. *HAU* yine şunu sorar: milliyetçi/muhafazakâr olmayan bir farklılık anlayışı olamaz mı? Zor görünüyor. Ama en azında geçmişte *şaşıracak* şeyler arayarak işe başlanabilir, bugünkü üçüncü sayfa haberlerinin muadilini bulmaya çalışmak yerine.

Piyasanın idaresi üzerine

FİKRET ADAMAN* - AYŞE MUMCU*

ÜMİT SÖNMEZ
PİYASANIN İDARESİ: NEOLİBERALİZM VE BAĞIMSIZ DÜZENLEYİCİ KURUMLARIN ANATOMİSİ
İLETİŞİM YAYINLARI, İSTANBUL, 2011

Bilindiği üzere, neo-liberalizm, 1970'lerin sonlarından itibaren Birleşik Krallık'ta Margaret Thatcher'ın ve Amerika Birleşik Devletleri'nde Ronald Reagan'ın politikalarına atfen ortaya atılmış ve akabinde gerek akademik gerek politik çevrelerde sıkça kullanılmaya başlanmış bir kavram. Özel-kamusal tüm alanlarda ve yaşamın tüm cephelerinde iktisadi rasyonaliteyi mutlaklaştıran ve piyasa temelli bir organizasyonel yapıyı çıkış noktası alan bu yaklaşım, bir yandan kamunun elini ekonomik hayattan (özellikle de toplumsal refah alanından) elden geldiğince çekmesine vurgu yaparken diğer yandan da piyasaların yaşamın tüm alanlarına sokulması için kamudan müdahale beklemektedir. Her ne kadar 1970'lerin sonu ve 80'lerin başında Thatcher ve Reagan'ın uygulamalarında ulusal politikalar ve ulus-devlet kaynaklı sorunlar önemli bir yer tutuyor idiyse de, takip eden yıllar, bize, küresel gelişmelerin ulusal sınırları çoğu durumda zorladığını gösterecektir. Sabit kur politikasından dalgalı kur politikasına geçiş, uluslararası ticaret serbestisinin tesisi, sermayenin uluslararası arenada serbest dolaşım imkânının yaratılması, çok uluslu şirketlerin sayıca ve güçce artması, üretim süreçlerinin uluslararası bir nitelik alması ve diğer benzeri gelişmeler, neo-liberalizmin ulusal olduğu kadar uluslararası bir nitelik taşıdığını resmetmektedir. Gerek daha dar anlamda ulusal ile uluslararası arasındaki çizginin belirlenmesi, gerek daha geniş anlamda piyasaların işleyişinde devletlere ne görevler düştüğü tartışıla gelen konular olmaya devam etmektedir. Ancak, şurası bir gerçektir ki, neo-liberal yaklaşımların nerdeyse tümü (Rothbard gibi anarko-liberaller dışında) piyasaların "düzgün" işlemesi –yani rekabet ortamının tesisi ve mülkiyet başta olmak üzere hukuki yapının mevcudiyetini sürdürmesi– hususunda devlet ve devlet-üstü kurumlara görevler atfetmektedir. Tarihsel bir bakış açısından bakıldığında, nasıl liberalizm döneminde, Karl Polanyi'nin (1944) ayrıntılı bir şekilde resmettiği gibi, *laissez faire* (bırakınız yapsınlar) politika ve kurumları devletler tarafından ("büyük dönüşüm" sürecinde) oluşturulmuşsa, bugün için de benzer bir şekilde neo-liberal piyasa aygıtlarının devletler (ve devletler üstü yapılar) tarafından inşası söz konusudur.

Aslında burada bir anlamda paradoksal bir durumla karşı karşıya bulunmaktayız. Neo-liberal söylem bir yandan dar anlamda politik süreçlerin ve geniş anlamda kamu müdahalesinin iktisadi hayattan elden geldiğince arındırılması gerektiği –yani liberal bir ortamın yaratılması– şiarından hareket etmektedir; diğer yandan da piyasaların işlevliğini sürdürebilmesi ve yeni alanların piyasalara açılması için devlet ve devlet-üstü kurumların mevcudiyetini (dolayısıyla kamunun sürece dahlini) talep etmektedir. İşte bu görünürdeki paradoksu yıkmanın çözümü olarak "bağımsız düzenleyici kurumlar (BDK)" ihdas edilmesi fikri, 1990'ların başından beri daha yüksek sesle telaffuz edilmeye başlanmıştır. Piyasaların düzenlemesine ilişkin yapıların mevcudiyeti belki de kapitalizmin tarihine ba-

(*) Boğaziçi Üniversitesi, Ekonomi Bölümü.

şat olsa da, 1990'ların başında şekillenmeye başlayan yaklaşımda yeni bir vurgu bulunmaktaydı: Düzenleyici kurumlar temelde uzmanlardan oluşacaklardı, hükümetlerden elden geldiğince bağımsız olacaklardı, düzenlemeyi tabir-i caizse dolaylı olarak icra edeceklerdi ve dolayısıyla da liberal bir siyasi ortamın garantörü görevini üstleneceklerdi. Böylelikle de, hükümetlerin özellikle popülist kaygılara yenik düşüp ya da yolsuzluk sarmallarına bulaşıp ekonomik hayata (kötü anlamda) müdahil olma yollarını önemli ölçüde bloke etmiş olacaklardı. Bir anlamda, uzman hassasiyetiyle bezenmiş "steril" bir yapıydı kurgulanmakta olan -ve, şaşırmamak gerekir ki, Dünya Bankası kaynaklı "iyi yönetişim (good governance)" sloganı eşliğinde gelmekteydi bu öneriler. Diğer anlamda, ulus devletlerin benzeri yapılar oluşturmasıyla globalleşmenin önünü açıyor olacaklardı. Günümüz dünyasında bu kurumların özellikle ekonomi için can alıcı öneme sahip alan ve sektörlerde (özellikle altyapı endüstrilerinde ve finansal piyasalarda) belirleyici hale gelmiş olduklarını müşahade etmekteyiz.

BDK'ların tarihsel seyirleri, kuramsal kökleri, neo-liberal politikalar içerisindeki yerleri ve ülkeler arası farkları Türkiye'deki yazında az sayıdaki araştırmanın konusunu oluşturmuştur. Keza, Türkiye'deki BDK deneyimi üzerine yapılan çalışmalar da sınırlıdır. 2011 sonunda İletişim tarafından yayınlanan Ümit Sönmez'in *Piyasanın İdaresi: Neo-liberalizm ve bağımsız düzenleyici kurumların anatomisi* çalışması, bu alanda önemli bir boşluğu doldurmaya aday. Sönmez, ayrıntılı bir çözümlemeyle, bu kurumların ortaya çıkışlarını, mevcudiyetlerini ve üstlendikleri işlevleri hem tarihsel hem de kuramsal bir bakış açısından değerlendirmektedir. Yazar, "kamusal hukuk alanında kendisine has yetki ve sorumlulukları olan, örgütsel yapısı organik olarak bakanlıklardan ayrışmış, üyeleri halk tarafından doğrudan seçilmeyen, ya da seçilmiş yöneticiler tarafından idare edilmeyen (s. 45)" bu kurumların "teknik" ve "apolitik" özelliklerine vurgu yapan ve bizatihi bu nedenden dolayı siyasetçilerden daha etkin olarak işlevlerini yerine getireceklerini savlayan ortodoks yaklaşımla polemiğe girmekte, bu yaklaşımın indirgemeci olduğunu ve iddianın tam da aksine siyasi bir duruşlarının bulunduğunu vurgulamaktadır -dolayısıyla da düzenleyici kurumların "bağımsızlığının" sorgulanması söz konusu olmalıdır. Kitabının başlığındaki teşbih de çok manidardır bu bağlamda: "idare"yi "maslahat" olarak da okumak mümkündür zira... Sönmez, akabinde, tartışmış olduğu yöntemsel açılımlardan yola çıkarak, Türkiye'deki BDK'ların kuruluş sürecini incelemektedir. Son olarak da, yazar, BDK'lara temel teşkil eden kuramsal tezleri, kurulmalarının ardındaki siyasi, idari ve ekonomik nedenleri ve faaliyetlerinden kaynaklanan problemleri genel bir değerlendirmeye tabi tutmaktadır.

Çalışmada, yazar, öncelikle BDK'ların kuramsal ve tarihsel dayanaklarını anlamayı, tabir caizse, "müdahaleci" devletten "düzenleyici" devlete geçişin çözümlemesini yapmayı hedeflemektedir. Çalışmanın bu bölümünde BDK'ların kuramsal dayanaklarının anlaşılması kadar bu kurumların ortaya çıkışında hangi özgün tarihsel koşulların rol oynadığının, yani hangi "patika"lardan geçildiğinin, irdelenmesinin önemine vurgu yapan yazar, ancak böylelikle neo-liberalizmin işleyişindeki incelikleri ve farklı tezahürleri yakalayabileceğimizi belirtmektedir. Yazar, açılışı, BDK'ların işlevleri tasarlanırken öne sürülen nedenlerin, piyasaların rekabete açık olmalarının temin ve tesisi kadar ve belki daha da önemlisi iktisadi rasyonalitenin önüne sürekli olarak siyasi öncelikleri (ki bunlar popülist taleplerin cevabı olabilir, ulusal politikalar olabilir, rant yaratma amaçlı politikalar olabilir) koyma olasılığı olan siyaset-

çilerin önünü kesmek olduğunu vurgulayarak yapmaktadır. Böylece, iddia odur ki, günlük siyasi baskılardan arınmış BDK'lar piyasaya güven telkin edecek, piyasada istikrarı inşa edecek ve piyasayı siyasi belirsizliklerden arındırmış olacaklardır. Ancak, bu noktada, yazarın da kuramsal çalışmalara referansla değinmiş olduğu üzere, hükümetlerin iki farklı çekimgücü arasında kalmakta oldukları ifade edilebilir.

Birinci çekim, uluslararası sermayenin ülkeye gel(ebil)mesi için piyasaların "gündelik" siyasetin etkisinden arınabilmesinin yolu olarak hükümetlerin ekonomik hayatta fazla bir rol oynamamayı kabul etmeleri gereğidir. Başka bir ifade ile, küreselleşen finans sisteminden (ve Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu gibi kurumlardan) "yararlanma"nın yolu hükümete ciddi "kaldıraç" imkânı veren piyasalara müdahale mekanizmalarından elini çekmesinden geçmektedir. Hükümetlerin ve ülkedeki hâkim çevrelerin küresel finans sistemine ne ölçüde eklemlenmek istediğine göre bu çekimin gücü değişecektir doğal olarak. Ayrıca, hükümetlerle BDK'ların koşut duruş sergilediği kimi durumlar geniş kesimler için "acı reçeteler" anlamına geliyorsa, hükümetlerin "suçu" bu kurumlar üzerine atma, yani "teknik uzmanlardan" oluşmuş ve hikmeti fazla da sorgulan(a)mayan bu kurumların arkasına gerektiğinde sığınma, imkânı da doğmaktadır bu yapılanmada.

Ancak, hükümet cephesinde yetkileri devretme isteğinin bulunması (ya da uluslararası kuruluşların baskısına dayanamayarak bu kurumları oluşturmaya karar vermiş olması) tek başına yeterli değildir. Hükümetin, bağımsızlık vereceği bu kurumların oluşturulmasında, başka her türlü kaygıyı bir kenara bıraksak bile, (kısmen bağlantılı ve yazında "asil-vekil" sorunsalı olarak adlandırılmış olan) iki sorunu aşması gerekmektedir: bu kurumların yapılandırılmasında işin ehli "uzmanlar"ın bulunması kolay olmayabilir; işin ehli "uzmanlar" bulunsa bile çalışmaya başladıktan sonra gerekli çabayı göstermeyebilir ve/veya verilen hedefler dışında kimi başka hedefleri kovalayabilirler. Neticede, tam da bu noktada, BDK'ların hesapverebilirlikleri ve şeffaflıkları önem kazanmaktadır. Ama gözden kaçırılmaması gereken husus, düzenlemeyi yapmakla görevlendirilen kurum ile hükümet ve diğer paydaşlar arasında bir bilgi asimetrisinin oluşacağı (zira bu kurumların ellerinde bilgi toplama imkânları tanım gereği çok daha fazla olacaktır) ve ihdas edilen kurumun bu asimetriyi kendi lehine kullanma imkânının bulunduğu gerçeğidir. Bu tür bir çerçeve, şüphesiz, yazarın da belirttiği gibi, bireylerin fırsatçı olmaları dışındaki yönlerini görmezden gelen dar ve indirgemeci bir bakıştır; ancak, en azından gerçekliğin bir kısmını da yansıtmaktadır -hele hele başarının nerdeyse sadece parasal getiriyle ölçüldüğü günümüz dünyasında... Yetki devrinin beraberinde ilave sorunlar getireceği her halükârda bir gerçektir; ama buna rağmen, hükümetler, bağımsızlık vermekten yana tutum alabilirler şüphesiz (isteyerek ya da metazori olarak).

İkinci çekim ise, hükümetlerin piyasaların işleyişine müdahale etme isteklerinden kaynaklanmaktadır: bunlar refah kaynaklı istekler olabilir; büyüme/istihdam yaratma amaçlı olabilir; ya da kısa dönemli oy kaygıları ya da diğer çıkar ilişkileri kaynaklı olabilir. Dolayısıyla, pratikte BDK'ların ne kadar bağımsız oldukları/olabildikleri yanıtı ancak gözleme dayanarak verilebilecek bir suale tekabül etmektedir. Yazarın da belirttiği (ama daha ayrıntıya girmeyi nedense tercih etmediği) üzere, bu kurumların *de jure* anlamda ne kadar bağımsız olduklarını ölçmeye yarayan gelişmiş bir yöntem bulunmaktadır yazında. Kurumların finansal bağımsızlıklarının niteliği, üst düzey çalışanların kaç yıllığına seçildiği, üst düzey çalışanların görev sonrası hükümette görev

alıp alamayacakları, kurumların kime/hangi kuruma hesapverebilir olduğu gibi bir dizi boyuttaki soruya verilen cevaplardan pratik anlamda bir bağımsızlık puanı çıkartmak mümkündür. Ama *de facto* bağımsızlık *de jure* olandan farklılaşabilir şüphesiz; siyaset daha ince çizgilerde ilerlemektedir ve bu *de jure* anlamdaki sonuçtan kısmen bağımsız olarak BDK'lar ile hükümet arasında fikir birliklerinin tesisi çok şaşırtıcı olmayabilir de. Şüphesiz, BDK'ların bağımsız olmaları gereken güç odağı sadece hükümet ve bürokrasi değildir; bağımsızlık, düzenlenen sektördeki oyunculara da (firmalar/özel sektör temsilcileri/tüketiciler) mesafeli durabilmeyi gerekmektedir. Burada vurgulanması gereken husus, bir yandan, piyasaların adil çözümler üreteceği ve etkinliği sağlayacağı varsayımından hareketle, piyasaların "serbest" çalışmalarını sağlayacak ve gerekli önlemler alındığında çıkar gruplarından bağımsız hareket edebilecek "uzmanlar"a yapılan atıftır; diğer yandan, hükümetlere atfedilen fırsatçı niteliktir; yani siyasetçi kısa dönemli çıkarların peşinde koşabilir, oy karşılığında popülist siyaset yapabilir, kimi şirket ve finans kuruluşlarını kayırabilir, özetle, piyasaların işleyişine olumsuz anlamda müdahalede bulunabilirler.

Yazarın hem kuramsal hem tarihsel bakış açısından incelediği gibi, özellikle 1990'lar sonrasında büyük ölçüde Dünya Bankası'nın yönlendirmesiyle tartışmanın "iyi yönetişim" kavramıyla bezenmiş olduğunu görmekteyiz. "İyi yönetişim" ile BDK'ların yapısında, en azından ideal durumda, alınacak karardan etkilenecek paydaşların temsilcilerinin bulunması arzulanmakta ve böylelikle farklı kesimlerin görüş ve çıkarlarının demokratik bir ortamda temsil edilmesinin sağlanabileceği iddia edilmektedir. Bu yapının da, bağımsızlığın bizatihi güvencesi olduğu, tezin devamı niteliğindedir. Paydaşların karar ve yürütme süreçlerine dahil oldukları yapıların katılımcı demokrasi yaratma yönünde doğru adımlar olduğu malumdur. Ancak, paydaşların bu süreçlere şeklen değil de bizatihi katılmaları ekonomik ve siyasal güç asimetrilerinin olmadığı ve azınlık görüşlerinin dikkate alındığı ortamlarda mümkün olabilmektedir. Yazarın da belirttiği gibi, güç ilişkilerinin ve temsiliyet (örgütlenme de dahil olmak üzere) imkânlarının yeterince dikkate alınmadığı bir ortamda farklı çıkar grupları bir araya getirilse bile belli kesimlerin sesinin fazla çıkamayacağı aşikârdır. Dolayısıyla, "iyi yönetişim" kavramının içinin doldurulabilmesi, bugünkü sistem veri alındığında, yani finansal ve siyasi gücün temerküzleşmiş olduğu bir ortamda, mümkün gözükmemektedir.

Yazarın BDK'ların kuramsal çözümlemesine ayırmış olduğu ve kitabın neredeyse yarısını kapsadığı bölümler bilgi yükü açışından oldukça zenginse de okuyucuyu yoran bir yapı içerisinde. Yazarın "asıl-vekil" tartışmasını gayet tatminkâr bir şekilde sunmasından sonra "iyi yönetişim" ve bu kavramla bağlantılı olarak "yeni kamu işletmeciliği" yaklaşımlarını kuramsal tartışma silsilesinde sunması bu yaklaşımların kuramsal bir yapı sunmakta oldukları gibi yanlış bir izlenim uyandırmakta okuyucuda. Halbuki, bilindiği üzere, bu yaklaşımlar BDK'ların varoluş nedenlerine (*raison d'être*) yönelik analitik bir açılım sunmamakta, sadece yönetim modelleri önermektedirler. Yazarın bu hususu daha net belirtmiş olmasında yarar bulunduğu açıktır; zira okuyucu kuramsal çerçeveyi kafasında oturtmakta zorlanmaktadır halihazırdaki çalışmada. Bu noktaya rağmen, yazarın, bu alandaki önemli tartışmaları Türkiye okuyucusuna ayrıntılı bir şekilde sunarak önemli bir katkı yaptığı konusunda şüphemiz bulunmamakta. Ancak, okuyucunun kuramsal bölümde beklediği ama maalesef cevabını bulamadığı bir hususu da belirtmeden geçmeyelim: Neo-liberalizm ve

BDK ilişkisi üzerine vurgu yapılırken neoliberal düşünün iktisadi kanadını oluşturan Chicago ve Avusturya okullarından (en azından Friedman ve Hayek'ten) bahsetmiş ve bu yaklaşımların genelde düzenleme kavramına nasıl yaklaşmakta olduklarını okuyucuya sunmuş olmasını beklerdik.

Bu genel yapının sunulmasının ardından, yazar, Türkiye özeline yoğunlaşmakta, BDK'ların kuruluş süreçlerini irdelemekte, güç-yetki-işlevlerini tartışmakta, ortak özelliklerini değerlendirmekte ve idari sistem ile uyum sorunlarını masa üzerine yatırmaktadır. Yazar, sunumunu, BDK'ları Türkiye'deki ekonomi politikalarının genel çerçevesi içerisine ve –özellikle de Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu başta olmak üzere– dış aktörlerin etkilerini vurgulayarak yapmaktadır. Bu bağlamda, 2001 krizi akabinde Kemal Derviş'in marifetiyle BDK'ların ülke ekonomisi içerisinde bugünkü önemli konuma gelmeleri kitapta ayrıntılı bir şekilde tartışılmaktadır.

Yazar, kitabın Türkiye'deki BDK'lar ile ilgili bölümünde BDK'ların bağımsızlığı, Türkiye idari sistemindeki yeri ve hesapverebilirliği konularına da yer vermiştir. Her ne kadar BDK'lar kanunen bağımsız idari otoriteler olarak tanımlanmış olsa da, idari sisteme uyarlanmaları hususunda kuruluşlarından beri var olan ve BDK'ların her türlü faaliyet ve işlemlerinin denetiminin ilişkili oldukları bakanlığa verilmesini öngören Kanun Hükmünde Kararname'nin 17 Ağustos 2011 tarihinde yürürlüğe girmesi ile daha da perçinleşen çelişkili konumları, bu kurumların *de facto* bağımsızlığına gölge düşürmektedir. Yazar, bu yapısal sorunun bir parçasını bu kurumların kanunlarının yabancı modellerin örnek alınarak hazırlanmış olmasına bağlamaktadır. Yazar, ayrıca, pratikte siyasetçilerin BDK'ların kanunlarını değiştirebildiğine ve BDK'lara dönemleri bitmeden yeni üye atayabildiklerine işaret etmekte ve bunları *de facto* bağımsızlığı erezyona uğratan yaklaşımlar olarak nitelemektedir. Keza, Türkiye'deki BDK'ların hesapverebilirlik hususunda *de jure* ve *de facto* anlamda belirgin farklılıklar göstermekte olduğu vurgulanmaktadır. Yazar, BDK'ların kanunen yargı denetimine tabi olduğunu ancak farklı kurumlar için farklı yargı organlarının belirlendiğini, yargının çoğu zaman aşina olmadığı bu kurumlara karşı kararsızlık sergilediğini belirtmiştir. Tutarlı bir mali denetim sisteminin, tüm BDK'ların (Şeker Kurumu ve Tütün ve Alkol Piyasası Kurumu dışında) teftişinin 2005 yılında Sayıştay'a devredilmesi ile ancak tesis edilmiş olduğunu belirten yazar bu görevin de 17 Ağustos 2011 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile ilgili bakanlığa devredilmiş bulunmasıyla bu konuda geri adım atıldığını vurgulamaktadır.

Yazarın, bu konuda yazdıklarının isabetli olduğu konusunda bir şüphemiz bulunmasa da, BDK'ların bağımsızlığı ve hesapverebilirliği konusundaki tartışmasını yakın zamanda bu konularda yayınlanmış Zenginobuz (2007) ve Sosay (2009) çalışmaları ile desteklemiş olmasını beklerdik. Zenginobuz'un Gilardi'nin (2002) yöntemini kullanarak yaptığı *de jure* bağımsızlık ölçütüne göre, Türkiye'deki BDK'lar arasında sektör düzenleyicileri olarak görev yapan Sermaye Piyasası Kurulu, Rekabet Kurumu, Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu, Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu, Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu ve Kamu İhale Kurumu'nun görece yüksek bağımsızlık indeksine sahip olduğu görülmektedir. Zenginobuz'un haklı olarak altını çizdiği gibi, kağıt üstünde gözüken bu yüksek bağımsızlık indeksleri, işbu BDK'ların Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası ile yapılan istikrar anlaşmaları ile AB'ye üyelik sürecindeki uyum politikalarının sonucunda ortaya çıkmış olmasının kuvvetli bir göstergesidir. Öte taraftan, Zenginobuz'a göre herhangi bir dış baskıdan bağımsız ola-

rak ve daha sonra kurulan Şeker Kurumu ve Tütün ve Alkol Piyasası Düzenleme Kurumu'nun *de jure* bağımsızlık indeksinin diğerlerine nazaran oldukça düşük olması ise, Türkiye'deki siyasetçilerin kendiliğinden yetkilerini devretmeye pek de hevesli olmadıklarının çarpıcı bir işaretidir.

Sosay'ın çalışmasında ise Türkiye'deki BDK'ların hem *de jure* hem *de facto* hesapverilebilirliği ölçülmektedir. Çalışma, BDK'ların kanuni açıdan hesapverebilir gözükmekle beraber (ki bu durumun yukarda belirtilen 2011 tarihli Kararname öncesi durumu yansıttığını hatırlayalım), pratikte hesapverme işlevinde önemli soru işaretleri olduğunu vurgulamaktadır. Özellikle BDK'ların finansmanı üzerindeki sıkı denetlemenin, kurumların finansal özerkliğini ve dolayısıyla bağımsızlığını erozyona uğrattığı ifade edilmektedir. Sosay'ın çalışmasında öne çıkan bir diğer husus, siyasetçilerin, finansal kontrolün yanısıra, BDK'ların hesapverebilirliğini kuvvetlendirebilecek yönetim kurulu üyelerinin aday gösterimi ve atanma süreçlerinin şeffaflığı ve BDK'ların faaliyetlerini ve kararlarını meclis huzurunda sunmaları gibi diğer araçları kullanmadaki isteksizlikleridir. Ayrıca, diğer örgütler gibi yargı denetimine tabi olsalar da, yargı süreçlerindeki yavaşlık ve hâkimlerin teknik uzmanlık alanlarındaki yersizliği, BDK'ların sıkı bir yargı denetimine tabi olmasında önemli bir sorun teşkil etmektedir, Sosay'a göre. Yazar, bu iki çalışmanın bulgularını kullanmış olsaydı şüphesiz konumunu daha da kuvvetlendirmiş olabilirdi.

Toparlayacak olursak, BDK'lar küreselleşen dünyada ulus devletlerin yumuşak karnı: bir yanda küresel finansla bütünleşebilmek ve "düzgün" çalışan piyasalar yaratmak arzusu, diğer yandan ulusal olan neye tekabül ediyorsa o kaygılarla piyasalara müdahale etme çabası. Dolayısıyla, gerek dünyanın diğer coğrafyalarında gerek Türkiye'de BDK'ların bağımsızlığı da, hesapverebilirliği de, şeffaflığı da ulus/küresel ilişkisinin etrafında belirlenmekte. Sönmez bu resmi gayet güzel tasvir etmekte. Ancak, belki ince fırça darbeleriyle daha da ayrıntı alabilmek mümkün olabilirdi. Türkiye özelinde BDK'ların aldığı kararlar temelinde bir çözümleme ile, bahsedilen bağımsızlık ne kadar tesis edilmiş, ne kadar delinmiş, incelenebilirdi. Örneğin, Kamu İhale Kurumu'nun ihdasını takiben yapılan kamu ihalelerinde birilerinin sözü daha mı fazla geçmiş, birileri ihaleye girememiş mi, bu hususun vak'a bazında değerlendirilmesi okuyucuya önemli bulgular sunabilirdi.

Elbet, daha derin bir soru, bağımsızlık sağlanmış olabilseydi bile, bu kurumların ekonomik hayatı siyasi yapıdan koparmak gibi bir görev taşıdıkları gerçeğinin unutulmaması gerektiği. Son tahlilde piyasa ağırlıklı bir ekonomi tasarlansa bile, bunun düzenlenmesi gerektiği konusunda en liberaller bile hem fikir. Ancak, ekonomik hayatın önemli bir kısmının düzenlenmesi ne kadar "uzman"larca yürütülebilir? Bu önemli sorunun Türkiye gündemine taşınmasında ve ayrıntılı bir çözümlemeye tabi tutulmasında Sönmez'in kitabının önemli bir adım attığı bir gerçek.

KAYNAKÇA

Gilardi, F. (2002) "Policy Credibility and Delegation to Independent Regulatory Agencies: A Comparative Empirical Analysis", *Journal of European Public Policy*, 9(6): 873-893.

Polanyi, K. (1944) *Great Transformation*, New York: Rinehart. Türkçe çevirisi: Ayşe Buğra, *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*, İstanbul: İletişim (2000).

Sosay, G. (2009) "Delegation and Accountability: Independent Regulatory Agencies in Turkey", *Turkish Studies*, 10(3): 341-363.

Zenginobuz, Ü. (2008) "On Regulatory Agencies in Turkey and their Independence", *Turkish Studies*, 9(3): 475-505.

Abstracts (İngilizce özetler)

Birth of constitutions: Can the Turkish Grand National Assembly make a new constitution?

MURAT SEVİNÇ

Turkey's 1982 Constitution has been deemed controversial almost until the day it was amended. Previous constitutions (the 1924 and 1961 Constitutions) were subjected to the same criticism. In Turkey, all vital dilemmas emerging from political, economic and social factors have been described as "trouble caused by the constitutions." However, Prof. Mümtaz Soysal, one of the most prominent people in this field, used to emphasize almost fifty years ago that, "what gives a life to Constitutions is not the words themselves but the life they shape." Turkey's political tradition and the dominant perception of law in the country have never overlapped with this vital reality. The semi-authoritarian 1982 Turkish Constitution was ratified after the military coup in 1980, as the Constitution of 1961, the original text, was full of anti-democratic clauses. Almost half the 1982 Constitution has been amended until 2011. However the controversy regarding both the letter and the spirit of the Constitution has not ceased. In the present day "The New Constitution" is on the agenda and in this article the author tries to explore the birth conditions surrounding the new constitution, possible constitution-making procedures and the democratic legitimacy of the constituent authority.

Keywords: Constitution-making, amendments, consensus, legality, legitimacy

*

Constitutional review and democracy

ECE GÖZTEPE

The definition of democracy, merely as an act of election, causes problems regarding the democratic legitimacy of constitutional review. According to this argument, the abolition of the laws by constitutional courts would also mean the abolition of the legitimate will of the representatives by appointed judges. On the other hand, the understanding of democracy not only as procedure, but also in the substantive sense, should also consider the substance of the decisions. This would mean to protect the constitutional values on which the political order is constituted. Therefore, to discuss the relationship between constitutional review and democracy one should think about the conditions of substantive democracy on the one side, and force constitutional courts to make decisions based on rational reasons to assure a fruitful discussion on their decisions.

Keywords: Constitutional review, constitutional democracy, democratic paradox, Constitutional Court

*

Partisan entrenchment and Constitutionalism: An Irish perspective

BILL KISSANE

Ireland and Turkey have a lot of common features in terms of their constitutional histories. In this respect, these common features represent an important potential to contribute to the public deliberation on the constitution that Turkey goes through. As having adopted majoritarian constitutional systems rather than consensus seeking designs, constitutional evolutions of these two countries are marked in time by the claim of "losers" for rewriting the constitution. For this reason, although constitutional deliberations have been conducted through various terminological quarrels and with the focus on different factors, they have always been shaped around the claims that those who are willing to change the constitution, act rather with the instinct of taking the state under their control. Furthermore, the existence of serious minority problems in both countries resulted in the fact that majoritarianism have been addressed in a very special manner, and actors have resorted to informal rules in order to maintain the "checks and balances."

Keywords: Constitutional deliberation, majoritarian constitutional system, partisan entrenchment

*

Total institution, disciplinary prison, camp: Diyarbakır Military Prison through the conceptual framework of Goffman, Foucault and Agamben

DERYA FIRAT – HANDE TOPALOĞLU

Diyarbakır Military Prison in which military personnel tortured the inmates in a systematic and continuous way between 1980 -1984 is considered as "one of the most notorious prisons in the world." This paper discusses Diyarbakır Military Prison which became a "site of memory" (*les lieux de mémoire*) for the Kurdish people, by making use of three concepts: Erving Goffman's "total institution," Michel Foucault's "disciplinary institution," and Giorgio Agamben's "camp." Rather than a conceptual classification, the paper aims to contribute to the analysis of how and under which circumstances and forms after 12 September 1980 coup d'état and the traumatic event that it brought about, a real social reconciliation and "reckoning" would be possible. In the paper, the primary reference is to the personal testimonies which up until now have been silenced by the official historiography.

Keywords: Diyarbakır Military Prison, collective memory, "sites of memory" (*les lieux de mémoire*), total institution, disciplinary institution, camp

*

"From hyper-visibility to invisibility": A media analysis on the articulation of veteran disability to hegemonic masculinity

NURSELİ YEŞİM SÜNBÜLOĞLU

This article is concerned with a particular example of the way in which disabled veterans in Turkey are represented in the media. The article mainly focuses on the experiences of the veterans' disabilities, a condition the mainstream media usually deal with in a restricted way. It is argued that the reason for the limited media coverage is related to the uneasy relationship between the everyday experiences of disabled veterans and the nationalist/militarist construction of masculinity. The analysis draws on *hegemonic masculinity* as the key concept to reveal the strategy of regulating the visibility of veteran disability. The strategy is described as the articulation of disability, which is a hyper-visible non-normative corporeal feature, to hegemonic masculinity, which is practically "invisible" by virtue of being normalized.

Taking into account the crucial role of the media in the (re)production and dissemination of hegemonic definitions and practices, two interview series carried out by an influential journalist, Ayşe Arman, with disabled veterans and their spouses and published in *Hürriyet* daily in 2010 have been analyzed. The analysis indicates that the abovementioned strategy is employed through the narratives of veterans and their spouses as well as through the interview questions and the discursive frame within which the interviews are narrated by Arman. The ways

in which veteran disability is articulated correspond to the body/mind dichotomy, which, in this case, overlaps with the difference between conscripts and professional soldiers. It is argued that the difference between those two types of soldiers coincides with a social class/status difference, according to which disabled men are incorporated into the realm of the hegemonic in completely opposite ways. The article aims to problematize the political implication of the strategy in question, emphasizing that such representations serve to depoliticize disabled veterans' experiences. Therefore it becomes impossible to introduce a public debate about veteran disability as one of the consequences of the armed conflict continuing in the broader context of the Kurdish issue.

Keywords: Disabled veterans, disability, hegemonic masculinity, Ayşe Arman interviews, invisibility, depolitisation

*

Neoliberal populism: 2002-2010 public finance, finance, the current account balance and politics

YİĞİT KARAHANOĞULLARI

That a political party in power for two terms and applying neoliberal policies wins a third general election with 50 % public support is a phenomenon that necessitates an explanation. This article tries to analyze this political achievement and the related period through the concept of populism. This model of populism resembles neither the traditional populism in the 1970s import substitution model of Turkey nor to the degenerate populism in Özal's era. Both the consumption of the working population and the profits in the private sector could be increased conjecturally in this model of neoliberal populism. Surprisingly, the prosperity of the masses could be embraced within the neoliberal policies. Behind this "achievement" lies the sway of the institutions and regulations of the globalized and financialized market mechanisms. Hot money flows, overvalued currency, enormous expansion in the consumer loans, increase in the current account deficit make this "giving without taking" phenomenon possible temporarily. As distinct from traditional populism, the welfare vision of masses is delinked from the gains obtained through class struggle or through populist state transfers. Instead, this prosperity pursuit is satisfied by the finance capital being in touch with the working population and masses more deeply. While social aid programs are applied to reincorporate the excluded population into the market mechanism, public finance is retreated to its minimum for the working masses. In this article the political economic picture of the support of masses to a political power applying neoliberal policies, together with the differences and resemblances between neoliberal populism and other recent populism models in Turkey are depicted.

Keywords: Populism, AKP, neoliberal populism, degenerate populism, current account deficit/surplus, financialization, public finance

*

Social networks of home-based working women: Social differences and exploitation based solidarity

SİDAR ÇINAR

The subject of this text is the social networks which home-based working women create through their businesses. During the field study, it has been observed that home-based working creates an opportunity for women to be out of the house more often. The outdoor organization of the production has enabled women to encounter other home-based workers. Besides, it has also made it possible for women, who have immigrated from different places, to establish relations other than relations based on kinship or citizenship. Thus, it can be stated that, the places that they organize the production, also mean a new process of socialization for most women. The social networks they create in these places have created opportunities for women, who have difficulty in doing the housework under the gradually worsening economic circumstances, to cooperate in several areas. Together with information sharing in some areas, the main important function of these social networks is that, they have been effective in providing financial opportunities for families. However, their confrontations in these places or relations, caused them to experience some interactions in terms of patriarchal bargains, ethnicity, and religious beliefs. It can be stated that, women are more able to be kind within their relations with their husbands as they witness each other's experiences. Some social tensions besides the "feminine" relations and interactions may also give direction to the relationships. Together with the ethnical tension as an important factor which shapes both the business relationships and cooperating relationships, the tensions caused by the differences in religious understandings also shape the relationships.

Keywords: Home-based working, social networks, ethnic and religious tension

*

Writing an alternative history: The memory politics of Necip Fazıl Kısakürek

FAHRETTİN ALTUN

This article aims to analyze the understanding of modern Turkish history of Necip Fazıl Kısakürek, who is considered as one of the most influential figures of Turkish conservatism. By means of this analysis, the article intends to indicate how the dominant discourse of history generated within the process of Kemalist modernization is tried to be invalidated via an alternative memory politics proposed by Kısakürek. It also emphasizes the fact that despite the invalidation attempts of Kısakürek, his proposal of an alternative memory politics converges on the domi-

nant Kemalist discourse of memory. The locomotive idea behind the article is that the perspective of Turkish conservatism will enable the reader a fresh understanding of "modernization history" and "the consideration of history," and this perspective will contribute to the improvements in conservatism debates. From this viewpoint, it especially focuses on Kısakürek's way of historicizing the period between 1839 and 1960. It also examines his understanding of subject-based history and his alternative historical memory proposal which was offered in light of the dualities "spiritualism versus materialism" and "the villain versus the hero."

This study can be evaluated not only as an intellectual historical work but also as a sociological criticism of the understanding of history of "a man of letters," Necip Fazıl Kısakürek, who is known as a conservatist. The sources used in this article are basically the manuscripts written by Kısakürek that are gathered after a careful examination of his historical researches, essays and memoirs. In light of these selections, the article consists of four main parts: The first part elaborates on the intellectual biography of Kısakürek. The basic elements of Kemalist historiography and the dominant discourse of memory are ascertained in the second part of the article. While the third part examines the alternative memory proposed by Kısakürek, the fourth part aims to criticize his memory proposal.

Keywords: Necip Fazıl Kısakürek, memory politics, alternative memory, conservatism, Islamism, Kemalism

*

The methodological and thematic impacts of the American social science approach on social science disciplines in Turkey in the 1950s

CANGÜL ÖRNEK

By the end of the Second World War, the German émigré scholars, who had undertaken important roles in Turkish academia, left Turkey. During the 1950s they were replaced by Americans. In the meantime, the American social science approach, dominated by behavioralism and empiricism, was heralded as the "universal science" in the world. Being influential especially on sociology, psychology and public administration, the American approach played a constitutive role for the newly developing political science discipline as well. Through scrutinizing the methodological and thematic impact of the American approach and American scholars in Turkey, this research argues that social science disciplines were almost reestablished or exposed to a fundamental change under these circumstances. Although anti-Americanism started to shake Turkish university campuses and became popular among the academics in the following decade, the American impact on social sciences has not been seriously discussed.

Keywords: Social sciences, sociology, psychology, public administration, the US

*

The Korean War: As an intersection point of militarism and anti-communism

G. GÜRKAN ÖZTAN – TEBESSÜM ÖZTAN

This study aims to analyze the characteristics and means of propaganda in Turkey during the Korean War and its aftermath. In this context, it will focus on and analyze the examples where "civilian initiatives," which manipulated the Turkish public opinion to "support the frontline," articulated with the "state" and the militarist discourse. Another point is the functional and symbolic importance of the Korean War in the reproduction of the cult of martyrdom and anti-communism. In this work, "Korean literature," produced particularly in the 1950s, from broadcasting to the press, cinema, war memoirs, heroic poems, stories etc. are used as main sources. The assumption of this article is that the "pattern" produced in the war conditions produced a perennial regime applied in cases of armed conflicts.

Keywords: Korean War, militarism, anti-communism, martyrdom cult, Turkish nationalism

*

Four horsemen of the power: Michael Mann and historical sociology

NURULLAH ARDIÇ

Historical sociology might contribute to the rapprochement of history and sociology, which are separated out in Turkey and elsewhere in the world. In fact, there are many figures and studies that might be helpful in this rapprochement. This article aims to be an introduction to the work of such a figure, Michael Mann, a sociologist who is not well known in Turkey. It both presents and emphasizes the significance of Mann's work by locating it within the tradition of macro-historical sociology represented by Weber, Marx, Durkheim, Moore, Elias, Tilly, Ibn Khaldun and Vico. To do this, it first briefly presents Mann's major books, his methodological approach and his four-dimensional theory of power by summarizing its main concepts and arguments. It also reviews Mann's major empirical studies that apply his theoretical model. The article ends with a discussion on various criticisms of Mann's work.

Keywords: Michael Mann, power, the IEMP model, historical sociology

Toplum ve Bilim

117

Yükseker Toplumsal tutkal olarak borç ve borçluluk **Akyıldız** Vatan, Türklük ve kalıcılaşmış olağanüstü hâl **Tuğrul** Ritmik beden, belleğin ritmi: Bir 29 Ekim anısı **Çelik** Türkiye'de cep telefonu, melankoli ve teknoloji **Nalbantoğlu** "Gündelik yaşam" popülizminin eleştirisi **Özsan** Beyoğlu'nda iki berber: İki ayrı anlatı tipi ve iki ayrı erkeklik **Diken - Taşkale** Terör ve teröre karşı savaşın kesişmeli sentezi **Çobanoğlu** Fethullah Gülen'de hoşgörü, diyalog ve ahlâk düşüncesi **Köker** Ünsal Oskay'ın kronolojik ve açıklamalı bibliyografyası **Özdemir** Ünsal Oskay'ın popüler kültür üzerine düşünceleri **Özbudun** Claude Levi-Strauss'u hatırlamak... **Kuran** "Toplumsal Bilimlerde Kriz mi?"

118

Durakbaşa Taşra burjuvazisinin tarihsel kökenleri **Karadağ** Taşra kentlerinde yaşam tarzları alanı **Özsan** Eşraf ailelerinin statü mücadelelerinde kadınların rolü **Buğra - Savaşkan** Yerel sanayi ve bugünün Türkiyesi'nde iş dünyası **Metinsoy** Erken Cumhuriyet taşrasında parti, devlet ve toplum **Özbay** Türkiye'de ulus-devlet, gözetim ve nüfus bilgisi **Akşit** Geç Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde nüfus kontrolü **Yanardağ** Sosyal güvenlik reformunun emek piyasasına etkisi **Bora** Yas ne zaman birleştirir? Açık yaralarla yaşamak **Kaptanoğlu** Birarada tutulmak - Birarada yaşamak **Ahıska** "Zaman geri alınsın" **Özkazanç** "Türkiye toplumunu birarada tutan nedir?" sorusuna dair **Ünüvar** Gönülsüz Cumhuriyet

119

Türk Slavoj Žižek düşüncesinde liberalizm ve özgürlük sorunu **Kara** Arendt ve politika tutulması **Nalbantoğlu – Mücen** György Lukács'ın ontolojik arayışı **Dirlik** "Çinli karakterli sosyalizm", geçmişi ve geleceği **Öztan** Amsterdamlı Türkiye kökenli kadınların annelik deneyimleri **Avcı – Adaman – Özkaynak** Ekolojik paylaşıma dayalı ihtilaflarda destek ve direniş **Beşikçi** Mülkiye Mezunları Cemiyeti, 1908-1916 **Yıldırım** Ladas, Pentzopoulos ve Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi **Cizre** "Ordu bütünüyle toplumdur" önermesi **Çeğin** Michael Mann'ın iktidar teorisinin gözünden Türk devleti **Kara** Ulus Baker'in önerisi: Duygular Sosyolojisi

120

Akay Devlet-din ekseninde özgürlükler, hizmetler ve finansman **Türkmen** "Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi" ders kitapları üzerine **Özkaya** Bir armağan ilişkisi olarak Türkiye'de açlık grevi **Gedik** Şehit annelerinin ve babalarının siyasi katılıma bakışı **Aslan - Şen** Politik kimliğin temsil edici mekânları: Çayan Mahallesi **Sönmez** Türkiye'de piyasa reformları ve düzenleyici reformlar **Adak - Turan** Medeniyetçi söylem ve Türkiye-AB ilişkilerine etkileri **Çelik** Olumsuzlama, negatiflik ve politik ontoloji **Ceylan** *Commentaire* ve *Commentary* dergilerinde muhafazakârlık **Zırh** Tunceli (Dersim) Sempozyumu'nun ardından **Atalay** Boğaziçi Üniversitesi'nde sınıflar üzerine bir konferans

121

Bayraktar Yerelin seçimi, çözümlemenin yereli: Mersin örneği **Özgen** Coğrafya ders kitaplarında vatanın sonu gelmez kurguları **Öztan** Türk sağında "Moskof" imgesi **Yıldırmaz** *Türk Düşüncesi* dergisi üzerinden muhafazakâr müdahale **Güvenç Salgırlı** H. Ü. Nalbantoğlu'yla üniversite üzerine diyalog **Baştürk - Tartanoğlu - Emirgil** Çağrı merkezi çalışanlarının enformel örgütlenmesi **Gürkan** Ekonomi politik olarak kamu maliyesi **Lüküslü** Toplumdan saygı talebi olarak hip-hop **Göral** Kürt karşıtlığı ve kent **Demirel** "Dışlayıcı" ve "pasif" laiklik üzerine **Üngör** Eksik kalmış bir opus magnum

122

Salgırlı - Yardımcı Farklı bir Foucault okuması için öneriler **Çalkıvik** Ölümüne yaşatmak: Güvenlik sorunu olarak 'yaşam' **Bozok** Bir özne(l)leşme pratiği olarak sağlıklı yaşam söylemi **Bozbeyoğlu** Türkiye'nin biyometrik elektronik kimlik kartı sistemi **Saraçoğlu** 19. yüzyılda Vidin'de Osmanlı yönetimselliğinin işleyişi **Köse** Hidayet romanlarından dindar kadın edebiyatına doğru **Yılmaz** Yoksulluğun ontolojik kavranışı **Bekmen** Sosyal sorumlu yatırımcılık ve sürdürülebilirlik endeksleri **Kaya** Neo-liberal mülkiyet ve "acele kamulaştırma" nedir? **Diner** Türkiye'nin kamu açıkları sorununu anlamaya çalışırken

Birikim Yayınları

ISSN 1300-9354

9 771300 935002